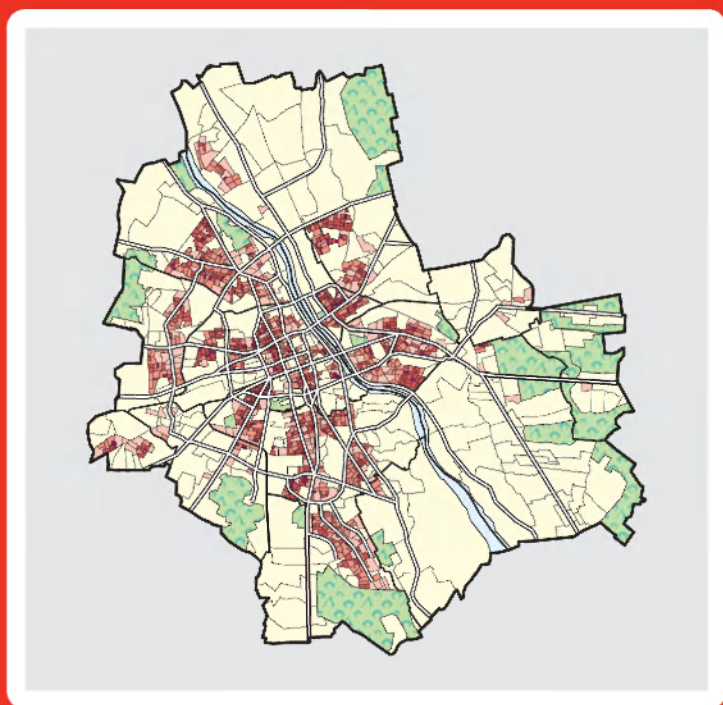

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO

Andrzej Gawryszewski

LUDNOŚĆ WARSZAWY W XX WIEKU

monografie

10

MONOGRAFIE

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
PAN

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
STANISŁAW LESZCZYCKI INSTITUTE OF GEOGRAPHY
AND SPATIAL ORGANIZATION
MONOGRAPHTES, 10

Andrzej Gawryszewski

THE POPULATION OF WARSAW
IN THE 20TH CENTURY

WARSZAWA 2009

<http://rcin.org.pl>

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
MONOGRAFIE, 10

Andrzej Gawryszewski

LUDNOŚĆ WARSZAWY W XX WIEKU

WARSZAWA 2009

<http://rcin.org.pl>

Redakcja: prof. dr hab. Leszek Starkel
prof. dr hab. Teresa Kozłowska-Szczęsna
prof. dr hab. Piotr Korcelli

Recenzja wydawnicza: prof. dr hab. Zbigniew Strzelecki

PL ISSN 1643-2312
ISBN 978-83-61590-96-5

Na okładce:
mapa gęstości zaludnienia Warszawy w 2002 r.
(Stępniaik i in., 2009, s. 3)

Opracowanie redakcyjne: Ludmiła Kwiatkowska
Redakcja map podziałów terytorialnych: Jerzy Ostrowski
Czystorysy map: Janusz Księżak
Skład, łamanie: Aleksandra Deręgowska

© Copyright by Andrzej Gawryszewski, 2009
© Copyright by Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa 2009

Druk i oprawa: Drukarnia Klimiuk
ul. Foksal 11, 00-372 Warszawa

<http://rcin.org.pl>

*Aleksandrze i Milenie
Michałowi i Annie*

I. WSTĘP.....	9
II. ROZWÓJ TERYTORIALNY I PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE WARSZAWY.....	13
II.1. Podziały administracyjne przed 1900 r.	13
II.2. Podziały administracyjne w latach 1901–1944	27
II.3. Podziały administracyjne od 1945 r.	41
III. ROZWÓJ I ROZMIESZCZENIE LUDNOŚCI.....	53
III.1. Liczba i rozmieszczenie ludności	53
III.2. Prognoza ludności.....	104
IV. RUCH NATURALNY.....	107
IV.1. Małżeństwa i rozwody	107
IV.2. Urodzenia. Zgony. Przyrost naturalny	118
IV.3. Przeciętne dalsze trwanie życia.....	145
IV.4. Płodność kobiet i reprodukcja ludności	147
V. PŁEĆ I WIEK LUDNOŚCI	151
VI. JEZYK, NARODOWOŚĆ, WYZNANIE	181
VII. WYKSZTAŁCENIE	211
VIII. ŹRÓDŁA UTRZYMANIA LUDNOŚCI.....	239
IX. PRZEMIESZCZENIA LUDNOŚCI.....	281
IX.1. Migracje wewnętrzne według spisów ludności	282
IX.2. Migracje wewnętrzne według rejestracji bieżącej	292
IX.3. Dojazdy do pracy.....	305
IX.4. Migracje zagraniczne	308
X. ZAKOŃCZENIE	323
BIBLIOGRAFIA	327
Urzędowe źródła statystyczne.....	345
ANEKS	351
THE POPULATION OF WARSAW IN THE 20TH CENTURY (SUMMARY).....	395

SPIS TABEL.....	399
SPIS RYCIN	410
OBJAŚNIENIA ZNAKÓW UMOWNYCH W TABELACH.....	414
CONTENTS	415

I. WSTĘP

Praca jest poświęcona ludności Warszawy w XX wieku w ujęciu demograficzno-przestrzennym i została podzielona na rozdziały odpowiadające poszczególnym zagadnieniom. Celem opracowania było stworzenie dobrze udokumentowanej monografii, pokazującej rozwój i rozmieszczenie ludności Warszawy, jej ruch naturalny i wędrowny, skład narodowościowy oraz główne cechy demograficzno-społeczne w XX w. z ich przestrzennym zróżnicowaniem według dzielnic administracyjnych. Chociaż głównym tematem jest wiek XX, to jednak autor sięga do danych wcześniejszych, dając w ten sposób tło rozwoju ludnościowego i przestrzennego miasta oraz podziałów terytorialnych.

Warszawa jest jedynym miastem Polski posiadającym tak dużą liczbę pozycji poświęconych jej historii i urbanistyce, w tym szczególnie dotyczącej okresu wojny i odbudowy miasta po jego zburzeniu w 1944 r. przez Niemców. Ukazało się też wiele opracowań poświęconych demografii miasta, ale ograniczały się one do przedstawienia wybranego zagadnienia lub zagadnień w określonym przekroju czasu dla całego miasta; niekiedy uwzględniano zróżnicowania przestrzenne, ale tylko dla jednego roku. Za pierwszą syntezę dziejów Warszawy, z elementami demografii, można uznać *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy z 1848 r.* Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego (1814–1878), powtórnie wydany przez Państwowy Instytut Wydawniczy w 1967 i 1974 r. Drugą, podobną pozycją, jest praca ekonomisty, późniejszego profesora Wolnej Wszechnicy Polskiej, Stefana Dziewulskiego (1876–1941) pt. *Warszawa. T. I: Dzieje miasta, topografia, statystyka ludności* wydana w 1913 r. Nieocenionym źródłem wiedzy o rozwoju ludności Warszawy, jej strukturze demograficznej i zawodowej, a także podziałach Warszawy w końcu XIX w. jest jednak powstała w naszych czasach i wydana w 1971 r. praca Marii Nietykszy pt. *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*. Wracając do czasów wcześniejszych – w latach międzywojennych ukazywały się nieliczne artykuły poświęcone demografii Warszawy, głównie autorstwa Edwarda Strzeleckiego (1894–1967), socjologa, ekonomisty i działacza społecznego, profesora Szkoły Głównej Planowania i Statystyki, dyrektora Instytutu Gospodarstwa Społecznego, a w latach 1945–1952 wiceprezydenta m. stołecznego Warszawy. Jedyne większe opracowanie o Warszawie pt. *Warszawa jako*

stolica Polski, z 25-stronicowym rozdziałem o ludności, opublikował w 1936 r. Stanisław Rychliński (1903–1944), ekonomista i socjolog, również związany z Instytutem Gospodarstwa Społecznego.

Przez kilka powojennych lat brak jest jakichkolwiek publikacji na temat demografii Warszawy z uwagi na brak danych statystycznych, gdyż bieżąca ewidencja ludności została zorganizowana dopiero w końcu lat 1940. W powojennym piętnastoleciu ukazało się kilka notatek naukowych Edwarda Strzeleckiego, kilka artykułów historyków o ludności Warszawy, duży artykuł Tatiany Berenstein i Adama Rutkowskiego o liczbie ludności żydowskiej Warszawy w czasie okupacji i jedyne większe opracowanie o przeszłości demograficznej Warszawy – Samuela Szymkiewicza, w 1959 r., pt. *Warszawa na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle pomiarów i spisów*.

Z początkiem lat 1960. liczba opracowań poświęconych demografii Warszawy szybko narasta. Dominują opracowania z demografii historycznej Warszawy XIX wieku Adama Szczypiorskiego (1895–1979), od połowy lat 1960. o strukturze demograficznej pisze socjolog Maria Ciechocińska, o procesach migracji również socjolog Włodzimierz Mirowski, a od końca tego okresu powstają opracowania historyka Mariana M. Drozdowskiego o składzie i strukturze społecznej Warszawy międzywojennej i Marii Nietykszy o ludności Warszawy z przełomu XIX i XX wieku. Z końcem lat 1960. zaczynają ukazywać się 25-tomowe *Studia Warszawskie* (1968–1979), z których osiemnaście tomów obejmuje XX wiek. Od połowy następczej dekady wydawane są sześciotomowe *Dzieje Warszawy* (1976–1990, nie ukazał się t. 1) pod redakcją Stefana Kieniewicza. W obu seriach występują artykuły bądź rozdziały poruszające zagadnienia demograficzne. W pierwszej połowie lat 1970. pod redakcją Józefa Kazimierskiego ukazywała się seria poświęcona dzielnicom Warszawy: *Dzieje Pragi* (1970), *Dzieje Mokotowa* (1972), *Dzieje Ochoty* (1973), *Dzieje Woli* (1974) i *Dzieje Śródmieścia* (1975), nie ukazały się *Dzieje Żoliborza*. Z prac historyków poświęconych ludności Warszawy na szczególną uwagę zasługuje praca Gabrieli Zalewskiej (1996) o ludności żydowskiej w Warszawie w okresie międzywojennym. Już ten pobieżny przegląd wskazuje na brak opracowań wykonanych przez demografów, a do nielicznych wyjątków należy kilka prac z kręgu Instytutu Gospodarstwa Społecznego o przemianach struktury demograficznej w warszawskich osiedlach mieszkaniowych (Andrzej Drozdowski, Adam Ginsbert-Gebert, Adam Lisowski, Andrzej Ochocki) i migracjach ludności Warszawy (Mikołaj Latuch, Zbigniew Strzelecki, Witold Rakowski, Kazimierz Kuciński). Z grona geografów zagadnieniami ludnościowymi Warszawy zajmowali się m.in. Olga (Klimaszewska-)Budzynowska, Alina Potrykowska i Grzegorz Węclawowicz, z którego inicjatywy ukazuje się Atlas Warszawy, wydawany przez Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego Polskiej Akademii Nauk.

Dane statystyczne o ludności Warszawy można znaleźć w materiałach ze spisów ludności i urzędowej statystyki publikowanej w rocznikach. Od 1916 do 1937 r. magistrat Warszawy wydawał *Rocznik Statystyczny Warszawy*, zastąpiony od 1938 r. przez wydawnictwo tekstowe pt. *Warszawa w liczbach* (1938, 1939), do którego powrócono po wojnie i ukazały się trzy roczniki (1947, 1948, 1949). Po ośmioletniej przerwie okresu stalinowskiego, poczynając od 1956 r.

zaczęto ponownie wydawać Rocznik Statystyczny Warszawy, który ukazywał się do 1974 r., kiedy to Warszawa przestała być miastem na prawach województwa. Ponownie jest wydawany od 1995 r. (od 1996 r. co dwa lata). W niniejszym opracowaniu zamieszczono w *Aneksach* wiele tabel pokazujących wartości bezwzględne zjawisk, co umożliwi sporządzanie tabel w wartościach względnych dla wybranych okresów według indywidualnych zainteresowań czytelników. Poza źródłami statystycznymi posiłowano się wynikami prac statystyków i historyków. Prace Stefana Kieniewiczza, Marii Nietykszy i Witolda Prussa były przydatne szczególnie przy opracowaniu podziałów terytorialnych Warszawy w końcu XIX w. Czasami wiele obiecujące, sądząc po tytule, prace z początków XX w. nie rozwiewały wątpliwości co do szczegółowego przebiegu granic cyrkulów i trzeba było się posłużyć planami miasta z XIX w., na podstawie których określano również zasięg zwartej zabudowy. Podobne trudności napotkano przy ustalaniu nazw, okresu budowy i lokalizacji osiedli od połowy lat 1940. po lata 1980., które wyznaczały rozwój ludnościowy poszczególnych dzielnic.

Całość opracowania – od koncepcji, poprzez etap zbierania materiałów, ich przetwarzania, po przygotowanie map i powstanie tekstu – jest dziełem autorskim, co oznacza, że za wszystkie błędy i pominięcia odpowiadam tylko ja. Pragnę serdecznie podziękować Profesorowi Leszkowi Kosińskiemu, którego przyjaźnią cieszę się od 40 lat, a Jego uwagi jako pierwszego czytelnika pracy znalazły wyraz w jej ostatecznym kształcie redakcyjnym. Dziękuję także moim Kolegom z pracowni: mgr. Jerzemu Ostrowskiemu, którego wiedzę kartograficzną i doświadczenie niezwykle cenię, za redakcję map podziału terytorialnego Warszawy, mgr. Januszowi Księżakowi za wykonanie czystorysów komputerowych wszystkich map oraz mgr Aleksandrze Deręgowskiej za złamanie pracy do druku. Winien jestem wdzięczność mgr Ludmile Kwiatkowskiej z Działu Wydawnictw za redakcję, dzięki której uniknąłem wielu potknięć językowych.

II. ROZWÓJ TERYTORIALNY I PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE WARSZAWY

II.1. Podziały administracyjne przed 1900 r.

Data lokacji Warszawy jest nierozstrzygnięta, gdyż dokument lokacji na prawie niemieckim, a ściślej chełmińskim, zaginął. Najprawdopodobniej lokacja ta miała miejsce około 1285 roku. Średniowieczne miasto założone na „surowym korzeniu” powstało na krawędzi skarpy nadwiślańskiej pomiędzy obecną ulicą Mostową, Podwale wraz z placem Zamkowym, a od strony Wisły granica przebiegała u podnóża skarpy. Obszar miasta liczący około 20 ha (Drozdowski, Zahorski, 1981, s. 20) obwarowano wałem ziemnym i fosą. W pierwszej połowie XIV w. w miejsce nietrwałych wałów rozpoczęto wznoszenie podwójnych ceglano-kamiennych murów obronnych (pojedynczy od strony Wisły), które ukończono w końcu XV w. Powierzchnia Starej Warszawy objęta murem liczyła tylko 12 ha (Bogucka i inni, 1984, s. 19).

W XIV wieku nowe osadnictwo poza murami powstawało u wylotu bramy południowej, wzdłuż drogi na Czerniaków (Krakowskie Przedmieście), a przede wszystkim u wylotu bramy północnej, na terenach należących do Starego Miasta, wzdłuż traktu na Zakroczym i dało początek lokacji Nowego Miasta, którego data powstania nie została ustalona, gdyż przywilej lokacyjny zaginął, a znany przywilej księcia mazowieckiego z 1408 r. „regulował podstawy prawne miasta wcześniej założonego” (Drozdowski, Zahorski, 1981, s. 25). Nowe Miasto, liczące 14 ha (Bogucka i inni, 1984, s. 19) według innego źródła 10 ha (Gieysztor, 1975, s. 37), nie posiadało jednak obwarowań, jego granice nie były ściśle określone i jeszcze w drugiej połowie XVIII w. stanowiły przedmiot sporów przed Warszawską Komisją Porządkową (1765–1789). Według A. Wejnerta (1848a, s. 88) obszar Nowego Miasta obejmował ulice: Freta, Rynek Nowego Miasta, Zakroczymską, Wójtowską, Starą, Pieszą, Kościelną, Przyrynek, Samborską, Dominikańską, Rybaki, oraz ulice: Owczą, Zdrojową, Krętą, Skapą, Spadek, Gwardii, Pólkowską i Fraszki, które poczynając od 1832 r. zostały zrównane z ziemią pod budowę cytadeli i jej przedpola (Dziewulski, 1913, s. 358, 400).

W 1526 r., po śmierci ostatniego z książąt mazowieckich, Mazowsze z Warszawą przeszło jako lenno we władanie korony. W wyniku zawarcia Unii Lubelskiej (1569), realnego związku Królestwa Polskiego z Wielkim Księstwem Litewskim,

nieodzowne stało się zacieśnienie więzów między Koroną a Litwą i przesunięcie centrum Rzeczypospolitej ku północnemu wschodowi. Na sejmie lubelskim wybrano Warszawę jako stałe miejsce odbywania sejmów walnych Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a od 1573 r. Warszawa stała się również miejscem sejmów elekcyjnych. W dniu 18 marca 1596 r. król Zygmunt III Waza z całym dworem zjechał na stałe do Warszawy, która tym samym stała się stolicą rezydencjalną. Historycy nie odnaleźli przywileju ani aktu królewskiego przenoszącego stolicę z Krakowa do Warszawy. Odnaleziono jedynie przywilej Zygmunta III z kwietnia 1598 r. obdarzający Starą Warszawę, ponoszącą ciężary związane z przebywaniem dworu królewskiego, dowodem łaski w postaci zwolnienia od podatków i ceł (Wejnert, 1848b, s. 94). Wejnert wysunął przypuszczenie, że „Zygmunt III nie mógł wprost wydawać jawnego przywileju przeniesienia stolicy z Krakowa do Warszawy, gdyż zapewne nie uzyskałby zgody na to stanów sejmujących” (Dziewulski, 1913, s. 77). W punkcie pierwszym artykułu III (Sprawiedliwości dla mieszczan) ustawy z 19 kwietnia 1791 r., wchodzącej w skład Konstytucji 3 Maja, znajdujemy utwierdzenie Warszawy jako „miasta rezydencjonalnego nas króla tycząca”.

Warszawa tytuł stolicy państwa, Królestwa Kongresowego, otrzymała w podpisanej przez cara Rosji i króla Polski Aleksandra I w dniu 27 listopada 1815 r. narzuconej ustawie konstytucyjnej Królestwa Kongresowego. O stołeczności Warszawy można wnioskować na podstawie art. 45, który mówił, że „Wszyscy nasi następcy do Królestwa Polskiego powinni się koronować jako królowie polscy w stolicy, [...]”. Konstytucja obowiązywała do 26 lutego 1832 r., kiedy to w następstwie powstania listopadowego car Mikołaj I wprowadził w jej miejsce Statut Organiczny dla Królestwa Polskiego, który zniósł odrębność koronacji, przenosząc koronację na cara i króla do Moskwy (art. 3). W 1837 r. zabroniono władzom miejskim posługiwać się przymiotnikiem „miasto stołeczne Warszawa” (Kieniewicz, 1976, s. 112).

W następstwie represji po upadku powstania styczniowego Warszawa ostatecznie została pozbawiona swych funkcji stołecznych przez uchwałę Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego z 13 października 1870 r. „O urządzeniu zarządu gospodarczego miasta Warszawy i o porządku oddania go pod zawiadywanie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych”. Postanowienie Komitetu Urządzającego (t. XIX, s. 172) zawiera następującą motywację: „Komitet wobec konieczności politycznej pozbawienia Warszawy poprzedniego znaczenia stolicy i zrównania jej z resztą miast gubernialnych uznał za niemożliwe zachowanie dla magistratu warszawskiego obecnego zakresu jego działań” (Pietrzak-Pawłowska, 1975, s. 168).

Do sprawy stołeczności, z inicjatywy Komitetu Obywatelskiego, powrócił Zarząd Miasta Warszawy podejmując w dniu 21 września 1915 r. uchwałę przywracającą Warszawie rangę miasta stołecznego, podważoną przez Komitet Urządzający do spraw Królestwa Polskiego w 1870 r. podczas reorganizacji Zarządu Miejskiego (patrz ramka). Stołeczność Warszawy nie znalazła jednak potwierdzenia w konstytucji zarówno z 1921, jak i 1935 r. W dniu 24 maja 1945 r., pomimo ogromu zniszczeń miasta przez Niemców, tymczasowe władze państwowe (Krajowa Rada Narodowa) wydały dekret z mocą ustawy o odbudowie Warszawy jako stolicy Polski (Dz.U. 1945, nr 21, poz. 124), odrzucając propozycje przeniesienia

stolicy do Krakowa, Łodzi lub Poznania. Dopiero w ustawie zasadniczej z 1952 r. (art. 90) i 1997 r. (art. 29) znalazło się stwierdzenie, że Warszawa jest stolicą państwa.

...W dniu 21 września 1915 r. Zarząd Miasta powziął następującą, bez wątplenia historyczną dla dziejów Warszawy uchwałę:

Wychodząc z założenia: 1) że zasadnicze prawa o organizacji Zarządu miasta Warszawy z roku 1815 i 1861, dotychczas obowiązujące, mianują Warszawę nie inaczej jak miastem stołecznym, 2) ponieważ stołeczność miasta Warszawy, przechodząc od czasów najdawniejszych do chwili obecnej, nigdy w porządku prawodawczym nie została skasowana, 3) i zważywszy, że tylko ze względów politycznych Komitet Urządzający w Królestwie Polskim w roku 1870 (Sesja 354, art. 3078) przy reorganizacji Zarządu miejskiego uznał za stosowne w porządku administracyjnym tytuł stołeczności Warszawy czasowo przyćmić w stosunkach urzędowych, Zarząd miasta uchwała – wznowić w użyciu urzędowym przynależne Warszawie miano miasta stołecznego i od dnia dzisiejszego nazywać Ją miastem stołecznym i pisać tytuły: „Zarząd miasta stołecznego Warszawy” i „Prezydent miasta stołecznego Warszawy”... (*Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na 1916 rok*. Wydany staraniem Komitetu Obywatelskiego miasta Warszawy, Gebethner i Wolff, Warszawa, 1915, s. 396–397).

Od połowy XVI w. na mocy ustawy sejmowej z 1559 r., szczególnie zaś po przeniesieniu stolicy do Warszawy, poza murami Starego Miasta powstawały liczne rezydencje magnackie oraz osiedla o ustroju miejskim wyjęte spod jurysdykcji Starego Miasta, tzw. jurydyki. Tak nazywano obszar w obrębie miasta lub częścię poza jego murami, wyjęty spod władzy i sądownictwa miejskiego na mocy przywileju królewskiego, stanowiący własność magnatów świeckich lub duchownych, bogatej szlachty bądź klasztorów. W Warszawie największa ich liczba powstała w połowie XVII i na początku XVIII w. W połowie XVIII w. istniało 14 jurydyk głównych w Warszawie: Dziekanka (1402), Zadzikowska (Kapitulna) (1638), Nowoświecka (1659), Leszno (1648), Solec (1675), Tamka–Kałużyn (1659), Bożydar–Kałużyn (1702), Grzybów (1650), Wielopole (1693), Bielino (1757), Ordynacka (1739), Mariensztat (1762), Aleksandria (1670) i Stanisławów (1768) oraz 5 jurydyk głównych na Pradze: Praga biskupia (1648), Praga książecka, Skaryszew (1641) i Kamion oraz Gołędzinów (1764) (Dziewulski, 1913, s. 360). Oprócz jurydyk głównych, posiadających akty erekcyjne, powstawały na gruntach duchownych lub szlacheckich, podlegających prawom ziemskim, jurydyki drugorzędne wyłamujące się od płacenia podatków miejskich. Były to m.in. jurydyki: Parysowska, Szymanowska, Wielądkka, Świętojerska, Nowolipie i Tłomackie. Jurydyki drugorzędne zostały skasowane w 1766 r. na mocy dekretu Komisji Dobrego Porządku (Boni Ordinis). Rok później komisja przygotowała projekt połączenia Starego i Nowego Miasta, natomiast Komisja Brukowa w 1784 r. sporządziła projekt połączenia wszystkich jurydyk i miasteczek w jeden organizm miejski. Projekty te

napotkały sprzeciw posiadaczy jurydyk i części zarządów obu miast i doczekały się realizacji dopiero na mocy ustawy miejskiej z dnia 18 kwietnia 1791 r. podjętej przez Sejm Czteroletni (*op.cit.*, s. 394–398).

Na początku XVII w. granicę miasta wyznaczyła linia okopów, którą zaczęto sypać z inicjatywy króla Zygmunta III Wazy w sierpniu 1621 r., zaraz po klęsce w bitwie pod Cecorą (wrzesień 1620 r.), jako zabezpieczenie miasta i jego mieszkańców przed oczekiwanym najazdem wojsk turecko-tatarskich. Nieukończone fragmenty obwałowania uzupełniono w 1624 r. w celu stworzenia kordonu sanitarnego przed zawleczeniem do miasta zarazy morowej (dżumy), której ofiarą od października 1624 r. do maja 1625 r. padło 2375 spośród około 14 tysięcy mieszkańców miasta (Dziewulski, 1913, s. 91). Wały obejmujące Stare i Nowe Miasto zamykały obszar o powierzchni około 165 ha; według Boguckiej i innych (1984, s. 19) było to tylko 125 ha. Wały odbudowano za Jana Kazimierza w 1667 r. po wojnie ze Szwedami i najeździe wojsk Rakoczego. Próby odtworzenia przebiegu tej granicy miasta znajdujemy w kilku pracach (Wejnert, 1856b; Sosnowski, 1930; Kuźma, 1947; Miłobędzki, 1961; Zarębska, 1964), wśród których najlepiej udokumentowane ustalenie przebiegu ziemnych fortyfikacji dookoła Warszawy w pierwszej połowie XVII w. przedstawiła Jolanta Putkowska (1980). Zrekonstruowany zarys tych umocnień naniesiony na XVIII-wieczny układ miasta przedstawiono na rycinie II.1.

W 1648 r. król Władysław IV wydał przywilej na założenie miasta na brzegu przeciwnym miastu Warszawie, na gruncie należącym do kapituły kamienieckiej. Miasto powstało na prawie magdeburskim i zachowało dawną nazwę Pragi (Wejnert, 1856e, s. 242–251).

Za czasów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego istotne znaczenie dla rozwoju Warszawy miało wyznaczenie nowej granicy miasta w postaci wałów usypanych wokół miasta w listopadzie 1770 r., zwanych później okopami marszałka Stanisława Lubomirskiego lub okopami stanisławowskimi. Głównym powodem budowy wałów było wzmocnienie kontroli sanitarno-policyjnej w mieście w obawie przed szerzącą się wówczas w kraju zarazą morową (dżumą). Wał liczył 12,8 km długości i objął obszar 1469 ha (bez Pragi). Jego oba końce, południowy i północny, dochodziły do Wisły. Znacznie krótszym (3 km) wałem obwiedziono wcześniej obie Pragi (biskupią i książeńką) oraz Gołędzinów. W obrębie okopów znalazły się pola uprawne, ogrody i sady, co umożliwiało dalszy rozwój miasta. W 1794 r. linia okopów uległa nieznacznym zmianom.

Ustawa miejska z 18 kwietnia 1791 r., nadająca prawa mieszczaństwu w miastach królewskich i umożliwiająca szlachcie przyjmowanie obywatelstwa miejskiego i zajmowanie się handlem bez utraty przywilejów swego stanu, rozszerzała możliwości rozwoju miast.

Konstytucja 3 Maja, której częścią składową była ustawa kwietniowa, scaliła Starą i Nową Warszawę w jeden organizm miejski, znosząc jednocześnie jurydyki. Władzę administracyjną i sądowniczą objął Magistrat scalonego miasta nad całym miejskim terytorium stolicy. W miejsce dawnych jurydyk i niezależnych miasteczek utworzono okręgi administracji miejskiej jako władzy pierwszej instancji, zwane cyrkułami. Urząd cyrkułowy miał być magistratem w miniaturze i w nim miał obywatel załatwiać sprawy policyjne i sądowe w pierwszej instan-

cji. Podział na cyrkule powierzono Komisji Policji Obojga Narodów i został on ukończony do kwietnia 1792 r., kiedy to odbyły się pierwsze wybory do władz zjednoczonego miasta. Posesjonaci na zgromadzeniach cyrkulowych wybierali swoich przedstawicieli do ogólnego zgromadzenia gminnego, które wybierało Magistrat złożony z prezydenta, wiceprezydenta i radnych (po dwóch z cyrkulu) oraz kasjera. Na czele cyrkulu stał wójt, wybierany przez zgromadzenie cyrkulowe, który sprawował dozór nad oficjalistami i wypełniał rozkazy Magistratu. Warszawę podzielono na 7 cyrkulów¹: I – staromiejski, II – nowomiejski, III – krakowsko-przedmiejski, IV – lesznieński, V – grzybowski, VI – nowoświecki i VII – praski, leżący po prawej stronie Wisły (ryc. II.1). Tworząc cyrkule starano się nie rozbijać jurydyk, jeśli miały skomasowane grunty. Każdy cyrkul podzielono na dozory, obejmujące po sto domów. Cyrkule niewiele się różniły pod względem liczby posesji – w 1797 r. na każdy cyrkul przypadało od 15 do 19% z 3142 posesji (nie licząc Pragi). Różniły się natomiast znacznie pod względem powierzchni: najmniejszy obszarowo cyrkul staromiejski był najgęściej zabudowany i najludniejszy, zaś największy cyrkul VI był luźno zabudowany i słabo zaludniony.

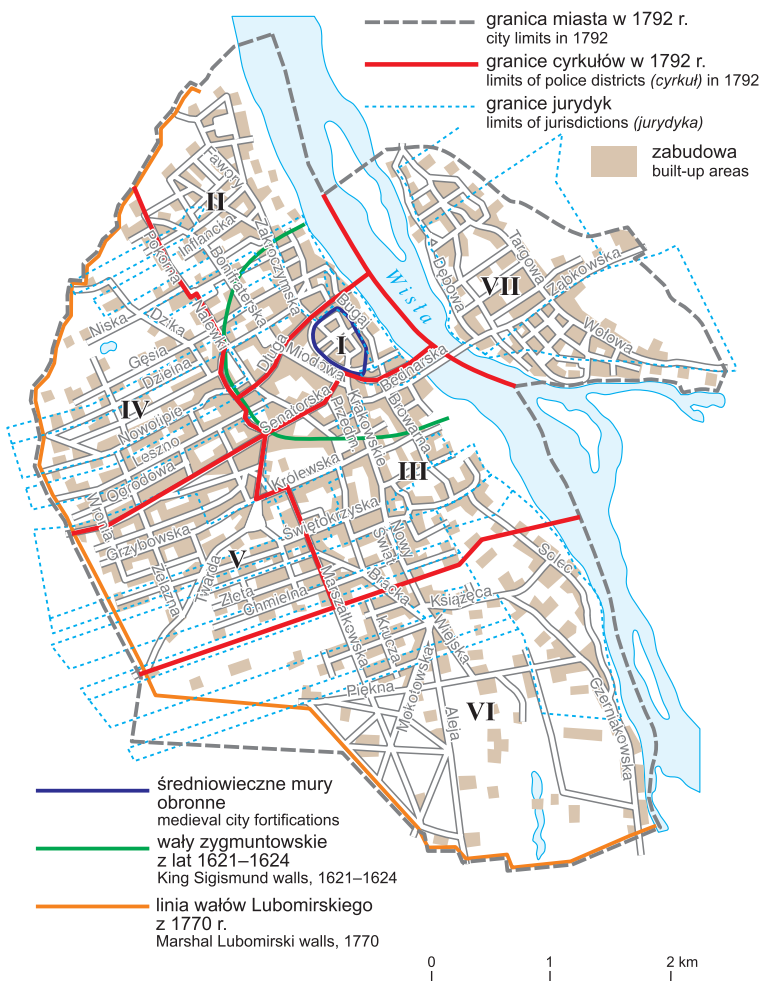
Po klęsce w wojnie z Rosją w końcu lipca 1792 r. rządy, pospołu z okupacyjnymi wojskami rosyjskimi, objęła Targowica, likwidując postanowienia Konstytucji 3 Maja, w tym i przyjęte reformy miejskie. Wysunięto projekt podziału miasta nie na 6, lecz na 4 cyrkule (Starej i Nowej Warszawy, Leszna i Grzybowa). Zwołany przez konfederację targowicką w 1793 r. sejm grodzieński przywrócił, z jednej strony, jedność miasta i poprzedni podział na cyrkule nazywając je wydziałami, z drugiej, zatwierdził II rozbiór Polski. W kwietniu 1794 r., po wybuchu insurekcji kościuszkowskiej i wypędzeniu garnizonu rosyjskiego ze stolicy, przywrócono ustrój ustalony przez Konstytucję 3 Maja i powrócono do cyrkulów.

W dniu 9 listopada 1794 r. armia rosyjska zajęła miasto, a w styczniu 1796 r. Warszawa weszła w skład zaboru pruskiego. Podział na siedem cyrkulów z 1792 r. utrzymał się podczas blisko 11-letnich rządów pruskich w wyniku III rozbioru Polski, a Warszawa stała się stolicą prowincji Prus Południowych. Prusacy, jak pisze S. Szymkiewicz (1930b), powiększyli obszar miasta włączając doń kolonie: Wołę, Czyste i Sielce, a nowo powstałe za rogatkami ulice przydzielono do tych cyrkulów, do których bezpośrednio przylegały (Marymoncka do II, Powązkowska, Młynarska, Wolska do IV, Jerozolimka do V, a Belwederska do VI). Miasto, bez Pragi, w 1797 r. liczyło tylko 190 ulic i 3041 numerów posesji, to jest o 9 ulic i 100 posesji mniej niż w 1784 r.

Podział ten uległ modyfikacji w 1808 r. po ustanowieniu Księstwa Warszawskiego (1807–1813), którego Konstytucja nadana przez Napoleona Bonaparte wprowadziła podział kraju „na czterdzieści zgromadzeń gminnych, to jest osiem w mieście Warszawie, a 32 na resztę kraju” (art. 36). Podział ten przedstawiał się następująco (ryc. II.2):

- „I – cyrkul obejmował wyłącznie Stare Miasto
- II – Nowe Miasto wraz z dzielnicą Fawory
- III – rozciągał się od Świętojerskiej i Nowolipia na północny zachód

¹ Nie istnieje żaden plan Warszawy z tego czasu z naniesionymi granicami pierwszego podziału na cyrkule. Podział ten ustalono na podstawie materiału zawartego w taryfach, tzn. spisach posesji do celów podatkowych (Szymkiewicz, 1959, s. 63).

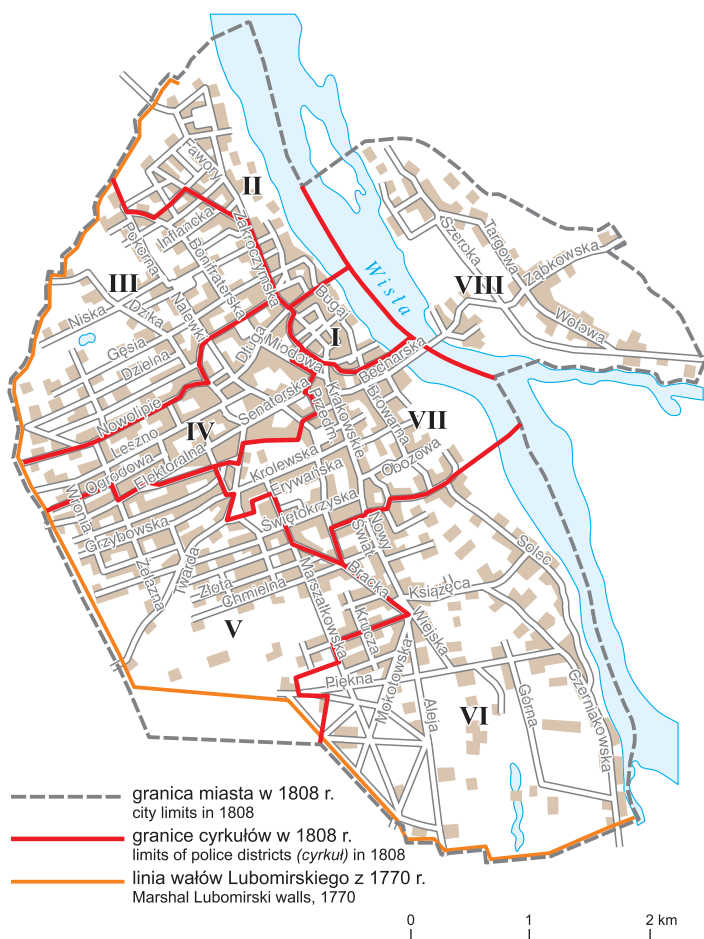

Ryc. II.1. Podział Warszawy na cyrkuły w 1792 r.

Fig. II.1. Division of Warsaw into police districts (*cyrkuł*) in 1792

- IV – długim i wąskim pasem ciągnął się po obu stronach Leszno od Nowosenańskiej po Wołę
- V – obejmował Grzybów i południową część miasta na zachód od Marszałkowskiej
- VI – zajmował resztę dzielnicy południowej, aż po łamaną linię idącą od Wisły ulicami: Tamką, Warecką, Bracką, Żurawią i Marszałkowską
- VII – właściwe śródmieście, z dodatkem zabudowanej części Powiśla
- VIII – obejmował Pragę” (Kieniewicz, 1976, s. 32).

Zdaniem S. Szymkiewicza (1930b, s. 6) „podział z r. 1808 był dalszym etapem przystosowywania cyrkułów do historycznej przeszłości i podział ten był bardziej zgodny z obliczem Warszawy przed zjednoczeniem miasta, niż podział z 1792 ro-

Ryc. II.2. Podział Warszawy na cyrkuły w 1808 r.

Fig. II.2. Division of Warsaw into police districts (*cyrkuł*) in 1808

ku. Cyrkuł I-szy [...] stał się czysto staromiejski, cyrkuł II-gi został nadal nowomiejskim, a IV-ty lesznieński. Jurydyk nie rozbijano, a bardziej charakterystyczny jest moment tworzenia cyrkułów o zupełnie wyraźnym, w kilkadziesiąt lat później, indywidualnym obliczu (cyrkuł III-ci). Realizacja tego podziału nie napotykała już na przeszkody, z jakimi musiał walczyć Magistrat warszawski w roku 1792. Jurydyki były ostatecznie zlikwidowane i słabym tylko echem dawnych prądów separatystycznych były żale Pragi, której obywatele skarżąc się na swoje zubożenie, spowodowane wypadkami politycznymi², podnosili, iż Praga jako jeden z cyrkułów warszawskich ponosi więcej ciężarów, niż inni, wobec czego

² Ostatnią bitwą insurekcji kościuszkowskiej była obrona Pragi, którą w dniu 4 listopada 1794 r. zdobyły wojska rosyjskie dowodzone przez gen. Aleksandra W. Suworowa, dokonując rzezi kilkunastu tysięcy ludności cywilnej [AG].

proszą o odłączenie od Warszawy. Władze jednak odpowiedziały na petycję Prażan odmownie”. Liczba posesji przypadających na poszczególne cyrkule zawierała się w granicach od 12,7% (Stare Miasto) do 16,2% (cyrkuł III) z ogólnej liczby 3303 posesji warszawskich (bez Pragi).

Chronologicznie w tym miejscu należy wspomnieć o początkach tworzenia dzielnicy żydowskiej (rewiru) w Warszawie. W 1527 r. Warszawa otrzymała od Zygmunta I przywilej *de non tolerandis Judaeis* (żadnej tolerancji dla Żydów) zabraniający im osiedlania się w mieście, choć byli jego mieszkańcami, według zachowanych dokumentów, co najmniej od 1424 r. Nie mogli się osiedlać w wielu miastach Rzeczypospolitej, głównie królewskich, posiadających ten przywilej. Ludność żydowska, rugowana ze wsi, osiedlała się w niektórych miastach uprzywilejowanych wchodząc w układy z ich zarządami i za określoną opłatę roczną lub daninę w naturze uzyskiwała ograniczone prawo zamieszkiwania i zarabkowania. W Warszawie kilkakrotnie (1676, 1774) ponawiano prawo rugujące Żydów z miasta, nawet w czasie obrad Sejmu Czteroletniego (1790), jednak zawsze okazywali się potrzebni do jego rozwoju: byli zarządcami magnackich nieruchomości, pośredniczyli w interesach i handlu płodami rolnymi, świadczyli usługi finansowe, prowadzili także drobną działalność rzemieślniczą i handlową konkurując z mieszczanami, którzy byli głównymi oponentami ich działalności.

Pruski magistrat policji wydał 25 lipca 1806 r. zakaz zamieszkiwania Żydów w całym ówczesnym śródmieściu Warszawy. Do Wielkanocy 1808 r. Żydzi mieli „opuścić Stare Miasto, Podwale, Freta, Nowe Miasto (aż do klasztoru Franciszkanów), Długą, Miodową, Senatorską (aż do pałacu ks. Czartoryskich – Błękitnego), Krakowskie Przedmieście (aż do Sułkowskiego), Trębacką, Kozia i tzw. ulicę Żydowską” (Szcypiorski, 1964, s. 33). Choć w końcu listopada 1806 r. Prusacy opuścili Warszawę i niebawem ustanowiono Księstwo Warszawskie, to dekret króla saskiego z 16 marca 1809 r. utrzymał w mocy dekret pruski z 1806 r., przesuwając jedynie termin opuszczenia ówczesnego śródmieścia przez Żydów do 4 października 1809 r. Konstytucja Księstwa Warszawskiego głosiła wprawdzie, że „wszyscy obywatele są równi przed obliczem prawa” (art. 4), to jednak pod naciskiem mieszczan i szlachty książę Fryderyk August dekretem z 17 października 1808 r. odłożył na 10 lat wprowadzenie w życie jej postanowień w odniesieniu do Żydów, niby do czasu, aż wykażą się większą dojrzałością do korzystania z jej dobrodziejstw (Fuks, 1992, s. 75).

Oficjalnym uzasadnieniem dekretu z 1809 r. była likwidacja zbytniego skupiania się ludności żydowskiej, sprzyjającego szerzeniu się pożarów i epidemii. Faktycznie chodziło o ułatwienie mieszczaństwu walki konkurencyjnej z kupcami i rzemieślnikami żydowskimi. Wysiedlani ze śródmieścia Żydzi zaczęli się przenosić na ówczesne przedmieścia przy rogatkach wolskich, jerozolimskich, mokotowskich i czerniakowskich. Przez rogatki napływała ludność wiejska na targi z produktami, które Żydzi nabywali do dalszej odsprzedaży, zakładając liczne szynki, których w rękach żydowskich w dzielnicach przyrogatkowych w 1812 r. było 654. Wówczas, rzekomo chcąc chronić ludność wiejską od wyzysku handlarzy, przekupniów i szynkarzy, minister policji Ignacy Sobolewski wydał 6 października 1812 r. projekt dekretu w sprawie specjalnej dzielnicy żydowskiej w Warszawie – getta, zlokalizowanej w północnej części miasta przy rogatce powązkowskiej, przez któ-

rażący napływ ludności wiejskiej z produktami był minimalny. Projektowana dzielnica znajdowała się między okopami (zygmuntowskimi z 1624 r. i okopami Lubomirskiego z 1770 r.), Inflancką, Bonifraterską i Franciszkańską. Miała objąć Nalewki, Gęsią do Dzikiej oraz Nowolipki do Nowolipia, zamykającego obwód aż do okopów z wjazdem od rogatki powązkowskiej. Według obliczeń Sobolewskiego – jak pisze Szczypiorski – wyznaczony obszar mógł pomieścić 72 tys. mieszkańców, a istniejące na tym terenie budynki 11 tys. osób. Ludność żydowska liczyła wówczas 13 800 osób. Oddzielna dzielnica żydowska na terytorium zakreślonym przez Sobolewskiego nie powstała od razu, z roku na rok, ale była tworzona latami i sama ludność miasta nazwała ją dzielnicą północną, żydowską, nazywana też była muranowską lub nalewkowską. Zgodnie z projektem Sobolewskiego usunięto też ludność żydowską z terenów przy zachodnich i południowych rogatkach miasta. Drugą dzielnicą skupiającą ludność żydowską stał się Grzybów (ul. Grzybowska, Pańska, Twarda, Bagno, zachodnia część Świętokrzyskiej), gdzie koncentrował się znacznie większy handel żydowski. Obie dzielnice stały się w latach 1815–1939 głównymi skupiskami ludności żydowskiej w Warszawie (Szczypiorski, 1964, s. 37–38).

Wiele lat później różnice między północną i południową częścią dzielnicy żydowskiej opisał Iczok Baszewis Singer, pisarz żydowski mieszkający w Warszawie, z przerwami, w latach 1908–1935, laureat Nagrody Nobla w 1978 r. Za „te” dobre uważano ulice położone w południowej części żydowskiej Warszawy: Śliską, Pańską, Grzybowską, Twardą, plac Grzybowski, Gnojną, Krochmalną, Mariańską. [...] Do „tamtych” gorszych należały ulice: Dzielna, Pawia, Gęsia, Miła, Niska, Stawki, plac Muranowski, Nalewki i Franciszkańska (Singer, 1944).

Po utworzeniu rewiru żydowskiego w Warszawie rząd Królestwa Polskiego kontynuował tę politykę i „w ciągu około 30 lat (1809–1837) utworzono 36 rewirów w województwach: mazowieckim, kaliskim, płockim i augustowskim” (Eisenbach, 1972, s. 97).

W lutym 1842 r. z 223 ulic warszawskich 47 dotyczył zakaz (egzyma) zamieszkania przez Żydów; w 1848 r. liczba zakazanych ulic wzrosła do 55, a w 1862 r. do 59 na ogólną liczbę 194 ulic. Przy egzymowanych ulicach mogły zamieszkać 3 (później 5) rodziny żydowskie, jeśli spełniały przepisowe kryteria majątkowe (kapitał w wysokości 60 tys. złotych w 1809 r., a od 1848 r. 9000 rbs. lub 3000 rbs. dla drugorzędnych ulic zakazanych) i osobiste.

Zniesienie ograniczeń mieszkaniowych dla Żydów nastąpiło ukazem carskim z 5 czerwca 1862 r., ale w ciągu wcześniejszego dziesięciolecia dzielnica (rewir) żydowska została już ukształtowana i przesunięcia ludności żydowskiej poza rewir były niewielkie. Sprawę koncentracji tej ludności szerzej przedstawiono w III rozdziale.

Wracając do sprawy rozwoju terytorialnego należy powiedzieć, że w 1818 r. zniszczoną Pragę opasano nowym wałem, w obrębie którego znalazło się 279 ha terenu. Jak podaje E. Szwankowski (1952, s. 163), biegł on wzdłuż ul. Lubelskiej, poprzez tereny późniejszego dworca Wschodniego mniej więcej do ul. Markowskiej, potem wzdłuż niej przez tereny dworca Wileńskiego ulicą Inżynierską, na północ przez tereny wojskowe, aż prawie do linii kolejowej, prowadzącej przez most kolejowy. Te rozległe tereny nie były wypełnione zabudową. Zniszczoną i wyludnioną Pragę ponownie włączono do m. Warszawy ukazem carskim z 2(14)

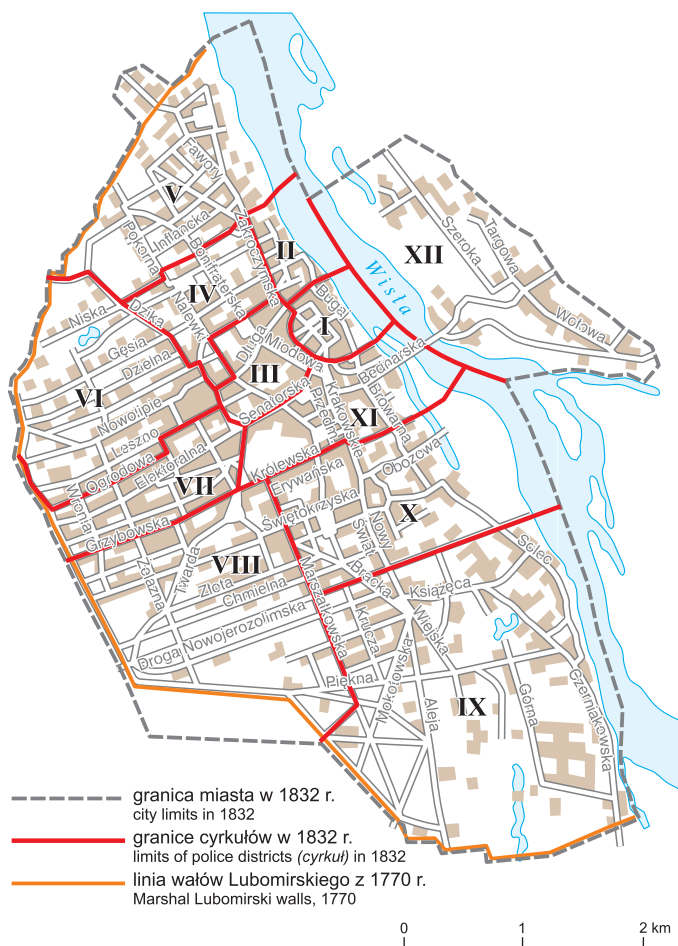
lutego 1832 r. Była włączona w zasadzie od 1794 r., lecz w latach 1816–1832 korzystała z autonomii administracyjnej pod nadzorem warszawskich władz miejskich (Wyderko, 1970, s. 147).

W części lewobrzeżnej w 1825 r. przesunięto wały miejskie i przyłączono do miasta odcinek ul. Czerniakowskiej (aż do ul. Podchorążych, która odtąd stanowiła granicę miasta), następnie przesunięto wał z ul. Koszyki na przedłużenie ul. Nowowiejskiej obejmując teren zajęty później przez Politechnikę i częściowo filtry. Na północy dołączono do miasta część ówczesnego Marymontu (okolice obecnych żoliborskich ulic – Śmiałej i Czarnieckiego). Ponadto nastąpiły pewne korektury wału w okolicy placu Broni³. W sumie obszar miasta powiększył się o około 100 ha (Szwankowski, 1952, s. 162).

Kolejna zmiana nastąpiła po upadku powstania listopadowego. W geście ugody wobec mieszkańców nowe władze rosyjskie pozostawiły na stanowisku prezydenta miasta Jakuba Łaszczyńskiego, mianowanego na ten urząd przez wyłoniony z rewolucji Rząd Narodowy. W listopadzie 1831 r. prezydent zgłosił projekt podziału administracyjnego miasta na 12 cyrkulów w taki sposób, aby cyrkule były mniej więcej równe pod względem liczby ludności oraz by ludność żydowska, zamieszkująca oddzielne kwartały, była zgrupowana w kilku cyrkulach. W dniu 28 grudnia Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego zatwierdził projekt i wszedł on w życie z dniem 15 stycznia 1832 r. (ryc. II.3). Dokładny opis przebiegu granic cyrkulów i należących do nich ulic zamieścił Korespondent Warszawski z 1832 r., nr 10, s. 41–43 (Sobieszceński, 1848, s. 245, przyp. 76), powtórzyli S. Szymkiewicz (1930b) i A. Szczypiorski (1966b, s.43–44). W skrócie ich opis przedstawił S. Kieniewicz (1976, s. 107):

- I – Stare Miasto
- II – Nowe Miasto
- III – położony na zachód od Starego Miasta, między Podwalem, Senatorską, Rymarską i Świętojerską
- IV – dzielnica żydowska między Nowolipkami i Muranowską
- V – Fawory i Żoliborz
- VI – dzielnica północno-zachodnia, pomiędzy Dziką i Leszmem
- VII – dzielnica zachodnia, pomiędzy Leszmem, Ogrodem Saskim, Grzybowską i okopem
- VIII – dzielnica południowo-zachodnia, pomiędzy Grzybowską i Marszałkowską
- IX – dzielnica południowa, pomiędzy Marszałkowską i Al. Jerozolimskimi
- X – południowa część śródmieścia wraz z Powiślem, pomiędzy Al. Jerozolimskimi, Marszałkowską i Królewską
- XI – północna część śródmieścia, od Królewskiej do Senatorskiej
- XII – Praga.

³ Plac Broni, zwany też Polem Marsowym, powstał w 1824 r. na rozkaz wielkiego księcia Konstantego między ulicami Pokorną, Stawki i Dziką na planie kwadratu o boku 440 m jako plac wojskowy wykorzystywany do przeglądu dużej ilości wojska; wcześniej funkcję tę spełniał plac Saski. W ostatniej dekadzie XIX w. pozostała po nim tylko nazwa: jego zachodnią część zajęto w 1890 r. pod bocznicę kolejowe, we wschodniej części w 1894 r. powstało targowisko. W okresie okupacji hitlerowskiej na terenie rozbudowanych bocznic powstał Umschlagplatz, z którego Niemcy wywozili Żydów do obozu zagłady w Treblince II.

Ryc. II.3. Podział Warszawy na cyrkuły w 1832 r.

Fig. II.3. Division of Warsaw into police districts (*cyrkuł*) in 1832

Budowa Cytadeli (1832–1834) w cyrkułe V i jej esplanady (razem 230 ha) w cyrkułach II i V, wymusiła wyburzenie wielu domów (136 posesji), nie tylko powodując zmiany w rozmieszczeniu ludności (wysiedlono kilkanaście tysięcy mieszkańców), ale również ograniczając terytorialny rozwój miasta w kierunku północnym. Likwidacja zabudowy w cyrkułe V spowodowała, że cyrkuł VI nazywano teraz V/VI. Nastąpiło też niewielkie przesunięcie granic między cyrkułami I i III, IV i VI oraz VI i VII. Podział ten obowiązywał do 1857 r.

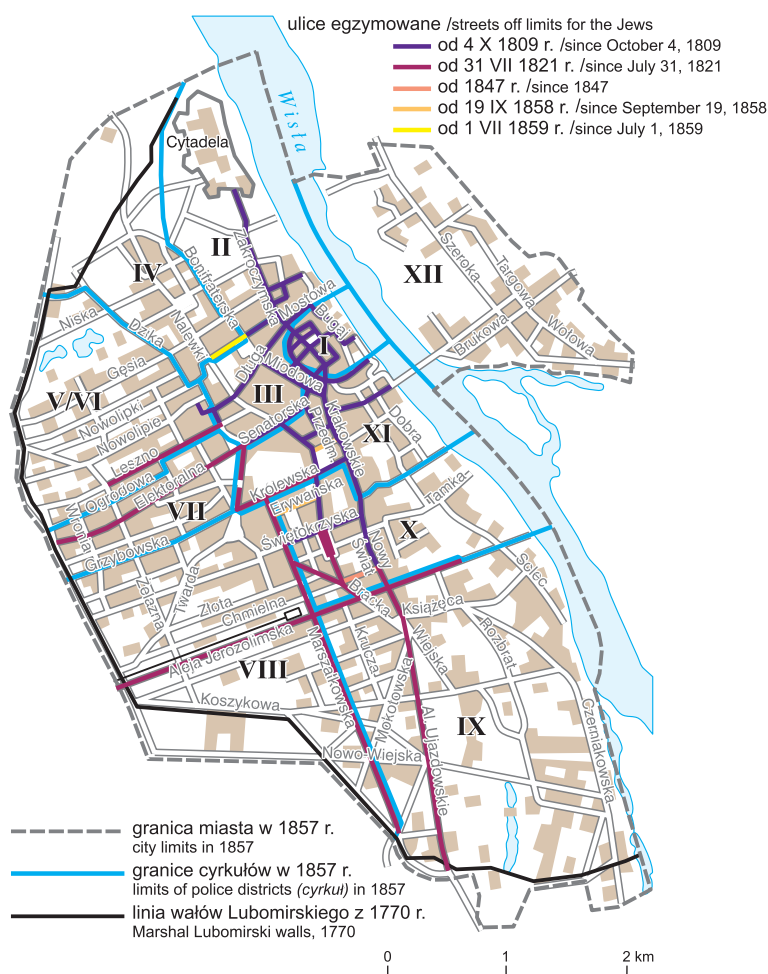
Wydarzeniem porządkującym rozwój miasta było wystąpienie Magistratu Warszawy w 1856 r. z wnioskiem o osobne numerowanie domów na każdej ulicy, zamiast dotychczas stosowanej numeracji hipotecznej, jednej dla całego miasta z szybko rosnącą liczbą domów. W ciągu dekady wprowadzono tzw. policyjne numery domów, których numeracja na ulicach równoleżnikowych zaczynała się od Wisły, a na pozostałych ulicach zaczynała się od południa ku północy,

z numerami parzystymi po prawej, zaś nieparzystymi po lewej stronie jezdni. Stare numery hipoteczne pozostały w użyciu tylko w zapisie notarialnym. Jedną z nielicznych ulic Warszawy, w której numeracja odbiega od reguły (biegnie z północy na południe), jest Puławska.

W dniu 29 czerwca 1857 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, na wniosek warszawskiego wojennego generał-gubernatora F. Paniutina, zatwierdziła nowy podział administracyjno-policyjny Warszawy na 12 cyrkułów (Szczypiorski, 1966b, s. 45; ryc. II.4). Cyrkuły służyły sprawowaniu ścisłej kontroli policyjnej i administracyjno-fiskalnej, według nich zbierano dane statystyczne dotyczące ruchu ludności, przemysłu i handlu, opłat i podatków. W środku miasta powstał nowy, owalny, cyrkuł III tworzący centrum dyspozycyjno-policyjne w stosunku do pozostałych, ułożonych względem niego promieniście. Do cyrkułu IV przyłączono część esplanady Cytadeli, aż poza dzisiejszy pl. Wilsona. Do cyrkułu V/VI włączono cmentarz Powązkowski, a do VII cmentarze: ewangelicko-augsburski, ewangelicki-reformowany (kalwiński) i żydowski, wraz z przyległą częścią przedmieścia Wola. Terytoria cyrkułów V i VI podlegały administracji jednego komisarza cyrkułowego i obejmowały głównie rewiry żydowskie z ulicami: Przejazd, Leszno, Solna, Ogrodowa, Żelazna, Wronia, Gęsia, Dzika, Pawia, Dzielna, Nowolipki, Nowolipie, Mylna, Karmelicka, Smocza, Wolność, Kacza, Żytnia, Niska, Powązki. Do cyrkułu VIII przyłączono skrawek przedmieścia poza roгатką jerozolimską, aż do dzisiejszego skrzyżowania ulic Grójeckiej i Wawelskiej. Tym samym granice administracyjne miasta uległy rozszerzeniu na północy i zachodzie poza linię okopów Lubomirskiego i rogatek, które pozostały na dawnym miejscu (Kieniewicz, 1976, s. 108). Rogatki wolskie przesunięto do właściwych granic miasta dopiero w 1911 r. z powodu niemożności porozumienia się w sprawie ceny wynajmu mieszkań w sąsiednich domach dla służby roгатkowej; roгатkę tworzyły bariery, kołowrót dla pieszych i budka poborcy.

W 1871 r. Komitet do spraw Królestwa Polskiego zreformował podatki miejskie, likwidując opłaty od wwozu towarów do miasta. Istniejące od ponad wieku stare okopy Lubomirskiego utraciły swoje znaczenie i w 1875 r. uległy likwidacji. Na ich dawnej linii wytyczono ulice Polną, Towarową, Okopową, przedłużono ul. Żytnię do Młynarskiej i ostatecznie włączono do miasta powiększone obszary cmentarzy Powązkowskiego i Żydowskiego (wraz z niewielkim klinem między ul. Powązkowską i wybudowaną koleją obwodową). Przyłączono do miasta teren pomiędzy ulicami Wolską, Młynarską i Żytnię, a na Pradze tereny kolei petersburskiej i terespolskiej (Kieniewicz, 1976, s. 181). Po 1875 r. przedłużono również poza linię dawnych okopów ul. Leszno, Krochmalną i Grzybowską (ryc. II.5).

W ostatnim dwudziestoleciu XIX wieku, uwzględniając doświadczenia niedawnej wojny francusko-pruskiej, zaprzestano dalszej rozbudowy Cytadeli i przystąpiono do fortyfikacji przedpola Warszawy, otaczając miasto podwójnym pierścieniem 16 fortów tworzących Twierdzę Warszawską (Królikowski, 2002). Pierwszą linię fortów na obu brzegach wybudowano w latach 1881–1885, drugą w 1886 r. W pasie fortecznym nie wolno było wznosić budynków murowanych, tylko parterowe drewniane domki. W obrębie pasa fortecznego znajdował się Marymont, Żoliborz, Powązki, Wola, Koło, Ochota, Szczęśliwice, całe pole Mokotowskie, Sielce, Czerniaków, Sierki, a na Pradze – Saska Kępa, Grochów, Targówek i Bródno. Dopiero w 1911 r.

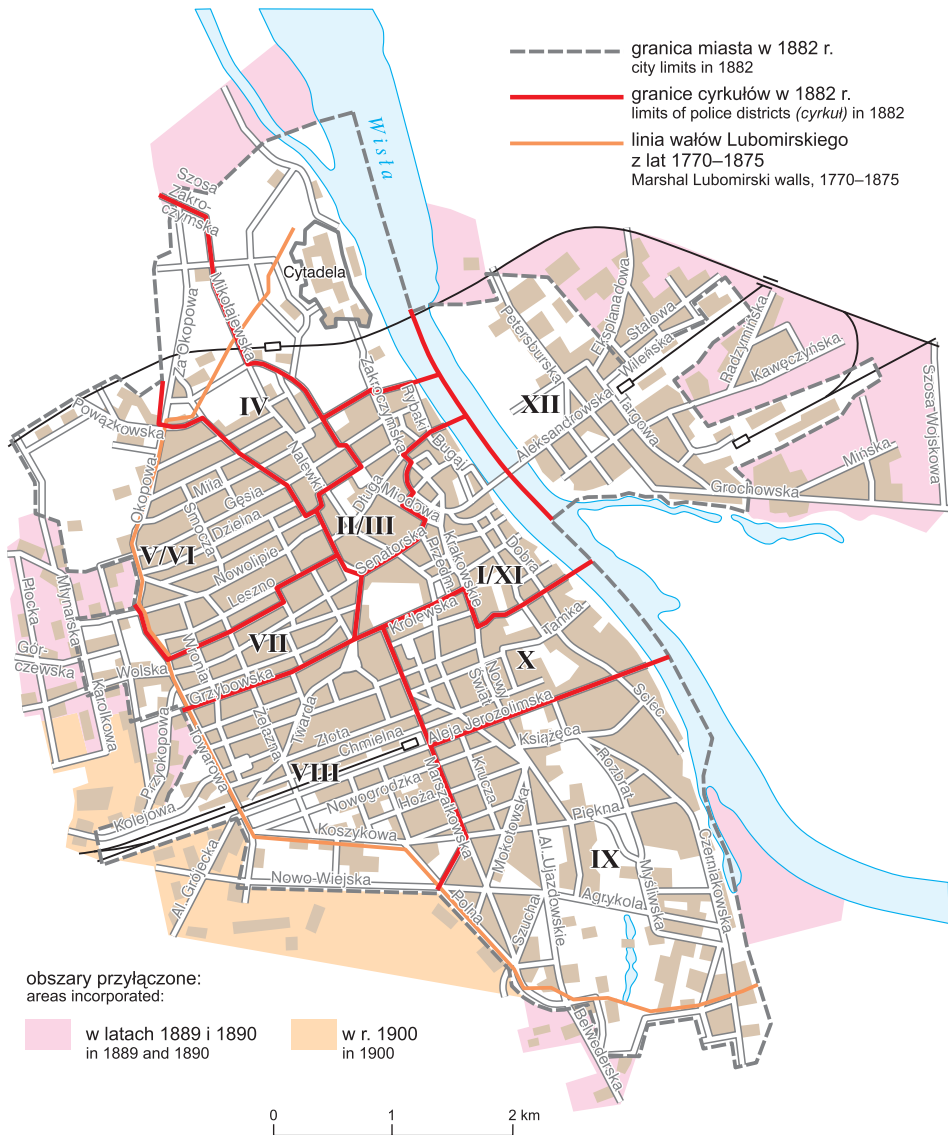

Ryc. II.4. Podział Warszawy na cyrkuły w 1857 r. i ulice egzymowane (zakazane dla Żydów)

Fig. II.4. Division of Warsaw into police districts (cyrkuł) in 1857 and into streets off limits for the Jews

częściowo zniesiono te zakazy, ale pozostały one po północnej stronie miasta. Dookoła Cytadeli określono dwa pasy forteczne: biały i żółty. W obrębie pasa żółtego, obejmującego praskie przedpole Cytadeli, nie wolno było wznosić budynków murowanych, natomiast w pasie białym, na żoliborskim przedpolu Cytadeli, nie zezwalało na wznoszenie nawet drewnianych budynków, ani na sadzenie drzew.

W 1889 r. przyłączono na zachodzie dalsze skrawki Woli, poza ulice Karolkową i Młynarską. Część wsi Wola, włączoną bezpośrednio w granice miasta, określano odtąd jako „Wola pod cyrkułem”, a pozostałą nazywano „Wolą pod gminą”. Na południu przyłączono do miasta niewielki klin w pobliżu Czerniakowskiej, na którym zbudowano właśnie osadniki i stację pomp (Kieniewicz, 1976, s. 182).

Ryc. II.5. Podział Warszawy na cyrkule w 1882 r. oraz inkorporacje z lat 1887–1900

Fig. II.5. Division of Warsaw into police districts (*cyrkul*) in 1882 and incorporations in the period 1887–1900

Znacznie bardziej rozszerzono Pragę, przyłączając do niej z dniem 6 lutego 1890 r. wsie Nowa Praga, Szmulowizna, Targówek i Kamionek (*Zbiór Praw...* Rozporządzenie z 22 grudnia 1889 r.). Przyłączenie to zwiększyło obszar miasta o około 360 ha (Szwankowski, 1952, s. 195). Nowa Praga obejmowała obszar

nieregularnego czworokąta objętego ulicami Konopacką, Wileńską, Szwedzką i 11 Listopada. Szmulowizna powstała na części dawnego Targówka między torami dwu linii kolejowych – petersburskiej i terespolskiej. Nieco później od Nowej Pragi i Szmulowizny zabudowywał się Kamionek między łąką skaryszewską i torami dworca Wschodniego wzdłuż ulicy Grochowskiej po Podskarbińską (d. Szosa Wojskowa). Nowa granica biegła wzdłuż kolei obwodowej do jej skrzyżowania z Szosą Wojskową, a na południu ulicą Grochowską (por. ryc. II.5).

W 1892 r. z cyrkułów I i XI utworzono nowy cyrkuł I, obejmujący ściślejsze śródmieście. Z połączonych cyrkułów II i III utworzono nowy cyrkuł II, obejmujący tereny między ulicami: Senatorską, Rymarską i Świętojerską, łącznie z Nowym Miastem. Z cyrkułu V/VI (nazwanego teraz V) wydzielono wzdłuż Leszna nowy cyrkuł III (Mostowski). Z rozległego cyrkułu VIII oderwano dwa nowe: VI (Towarowy) – na zachód od Twardej oraz XI (Mokotowski) – na południe od Al. Jerozolimskich. Pozostałe cyrkuły, tj. IV (Nalewki), VII (Chłodna), IX (Ujazdowski), X (Nowy Świat) oraz XII (Praga) pozostały na ogół bez zmian (Kieniewicz, 1976, s. 182).

II.2. Podziały administracyjne w latach 1901–1944

W 1900 r. na Woli ponownie przesunięto granicę ku zachodowi, mniej więcej po ul. Płocką. Włączono również wtedy szpital Żydowski przy ul. Dworskiej (dzisiejsza Kasprzaka). Na południe od torów kolei miasto objęło teraz skrawek Ochoty, między początkiem dzisiejszej ul. Szczęśliwickiej i końcem dzisiejszej ul. Wawelskiej. Dalej nowa granica miasta biegła na wschód przez Pole Mokotowskie, włączając tereny wyścigów konnych oraz wojskowe na południe od Filtrowej (Kieniewicz, 1976, s. 182). Ponadto S. Dziewulski (1913, s. 411) dodaje, że w okresie od 1889 do 1913 r. obszar Warszawy został powiększony o kilkanaście posesji za rogatką belwederską.

Podane wyżej za Stefanem Kieniewiczem zasięgi inkorporowanych obszarów na Woli i Ochocie oraz daty ich przyłączenia nie w pełni zgadzają się z danymi innych autorów (Pietrzak-Pawłowska, 1974, s. 116; 1975, s. 168; Zachwatowicz, 1973, s. 88).

Podział Warszawy na 12 cyrkułów utrzymał się do 1908 r., ale przez poprzednie 76 lat cyrkułom niejednokrotnie zmieniano numery, kształt i obszar. W 1908 r. wprowadzono nowy podział na 15 cyrkułów, z których 13 obejmowało Warszawę, a 2 – Pragę (Szymkiewicz, 1930b, s. 8). Przytoczmy tu, za cytowanym autorem, bardziej szczegółowo ten podział, gdyż na tym obszarze, po zmianie cyrkułów na komisariaty i ich nazw, przetrwał on kilka dziesięcioleci (ryc. II.6). „Dotychczasowy [...] cyrkuł I-szy rozbito na 3 części. Z jednej jego części, tj. Starego Miasta aż po Kapitulną, Piekarską i Celną i części cyrkułu X-go, utworzono nowy cyrkuł I-szy, o granicach biegnących kierunkami ulic: Celnej, Piekarskiej, Kapitulnej, Miodowej, Krakowskiego-Przedmieścia, Królewskiej, Marszałkowskiej, Świętokrzyskiej, Oboźnej i Leszczyńskiej. Cyrkuł II-gi utworzono z części Starego Miasta oraz z części cyrkułu II-go. Granica jego biegła kierunkami ulic: Celnej, Piekarskiej, Kapitulnej, Miodowej, Nowiniarskiej, Bonifraterskiej, Szymanowskiej

i linią kolejową do Wisły. Cyrkuł III-ci uszczuplono jedynie, przesuwając jego granicę do Leszna, natomiast wydłużono go poza cmentarz ewangelicki i ulicę Młynarską. Cyrkuł IV-ty, V-ty i VI-ty zostały bez zmiany. Od cyrkułu VII-go odcięto blok, zawarty między Leszmem a Halami, i między Solną a Rymarską, Żabią i Graniczną. Cyrkuł VIII-my pozostawiono bez zmian. Cyrkuł IX-ty zmniejszono, odcinając ulice, zawarte między Aleją Jerozolimską i 3-go Maja, a Piękną i Górną. Od cyrkułu X-go odcięto blok zawarty między Świętokrzyską a Królewską i między Marszałkowską a Krakowskim-Przedmieściem (włączono ten blok do cyrkułu I-go). Cyrkuł XI-ty uszczuplono o ulice, ograniczone Mokotowską, Marszałkowską, odcinkiem Alei Jerozolimskiej i Kruczą. Nowy cyrkuł XII-ty, który otrzymał nazwę Centralnego, stanowiły części dawnego cyrkułu I-go, II-go i VII-go. Granice jego, biegnące Królewską, Krak.-Przedmieściem, Miodową, Placem Krasińskich, Świętojerską, Nowolipkami, Przejazdem, Solną, odcinkiem Elektoralnej, Zimną i Placem Grzybowskiem zamykały dzielnicę Placu Teatralnego i Józefa Piłsudskiego połączoną z okolicami Żelaznej Bramy i Hal Mirowskich. Cyrkuł XIII-ty powstał z części oderwanych od cyrkułów IX-go i XI-go i znajdował się między Wisłą a Królewską i między Piękną i Górnośląską a Aleją Jerozolimską i 3-go Maja. Nazwany został Aleksandryjskim. Jednocyrkułowa dotychczas Praga, rozszerzona bardzo znacznie przez przyłączenie nowych obszarów, podzielona została na 2 cyrkuły. Do cyrkułu XIV-go, Nowo-Praskiego, należały wszystkie ulice, leżące na północ od Brukowej [obecnie Okrzei – AG], Ząbkowskiej i Radzymińskiej; wszystkie ulice, leżące poniżej tej granicy, weszły w obręb cyrkułu XV-go – Staro-Praskiego”.

W roku 1911, po częściowym zniesieniu ograniczeń budowlanych w północno-zachodniej i zachodniej strefie fortecznej, Magistrat m. Warszawy wystąpił z projektem przyłączenia przedmieść do miasta i sporządzenia ogólnego planu regulacyjnego. Inicjatywę tę odrzuciły władze rosyjskie. Prace były jednak kontynuowane i w 1914 r. cieszyły się zainteresowaniem generał-gubernatora warszawskiego ks. Engałyczewa, który polecił Magistratowi przygotowanie planu Wielkiej Warszawy w związku z podziałem powiatu warszawskiego na okręgi: ziemski i miejski (Poczobutt-Odlanicki, 1979, s. 11). Po ewakuacji władz rosyjskich i wkroczeniu Niemców decyzję o rozszerzeniu obszaru miasta podjął dopiero generał-gubernator warszawski Hans von Beseler wydając w dniu 8 kwietnia 1916 r. „rozporządzenie dotyczące rozszerzenia warszawskiego okręgu miejskiego i wykonania planu zabudowania miasta Warszawy” (Nietyksza, Pruss, 1973, s. 43).

Z dniem 1 kwietnia 1916 r. przyłączono do Warszawy:

- z gminy Wilanów: Siekierki (folwark), Siekierki Duże I i II (wieś), Siekierki Małe (wieś), Czerniaków (folwark i wieś), Szopy Polskie (wieś), Szopy Polskie (Nowy Sad) (folwark), Szopy Niemieckie (wieś i kolonia);
- całą gminę Mokotów;
- z gminy Pruszków: Rakowiec (folwark i wieś), Janków (kolonia), Wyględów (kolonia), Szczęśliwice (wieś część);
- gminę Czyste (w niej Ochota osada miejska od 29 lipca 1910 r.);
- z gminy Młociny: Czarny Dwór, Powązki (miejsowość i obóz wojskowy), Izabelin (wieś), Młociny B (wieś), Buraków Duży (wieś), Słodowiec (wieś), Kaska-

Ryc. II.6. Podział Warszawy na cyrkuły w 1913 r.

Fig. II.6. Division of Warsaw into police districts (*cyrkuł*) in 1913

da (wieś), Marymont (miejsowość), Grosów (folwark), Ruda Ewansa (folwark), Ruda Mintera (folwark), Ruda Majoracka (folwark), Potok (wieś), Potocki Park (wieś), Czerwonka (miejsowość), Czerwona Gutnerówka (miejsowość);

- z gminy Bródno: Gołędzinów (wieś i folwark), Pelcowizna (osada), Stacja Praga Nadwiślańska, Różopol (folwark część), Ustronie (kolonia), Nowe Bródno (osada), Utrata (kolonia), Targówek (osada część), Bródno (folwark część);

- z gminy Wawer: Grochów I i II (wieś i folwark) z Florentynowem i Emilianowem, Kozia Górka Grochowska (wieś), Saska Kępa (wieś), Goćławska Kępa (wieś), Kamionek (folwark), Goćław (wieś), Górki Grochowskie (wieś), Witolin (kolonia) (Rozporządzenie Gen.-Gub. Warszawskiego z dnia 8 kwietnia 1916. Dziennik Rozporządzeń dla General-Gubernatorstwa Warszawskiego, Nr 29, poz. 79 z 1916 r. i Rozporządzenie Nr 259 z dnia 29 stycznia 1917 r. Dziennik Rozporządzeń dla General-Gubernatorstwa Warszawskiego z dnia 10 lutego 1917 r.).

Zachowując na obszarze starej Warszawy podział na 15 komisariatów, wcześniej nazywanych cyrkułami, na przyłączonym obszarze 8210 hektarów utworzono 11 nowych jednostek podziału policyjnego: 7 komisariatów lewobrzeżnych i 4 prawobrzeżne (ryc. II.7). W czasie przygotowań i przeprowadzania spisu ludności 1921 r. każdy z 26 komisariatów policyjnych tworzył tzw. dzielnicę spisową, te zaś dzieliły się na sekcje, a sekcje na grupy. Zbyt obszerny zakres tematyczny spisu, trudności techniczne oraz wysokie koszty opracowania wyników sprawiły, że tylko ważniejsze zagadnienia zostały opracowane według komisariatów. Do opracowania pozostałych zagadnień Wydział Statystyczny Zarządu Miasta zaproponował w 1926 r. wprowadzenie uproszczonego podziału publikacyjnego na 10 jednostek (grup komisariatów), które nazwał obwodami statystycznymi, – niefortunnie, jako że w następnym spisie z 1931 r. taką nazwę nosiły najmniejsze jednostki podziału spisowego. Podział na 10 obwodów statystycznych przeprowadzono w ten sposób, że nie naruszając granic komisariatów policyjnych, łączono je w obwody na zasadzie najmniejszej różnicy cech i największego ich podobieństwa.

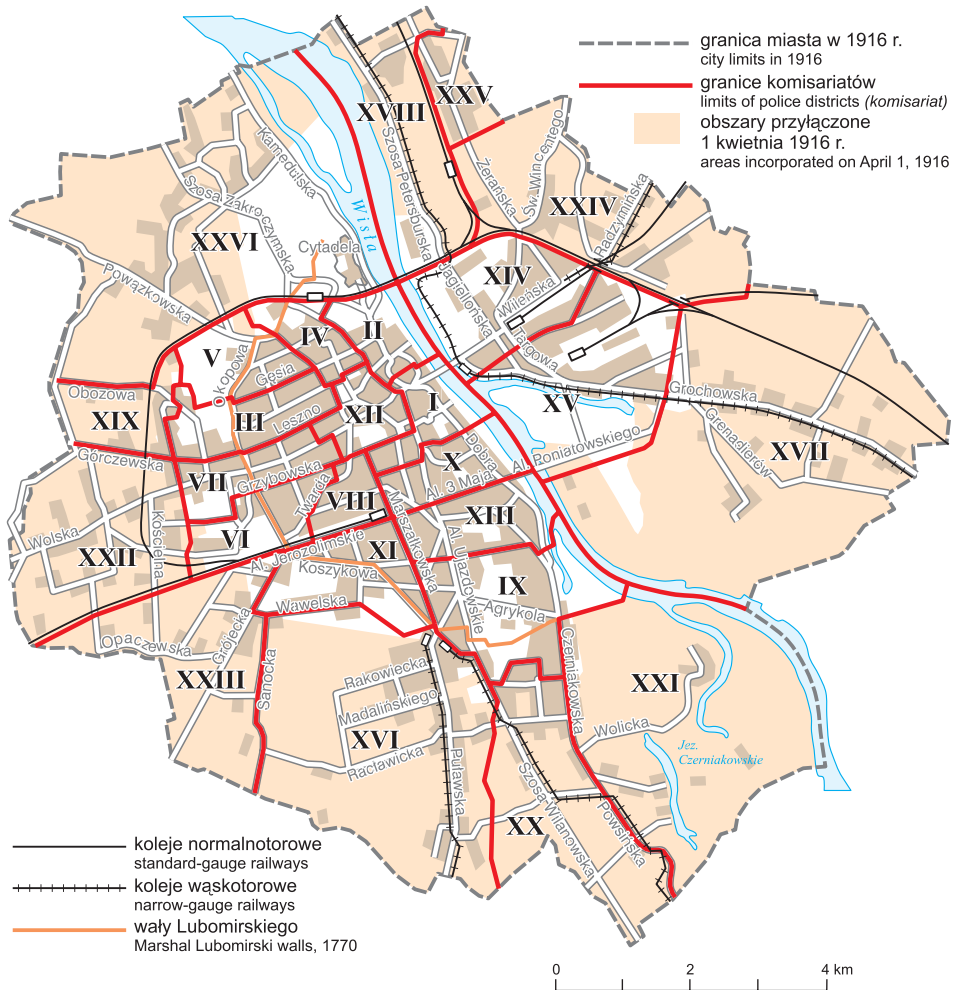
Z komisariatów I, VIII, X i XII utworzono jeden obwód 1 „Śródmiejski”. Komisariat II „Stare Miasto” wyodrębniono jako obwód 2. Komisariat IV „Nalewki” stanowiący dzielnicę zamieszkaną niemal wyłącznie przez Żydów, należących przeważnie do sfery zamożnego kupiectwa i wykazujący najniższe natężenie śmiertelności wydzielono jako obwód 3. Z komisariatów III i V, o podobnej zabudowie i warunkach sanitarnych, zamieszkałych przeważnie przez ludność żydowską trudniącą się drobnym handlem i przemysłem utworzono obwód 4 „Powązki”. Z dwóch komisariatów VI i VII, w których dominowała ludność robotnicza chrześcijańska, powstał obwód 5 „Wolski”. Obwód 6 stanowiły połączone ze sobą komisariaty IX, XI i XIII obejmujące stosunkowo nową dzielnicę, której charakter nadawała licznie tu zamieszkująca inteligencja. Komisariaty XIV i XV tworzyły obwód 7 „Stara Praga”. Z przedmieść przyłączonych do Warszawy w 1916 r. utworzono, kierując się podobieństwem cech charakterystycznych, trzy obwody: obwód 8 obejmujący prawobrzeżne peryferie północno-wschodnie (komisariaty: XVIII, XXIV, XXV) i lewobrzeżny Marymont (komisariat XXVI), obwód 9 obejmujący peryferie zachodnie (komisariaty: XIX, XXII i XXIII) i obwód 10 – peryferie południowe, objęte komisariatami: XVI, XVII, XX i XXI (GUS, 1928b, s. 5–6). Wadą tego podziału było włączenie w prawobrzeżny obwód 8 lewobrzeżnego Marymontu (komisariat XXVI), a także utworzenie obwodu 10 z komisariatów rozdzielonych Wisłą. W materiałach spisu z 1921 r. obwody nie miały nazw, nosiły tylko numerację arabską od 1 do 10. Tutaj wymieniamy ich skład posiłkując się nazwami obwodów wprowadzonymi później przez Edwarda Strzeleckiego (1935):

Obwody statystyczne 1921 (dzielnice) Census division	Nr komisariatu P.P. i nazwa Police districts (<i>komisariat</i>)
1. Śródmieście Centrum	I. Krakowskie Przedmieście, VIII. Grzybowski, X. Ordynackie, XII. Ratuszowy
2. Stare Miasto	II. Stare Miasto
3. Nalewki	IV. Nalewki
4. Powązki	III. Leszno, V. Powązki
5. Wola	VI. Towarowy, VII. Mirowski
6. Śródmieście Zachód	IX. Ujazdowski, XI. Koszyki, XIII. Solec
7. Stara Praga	XIV. Praga Północ, XV. Praga Południe
8. Marymont i Peryferie Północno-Wschodnie	XXVI Marymont, XVIII. Gołędzinów, XXIV. Targówek, XXV. Bródno
9. Peryferie Zachodnie	XIX. Koło, XXII. Wola, XXIII. Ochota
10. Peryferie Południowe	XVI. Mokotów, XVII. Grochów, XX. Sielce XXI. Czerniaków

Z dniem 24 sierpnia 1928 r. obszar m.st. Warszawy został podzielony, do celów administracji ogólnej I instancji, na 3 powiaty grodzkie (Dz.U. 1928, nr 72, poz. 647), a mianowicie: Warszawa–Północ (komisariaty: II–VII, XIX, XXII i XXVI), Warszawa–Południe (komisariaty: I, VIII–XIII, XVI, XX, XXI i XXIII) i Warszawa–Praga (komisariaty: XIV, XV, XVII, XVIII, XXIV i XXV). Należy odnotować, że o ile do 1928 r. (RSW 1928) w literaturze statystycznej występowały komisariaty i nosiły numerację rzymską, o tyle od 1929 r. nazwę „komisariat” zastąpiono terminem „okrąg” i numerację rzymską zastąpiono ekwiwalentnymi liczbami arabskimi.

W toku przygotowań do spisu ludności w 1931 r. Wydział Statystyczny Zarządu Miasta w 1928 r. podzielił Warszawę na 120 obwodów statystycznych. Aby zachować porównywalność z podziałem statystycznym na okręgi (26 komisariatów Policji Państwowej), obwody zawierały się w obrębie granic komisariatów. Tworząc obwody starano się tworzyć jednostki możliwie jednorodne pod względem budowlanym, ludnościowym i społecznym, tak aby stanowiły właściwe elementy do badania struktury terytorialnej miasta. Przy opracowaniu wyników spisu 1931 r. liczba obwodów została zmniejszona, ze względów oszczędnościowych, do 85. Łącząc niektóre obwody o bardzo zbliżonych do siebie cechach, utworzono z 59 obwodów 23 obwody złożone. Podział Warszawy na obwody statystyczne zawiera ryc. II.8, a ich imienny wykaz zamieszczono w *Aneksie* (tab. A.1).

Z dniem 30 września 1930 r. przyłączono do powiatu miejskiego Warszawa-Północ z gminy Młociny: Bielany (część) i Józefin (majątek część) (Dz.U. 1930, Nr 68, poz. 540). Z przylegającej do północnej granicy miasta (na lewym brzegu Wisły) gminy wiejskiej Młociny przyłączono do miasta obszar obejmujący: tereny państwowe na Bielanych, tereny spółdzielni budowlanej „Zdobyc Robotnicza”, tereny państwowe Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego, tereny klasztoru białeńskiego i tereny majątku Józefin (mapa 1:25 000 w: Homolicki, 1931, s. 19). Przekazanie tych terenów w posiadanie miasta nastąpiło 20 października 1930 r. Jak podaje Homolicki (*op. cit.*, s. 18) przyłączony obszar (por. ryc. II.9) o powierzchni

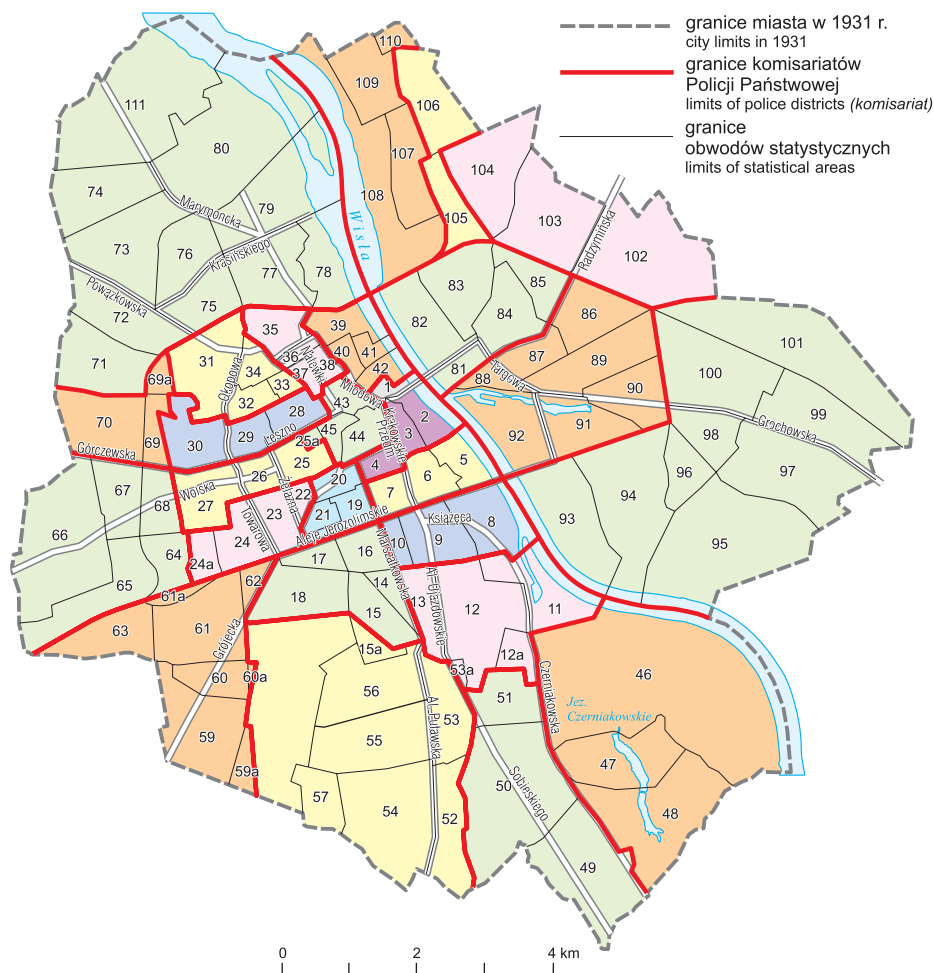

Ryc. II.7. Podział Warszawy na komisariaty po inkorporacji przedmieść w 1916 r.
 Fig. II.7. Division of Warsaw into police districts (*komisarjat*) after incorporation of suburbs in 1916

324 ha (oraz 44 ha Wisły), zamieszkały przez 1850 osób (899 mężczyzn i 951 kobiet), został włączony do komisariatu XXVI (okręg Marymont).

Z dniem 1 kwietnia 1931 r. podzielono obszar m.st. Warszawy na cztery powiaty grodzkie, a mianowicie: (1) Śródmiejsko-Warszawski (komisarjaty I, IX, X, XII, XIII); (2) Północno-Warszawski (komisarjaty II–V, VII, XIX, XXII, XXVI); (3) Południowo-Warszawski (komisarjaty VI, VIII, XI, XVI, XX, XXI, XXIII); (4) Prasko-Warszawski (komisarjaty XIV, XV, XVII, XVIII, XXIV, XXV) (Dz.U. 1931, nr 26, poz. 155).

Z danych dla 1938 r. (RSW, 1936 i 1937, s. 130) wynika, że dokonano zmiany granic sąsiadujących komisariatów XI (Koszyki), XVI (Mokotów) i XXIII (Ochota).

Ryc. II.8. Podział Warszawy na obwody statystyczne w spisie ludności z 9 XII 1931 r.

Fig. II.8. Division of Warsaw into statistical areas in the Census of 9 Dec. 1931

W komisariacie XXIII z obwodu 18 Filtry (o pow. 108,8 ha z 18,9 tys. mieszkańców w 1931 r.) wydzielono nowy obwód statystyczny 18a Filtry (o pow. 29 ha z 13,0 tys. mieszkańców w 1938 r.) i powiększono obszar obwodu 60a (ul. Opaczewskiej) kosztem obwodu 58 (Pole Mokotowskie). Utrudnia to jednoznaczne porównanie obrazu demograficznego tych jednostek w 1938 r. z danymi spisu 1931 r. (por. tab. A.3).

Opracowując spis ludności z 1931 r. wprowadzono podział Warszawy na 12 „dzielnic statystycznych” utworzonych z komisariatów⁴. Zakres opracowania

⁴ Adresy komisariatów policji państwowej w 1938/1939 r.: I – ul. Bednarska 7, II – Kapuńczyńska 19, III – Nowolipki 53, IV – ul. Niska 10, V – ul. Lubeckiego 4, VI – ul. Miedziana 10,

statystycznych dla dzielnic statystycznych był analogiczny jak dla powiatów. Nie nadano oficjalnych nazw wszystkim dzielnicom – uzupełnił je Edward Strzelecki (1935) i przedstawiały się one następująco:

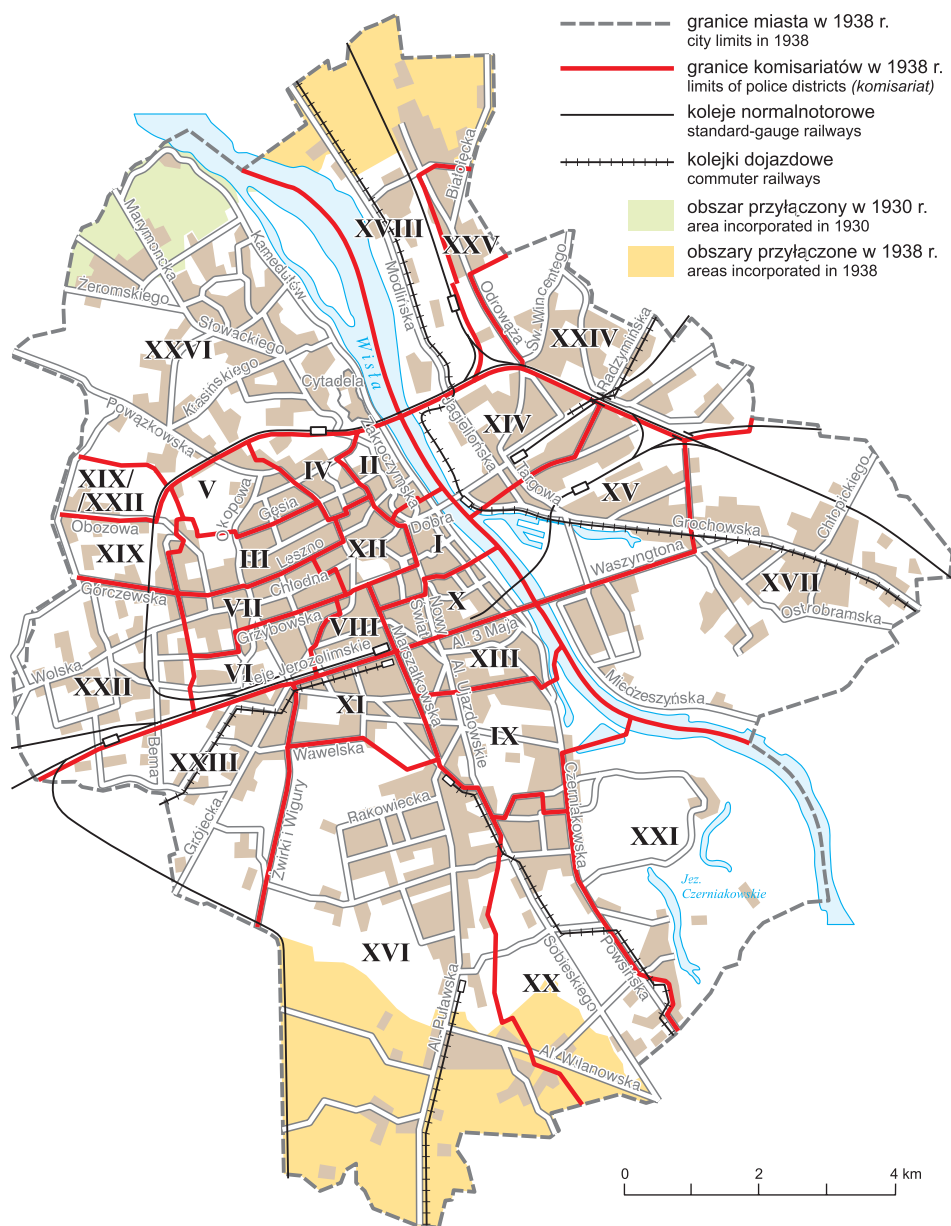
Obwody statystyczne 1931 (dzielnic) Census division	Nr komisariatu P.P. i nazwa Police districts (<i>komisarjat</i>)
1. Śródmieście Centrum	I. Krakowskie Przedmieście, VIII. Grzybowski, X. Ordynackie, XII. Ratuszowy
2. Stare Miasto	II. Stare Miasto
3. Muranów	IV. Nalewki
4. Powązki	III. Leszno, V. Powązki
5. Śródmieście Zachód	VI. Towarowy, VII. Mirowski
6. Śródmieście Południe	IX. Ujazdowski, XI. Koszyki, XIII. Solec
7. Stara Praga	XIV. Praga Północ, XV. Praga Południe, Rzeczný
8. Marymont	XXVI. Marymont
9. Przedmieście Zachodnie	XIX. Koło, XXII. Wola, XXIII. Ochota
10. Przedmieście Południowe	XVI. Mokotów, XX. Sielce, XXI. Czerniaków
11. Grochów	XVII. Grochów
12. Przedmieście Północno-Wschodnie	XVIII. Gołędzinów, XXIV. Targówek, XXV. Bródno

Podział ten miał charakter nie administracyjny, lecz publikacyjno-statystyczny.

Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 22 września 1938 r. przyłączono część gminy wiejskiej Wilanów (teren wyścigów konnych na Służewcu) o powierzchni 1230 ha (około 4,7 tys. ludności) do powiatu południowowarszawskiego, a część gminy wiejskiej Bródno (na północ od Annapola i Pelcowizny) o powierzchni 450 ha (około 10,3 tys. mieszkańców), w tym 15 ha Wisły, do powiatu praskowszawskiego m.st. Warszawy (Dz.U. 1938, nr 72, poz. 518). Ludność przyłączona z gminy Bródno obejmowała w przeważającej części mieszkańców baraków miejskich na Annapolu (około 9 tys. osób), którzy już poprzednio pod względem meldunkowym zaliczani byli do miasta. Przejmowanie przyłączonych obszarów nie zostało zakończone w 1938 r. i wszystkie liczby i dane zawarte w ostatnim przedwojennym roczniku statystycznym (Warszawa w liczbach 1939) nie uwzględniają nowo przyłączonych terenów (ryc. II.9).

W kontekście podziału Warszawy na jednostki administracyjne należy przypomnieć, że na mocy zarządzenia Rady Ministrów z dnia 3 marca 1934 r. powołano na 4 lata tymczasowy Zarząd Komisaryczny i od dnia 2 sierpnia 1934 r.

VII – ul. Krochmalna 56, VIII – ul. Śliska 52, IX – ul. Fabryczna 28, X – ul. Szpitalna 7, XI – ul. Poznańska 13, XII – ul. Daniłowiczowska 10, XIII – ul. Hoża 30, XIV – ul. Wileńska 11, XV – ul. Jagiellońska 9, XVI – ul. Odolańska 5, XVII – ul. Grochowska 172, XVIII – ul. Toruńska 48, XX – ul. Czerniakowska 88, XXI – ul. Powsińska 26, XXII – ul. Wolska 147, XXIII – ul. Grójecka 26, XXIV – ul. Tykocińska 24, XXV – ul. Nadwiślańska 15, XXVI – ul. Bytomska 4, Rzeczný – Wybrzeże Helskie 6 (*Spis abonentów...*, 1938).

Ryc. II.9. Podział Warszawy na okręgi (komisariaty) w 1938 r.

Fig. II.9. Division of Warsaw into police districts (*komisariat*) in 1938

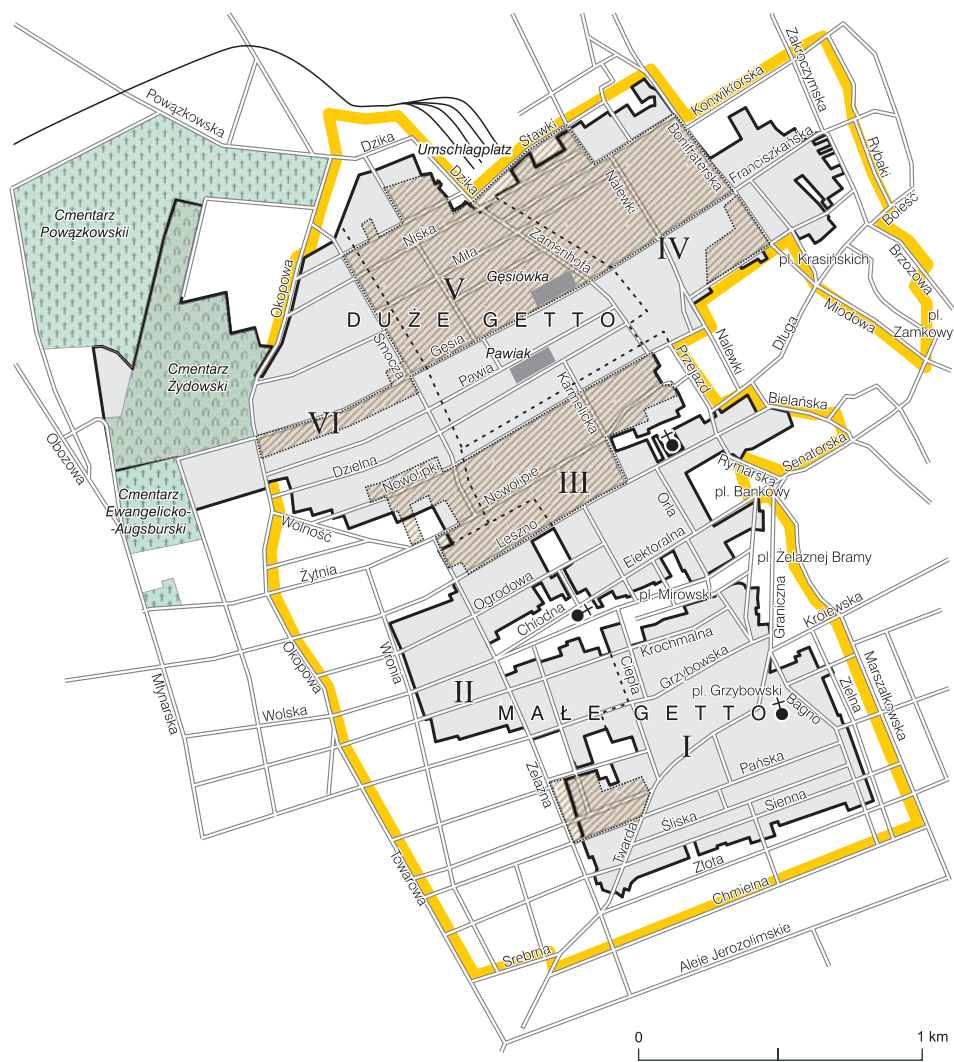
Prezydentem Warszawy został Stefan Starzyński. Termin działalności tymczasowego zarządu miejskiego, dwukrotnie przedłużany, mijał ostatecznie 1 października 1938 r. W tym czasie, 16 sierpnia 1938 r. ciała ustawodawcze uchwaliły ustawę o samorządzie gminy m.st. Warszawy (Dz.U. 1938, nr 63, poz. 479).

W myśl art. 31 ustawy, która weszła w życie z dniem 29 września 1938 r., w ciągu najdalej 6 miesięcy wybrana na podstawie nowych przepisów Rada Miejska miała dokonać podziału miasta na dzielnice, które miały mieć własne Rady Dzielnicowe. Wybory do Rady Miejskiej zarządzone na 18 grudnia 1938 r. nie dały pełnego zwycięstwa stronnictwu rządowemu. Ponieważ w wyznaczonym terminie Rada Miejska nie zdołała wybrać prezydenta i wiceprezydentów, rząd – zgodnie z przepisami ustawy – powołał Zarząd Miejski w składzie urzędującym przed wyborami 18 grudnia 1938 r. (Szczypiorski, 1968b, s. 95–98). Podział miasta na dzielnice nie został dokonany.

Po agresji niemieckiej na Polskę, oblężeniu Warszawy i jej kapitulacji (27 września 1939 r.) władze niemieckie ustanowiły 26 października 1939 r. Generalne Gubernatorstwo (*Generalgouvernement*) z siedzibą generalnego gubernatora w Krakowie. Warszawa została formalnie siedzibą jednego z czterech (w 1941 r. jednego z pięciu) dystryktów, a jego gubernatorem został Ludwig Fischer. Urzędowi gubernatora dystryktu podlegał urząd pełnomocnika, nazwanego potem starostą miejskim (od 26 marca 1940 r. Ludwig Leist), który bezpośrednio nadzorował działalność polskiego Zarządu Miejskiego. Po aresztowaniu prezydenta Stefana Starzyńskiego (zamordowany w obozie koncentracyjnym w Dachau), Niemcy wyznaczyli na polskiego burmistrza miasta dotychczasowego wiceprezydenta Juliana Kulskiego, który pełnił tę funkcję od 28 października 1939 r. do 5 sierpnia 1944 r., za zezwoleniem władz polskiego państwa podziemnego (Delegata Rządu na Kraj – Cyryła Ratajskiego). Został zachowany przedwojenny podział miasta na cztery powiaty grodzkie–dzielnice (Śródmieście, Praga, Północ, Południe) i działające w nich Miejskie Biura Dzielnicowe (Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 69). Siedzibą władz GG był Kraków, a ranga Warszawy została sprowadzona do roli miasta wojewódzkiego.

Władze okupacyjne już w listopadzie 1939 r. planowały utworzenie w mieście getta dla warszawskich Żydów. Pod pretekstem zagrożenia epidemią u wylotu niektórych ulic w dzielnicy żydowskiej postawiono pierwsze ogrodzenia z drutu kolczastego; w kwietniu następnego roku rozpoczęto budowę murów wokół terytorium rzekomego „obszaru zagrożonego tyfusem” (*Seuchensperrgebiet*) obejmującego Muranów, Mirów, Tłomackie, okolice Żelaznej, Złotej i Siennej (por. ryc. II.10). Pierwsze projekty zakładały umieszczenie getta na Pradze (luty 1940 r.) lub utworzenie dwóch gett (kwiecień 1940 r.): jednego na Grochowie, drugiego na Woli i Kole. Zanim utworzono getto od listopada 1939 r. do października 1940 r. Niemcy przesiedlili do Warszawy około 90 tys. Żydów z terenów Polski włączonych do Rzeszy Niemieckiej. Władze niemieckie rozważały również (maj–sierpień 1940 r.) projekt skoncentrowania kilku milionów Żydów europejskich na Madagaskarze.

W dniu 2 października 1940 r. szef dystryktu warszawskiego Ludwig Fischer podpisał zarządzenie o podziale Warszawy na trzy dzielnice: niemiecką, polską i żydowską, oraz o utworzeniu getta (*Amtsblatt...*, 1940, nr 10, s. 145) i zamieszczono spis ulic stanowiących jego granice. „Żydowska dzielnica mieszkaniowa”, jak nazywano getto w oficjalnych dokumentach niemieckich, miała zostać zamknięta 1 listopada 1940 r., jednak trudności w przesiedleniu spowodowały przesunięcie terminu na 15 listopada 1940 r. Do tego czasu obszar getta o powierzchni

- granice tzw. obszaru zamieszkania dla Żydów (*Seuchensperregebiet*) przed zamknięciem getta (IV 1940)
- limits of the Jewish residence area (*judisches Wohnbezirk*) before establishment of the ghetto
- granice getta po zamknięciu (15 XI 1940)
- ghetto limits after closure
- granice rejonów Służby Porządkowej (policji żydowskiej)
- limits of Jewish police districts
- obszar getta szczątkowego (po 21 IX 1942)
- residual ghetto territory (after September 21, 1942)

Ryc. II.10. Getto w Warszawie

Fig. II.10. Warsaw Ghetto established by the nazis

307 ha⁵ (Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 282; Engelking, Leociak, 2001, s. 57), czyli 2,3% powierzchni miasta został otoczony murem postawionym na koszt gminy żydowskiej (ryc. II.10). Przesiedlenia Żydów z obszaru przyszłej dzielnicy niemieckiej zaczęły się już w sierpniu po zarządzeniu pełnomocnika szefa dystryktu dla m. Warszawy Ludwiga Leista z dnia 7 sierpnia 1940 r. w sprawie dzielnicy żydowskiej. Na masową skalę przeprowadzki rozpoczęły się po ogłoszeniu dekretu Fischera i objęły zarówno Żydów (z aryjskiej części miasta do getta), jak i Polaków (z wyznaczonego obszaru getta do części aryjskiej). Według cytowanego raportu twórcy getta Waldemara Schönna w ciągu niecałych 6 tygodni przemieszczenia objęły 138 tys. Żydów, 113 tys. Polaków i 700 Volksdeutscheów (*Raporty...*, 1987, s. 118) czyli w sumie co piątego mieszkańca Warszawy i odbywały się siłami i środkami przesiedlanych. Zdaniem G. Paulssona (2007, s. 174) dane niemieckie są niewiarygodne i bardziej realne są liczby 75 tys. przesiedlonych Polaków i 145 tys. Żydów, które podaje W. Bartoszewski (1974, s. 161) oraz cytują inni (Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 282; Szarota, 1988, s. 283; Getter, 2005, s. 215).

Z początkowych 22 bram wjazdowych do getta w styczniu 1941 r. pozostaje ich tylko 13, a obszar getta jest szereg razy zmniejszany. W końcu pierwszej dekady sierpnia 1942 r., w trakcie wielkiej akcji likwidacyjnej getta rozpoczętej 22 lipca 1942 r., zostaje odcięte od getta tzw. „małe getto”. Po zakończeniu akcji likwidacyjnej, trwającej do 27 września, czyli wywiezienia mieszkańców getta do obozu zagłady Treblinka II teren dawnego getta dzielił się na trzy obszary: 1) obszar włączony do dzielnicy aryjskiej i przeznaczony do zamieszkania przez Polaków; 2) obszar niezamieszkały, nazywany „dzikim”; 3) teren tzw. getta szczątkowego, czyli kilku odizolowanych od siebie obszarów przeznaczonych do zamieszkania dla pozostałych w Warszawie Żydów (Engelking, Leociak, 2001, s. 109). Przed wybuchem powstania w getcie (19 kwietnia 1943 r.) jego obszar ograniczał się do 180 ha. Po upadku powstania, zakończonym zburzeniem przez Niemców wielkiej synagogi na ul. Tłomackie (16 maja 1943 r.), ocalałe budynki, po ograbieniu z mienia, były systematycznie palone i wysadzane w powietrze.

Zaczątek dzielnicy niemieckiej stworzyli Niemcy już na początku listopada 1939 r., wyznaczając w południowej części Śródmieścia tzw. dzielnicę policyjną z centrum w al. Szucha. Jej granice wyznaczały Al. Ujazdowskie, ul. 6 Sierpnia (obecna Nowowiejska dochodząca do placu Na Rozdrożu), Klonowa i Flory. Gmach przedwojennego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (al. Szucha 25) zajęło warszawskie gestapo (Urząd Komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa Dystryktu Warszawskiego, niem. *Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst für den District Warschau*). Sąsiedni budynek Najwyższej Izby Kontroli Państwa (al. Szucha 23 – obecnie Ministerstwo Spraw Zagranicznych) stał się siedzibą komendy policji porządkowej (niem. *Ordnungspolizei*), a budynek mieszkalny (tzw. dom generalski) po dru-

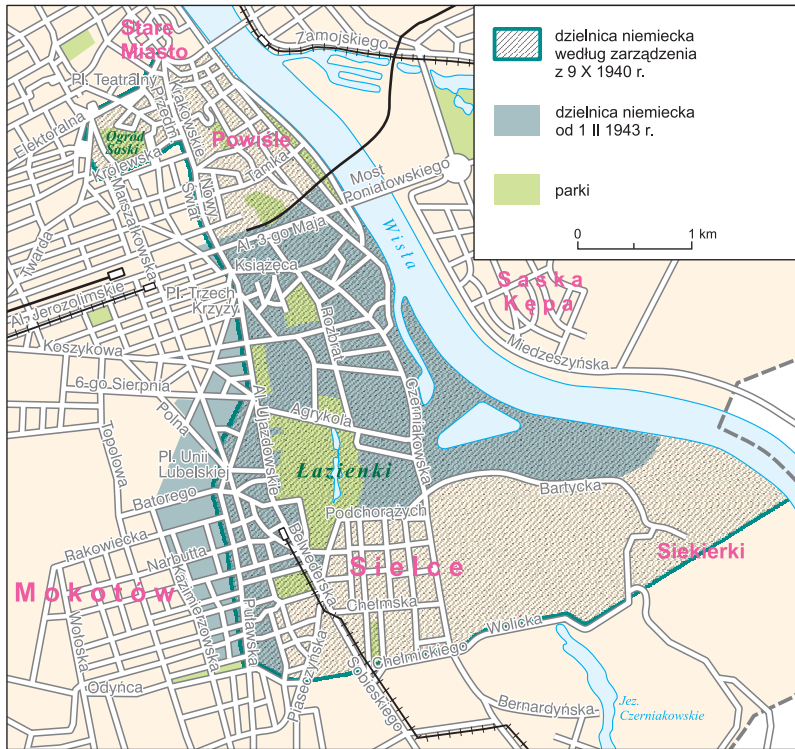
⁵ Waldemar Schön, kierownik Wydziału Przesiedleń w Urzędzie Gubernatora dystryktu warszawskiego, w raporcie z 20 stycznia 1941 r. o getcie warszawskim podał, że żydowska dzielnica mieszkaniowa obejmuje około 403 ha (*Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej, Zbiór dokumentów*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 1957. Tu cyt. za Datner, 1962, przypis 20). Taką powierzchnię podaje również Ludwig Fischer (*Raporty...*, 1987, s. 119).

giej stronie ulicy (al. Szucha 16) zajęli wyżsi oficerowie gestapo. W Al. Ujazdowskich 31 była siedziba kierownictwa NSDAP dla m. Warszawy (*Die Dienststelle der Distriktsstandortführung*). Jesienią 1943 r. w alei Szucha i ul. Litewskiej opróżniono kolejne 548 mieszkań, w których dotychczas mieszkało 2685 Polaków. Mieszkania te przeznaczono dla niemieckich i polskich funkcjonariuszy policji (*Raporty ...*, 1987, s. 715–716).

Drugi niemiecki zespół instytucji, tzw. dzielnica rządowa, zajął budynki przy placu Piłsudskiego (przemianowanym na plac Adolfa Hitlera) i w jego sąsiedztwie. Pałac Brühla przy ul. Wierzbowej 1, przedwojenną siedzibę Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zajął Urząd Gubernatora Dystryktu Warszawskiego, w Pałacu Blanka przy pl. Teatralnym mieścił się niemiecki Urząd Starosty Miejskiego (*Stadthauptmann*) nadzorujący polski Zarząd Miasta (Ratusz), w Pałacu Namiestnikowskim (obecnie Pałac Prezydencki) ulokował się Dom Niemiecki (*Deutsches Haus*), niemiecki Bank Emisyjny zajął budynek Banku Polskiego przy ul. Biełańskiej 10/12, pobliski gmach Urzędu Śledczego przy ul. Daniłowiczowskiej 1/3 zajęła Dyrekcja Policji (*Polizeidirektion*), przy ul Długiej 7 w gmachu Ministerstwa Sprawiedliwości były niemieckie sądy (*Deutsches Gericht, Deutsches Obergericht*), zaś niemiecki Urząd Pracy (*Arbeitsamt*) mieścił się w budynku Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego przy ul. Kredytowej 1. Hotele „Bristol” i „Europejski” zostały zaanektowane dla oficerów Wehrmachtu.

O planach utworzenia niemieckiej dzielnicy mieszkaniowej świadczy informacja z czerwca 1940 r., że Wydział Kwaterunkowy Zarządu Miasta otrzymał od władz niemieckich nakaz niekwaterowania ludzi w obrębie czworoboku ograniczonego Wisłą, wiaduktem mostu Poniatowskiego, al. 3 Maja, Nowym Światem, Al. Ujazdowskimi, Belwederską i Sielecką (Szarota, 1988, s. 443). Oficjalne zarządzenie władz okupacyjnych dotyczące dzielnicy niemieckiej, ogłoszone 9 października 1940 r., wytyczało jej granice następująco (ryc. II.11): na wschodzie – Wisła; na północy – Nowy Zjazd, plac Zamkowy (jednostronnie), Senatorska i plac Teatralny (dwustronnie), na zachodzie – Żabia, plac Żelaznej Bramy (jednostronnie), Królewska, Nowy Świat (obustronnie), plac Trzech Krzyży, Al. Ujazdowskie (jednostronnie), al. Szucha (obustronnie), plac Unii (jednostronnie), Puławska (obustronnie); na południu – Okolska (jednostronnie), ks. Zygmunta Chełmińskiego (jednostronnie), Walicka (jednostronnie) i dalej w kierunku do Wisły. Zarządzenie kończyło się wyjaśnieniem, że „wszyscy mieszkający w Warszawie Niemcy mają z czasem przenieść się w obręb dzielnicy niemieckiej” (Szarota, 1988, s. 443–444).

Utworzenie dzielnicy niemieckiej jesienią 1940 r. nie było możliwe, gdyż trwały przeprowadzki dziesiątków tysięcy ludzi związane z tworzeniem getta, odłożono je więc na późniejszy termin. Niemieckie władze kilkakrotnie w 1942 r. wzywały ludność niemiecką do przenoszenia się na wyznaczony obszar, którego granice dwukrotnie ulegały zmianie. W dniu 6 lutego 1943 r. niemiecki starosta miasta Warszawy Ludwig Leist podpisał nowe zarządzenie w sprawie niemieckiej dzielnicy mieszkaniowej, a rozporządzenie wykonawcze zawierało jej nowe granice: od północy – nasypem kolejowym na północ od mostu Poniatowskiego, Alejami Jerozolimskimi obustronnie aż do skrzyżowania z ul. Bracką, włącznie z domami przy Al. Jerozolimskich mających wejście od ul. Smolnej; od zachodu – ul. Bracką,

Ryc. II.11. Projektowana dzielnica niemiecka w Warszawie

Fig. II.11. Planned German residence quarter

Mokotowską włącznie z Jaworzyńską, Kazimierzowską, Krasickiego, od południa – ul. Malczewskiego, Tyniecką, Odyńca, Okolską, Ludową, Boryszewską, Promenada, Nabelaka, Podchorążych, Nowosielecką, Bałtycką, od wschodu – rzeką Wisłą” (informacja Juliana Kulskiego, cyt. za: Bartoszewski, 1974, s. 350). W lutym 1943 r. na ogólną liczbę 28 tys. cywilnej ludności niemieckiej na obszarze dzielnicy niemieckiej mieszkało około 20 tys. osób. Tworzenie dzielnicy niemieckiej napotykało na opór samych Niemców, którzy obawiali się, że ich zwarte skupisko stanie się obiektem bombardowań alianckich. Dzielnica niemiecka nie była wyodrębniona zewnętrznie (podczas gdy getto było otoczone murem i strażą) i nigdy, pomimo wszelkich starań, nie stała się rejonem zamieszkałym wyłącznie przez Niemców (Kulski, 1964, s. 136). Najbardziej znanymi adresami dzielnicy niemieckiej była ul. Litewska, aleja Szucha, aleja Przyjaciół, aleja Róż, ul. Frascati i aleja Na Skarpie. Dzielnicę niemiecką zamieszkiwali Niemcy przybyli z „Reichu” (tak potocznie nazywano państwo niemieckie – *Deutsches Reich*), obywatele polscy, którzy zadeklarowali swe niemieckie pochodzenie i uzyskali prawa Niemców z pochodzenia (tzw. *Volksdeutsche*), jak również współpracujący z Niemcami członkowie mniejszości narodowościowej rosyjskiej czy ukraińskiej oraz pozostawieni w drodze wyjątku polscy mieszkańcy. Dopiero w drugiej połowie maja 1944 r. wła-

dze niemieckie zdecydowały się na ogrodzenie stosunkowo niewielkiej części miasta kołkami z drutu kolczastego i zasiekami (Szarota, 1988, s. 446).

Wymuszony przez władze okupacyjne podział na dzielnice narodowościowe nie opierał się na przedwojennym podziale administracyjnym na komisariaty (okręgi). Podział miasta na komisariaty nadal jednak istniał i w tej strukturze terytorialnej działała Policja Polska⁶ (*Polnische Polizei*, tzw. „granatowa” od koloru zachowanych przedwojennych mundurów), formalnie powołana zarządzeniem z 17 grudnia 1939 r. i podporządkowana niemieckiej policji porządkowej (niem. *Ordnungspolizei*). Utrzymał się również podział miasta na cztery dzielnice (powiaty miejskie z 1931 r.), tyle tylko, że przedwojenne delegatury dzielnicowe prezydenta miasta zastąpiono w październiku 1939 r. Miejskimi Biurami Dzielnicowymi (Śródmieście, Praga, Północ, Południe).

Na początku trzeciej dekady lipca 1944 r. władze sowieckie powołały na terenach wyzwolonych spod okupacji niemieckiej Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, stanowiący załóżkę nowej władzy wykonawczej Polski pod kontrolą polityczną Stalina. PKWN, którego siedzibą był Lublin, dekretem z dnia 21 sierpnia 1944 r. uchylił podział administracyjny kraju wprowadzony przez niemieckiego okupanta (Dz.U. 1944, nr 2, poz. 11, §11), tym samym przywracając stan sprzed 1 września 1939 r.

Po zajęciu Pragi (14 września 1944 r.) przez Armię Radziecką, z udziałem wojska polskiego, przystąpiono do organizacji władz miejskich. W dniu 18 września 1944 r., z nadania PKWN, pierwszym prezydentem Warszawy został Marian Spychalski (komunista, z wykształcenia architekt, przed wojną pracownik Zarządu Miejskiego Warszawy). Dziesięć dni później odbyło się pierwsze posiedzenie organizacyjne Rady Narodowej m.st. Warszawy.

II.3. Podziały administracyjne od 1945 r.

Obwieszczeniem Prezydenta Miasta z dnia 20 stycznia 1945 r. (opublikowanym 4 grudnia 1945 r.) wprowadzono nowy terenowy podział administracyjny miasta Warszawy na 5 dzielnic (ryc. II.12): Północną, Zachodnią, Południową, Śródmiejską i Praską, podając zarazem przebieg granic (Dziennik Urzędowy Rady Narodowej i Zarządu Miejskiego m. st. Warszawy, 1945, R. I, nr 1, Dział Urzędowy, poz. 2). W miejsce przedwojennego podziału na 26 komisariatów Policji

⁶ Adresy komisariatów były następujące: I – Bednarska 7, II – Kapucyńska 19, III – Nowolipki 53, IV – Niska 10, V – Lubeckiego 4, VI – Miedziana 5, VII – Krochmalna 56, VIII – Śliska 52, IX – Fabryczna 28, XI – Poznańska 13, XII – Daniłowiczowska 10, XIII – Hoża 30, XIV – Wileńska 11, XV – Jagiellońska 9, XVI – Odolańska 5 + posterunek Puławska róg Idzikowskiego, XVII – Grochowska 172 + posterunek Kryniczna 28, XVIII – Kartuzka 1 + wartownia Annapol (Pelcowizna), oznaczony następnie numerem XVIII/XIX, XX – Czerniakowska 85 (oznaczony następnie numerem XX/XXI) + wartownia Powsińska 26, XXII – Wolska 147, XXIII – Grójcka 26, XXIV – Tykocińska 16 (Targówek), XXVI – Odrowąża 75 (Bródno), XXVII – Bytomska 4 (Żoliborz), Komisariaty III, IV i V przestały istnieć z chwilą zamknięcia getta w Warszawie i utworzenia w dzielnicy żydowskiej wewnętrznej nieuzbrojonej policji żydowskiej. Były też dwa komisariaty kolejowe (I – Al. Jerozolimskie 43, II – Dworzec Wschodni) i nienumerowany komisariat rzeczny – Wybrzeże Helmskie 64 (Getter, 1972, s. 214).

Ryc. II.12. Podział na dzielnice z dniem 20 stycznia 1945 r.

Fig. II.12. Administrative division of Warsaw into quarters as of 20 Jan. 1945

Państwowej po wojnie podzielono miasto na 18 okręgów (komisariatów Milicji Obywatelskiej). Przedwojenną numerację i granice zachowało 6 komisariatów praskich, ale już 18 września 1946 r. komisariat XVIII (Gołędzinów) połączono z XXV (Bródno), czasowo zachowując ich odrębność w opracowaniach statystycznych

(por. Warszawa w liczbach, 1947, s. 100). Natomiast po lewej stronie Wisły, wobec zniszczenia całych dzielnic i znacznego spadku liczby ludności, zmniejszono liczbę komisariatów z 20 do 12, łącząc komisariaty w całości lub przyłączając ich części do sąsiednich, pozostawiając numerację dawną komisariatu dominującego.

Z dniem 1 sierpnia 1945 r. skasowano X komisariat, włączając jego obszar częściowo do I i częściowo do XIII komisariatu, natomiast nienumerowany komisariat rzeczny włączono do XIV. W ten sposób pod koniec 1946 r. Warszawa dzieliła się na 16 komisariatów Milicji Obywatelskiej, w tym 11 w lewobrzeżnej Warszawie i 5 komisariatów na Pradze.

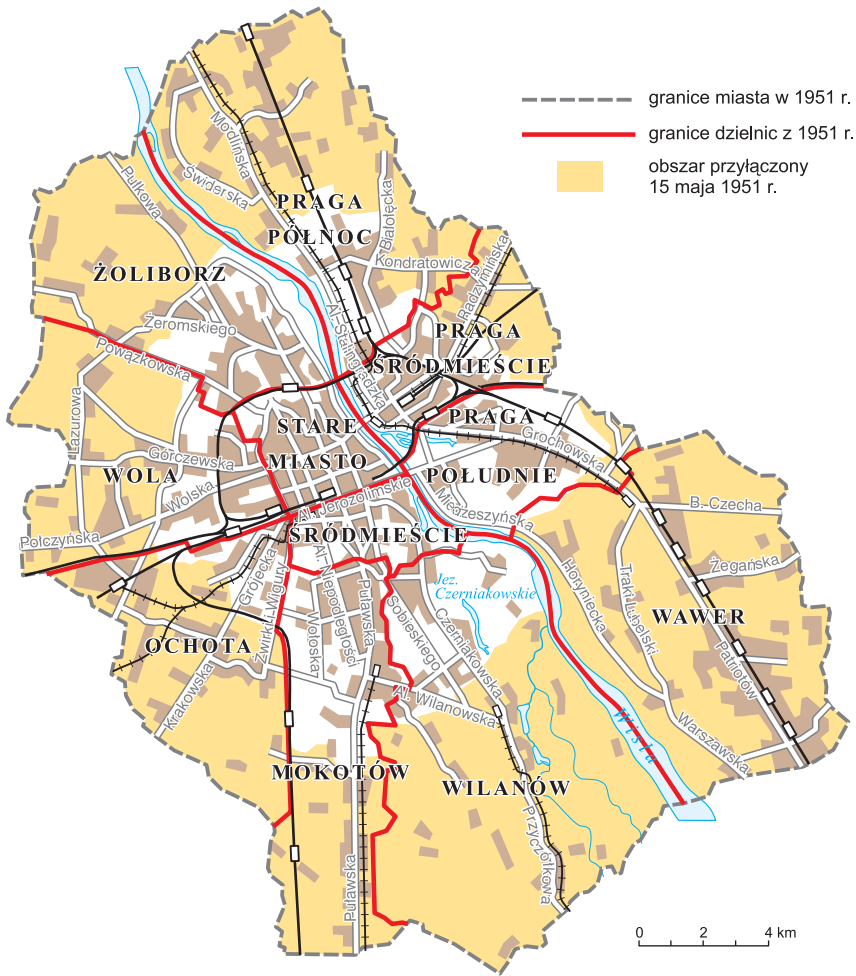
W połowie 1945 r. Prezydium Stołecznej Rady Narodowej postanowiło powołać na terenie powiatów grodzkich Dzielnicowe Rady Narodowe. W styczniu 1946 r. powołano ich 6 (Warszawa w liczbach, 1948, s. 18):

- Warszawa Śródmieście (komisariaty I, V, VII, IX, XI, XIII),
- Warszawa Północ (komisariat XXVI),
- Warszawa Zachód (komisariaty VI i XXII),
- Warszawa Południe (komisariaty XVI i XX),
- Praga Północ (komisariaty XIV, XXIV i XXV),
- Praga Południe (komisariaty XV i XVII).

Na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 5 maja 1951 r. (Dz.U. 1951, nr 27, poz. 199; MP 1951, nr A-60, poz. 809; weszło w życie 15 maja) włączono do m.st. Warszawy obszary:

- „1) miasta Włochy,
- 2) gmin Okęcie i Wilanów,
- 3) gminy Bródno z wyjątkiem gromad Brzeziny i Grodzisk, które włącza się do gminy Marki,
- 4) gminy Wawer z wyjątkiem gromad: a) Miłosna Stara, którą włącza się do gminy Sulejówek, b) Pohulanka, którą włącza się do gminy Wiązowna,
- 5) gromad:
 - a) Chrzanów, Groty, Groty Kolonia, Miasto Ogród Jelonek, Odolany oraz części gromad Bemowo (Boernerowo) i Macierzysz – z gminy Blizne,
 - b) Borków, Julianów, Miedzeszyn, Miedzeszyn Nowy, Miedzeszyn Wieś, Radość, Wólka Zerzeńska, Zagożdż oraz części gromad Błota, Falenica, Michalin i Zbójna Góra – z gminy Falenica Letnisko,
 - c) Białoleka Dworska, Choszczówka, Dąbrówka Grzybowska, Dąbrówka Szlachecka, Henryków, Marcecin, Nowodwory, Płudy, Świdry Stare, Tarchomin, Tomaszew, Wiśniewo oraz części gromad Michałów-Grabina i Szamocin – z gminy Jabłonna,
 - d) części gromad Bielawa i Gawroniec – z gminy Jeziorna,
 - e) części gromady Ząbki – z gminy Marki,
 - f) Górcze, Górcze-Nowe, Młociny, Młociny Miasto Ogród, Placówka, Radiowo, Wawrzyszew wraz z lotniskiem Babice, Wawrzyszew-Nowy, Wawrzyszew-Stary oraz części gromady Wólka Węglowa – z gminy Młociny,
 - g) części gromady Szamoty – z gminy Skorosze,
 - h) Grabów, Grabówek, Imielin, Krasnowola, Wyczołki oraz części gromad Dawidy, Dawidy Poduchowne, Jeziorki Polskie i Jeziorki Nowe – z gminy Falenty”.

Na przyłączonych obszarach w 1950 r. mieszkało 147 578 osób.

Ryc. II.13. Podział Warszawy na dzielnice z dniem 15 maja 1951 r.

Fig. II.13. Administrative division of Warsaw into quarters as of 15 May 1951

W publikacjach statystycznych i pracach poświęconych Warszawie podaje się, że po przyłączeniu nowych obszarów wprowadzono w 1951 r. podział Warszawy na 11 dzielnic (ryc. II.13). Jednak zarówno w materiałach źródłowych, jak i w Internetowym Systemie Aktów Prawnych, nie odnaleziono dokładnej daty wprowadzenia nowego podziału miasta ani jego podstawy prawnej. Jedyna enigmatyczna informacja znalazła się w Dzienniku Urzędowym Rady Narodowej m.st. Warszawy, nr 2, Warszawa, 25 stycznia 1952, poz. 9; wynika z niej, że z dniem 1 lutego 1952 r. Rada Narodowa m.st. Warszawy na podstawie uchwały Prezydium Rządu nr 737 z 22 października 1951 r. (nieodnaleziona – przyp. AG) utworzyła na obszarze m.st. Warszawy 11 dzielnic i powołała „11 Dzielnicowych Rad Narodowych, a mianowicie: 1. Warszawa Śródmieście, 2. Warszawa Stare Miasto, 3. Warszawa Żoliborz, 4. Warszawa Wola, 5. Warszawa Ochota, 6. Warszawa Mokotów, 7. War-

szawa Wilanów, 8. Warszawa Praga Śródmieście, 9. Warszawa Praga Północ, 10. Warszawa Praga Południe, 11. Warszawa Wawer” oraz ustaliła granice poszczególnych dzielnic. Można sądzić, że dyrektywa wprowadzenia podziału znajduje się w nieodnalezionej uchwale Prezydium Rządu nr 737, a faktyczny podział został wprowadzony z dniem 1 lutego 1952 r.

Od dnia 1 kwietnia 1957 r. z powiatu wołomińskiego włączono do m.st. Warszawy miasto Rembertów (prawa miejskie od 1 IV 1939 r.) z 18 330 mieszkańców – bez terenów na wschód od linii kolejowej Rembertów–Zielonka (Dz.U. 1957, nr 24, poz. 113).

Z dniem 31 grudnia 1959 r. zmniejszono liczbę dzielnic do siedmiu (Dziennik Urzędowy Rady Narodowej m.st. Warszawy, nr 13, Warszawa, 5 grudnia 1959 r., poz. 67) tworząc trzy nowe dzielnice (ryc. II.14):

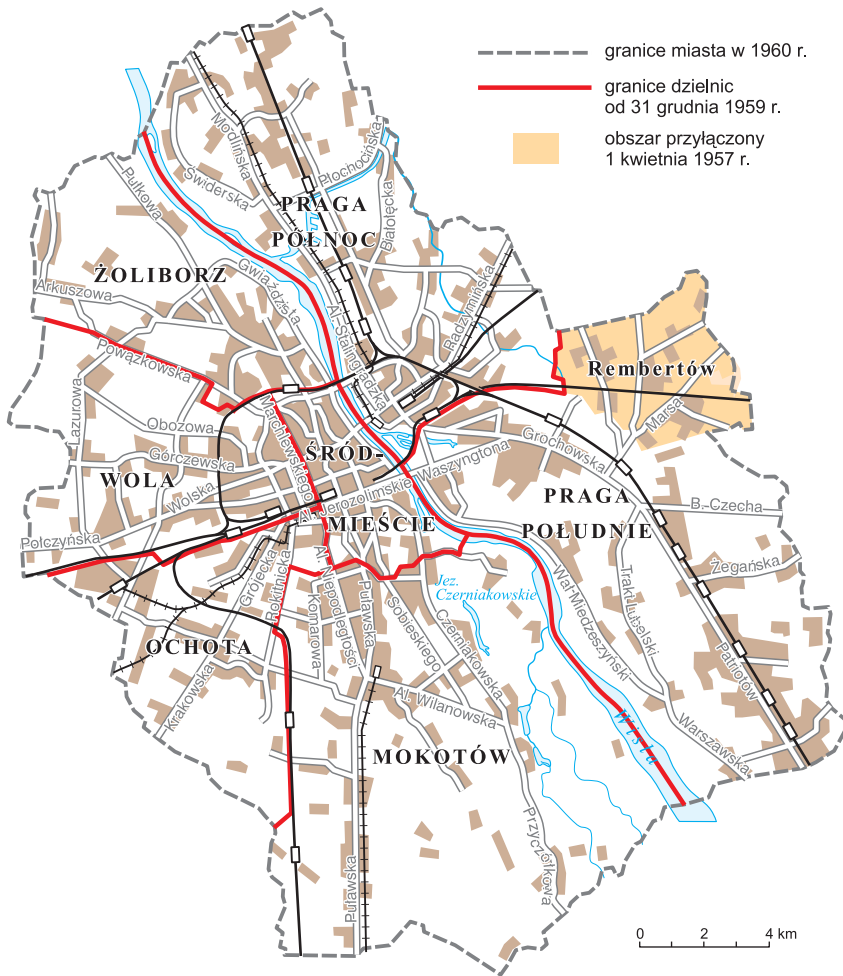
- Warszawa Śródmieście z obszarów zniesionych dzielnic Warszawa Śródmieście i Warszawa Stare Miasto z wyłączeniem terenów położonych na zachód od osi trasy N–S,
 - Warszawa Praga Północ obejmującą obszary zniesionych dzielnic Warszawa Praga Śródmieście i Warszawa Praga Północ,
 - Warszawa Praga Południe obejmującą obszary zniesionych dzielnic Warszawa Praga Południe i Warszawa Wawer,
- i zachowując cztery istniejące, tj.:
- Warszawa Ochota, z włączeniem ze zniesionej dzielnicy Warszawa Śródmieście terenów położonych na zachód od osi trasy N–S od granicy dzielnicy Mokotów do Al. Jerozolimskich,
 - Warszawa Wola, z włączeniem ze zniesionej dzielnicy Warszawa Stare Miasto terenów położonych na zachód od osi trasy N–S od granicy dzielnicy Żoliborz do Al. Jerozolimskich,
 - Warszawa Mokotów,
 - Warszawa Żoliborz.

Od dnia 1 sierpnia 1977 r. (Dz.U. 1977, nr 24, poz. 103) miasto Ursus liczące 30 398 mieszkańców zostało włączone do Warszawy, stając się częścią dzielnicy Ochota (ryc. II.15). Mieszkańcy Ursusa odebrali to jako karę za strajk robotników ZM Ursus protestujących w dniu 25 czerwca 1976 r. przeciwko podwyżkom cen żywności.

Tym samym aktem prawnym do Warszawy włączono z gminy Nieporęt obszar sołectw: Augustów, Augustówek, Brzeziny, Grodzisk, Kały Grodziskie, Kobiałka, Lewandów, Mońki-Wojdy, Olesin i Szamocin (razem 2109 mieszkańców), a z gminy Jabłonna obszar sołectwa Kępa Tarchomińska i część sołectwa Jabłonna o powierzchni 690 ha z 781 mieszkańcami,

W 1990 r. w wyniku przemian ustrojowych przywrócono samorząd terytorialny i pierwsza ustawa o ustroju Warszawy (Dz.U. 1990, nr 34, poz. 200) zachowała podział administracyjny na 7 dzielnic (Mokotów, Ochota, Praga Południe, Praga Północ, Śródmieście, Wola i Żoliborz), nadając im rangę gmin, tworzących komunalny związek dzielnic-gmin.

Z dniem 1 stycznia 1992 r. wyłączono obszar wsi Aleksandrów (971 ha, 1211 mieszkańców) z gminy Wiązowna i włączono do dzielnicy-gminy Warszawa Praga Południe (Dz.U. 1991, nr 115, poz. 497).

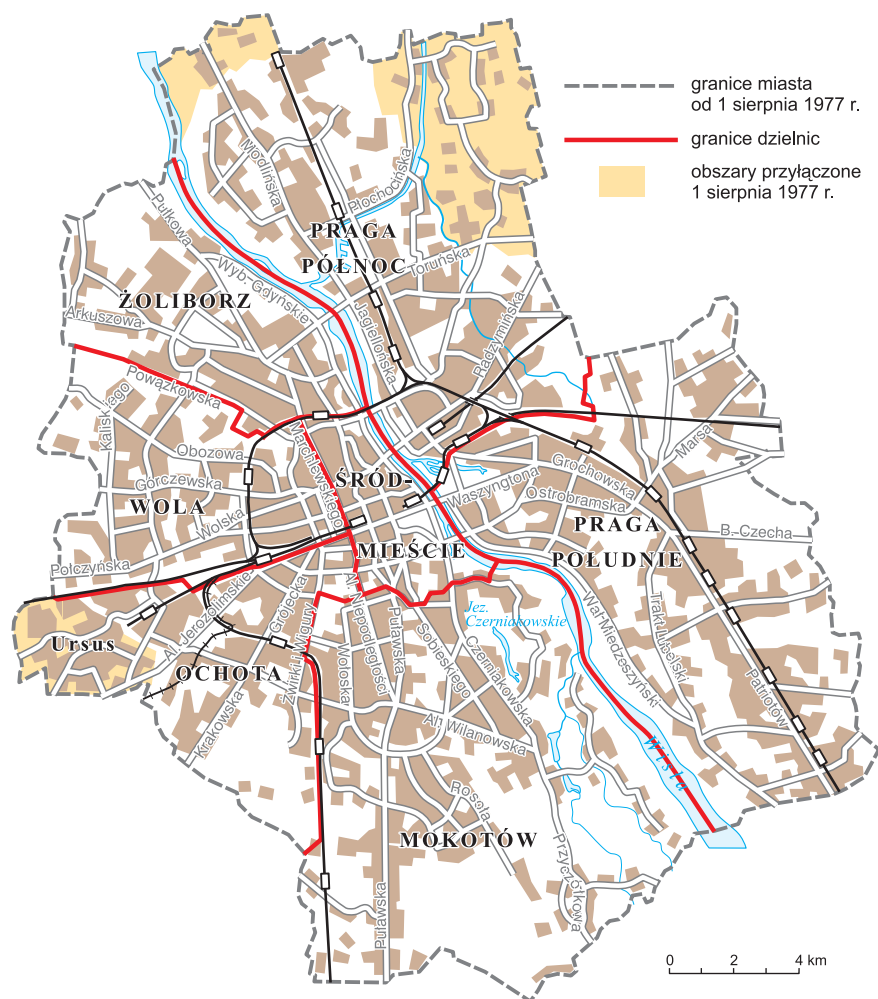

Ryc. II.14. Podział Warszawy na dzielnice z dniem 31 grudnia 1959 r.

Fig. II.14. Administrative division of Warsaw into quarters as of 31 Dec. 1959

Z dniem 1 stycznia 1993 r. część obszaru dzielnicy-gminy Warszawa Ochota stanowiąca według stanu prawnego z dnia 31 lipca 1977 r., miasto Ursus (935 ha, 41702 mieszkańców), utworzyło samodzielną ósmą dzielnicę-gminę Warszawy (Dz.U. 1992, nr 100, poz. 500).

Druga ustawa o ustroju miasta stołecznego Warszawy z dnia 19 czerwca 1994 r. (Dz.U. 1994, nr 48, poz. 195) wprowadziła nowy podział administracyjny miasta (ryc. II.16). W miejsce istniejących 8 dzielnic-gmin utworzono 11 gmin: Warszawa Bemowo, Warszawa Białołęka, Warszawa Bielany, Warszawa Centrum, Warszawa Rembertów, Warszawa Targówek, Warszawa Ursus, Warszawa Ursynów, Warszawa Wawer, Warszawa Wilanów i Warszawa Włochy, zwanych gminami warszawskimi. Obszary dotychczasowych dzielnic-gmin, położone w granicach nowo

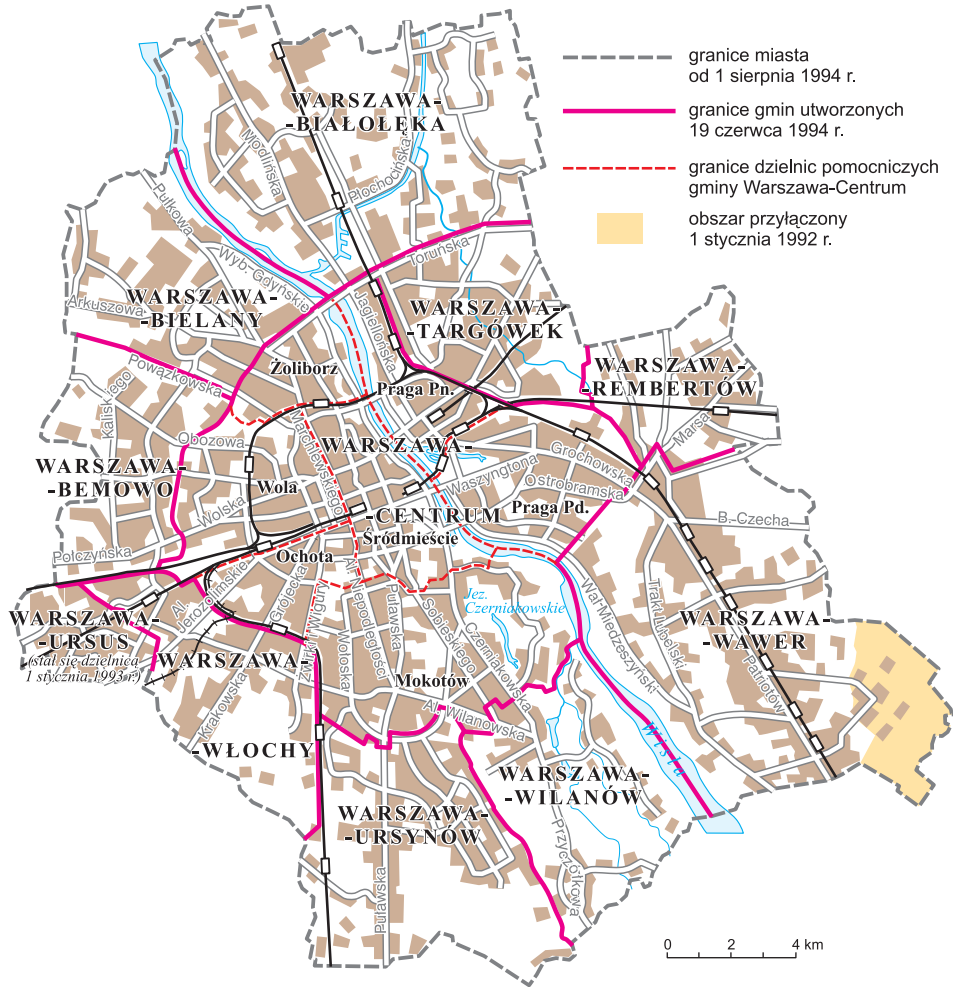

Ryc. II.15. Podział Warszawy na dzielnice z dniem 1 sierpnia 1977 r.

Fig. II.15. Administrative division of Warsaw into quarters as of 1 Aug. 1977

utworzonej gminy Warszawa Centrum, stały się dzielnicami pomocniczymi tej gminy o dotychczasowych nazwach. Podział ten przedstawia tabela II.1.

W dniu 27 października 2002 r. weszła w życie trzecia ustawa warszawska, z dnia 15 marca 2002 r. o ustroju miasta stołecznego Warszawy (Dz.U. 2002, nr 41, poz. 361). Jednym z najważniejszych jej postanowień jest ustanowienie m.st. Warszawy gminą mającą status miasta na prawach powiatu. W miejsce dotychczasowej gminy Warszawa Centrum, obejmującej obszar przedwojennej Warszawy, oraz pozostałych dziesięciu gmin warszawskich, zwanych dotąd popularnie „gminami wianuszką”, gdyż otaczały gminę Centrum, utworzono 17 jednostek pomocniczych – dzielnic: Bemowo, Białołęka, Bielany, Mokotów, Ochota, Praga Południe, Praga Północ, Rembertów, Śródmieście, Targówek, Ursus, Ursynów,

Ryc. II.16. Podział Warszawy na gminy z dniem 19 czerwca 1994 r.

Fig. II.16. Administrative division of Warsaw into communes (*gmina*) as of 19 June 1994

Wawer, Wilanów, Włochy, Wola, Żoliborz. Tworzenie, łączenie, dzielenie i znoszenie dzielnic leży w kompetencjach 40-osobowej Rady m.st. Warszawy wybieranej w wyborach samorządowych. Kolejnym aktem z dniem 19 lipca 2002 r. włączono do obszaru miasta, jako 18 dzielnicę, dotychczasową gminę Wesola (Dz.U. 2002, nr 127, poz. 1087). Wyniki spisu ludności z dnia 21 maja 2002 r. uwzględniają już to włączenie (ryc. II.17).

Na zakończenie należy wspomnieć o jeszcze jednym podziale terytorialnym Warszawy. We wrześniu 1996 r. uchwałą nr 389/XXXVI/96 ówczesnej Rady Gminy Warszawa Centrum powołano do życia Miejski System Informacji i na mocy tej uchwały wprowadzono podział gminy na 45 obszarów na potrzeby tego systemu. Nie są one jednostkami podziału administracyjnego ani nie oznaczają

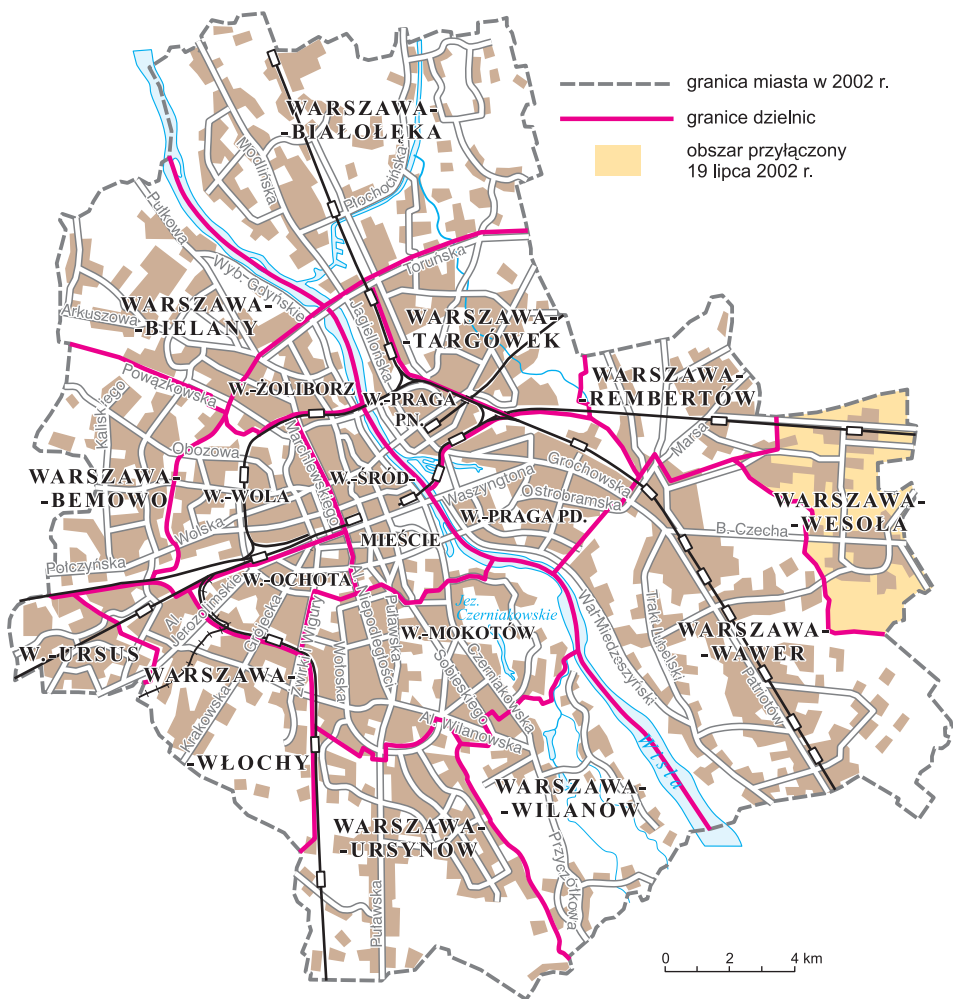
Tabela II.1. Podział administracyjny Warszawy na gminy w 1994 r.

Table II.1. Administrative division of Warsaw into communes (*gmina*) as of 1994

Gmina Commune	Obszar, z którego gminę utworzono Area on which a commune was formed	Powierz- chnia ¹ w ha Area in ha	Liczba ludności 31 XII 1994 Size of popu- lation Dec. 31, 1994
Warszawa Centrum	Obszar obejmujący:	12 150	949 790
	– część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Mokotów	3 520	242 838
	– część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Ochota	953	90 251
	– część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Praga Południe	2 237	182 879
	– część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Praga Północ	1 129	76 823
	– całą dotychczasową dzielnicę-gminę Warszawa Śródmieście	1 557	149 872
	– część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Wola	1 917	155 773
	– część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Żoliborz	837	51 354
Warszawa Bemowo	Część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Wola	2 524	97 816
Warszawa Białoleka	Część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Praga Północ	7 384	34 001
Warszawa Bielany	Części obszarów dotychczasowych dzielnic-gmin: – Warszawa Żoliborz – Warszawa Wola	3 233 3 223 10	148 955 . .
Warszawa Rembertów	Części obszarów dotychczasowych dzielnic-gmin: – Warszawa Praga Południe – Warszawa Praga Północ	1 922 1 909 13	23 209 . .
Warszawa Targówek	Część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Praga Północ	2 430	129 196
Warszawa Ursus	Obszar dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Ursus	935	42 714
Warszawa Ursynów	Część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Mokotów	4 459	109 766
Warszawa Wawer	Część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Praga Południe	7 973	57 176
Warszawa Wilanów	Część obszaru dotychczasowej dzielnicy-gminy Warszawa Mokotów	3 615	12 123
Warszawa Włochy	Części obszarów dotychczasowych dzielnic-gmin: – Warszawa Ochota – Warszawa Mokotów	2 871 2 865 6	35 946 . .

¹ Późniejsze dane dotyczące powierzchni czterech jednostek (Bielany 3238 ha, Żoliborz 832 ha, Ursynów 4400 ha, Wilanów 3674 ha) różnią się od wyżej wykazanych, gdyż zostały uzyskane dzięki znacznie dokładniejszej metodzie wykorzystującej dane komputerowej bazy Państwowego Rejestru Granic i Powierzchni Jednostek Podziału Terytorialnego Państwa prowadzonej w Głównym Urzędzie Geodezji i Kartografii w Warszawie.

Źródło: *Komunikat o zmianach w podziale terytorialnym za okres od 03.10.1993 r. do 01.07.1994 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Departament Organizacji Badań, Warszawa, październik 1994 r. GUS, 1995, tab. 6.

Ryc. II.17. Podział Warszawy na dzielnice z dniem 27 października 2002 r.

Fig. II.17. Administrative division of Warsaw into quarters as of 27 Oct. 2002

pojedynczych osiedli i ich nazw. Wprowadzono je z myślą o uporządkowaniu oznakowania miasta i ułatwienia poruszania się po nim. W latach 1997–2006 kolejne gminy (dzielnice) wyznaczyły granice obszarów na swoim terenie. W ten sposób Warszawa została podzielona na 141 obszarów systemu informacji miejskiej. Ich nazwy widnieją, na czerwonym tle, na tablicach z numerami domów, nazwami ulic i placów.

Pokazanie rozwoju i rozmieszczenia ludności Warszawy oraz jej cech demograficzno-społecznych według jednolitego podziału administracyjnego dla całego okresu objętego badaniem jest niemożliwe ze względu na kilkakrotne zmiany podziału miasta. Z konieczności dane są analizowane w każdorazowym podziale administracyjnym, ale czasami, gdy umożliwiały to dane źródłowe, przeliczano

je na porównywalny podział administracyjny (np. tab. VI.3). Tylko niektóre dane spisów ludności z lat 1950–1988 zostały przeliczone na podział według 18 dzielnic z dnia 27 października 2002 r. (GUS, 1999, 2004b).

III. ROZWÓJ I ROZMIESZCZENIE LUDNOŚCI

III.1. Liczba i rozmieszczenie ludności

Najprostszym miernikiem rozwoju miasta jest liczba jego ludności. W początkach XIV wieku, w czasach lokacji miasta, mieszkało w Warszawie kilkaset osób. Bardziej dokładne szacunki pochodzą z początku XVI wieku. W Starej Warszawie mieszkało wówczas 3600 osób, w Nowej Warszawie około 1100 i 780 na przedmieściach, czyli łącznie około 5500 osób. Dla drugiej połowy XVI w., biorąc za podstawę lustrację Warszawy (spis posesji do celów podatkowych) z 1564 r., szacowano liczbę mieszkańców Starej i Nowej Warszawy wraz z przedmieściami na około 5000 (Szaniawska, 1966, s. 122), a nawet na 14 000 (Korotyński, 1915, s. 455; Szwankowski, 1952, s. 38), czy wręcz na 20–25 tysięcy (Dziewulski, 1933, s. 121). Ustalone dane liczbowe mają jednak wartość tylko orientacyjną. Bardziej wiarygodny wydaje się szacunek stanu zaludnienia na podstawie szosu (podatku) miejskiego z 1579 i 1620 r. (Szaniawska, 1966, s. 131). W pierwszej z dat Warszawa miała liczyć około 6200 mieszkańców (Stara Warszawa 1,6 tys., Nowe Miasto 1,8 tys., przedmieścia 2,8 tys.), w drugiej około 8000 (Stara Warszawa 2,2 tys., Nowe Miasto 2,3 tys., przedmieścia 3,5 tys. mieszkańców). Niewielkie tempo wzrostu liczby mieszkańców (przeciętnie rocznie 0,7%) przerwały wojny szwedzkie (1655–1657 i 1702–1710), towarzyszący im głód i masowe epidemie, w wyniku których liczba ludności zmniejszyła się o 2/3. Po wojnach szwedzkich ludność Warszawy systematycznie wzrastała.

W miarę wiarygodne informacje o stanie zaludnienia Warszawy otrzymano z pierwszego spisu ludności przeprowadzonego w 1787 r. i opublikowanego w prasie pt. *Tabela mieszkańców w Warszawie i na Pradze, przez jurysdykcję marszałkowską dnia 24 kwietnia spisanej*. Według tabeli w Warszawie było 89 448 mieszkańców (56 633 mężczyzn i 42 815 kobiet) i na Pradze 6695 (3524 mężczyzn i 3171 kobiet). Do ogólnej liczby mieszkańców włączono również wojsko, którego mogło być nie więcej niż 10 tysięcy (Korotyński, 1915, s. 446).

Następny spis ludności Warszawy, bardziej szczegółowy, przeprowadzony w pierwszym kwartale 1792 r. przez Magistrat Warszawy na mocy uchwały Komisji Policji Obojga Narodów powołanej przez Sejm Czteroletni, nie doczekał się

podsumowania. Jego materiały, z pewnymi lukami (brak materiałów dla 635 posesji z 3660 ogółem), dotrwały do XX wieku i wymagały proporcjonalnych uzupełnień. Na podstawie materiałów archiwalnych historię i sposób przeprowadzenia tego spisu przedstawiła w swojej rozprawie doktorskiej Helena Drzażdżyńska (1931), zamieszczając niepełne wyniki spisu według płci i struktury społeczno-zawodowej oraz podejmując próbę doszacowania brakujących danych. Ustaliła całkowitą liczbę ludności Warszawy na 115 339 (wobec 80 451 podanych w spisie), w tym: Stara Warszawa – 72 222 (52 796), Nowa Warszawa – 6385 (4847), Jurydyki – 28 490 (16 478), Praga – 8242 osoby (6150). Nieco niższą liczbę osób wymienionych w spisie podał w swojej rozprawie doktorskiej, złożonej do druku w 1938 r., Samuel Szymkiewicz (1959, tab. 15); niżej też oszacował on brakującą liczbę ludności. Przytoczona tabela pokazuje, po raz pierwszy, rozmieszczenie ludności według podziału na cyrkuły wprowadzone w 1791 r. (tab. III.1).

Tabela III.1. Ludność Warszawy według spisu z 1792 r. i cyrkułów

Table III.1. Warsaw population according to the Census of 1792 and police districts (*cyrkuły*)

Cyrkuły Districts	Obszar w ha Area in ha	Liczba osób w spisie Number of people in the Census	Przypuszczalna liczba Presumable number of	
			osób brakujących missing people	osób w r. 1792 people in 1792
I. Staromiejski	89,5	20 006	3 078	23 084
II. Nowomiejski	177,5	13 688	1 084	14 772
III. Krakowsko-Przedmiejski	163,6	14 545	4 733	19 278
IV. Lesznieński	234,8	9 961	1 644	11 605
V. Grzybowski	195,1	10 837	1 155	11 992
VI. Nowoświecki	608,6	6 018	4 676	10 694
VII. Praski		6 216	737	6 953
Warszawa	1 469,1 ¹	81 271	17 107	98 378

¹ Bez Pragi; powierzchnie pomierzone na planie Bacha z 1808/1809 r. Natomiast S. Dziewulski (1933, s. 127) podaje, że według pomiaru na planie z 1928 r., na który naniesiono linię okopów z roku 1823, obszar Warszawy lewobrzeżnej wynosił 1631 ha, prawobrzeżnej Pragi – 279 ha, razem 1910 ha.

Źródło: Szymkiewicz, 1959, tab. 15 i 16.

Dla porównania, na przełomie XVIII i XIX wieku Gdańsk (w r. 1800) liczył 46 465 mieszkańców, Kraków (1790) 20 000, Poznań (1788) 15 000 i Wilno (1791) 24 175 mieszkańców. Główne stolicy europejskie były znacznie ludniejsze od Warszawy – w Londynie (1801) mieszkały 958 863 osoby, w Paryżu (1801) 546 856, a w Wiedniu (1800) 231 049. Liczba ludności Warszawy była większa niż w Bordeaux (91 000 w 1801 r.) i porównywalna z Lyonem i Marsylią (po 110 000 w 1801 r.).

Podczas insurekcji kościuszkowskiej (17 kwietnia–9 listopada 1794 r.) liczba mieszkańców Warszawy znacznie wzrosła, według źródeł pruskich (Hoelsche, 1804, II, s. 367), przytoczonych przez S. Szymkiewicza, aż do 200 000 osób, czy tylko do 150 000 według A. Zahorskiego (1984, s. 272). Po upadku powstania miasto znalazło się pod władzą rosyjską i w wyniku trzeciego rozbioru (24 paździer-

nika 1795 r.) Warszawa przypadła w udziale zaborcy pruskiemu. Wojska pruskie wkroczyły do miasta 9 stycznia 1796 r. i Warszawę ogłoszono stolicą prowincji Prus Południowych. Ze stolicy rozległego państwa została zdegradowana do prowincjonalnego miasta jednego z zaborców. Spis z kwietnia 1795 r. wykazał już tylko 66 572 osoby w Warszawie i 3092 na Pradze, natomiast w lutym 1796 r. było w Warszawie 61 442 osób, na Pradze 5 248 (Szymkiewicz, 1959, s. 133). Drugi pruski spis z 1797 r. (tab. III.2) wykazał dalszy spadek liczby ludności, która osiągnęła swoje minimum, tzn. 60 842 osoby cywilne w r. 1798. Przyjmując, że pruskie dane statystyczne nie są zaniżone, rozmiar ubytku ludności między ostatnim spisem polskim z 1792 r. (98,4 tys.) a trzecim spisem pruskim z 1798 r. można określić na około 38 tys. ludności. Ubytek byłby znacznie większy, gdyby przyjąć za Drzażdzyńską, że Warszawa liczyła w 1792 r. ponad 115 tys. mieszkańców.

Tabela III.2. Ludność Warszawy według spisu pruskiego z 1797/98 r. według cyrkulów

Table III.2. Warsaw population according to Prussian Census of 1797/98 by police districts (*cyrkuł*)

Cyrkuły Police districts	Ludność cywilna Civilian population	Ludność „wojskowa” “Military” population	Ogółem Total
I. Staromiejski	16 464	1 509	17 973
II. Nowomiejski	9 316	2 639	11 955
III. Krakowsko-Przedmiejski	13 441	1 206	14 647
IV. Lesznieński	6 166	1 551	7 717
V. Grzybowski	8 916	988	9 904
VI. Nowoświecki	6 089	2 031	8 120
VII. Praski	4 437	882	5 319
Warszawa	64 829	10 806	75 635

Źródło: Szymkiewicz, 1959, tab. 18.

Następne kilka lat przyniosło powolny wzrost liczby mieszkańców Warszawy, na który złożył się napływ cywilnej ludności niemieckiej (urzędnicy i rzemieślnicy), jak również ludności żydowskiej, i w 1805 r. w Warszawie mieszkało 68 411 osób, nie licząc 11 966 ludności wojskowej. Przeprowadzony za czasów Księstwa Warszawskiego spis z 1810 r. (poprzedni z 1808 r. opierał się na materiałach pruskiego spisu z 1806) wykazał 77 727 mieszkańców. Tutaj niezbędna jest informacja, że funkcje spisowe, a właściwie ewidencyjne, pełniła tzw. księga ludności, wprowadzona zgodnie z Kodeksem Napoleona w Księstwie Warszawskim dekretem z dnia 18 stycznia 1810 r. Prowadzona w każdej gminie księga ludności (stałej) zawierała imienną informację o każdym mieszkańcu, jego wieku, miejscu urodzenia, miejscu poprzedniego zamieszkania, zajęciu (profesji) i wyznaniu. Co kwartał (od 1818 r. co miesiąc) księgi były aktualizowane nadsyłanymi przez urzędników stanu cywilnego – funkcje te sprawowali wówczas księża – imiennymi informacjami o urodzeniach, zgonach i zawartych małżeństwach. Do dostarczania

gminie takiej ewidencji zostały zobowiązane również inne wyznania. Według podobnego wzoru wprowadzono, instrukcją Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z dnia 23 listopada 1861 r., tzw. księgę ludności niestałej, początkowo tylko w wielkich miastach. Podawane dane demograficzne dla okresu 1816–1860 odnoszą się tylko do ludności stałej, a od 1861 do 1914 r. do ludności stałej i niestałej, jeśli przebywała w mieście dłużej niż miesiąc, bez przyjezdnych na krótszy okres i szeregowców wojska.

W 1817 r. Warszawa osiągnęła liczbę 100 tys. mieszkańców i w następnym roku ją przekroczyła (111,0 tys.). Faktyczna liczba mieszkańców była znacznie wyższa, gdyby uwzględnić ludność niestałą – w tym czasie około 15% ludności stałej – i 9,0 tys. wojska polskiego i rosyjskiego (Szczypiorski, 1964, s. 172). Bardziej szczegółowo rozwój liczby mieszkańców Warszawy w XIX wieku i coroczne liczby mieszkańców w XX wieku przedstawiono w *Aneksie* (tab. A.2). W XIX wieku najwyższe tempo rozwoju ludności Warszawy przypada na okres Królestwa Kongresowego (1816–1830) – przeciętny roczny wzrost liczby ludności wynosił wówczas 5,6%. Nieco wyższy (5,9%) był w okresie 1821–1824 i znacząco niższy (2,9%) w latach 1826–1830. W 1830 r. Warszawa miała 145,0 tys. stałych mieszkańców, ale w następnym roku, po upadku powstania listopadowego, liczba ta spadła do 123,5 tys. (WUS, 1997, tab. 1.4).

Po powstaniu listopadowym 1830 r. w Warszawie powoli wygasła cholera przywleczone z Persji przez armię rosyjską tłumiącą powstanie; epidemia ponawiała się w latach 1837, 1848, 1852 i 1855. Kraj był wówczas trapiiony brakiem żywności w wyniku klęski nieurodzaju. Warszawę w latach 1831–1840 charakteryzuje spadek liczby ludności przeciętnie rocznie o 0,4%. W następnym dziesięcioleciu, 1841–1850, liczba ludności powoli wzrasta, przeciętnie o 1,7% rocznie i w 1850 r. Warszawa liczy 163,6 tys. stałych mieszkańców, do których należy doliczyć ludność niestałą, szacowaną na 25% ludności stałej i garnizon wojskowy (15 tys., później 30 tys.). Lata 1851–1860 charakteryzują niewielkie wzrosty i spadki liczby ludności, dające w sumie stagnację zaludnienia. Złożyły się na nią ciężkie epidemie oraz pobór do wojska związany z wojną krymską (1853–1856). W 1860 r. Warszawa miała 162,8 tys. ludności stałej, a w połowie dziesięciolecia, w 1855 r., tylko 156,6 tys.

Rejestracja ludności stałej i niestałej z lat 1861–1864 uznawana jest za nie w pełni wiarygodną. Badaniami nad stanem ludności zajmowała się Kancelaria Oberpolicmajstra, która na podstawie ksiąg ludności przeprowadzała rejestrację mieszkańców Warszawy na dzień 1 stycznia każdego roku według płci, wyznania i komisariatów. Po usprawnieniu rejestracji dopiero spisy z lat następnych były bardziej dokładne i uznawane za bliskie rzeczywistości (Szczypiorski, 1966b, s. 237). Trudno zatem określić, czy spadek liczby mieszkańców Warszawy z 230,3 tys. osób w końcu 1861 r. do 208,0 tys. w 1862, 211,6 w 1863 oraz 222,9 tys. w 1864 r. miał jakiś związek z przygotowaniem i wybuchem powstania styczniowego (23 stycznia 1863 r.–późna jesień 1864 r.)⁷. Statystycznie w latach 1861–1870 ludność miasta wzrastała o 1,7% przeciętnie rocznie. Po nadaniu chłopom na włas-

⁷ Według S. Kieniewicz „Powstanie styczniowe, w przeciwieństwie do dwóch poprzednich, nie zaznaczyło się ujemnie na rozwoju liczebnym miasta” (Kieniewicz, 1976, s. 185).

ność użytkowanej przez nich pańskiej ziemi (w 1864 r.) początkowo niewielkie tempo wzrostu ludności Warszawy wzrosło w dekadzie 1871–1880 i wynosiło 3,4% przeciętnie rocznie. Nieco zmniejszyło się, do 2,8%, w następnej dekadzie, i w ostatnim dziesięcioleciu XIX wieku wzrosło do 5% rocznie; w końcu 1893 r. liczba mieszkańców przekroczyła pół miliona (501 021).

Głównym czynnikiem wzrostu liczby ludności Warszawy w drugiej połowie XIX w. był, obok uwłaszczenia, rozwój przemysłu. Na przodującą rolę Warszawy w rozwoju kapitalistycznej gospodarki Królestwa złożył się splot kilku czynników: „obecność wyszkolonej kadry robotniczej i rzemieślniczej, stale pomnażanej dopływem z prowincji; skupienie głównych banków dysponujących kapitałami; łatwość dowozu surowców; chłonny rynek miejscowy; dobre połączenia kolejowe z rynkami Cesarstwa” (Kieniewicz, 1976, s. 224–225). Jednak decydującą rolę w rozwoju przemysłu odegrała rosyjska polityka celna. W 1850 r. zniesiono granice celne między Rosją a Królestwem, a w 1877 r. wprowadzono cła protekcyjne, co otworzyło przed wyrobami polskimi wielki rynek zbytu w Rosji, a jednocześnie chroniło przed konkurencją przemysłu obcego, głównie niemieckiego. Od lat 1830. dominującą gałęzią przemysłu Warszawy, w miejsce włókiennictwa, stał się przemysł metalowy, spożywczy (w tym tytoniowy), garbarski oraz rzemiosło. W połowie XIX w. główną dzielnicą przemysłową było Powiśle, gdzie skupiał się przemysł odlewniczy. Na Muranowie były liczne garbarnie, w zachodniej części miasta – browary, a w śródmieściu pomniejsze zakłady konfekcyjne. Od końca lat 1870., po wybudowaniu (1871–1876) 17-kilometrowej kolejowej obwodnicy Warszawy z torami obu szerokości (1435 i 1524 mm) i mostem na Wiśle pod cytadelą, łączącej linię Wiedeńską, Petersburską, Terespolską i Nadwiślańską, fabryki zaczęły przenosić się lub powstawać w pobliżu tych linii w dzielnicy zachodniej, na Woli i na Nowej Pradze. Lokowane tu fabryki i zakłady, często z własnymi bocznkami kolejowymi, nadały tym dzielnicom przemysłowy charakter, który przetrwał nieomal do końca XX wieku.

W 1882 r. przeprowadzono w Warszawie jednodniowy spis ludności. Wiedza o faktycznym stanie i rozmieszczeniu ludności była niezbędna do zaprojektowania i budowy miejskiej sieci wodociągów i kanalizacji, podjętej za prezydentury Sokratesa Starynkiewicza (1875–1892), rosyjskiego generała, który stworzył podstawy do przekształcenia miasta w nowoczesny organizm. Z porównania wyników tego spisu z wynikami pierwszego powszechnego spisu ludności na ziemiach cesarstwa rosyjskiego przeprowadzonego w 1897 r. (tab. III.3) wynika, że liczba ludności Warszawy w ciągu 15 lat wzrosła o 62,9%, a największy przyrost (250,6%) wystąpił w cyrkule 12 Praskim. Faktycznie przyrost ludności na Pradze był niższy, gdyż w oryginalnym zestawieniu źródłowym w danych z 1882 r. nie uwzględniono przyłączonych w lutym 1890 r. wsi Nowa Praga, Szmulowizna, Targówek i Kamionek o łącznej powierzchni 360 hektarów zamieszkiwanych przez nieznaną liczbę mieszkańców. Drugim pod względem wzrostu liczby ludności (o 219,1%) był obszar cyrkulu Zamkowego. Najmniejszy wzrost notowano w cyrkulach 10 – Nowoświeckim (28,0%) i 8 – Jerozolimskim (29,8%). Wzrost liczby ludności w pozostałych jednostkach zawierał się w granicach od 39% do 52%. W 1897 r. na Pradze, prawobrzeżnej dzielnicy miasta obejmującej 30% jego powierzchni, mieszkało zaledwie 9,1% ludności Warszawy.

W okresie 1897–1904, pomiędzy spisem a opublikowaniem jego wyników, przyłączono do Warszawy następujące przedmieścia, które nie zostały uwzględnione w wynikach spisu:

	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
Rogatka Marymont	12	7	5
Rogatka Jerozolimska	32	17	15
Przedmieście Praga	46 105	24 270	21 835
Przedmieście Stara Praga	6 342	3 063	3 279
Przedmieście Praga Kamionek	699	332	367
Przedmieście Nowa Praga	3 466	2 372	1 094
Osada podmiejska Szmulowizna	501	243	258
Osada podmiejska Sielce	4 681	2 371	2 310
Osada podmiejska Mokotów	7 191	3 556	3 635
Wieś Wola	13 348	6 597	6 751
Wieś Koło	7 946	4 020	3 926
Wieś Ochota	4 826	2 404	2 422
Wieś Czyste	6 781	3 378	3 403
Wieś Powązki	6 374	3 998	2 376
Razem	108 304	56 628	51 676
Poza miastem pozostała wieś Młociny	1 206	600	606

W pierwszym dziesięcioleciu XX wieku przyrost liczby ludności Warszawy nieco osłabł i wynosił przeciętnie rocznie 1,4%. Początkowo, w latach 1900–1903, pomimo kryzysu, ograniczenia produkcji i bezrobocia, tempo rozwoju ludności przekraczało 3% rocznie, dopiero po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej (1904), rewolucji 1905 r. i porewolucyjnych represjach nastąpił spadek liczby ludności o 0,5% w 1905 i 2,8% w 1906 r., a potem powolny wzrost, który przybierał na sile w kolejnych latach początku drugiego dziesięciolecia i w 1913–1914 wyniósł 4,7%.

Na początku 1914 r. Warszawa miała 884 544 mieszkańców i była ósmym⁸ co do wielkości miastem europejskim (Londyn 4,5 mln, Paryż 2,8, Berlin 2,1, Wiedeń 2,0, Petersburg 1,9, Moskwa 1,4, Budapeszt 900 tys.), choć nie była stolicą nawet półniepodległego państwa jak Węgry. Jeśli rozwijała się w podobnym tempie jak w roku poprzednim to w dniu wybuchu wojny (1 sierpnia 1914 r.) powinna osiągnąć liczbę 920 tys. mieszkańców; nieco niższą liczbę, 890 tys., podaje M.M. Drozdowski (1990, s. 72). Ogłoszona 30 lipca przez władze rosyjskie mobilizacja rozpoczęła proces wyludniania Warszawy. Nieznana jest liczba mężczyzn zmobilizowanych w Warszawie w 1914 r., ale na podstawie ogólnej liczby zmobilizowanych w tym roku w zaborze rosyjskim (724,8 tys.), można ją oszacować na co najmniej 20 tysięcy. Ofensywa wojsk niemieckich oraz wiadomości o spalaniu

⁸ W połowie XIX w. była siedemnastym miastem w Europie pod względem liczby ludności (Kieniewicz, 1976, s. 185).

Tabela III.3. Ludność Warszawy według cyrkułów, 9 II 1882 r. i 9 II 1897 r.
Table III.3. Warsaw population according to police districts (*cyrkuł*), as of 9 Feb., 1882 r.
and 9 Feb., 1897

Cyrkuły miejskie Urban police districts	Obszar ¹ w ha Area in ha	9 II 1882 r.			9 II 1897 r.		
		ogółem ² total	męż- czyźni males	kobiety females	ogółem ² total	męż- czyźni males	kobiety females
M. Warszawa	3 109	382 964	181 362	201 602	624 189	307 934	316 255
I./XI. Zamkowy	391	43 849	21 009	22 840	105 997	50 965	55 032
II/III. Soborny	298	31 979	15 581	16 398	102 046	50 189	51 857
IV. Bielański (Nalewki)	335	31 763	15 124	16 639	48 321	23 073	25 248
V/VI. Powązkowski	406	66 815	32 272	34 543	94 953	47 173	47 780
VII. Wolski	138	39 636	18 833	20 803	57 864	27 473	30 391
VIII. Jerozolimski	93	73 211	34 399	38 812	51 766	23 408	28 358
IX. Łazienkowski	346	41 731	19 072	22 659	57 887	33 518	24 369
X. Nowoświecki	169	37 690	17 166	20 524	48 242	21 823	26 419
XII. Praski	933	16 290	7 906	8 384	57 113	30 312	26 801
W-wa lewobrzeżna	2 176	366 674	173 456	193 218	567 076	277 622	289 454
W-wa prawobrzeżna	933	16 290	7 906	8 384	57 113	30 312	26 801
Strefa podmiejska	59 503	34 203	25 300

¹ W 1897 r., przeliczony z sążni kwadratowych.

² W tym żołnierze carskiego garnizonu: 3 740 osób w 1882 r. i 27 878 osób w 1897 r.

Źródło: CSK, 1904, tabele na s. IV, V i 1.

śródmieścia zajętego Kalisza i krwawe represje w stosunku do ludności cywilnej tego miasta (2–4 sierpnia) podniosły w Warszawie nastroje antyniemieckie, ale nie wywołały paniki. Dopiero ofensywa wojsk niemieckich na Warszawę rozpoczęta w połowie października 1914 r. spowodowała pierwszą falę ewakuacji ludności, która objęła 260 (Dunin-Wąsowicz, 1989, s. 88), czy nawet 290 tys. osób (Drozdowski, 1990, s. 72). Większość mieszkańców, około 200 tys. (Dunin-Wąsowicz, 1971, s. 15), powróciła do miasta w listopadzie, gdy pod koniec października wojska rosyjskie powstrzymały niemiecką ofensywę na linii Błonie–Skiernewice. Na początku stycznia 1915 r. Warszawa liczyła 789 289 mieszkańców, czyli w ciągu roku zmniejszyła się o ponad 95 tys. W miarę ponoszonych klęsk władze rosyjskie coraz bardziej liczyły się z koniecznością oddania Warszawy i ewakuowały w głąb Rosji duże zakłady przemysłowe i fabryki wraz z urządzeniami i załogą. Ewakuacja nasiliła się od maja 1915 r., tj. po klęsce wojsk rosyjskich pod Gorlicami. Nakazami ewakuacyjnymi objęto nie tylko pracowników administracji państwowej, ale i kolejarzy, specjalistów różnych dziedzin, profesorów szkół rządowych i innych. Część inteligencji nastawiona antyniemiecko ewakuowała się dobrowolnie, w obawie przed represjami ze strony Niemców. Ogólna liczba osób ewakuowanych nie jest możliwa do ustalenia. Liczba mieszkańców malała również w wyniku emigracji na wieś i do innych miast w wyniku braku miejsc pracy w Warszawie, braku opału i trudności z żywnością. Poza tym

znacznie wzrosła śmiertelność i malała liczba urodzeń, dając w efekcie ujemny przyrost naturalny.

Wojska niemieckie wkroczyły do Warszawy w dniu 5 sierpnia 1915 r., a 23 sierpnia centralne władze niemieckie utworzyły Generalne Gubernatorstwo Warszawskie. Od początku okupacji niemieckiej wprowadzono silne restrykcje gospodarcze: różnego rodzaju rekwizycje, sekwestry, a od 27 września system kartkowy – początkowo na chleb, potem i na inne produkty, co jeszcze bardziej pogorszyło sytuację materialną i egzystencję ludności. Ważnym wydarzeniem dla miasta była decyzja generał-gubernatora warszawskiego Hansa von Beselera z dnia 8 kwietnia 1916 r. o przyłączeniu przedmieść do Warszawy (patrz rozdział II). Miasto, które dotychczas zajmowało obszar 3273 hektarów (z Wisłą 3715) zwiększyło swoją powierzchnię o 8210 hektarów, czyli ponad dwukrotnie. Na przyłączonym obszarze, podzielonym na 11 komisariatów, przeprowadzono w końcu października spis ludności (tab. III.4). Najludniejsze wśród przyłączonych terenów były Mokotów, Ochota-Czyste i Wola. Wszystkie nowe obszary pozbawione były urządzeń miejskich (bruków, sieci wodno-kanalizacyjnej i oświetleniowej) i w znacznej części miały wiejską zabudowę drewnianą. Tylko na Mokotowie, Woli i Ochocie, tuż przy granicy miasta, istniały niewielkie enklawy zabudowy miejskiej.

Tabela III.4. Obszary przyłączone do m. Warszawy w dniu 8 kwietnia 1916 r.

Table III.4. Areas incorporated into city of Warsaw on April 8, 1916

Komisariaty Police districts	Obszar ¹ w ha Area in ha	Ludność wg spisu 29–31 X 1916 r. Population according to the Census of 29–31 Oct. 1916			
		ogółem / in total			w tym Żydzi including Jews
		razem total	mężczyźni males	kobiety females	
XVI. Mokotów	1 106	19 897	8 699	11 198	2 068
XVII. Grochów	1 722	5 556	2 469	3 087	1 068
XVIII. Pelcowizna	406	4 795 ²	2 109	2 381	1 223
XIX. Koło-Budy	183	5 598	2 368	3 230	227
XX. Sielce	560	7 637	3 342	4 295	821
XXI. Czerniaków-Siekierki	1 054	2 450	1 111	1 339	397
XXII. Wola	569	17 622	7 710	9 912	1 732
XXIII. Czyste	538	19 596	8 617	10 979	3 493
XXIV. Targówek	427	8 368	3 540	4 828	370
XXV. Bródno	337	6 794	2 723	4 071	310
XXVI. Powązki-Marymont	1 308	11 332	5 092	6 240	2 524
Razem	8 210	109 645 ²	47 780	61 860	14 233
Wwa lewobrzeżna	5 318	84 132	36 939	47 193	11 262
Wwa prawobrzeżna	2 892	25 513 ²	10 841	14 667	2 971

¹ Bez Wisły.

² Włączono 5 osób zamieszkałych w komisariacie XVIII o niewiadomej płci i wyznaniu.

Źródło: RSW 1916, s. 105, 118 i obliczenia własne.

Tabela III.5. Ludność i powierzchnia Warszawy lewo- i prawobrzeżnej, 1787–2002

Table III.5. Population and area of the right- and left-bank Warsaw, 1787–2002

Lata Years	Ludność Warszawy w tys. Warsaw population in thous.			Powierzchnia Warszawy w ha Warsaw area in ha			Powierzchnia Wisły w ha The Vistula River
	ogółem total	lewo- brzeżnej left-bank	prawa- brzeżnej right-bank	ogółem z Wisłą in total including the Vistula River	lewo- brzeżnej left-bank	prawa- brzeżnej right-bank	
8 III 1787	96,1	89,4	6,7	.	1 470	160	.
9 II 1897	624,2 ¹	567,1	57,1	3 452	2 175	933	344
1 I 1913	884,5	792,0	93,0	3 715	2 307	966	442
30 IX 1921	936,7	818,1	118,6	12 100	7 625	3 858	617
9 XII 1931	1 171,9	1 001,2	170,7	12 468	7 949	3 858	661
1 I 1938	1 280,4	1 036,8	243,6	14 148 ²	9 179	4 293	676
15 V 1945	377,9	187,9	190,0	14 148	9 179	4 293	676
14 II 1946	478,8	278,3	200,5	14 148	9 179	4 293	676
3 XII 1950	803,9	517,5	286,5	42 725	24 755	16 418	1 552
6 XII 1960	1 139,2	773,0	366,2	44 621	24 671	18 376	1 574
8 XII 1970	1 171,4	802,3	369,1	44 574	24 710	18 290	1 574
31 XII 1978	1 189,6	817,6	372,0	48 530 ³	22 110	26 420	1 574
31 XII 1988	1 651,2	1 156,8	494,4	48 530 ³	22 110	26 420	1 574
31 XII 2000	1 672,4	1 084,1	588,3	49 428	26 424	23 004	1 574
31 XII 2002	1 688,2	1 157,2	531,0	51 690	28 686	23 004	1 574

¹ W tym 27,9 tys. sił zbrojnych.

² Po przyłączeniach z dn. 22 września 1938 r.

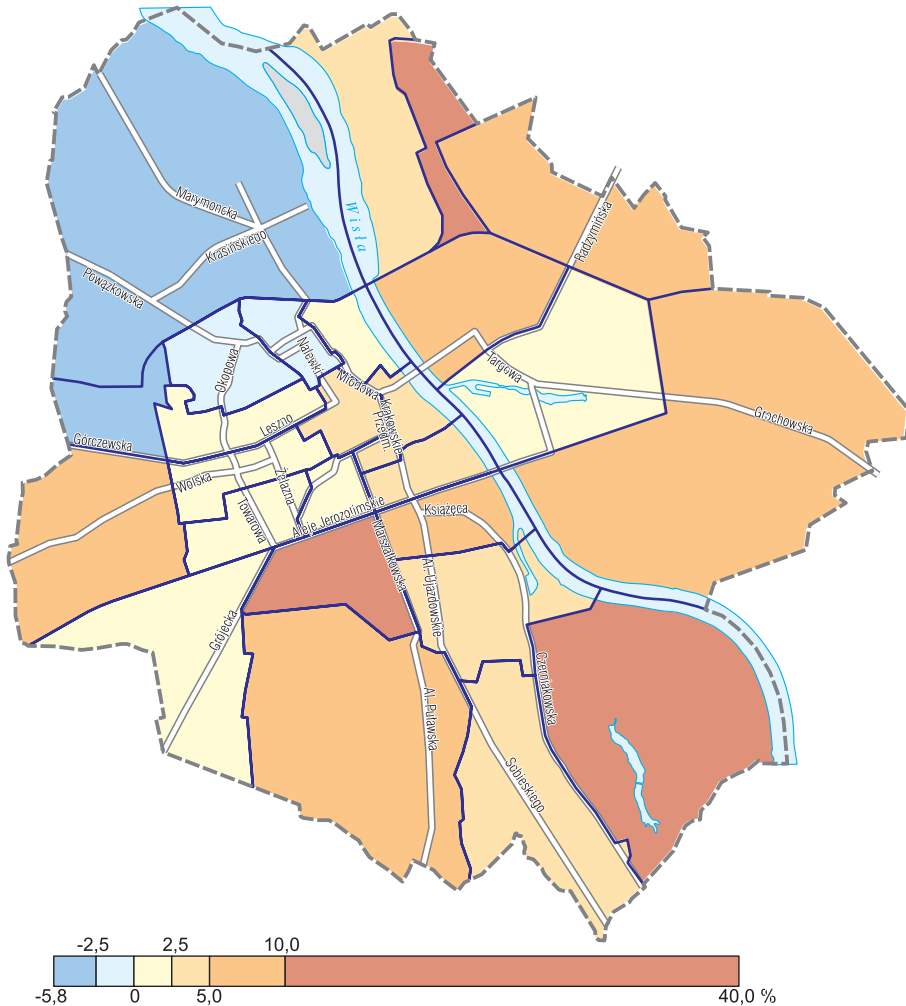
³ W 1997 r. po przeanalizowaniu dokumentów archiwalnych stwierdzono, że wg zestawienia powierzchni m.st. Warszawy w granicach obowiązujących od dnia 1 VIII 1977 r. powierzchnia miasta powinna wynosić 484,6 km². W tabeli zachowano dotychczasowe dane.

Źródło: Drzażdżyńska, 1931, tab. 7 i 8; RSW 1923 i 1924, tab. 18; 1974, tab. 3(23); RSW 1956–2003; Warszawa w liczbach 1939, 1947.

Liczba ludności dawnej Warszawy (bez obszarów przyłączonych) między początkiem 1916 i 1918 r. spadła z 780,7 do 666,7 tys., a liczba ludności na przyłączonych obszarach (nazywanych przedmieściami) sukcesywnie malała ze 109,6 tys. w końcu października 1916 do 103,6 tys. na początku stycznia 1917 r. i rok później do 91,7 tys. Przyczyną tego ubytku ludności był zastój gospodarczy miasta związany z rabunkową polityką okupanta oraz fatalne warunki aprowizacyjne i głodowe racje żywnościowe. Część mieszkańców przenosiła się na wieś, a inni przymusowo lub dobrowolnie wyjeżdżali na roboty w głąb Niemiec. Liczba tych wyjazdów szacowana jest na nie więcej niż kilka czy kilkanaście tysięcy. Na liczebność miasta nie wpływał pobór do wojska czy mobilizacja, gdyż przestrzegana wówczas tzw. konwencja haska zabraniała poboru do wojska na terytoriach okupowanych. Dopiero w ciągu 1918 r. nastąpił wzrost liczby ludności, zarówno w śródmieściu,

jak i na przedmieściach. Tempo rozwoju ludności Warszawy według komisariatów w pierwszych latach niepodległości (1917–1921) ilustruje rycina III.1.

Rozwój liczby ludności w latach 1917–1938 według komisariatów⁹ prezentuje tabela A.3 w *Aneksie*. Rozwój obszaru i liczby ludności Warszawy w latach spisów powszechnych (z trzema wyjątkami), poczynając od końca XVIII wieku, z podzia-

Ryc. III.1. Przeciętne roczne tempo rozwoju ludności według okręgów, 1917–1921
Fig. III.1. Average annual rate of population growth by quarters, 1917–1921

⁹ Od 1917 r. przyłączone obszary objęto rejestracją administracyjno-meldunkową ludności dokonywaną w końcu każdego roku. Wyniki tej rejestracji (wg stanu na 1 stycznia roku następnego) publikowano corocznie od 1931 r. włącznie. Następane dane ukazały się dopiero dla roku 1938, a dla 1939 tylko dane szacunkowe.

łem na lewo- i prawobrzeżną część miasta pokazano zaś w przeglądowej tabeli III.5.

Z bilansu rozwoju ludności Warszawy okresu międzywojennego, sporządzonego przez profesora Edwarda Strzeleckiego (tab. III.6), wynika, że na przyrost rzeczywisty ludności największy wpływ miały ruchy migracyjne i w niewielkim stopniu przyrost naturalny, przy nieznanym rozmiarze salda zmian administracyjnych w latach 1930 i 1938. Największy bezwzględny przyrost liczby ludności nastąpił w okresie tworzenia państwa i kształtowania jego granic: prawie 1/3 liczebnego wzrostu miasta dokonała się w pierwszym pięcioleciu (145 tys.). Powodem tego był podpisany w dniu 3 marca 1918 r. traktat pokojowy pomiędzy Rosją sowiecką a Niemcami i Austro-Węgrami, który nie zawierał bezpośrednich uzgodnień w sprawie Polski, ale zapoczątkował procesy repatriacyjne w wyniku demobilizacji armii rosyjskiej, zwolnienia jeńców i umożliwienia ludności powrotu do ojczyzny. Repatriacja rozpoczęta w 1918 r. była później kontynuowana na podstawie układu o repatriacji zawartego z Rosją 30 grudnia 1920 r. i podpisanego dopiero 24 lutego 1921 r. w Rydze. W następnym pięcioleciu przyrost liczby ludności był już mniejszy. Miejsce reemigracji zastąpił napływ ludności do rozwijającego się przemysłu i rzemiosła oraz odzyskanych funkcji stołecznych. Kryzys gospodarczy w pierwszej połowie lat 1930. osłabił tempo przyrostu.

Tabela III.6. Elementy przyrostu ludności Warszawy w latach 1919–1939 (tys.)

Table III.6. Factors of Warsaw population growth in the period 1919–1939 (thous.)

Lata Years	Przyrost rzeczywisty ¹ Actual growth	Przyrost naturalny ² Natural increase	Emigracja ³ Emigration	Przyrost napływowy ⁴ Migration increase
1919–1923	145,0	35,7	12,0	121,3
1924–1929	120,7	33,9	13,3	100,1
1930–1933	114,3	22,5	14,8	106,6
1934–1939	89,3	17,3	12,7	84,6
1919–1939	469,3	109,4	52,8	412,6

¹ Wysokość rzeczywistego przyrostu ludności obliczona na podstawie rejestracji ludności dokonywanych na 1 stycznia.

² Wg Rocznika Statystycznego Warszawy.

³ Wg H. Janowskiej, 1968, tab. 1.

⁴ Wg wymienionych wyżej elementów.

Źródło: cyt. za: Strzelecki, 1968, tab. 10.

Z bardziej szczegółowej analizy rozwoju liczby ludności Warszawy wynika, że w całym międzywojennym okresie najszybciej rozwijały się okręgi (komisariaty) przyłączone do miasta w 1916 r. (tab. III.7). W pierwszym pięcioleciu największy wzrost liczby ludności wystąpił na Targówku i Sielcach oraz na Kole, Marymoncie, Gołędzinowie i Bródnie. Te wysokie przyrosty liczby ludności wynikały z niskiego poziomu zaludnienia tych okręgów, które wynosiło od 4,2 do 8,2 tys. na początku 1919 r. Napływ rządu kilkuset osób rocznie dawał w efekcie wysokie

Tabela III.7. Dynamika rozwoju liczby ludności Warszawy według komisariatów, 1919–1938

Table III.7. Growth dynamics for the Warsaw population number by the police districts (komisariat), 1919–1938

Komisariaty (okręgi) Police districts	Obszar ¹ w ha Area in ha	Przeciętne roczne tempo wzrostu w % Average annual rate of growth in %				
		1919– 1923	1924– 1928	1929– 1931	1932– 1938	1919– 1938
I. Krakowskie Przedmieście	116	3,7	0,7	–0,6	–1,3	0,5
II. Stare Miasto	106	3,7	1,5	1,1	–0,6	1,3
III. Leszno	173	2,2	2,2	2,1	0,3	1,7
IV. Muranów (Nalewki)	116	–0,4	2,8	2,3	0,0	1,0
V. Powązki	208	2,6	2,4	3,8	0,9	2,5
VI. Towarowy	174	3,4	1,7	0,7	–0,4	1,3
VII. Mirowski	168	3,0	2,3	1,2	0,0	1,7
VIII. Grzybów	99	0,8	1,0	0,5	–0,7	0,3
IX. Ujazdowski	396	5,7	1,5	1,0	0,1	2,2
X. Ordynackie	137	3,0	0,5	–0,3	–1,0	0,5
XI. Koszyki	290 ²	2,0	2,4	1,8	–3,7	–0,2
XII. Ratuszowy	121	3,5	0,2	1,5	–1,0	0,8
XIII. Solec	203	2,4	0,6	0,1	–0,8	0,5
XIV. Praga Północ	388	7,2	2,9	2,3	0,6	3,7
XV. Praga Południe	578	3,8	2,2	3,8	3,2	4,0
Śródmieście ogółem	3 273	2,8	1,8	1,5	–0,2	1,4
XVI. Mokotów	1 106 ³	6,4	5,3	6,0	5,8	8,9
XVII. Grochów	1 722	5,0	16,0	15,7	25,6	41,3
XVIII. Gołędzinów	406	10,2	2,2	2,1	18,7	15,6
XIX. Koło	183 ⁴	10,9	6,5	5,8	4,3	10,7
XX. Sielce	560	15,1	4,8	6,1	4,5	12,0
XXI. Czerniaków	1 054	4,9	7,2	7,7	6,9	10,5
XXII. Wola	569	7,9	3,8	3,0	1,5	5,0
XXIII. Ochota	538 ⁵	8,4	4,4	4,9	8,7	11,0
XXIV. Targówek	579	16,3	5,6	10,6	11,5	22,6
XXV. Bródno	185	10,1	3,3	3,0	3,6	6,9
XXVI. Marymont	1 308 ⁶	10,3	22,6	19,8	7,9	35,0
Przedmieścia ogółem	8 210	9,1	6,8	8,1	8,1	14,0
M.st. Warszawa	11 483	3,5	2,5	2,6	1,4	2,9
W-wa lewobrzeżna	7 625	3,1	2,3	2,3	0,6	2,2
W-wa prawobrzeżna	3 858	6,8	3,6	4,8	6,3	8,0

¹ Bez Wisły (617 ha, od 30 IX 1930 r. 661 ha). Powierzchnia Warszawy od 30 IX 1930 r. liczyła 11 807 ha (bez Wisły), w tym część lewobrzeżna 7949 ha.

² Od 1936 r. 261 ha.

³ Od 1936 r. 1054 ha.

⁴ Od 30 IX 1930 r. 176 ha.

⁵ Od 1936 r. 619 ha.

⁶ Od 30 IX 1930 r. 1639 ha.

Źródło: RSW, 1918–1937; Warszawa w liczbach 1938, 1939 i obliczenia własne.

wskaźniki wzrostu. Okręgi te charakteryzował kompletny brak infrastruktury komunalnej, ale były atrakcyjne ze względu na administracyjną przynależność do miasta i możliwość znalezienia w nim zatrudnienia.

W następnych latach największą dynamikę rozwoju liczby ludności miał Grochów i Marymont. Grochów już w drugiej połowie XIX w. był jednym z większych podwarszawskich ośrodków przemysłowych z rozwijającym się przemysłem spożywczym i chemicznym. Tuż po wojnie, pod koniec 1918 r., powstał tu zakład polskiego przemysłu motoryzacyjnego, a mianowicie wojskowe Centralne Warsztaty Samochodowe (ul. Terespolska 34/36) zatrudniające początkowo 450 osób, a po przekształceniu w 1928 r. w Państwowe Zakłady Inżynieryjne 1100 osób. W tym samym czasie powstała Państwowa Wytwórnia Aparatów Telegraficznych i Telefonicznych (ul. Grochowska 341). W 1919 r. Kazimierz Szpotański założył Fabrykę Aparatury Elektrycznej (ul. Kałuszyńska 4), która stała się największym w Polsce zakładem produkującym nowoczesną aparaturę elektroenergetyczną. Pod koniec lat 1920. zatrudniała 1100 robotników i około 100 inżynierów, a przed wybuchem II wojny światowej, wraz z filią w Miedzeszynie, około 1600 osób. Przy ul. Mińskiej 25 ulokowały się Zakłady Amunicyjne „Pocisk”, uruchomione w 1923 r. Kolejne zakłady ważne dla rozwoju Grochowa to Państwowe Zakłady Tele- i Radiotechniczne przy ul. Grochowskiej 341, Polskie Zakłady Optyczne przeniesione w 1923 r. na ul. Grochowską 316 oraz Towarzystwo Fabryki Motorów „Perkun” przy ul. Grochowskiej 309/317 zatrudniające kilkuset pracowników. Tyluż pracowników zatrudniała fabryka wyrobów czekoladowych „E. Wedel” przeniesiona w 1930 r. ze śródmieścia na ul. Zamoyckiego. Szczególnie poszukiwanym miejscem pracy była kolej, której dwie linie (na Terespol i Lublin) przebiegały przez Grochów. W pobliżu linii kolejowych powstawały liczne domki kolejarskie. Rozbudowę Grochowa przyśpieszyło uruchomienie w 1924 r. linii tramwajowej na Gocławek wzdłuż ul. Grochowskiej, po której od 1900 r. kursowała kolejka wąskotorowa do Wawra, a od 1914 r. do Otwocka i Karczewa¹⁰. W skład okręgu Grochów wchodziła również, jako obwód statystyczny, Saska Kępa, której rozwój umożliwiło wybudowanie mostu Poniatowskiego (otwarty w styczniu 1914 r., wysadzony na początku sierpnia 1915 r. przez wycofujące się wojska rosyjskie) i parcelacja gruntów pod zabudowę. Po odwodnieniu terenów i odbudowie mostu (1926 r.) powstawała tu nowoczesna dzielnica mieszkaniowa, w większości o zabudowie willowej, zamieszкана przez ludzi wolnych zawodów i bogate mieszczaństwo. Gęstość zaludnienia okręgu Grochów wzrosła z 336 osób na km² w 1921 r. do 983 w 1931 i 2741 na początku 1939 r.

Drugim z kolei okręgiem pod względem tempa wzrostu liczby ludności był Marymont, o powierzchni początkowo nieco mniejszej niż Grochów, a od 1930 r. mniejszej tylko o niecały kilometr kwadratowy. W przeciwieństwie do Grochowa czynnikiem wzrostu Marymontu był nie przemysł, lecz funkcja mieszkaniowa.

¹⁰ W pierwszej połowie XX w. ważną rolę w rozwoju miasta i przyłączanych przedmieść odegrały warszawskie kolejki dojazdowe: wilanowska (1892 r.), piaseczyńska (1898 r.), jabłonowsko-wawerska (1900 r.), mareańska (1907 r.) i Elektryczna Kolej Dojazdowa do Grodziska Maz. (1927 r.) i Włoch (1932 r.).

Już od końca XVII w. powstawały tu letnie rezydencje i wille magnatów, bankierów i kupców. W latach 1920. ulokowano tu dwa instytuty związane z przemysłem: przeniesiony ze Lwowa w 1926 r. Chemiczny Instytut Badawczy (obecny Instytut Chemii Przemysłowej) przy ul. Rydygiera oraz w 1927 r. Główny Instytut Mechaniki (obecny Instytut Mechaniki Precyzyjnej) przy ul. Duchnickiej. Marymont w porównaniu z Grochowem miał gorsze warunki komunikacyjne, południowym skrajem dzielnicy przebiegała jedynie linia kolei obwodowej, a komunikacja ze śródmieściem była utrudniona¹¹. W pierwszym pięcioleciu (1919–1923) w 10% rocznym wzroście liczby ludności mieszczą się również reemigranci lokowani w dawnych koszarowych barakach przy Dworcu Gdańskim. Mieszkaniowy charakter dzielnicy zapoczątkowała budowa osiedla oficerskiego dzięki ustawie sejmowej z 29 lipca 1921 r. (Dz.U. 1921 nr 69 poz. 448 z późniejszymi zmianami), która przeznaczyła tereny za Cytadelą i przy ulicy Górnej¹² pod budowę domów. W latach 1922–1927 wybudowano, pomiędzy Wisłą i Cytadelą oraz ulicami Wojska Polskiego, Mickiewicza i Krasińskiego, osiedle o zabudowie willowej jedno- i dwurodzinnej oraz domki szeregowe, głównie dla generalicji (Żoliborz Oficerski). Nieco później, w grudniu 1921 r., rozpoczęła działalność Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa. W latach 1925–1939 wybudowała dziewięć kolonii (osiedli) mieszkaniowych na Żoliborzu. Liczono, że osiedla będą miały charakter robotniczy, ale z uwagi na wysokie komorne w składzie mieszkańców przeważała lepiej sytuowana warstwa inteligencko-urzędnicza. Budowały również niewielkie spółdzielnie o charakterze środowiskowym i tak powstał Żoliborz Urzędniczy (1923–1926) i Dziennikarski (1928–1930) oraz inne mniejsze osiedla czy tylko pojedyncze domy (np. dwa domy Zakładu Ubezpieczeń Powszechnych). Na polach bielańskich, w latach 1926–1932, na terenach dawnego poligonu rosyjskiego spółdzielnia mieszkaniowa „Zdobyc Robotnicza” wybudowała osiedle (27 domów) o tej samej nazwie. Gęstość zaludnienia okręgu (komisariatu) Marymont w 1921 r. wynosiła 958 osób na km², do 1931 r. (w powiększonych granicach) wzrosła do 2586, a na początku 1939 r. wynosiła już 4015 osób/km².

Trzecim okręgiem z wysokim tempem przyrostu ludności w okresie międzywojennym był Targówek, gdzie przeciętny roczny wskaźnik wzrostu wynosił 22,6%. Rozwój Targówka jest związany z wybudowaniem w 1860 r. linii kolejowej łączącej Warszawę z Petersburgiem. W 1877 r. nasyp pobudowanej linii kolei Nadwiślańskiej, łączącej Mławę z Lublinem, wyznaczył granicę między Pragą i Targówkiem. Koniunkturę związaną z inwestycjami kolejowymi wykorzystali właściciele ziemi i przeprowadzili parcelację swoich dóbr. W wyniku wybudowania w latach 1883–1886 dwóch fortów (Lewicpol i Lewinów), część rozparcelowanych gruntów znalazła się w pasie fortyfikacji, gdzie obowiązywał zakaz stawiania trwałych

¹¹ Wiadukt drogowo-tramwajowy (przy Dworcu Gdańskim) łączący Żoliborz ze Śródmieściem został wybudowany i oddany do użytku dopiero 27 listopada 1937 r. Wcześniej tramwaje korzystały z wąskiego przejazdu tunelem ul. Szymanowskiej (obecnie nie istnieje), pod torami linii obwodowej, położonego około 100 m na wschód od pobudowanego wiaduktu. Po II wojnie światowej wiadukt został odbudowany i przekazany do użytku 15 listopada 1947 r.

¹² Przy ul. Górnej (obecnie Górnośląskiej) i Myśliwieckiej w latach 1923–1926 pobudowano 21 willi w stylu dworkowym tzw. Kolonii Profesorskiej, w których zamieszkali profesorowie warszawskich uczelni, głównie politechniki (architektury). Na początku lat 1920. powstała też kolonia profesorów uniwersytetu (dwa budynki) na Starówce, na ul. Brzozowej.

zabudowań. Na terenach między trzema liniami kolejowymi (Petersburską, Nadwiślańską i Terespolską) ulokowały się fabryki, m.in. kwasu siarkowego i huta szkła oraz składy i przetwórnice nafty i oleju. Ten rejon nazwano później Targówkiem Fabrycznym. Targówek, podobnie jak sąsiednie Bródno czy odległe Powązki i Wola, był biedną peryferyjną dzielnicą zamieszkałą przez najuboższą ludność robotniczą i rzemieślniczą. Mieszkali kątem (wynajmowali miejsce do spania), a zasobniejsi wynajmowali izbę (sublokatorzy) od głównego lokatora mieszkania w oczekiwaniu na poprawę losu. Dzielnica miała złą sławę. Podjęte w okresie dwudziestolecia międzywojennego brukowanie ulic i zakładanie sieci wodno-kanalizacyjnej w niewielkim stopniu objęło Targówek czy Bródno. Przyrost ludności w pierwszym pięcioleciu (1919–1923) należał do najwyższych wśród okręgów (16,3% rocznie). Niewiele niższy był względny przyrost ludności w okręgu Sielce (15,1% rocznie). Na Targówku w 1921 r. mieszkało 1947 osób na km², dziesięć lat później 3713, a na początku 1938 r. już 6701 osób.

W pozostałych okręgach (komisariatach) przyłączonych w 1916 r. do Warszawy przeciętne roczne tempo wzrostu liczby ludności w okresie międzywojennym zawierało się w granicach 10–15%. Nieco słabsze było na Mokotowie (8,9%), a najniższe na Woli (5,0%) i Bródnie (6,9%). Natomiast w 15 okręgach starej Warszawy najwyższe tempo wzrostu występowało w pierwszym powojennym pięcioleciu (1919–1923), tzn. w okresie największej reemigracji ludności powracającej z wojennej tułaczki, jak i mieszkańców kresów wschodnich, którzy opuścili rodzinne strony i osiedlili się w stolicy odrodzonego państwa. W tym pierwszym okresie nieznaczny spadek liczby ludności (–0,4% rocznie) wystąpił tylko w okręgu Muranów (Nalewki), w 1921 r. w 93,1% zamieszkałym przez ludność wyznania mojżeszowego (86,5% według kryterium narodowościowego). Zjawisko to można wiązać z odpływem żydowskich uciekinierów z kresów wschodnich do swoich dawnych siedzib, gdyż na początku 1919 r. „ukazało się rozporządzenie komisarza nadzwyczajnego m.st. Warszawy, usuwające z jej terytorium wszystkie osoby 'nie należące do polskiej narodowości i nie posiadające obywatelstwa polskiego', jeśli nie uzyskają one zgody na pozostanie, w terminie do 15 marca 1919 r. [...] Zarządzenie usuwające obcych obywateli z terenów stolicy, choć nie było wymierzone bezpośrednio w ludność żydowską, zmusiło do opuszczenia miasta dużą grupę Żydów, byłych poddanych rosyjskich, zbiegłych przed wydarzeniami rewolucyjnymi. Spowodowało to ponowny spadek liczby ludności żydowskiej, który ukazuje nam spis powszechny z 1921 r.” (Zalewska, 1996, s. 50). Po części można ten spadek wiązać z początkiem emigracji ludności żydowskiej do Palestyny, ale taka statystyka była prowadzona dopiero od 1927 r.

Spadki liczby ludności w okręgach pojawiły się w końcu lat 1920. i to tylko w okręgach śródmiejskich, takich jak Krakowskie Przedmieście (–0,6%) i Ordy-nackie (–0,3%) oraz liczniej w latach 1930., a mianowicie: Krakowskie Przedmieście (–1,3%), Stare Miasto (–0,6%), Towarowy (–0,4%), Grzybów (–0,7%), Ordy-nackie (–1,0%), Koszyki (–3,7%), Ratuszowy (–1,0%) i Solec (–0,8%). Nieznaczne spadki liczby ludności w przeludnionych dzielnicach śródmieścia są wynikiem przenoszenia się warstwy średniej i inteligencji do nowego budownictwa, o wyższych standardach, powstającego na Żoliborzu, stanowiącym część okręgu Marymont, Grochowie (Saska Kępa), Mokotowie czy Ochocie (Kolonja Staszica

i Lubeckiego)¹³. Natomiast znaczący ubytek ludności na Koszykach jest wynikiem administracyjnej zmiany granicy okręgów: obwód statystyczny 18a Filtry zaliczany w 1931 r. do okręgu Koszyki w 1938 r. przeszedł, z 13,0 tys. mieszkańców, do okręgu Ochota (patrz: rozdz. II, s. 34). Zwraca uwagę stabilna liczba ludności w jednym z najgęściej zaludnionych okręgów – Muranowie – z najwyższym udziałem ludności żydowskiej. Cechą charakterystyczną tej dzielnicy była koncentracja wielkiej liczby lokali handlowych i rzemieślniczych. Zajmowały one nie tylko normalne pomieszczenia sklepowe, ale i pomieszczenia na wyższych piętrach i oficytach. Lokale zarobkowe, sklepy i warsztaty nie były tu oddzielone od mieszkań.

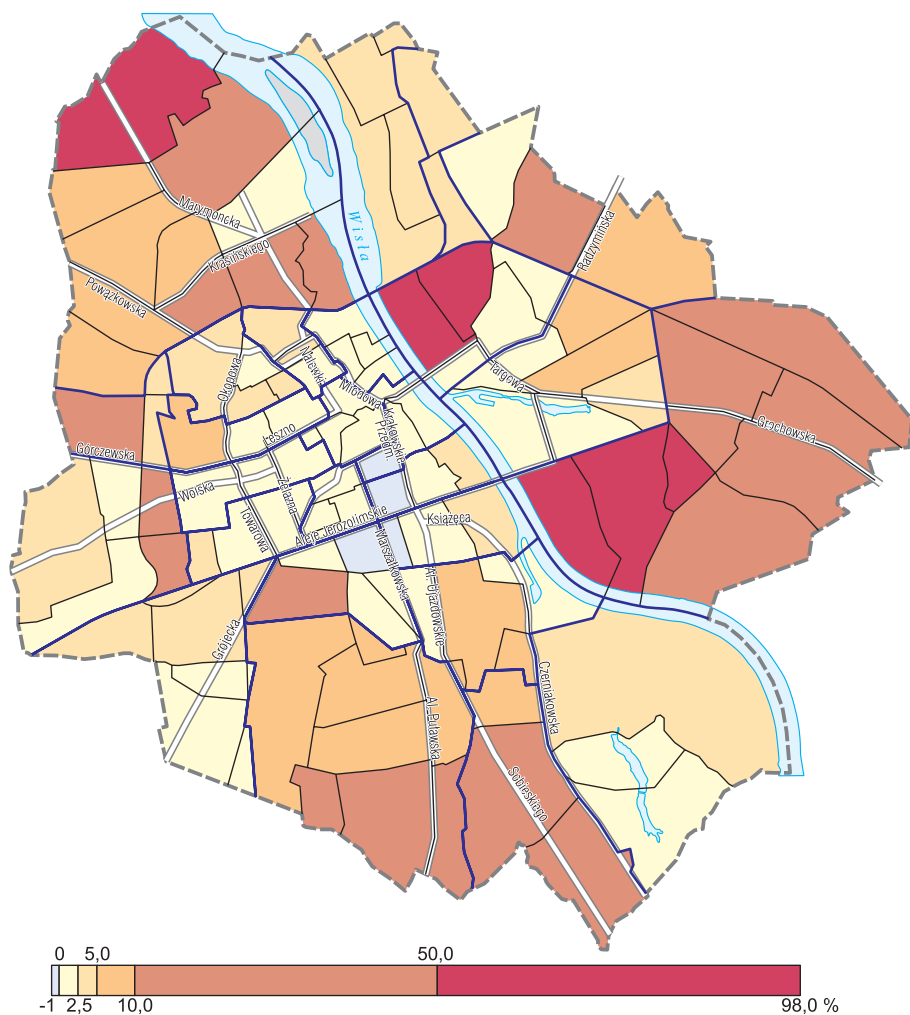
Na podstawie danych według 85 obwodów statystycznych można przedstawić bardziej szczegółowy rozkład przestrzenny tempa rozwoju ludności (ryc. III.2 i 3).

W pierwszym dziesięcioleciu najsilniej rozwijał się obwód Saskiej Kępy (97,9% przeciętnie rocznie), który obejmował wówczas obszar 479 ha między Wisłą, Aleją Poniatowskiego (obecnie al. Waszyngtona), ul. Grenadierów i ul. Perkuna (150 m na południe od obecnej ul. Ostrobramskiej) do granicy miasta. Również bardzo wysokie było tempo rozwoju obwodu Bielany (70,7%), obwodu ulicy 11 Listopada (64,7%), czyli kwartału pomiędzy ul. Jagiellońską, 11 Listopada i nasypem kolejowej linii obwodowej oraz obwodu Placu Inwalidów (49,4%) obejmującego tereny położone między Wisłą, linią obwodową kolei, ul. Powązkowską i ul. Krasińskiego (do Wisły). Kolejnym obwodem o wysokim tempie rozwoju był Witolin (25,2%) położony na Grochowie między ul. Grochowską, Pilawską (obecnie nie istnieje), Zagójską, Białowieską i ul. Perkuna do ówczesnej granicy miasta. Znaczące tempo rozwoju rzędu 16–19% rocznie miały obwody ul. Sobieskiego, Marymont i Koło. Wysokie wskaźniki dynamiki ludności wynikały m.in. z niskiego stanu początkowego liczby ludności obwodu. Na przykład, przyrost liczby ludności na Saskiej Kępie w latach 1921–1931 wyniósł tylko 1704 osoby, ale przy 174 mieszkańcach obwodu w 1921 r. dało to w efekcie wysoki wskaźnik dynamiki. Podobnie w obwodzie Bielany liczba ludności wzrosła z 321 osób w 1921 do 2589 w 1931 r. Zaledwie w czterech obwodach statystycznych obserwowano niewielkie spadki liczby ludności. Najwyższy spadek, przeciętnie 1% rocznie, wystąpił w obwodzie pl. Małachowskiego obejmującym kwartał między ulicami: Marszałkowską, Królewską, Krakowskim Przedmieściem i Świętokrzyską; liczba ludności między spisami 1921 i 1931 r. zmniejszyła się tu o 780 osób, z 8736 do 7956.

O ile przeciętny roczny przyrost ludności Warszawy według obwodów, nie uwzględniający tzw. komisariatu rzecznego, w latach 1921–1931 wynosił 2,5%, o tyle w następnym sześcioleciu (1932–1937) osiągnął już tylko 1,2% rocznie. Niższe tempo przyrostu ludności było wynikiem niższego przyrostu naturalnego i mniejszego napływu migracyjnego w okresie kryzysu gospodarczego (1930–1933).

W latach 1932–1937 nadal najszybciej rozwijającym się obszarem Warszawy był obwód Saskiej Kępy z przeciętnym rocznym przyrostem w wysokości 56,7%:

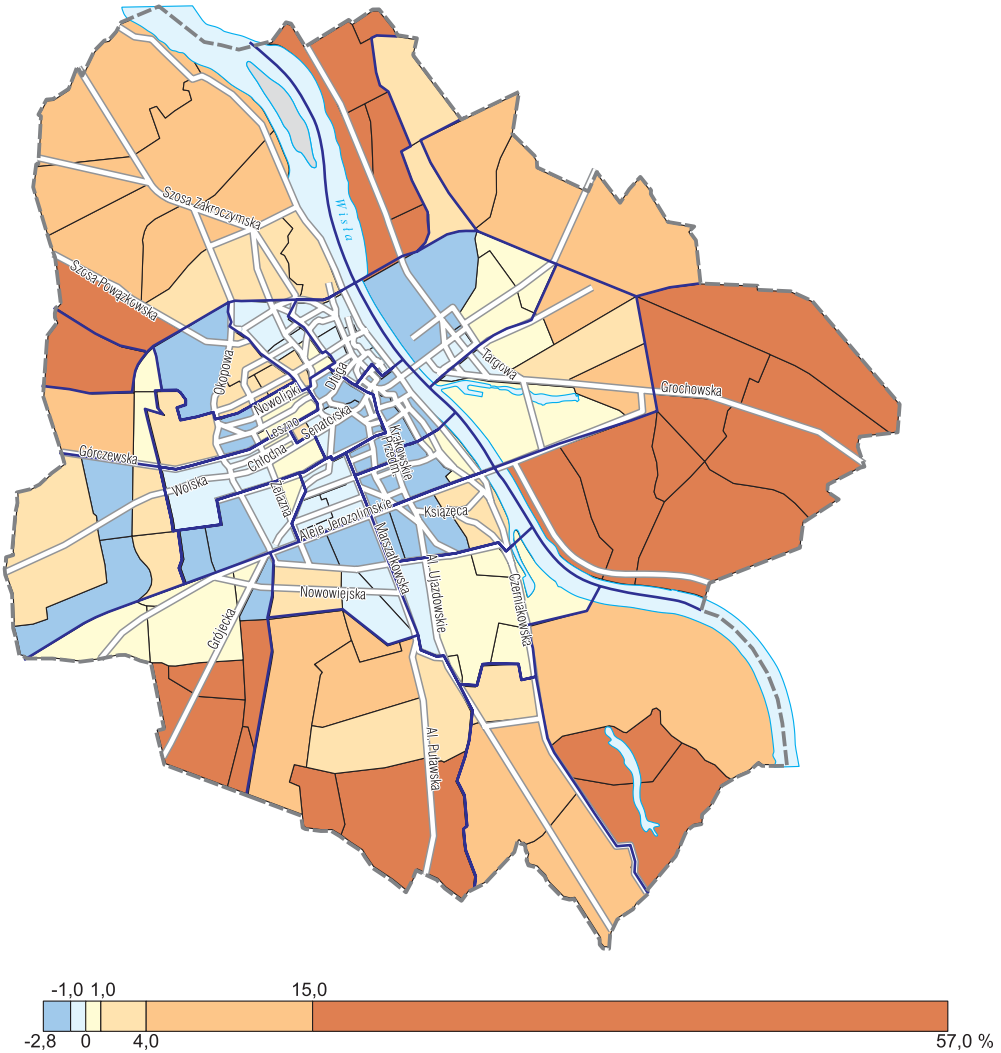
¹³ Kolonia Lubeckiego powstała pomiędzy ulicami Wawelską, Grójecką, Mochnackiego, Uniwersytecką, Filtrową i Kórnickiego. W latach 1924–1926 wybudowano wille przy Raszyńskiej, Mianowskiego i Mochnackiego, a po 1926 r. 3–5-piętrowe bloki w zachodniej części obszaru. Kolonia Staszica powstała między al. Niepodległości (dawniej Topolową), Wawelską, Łęczyckiego, Filtrową, Krzywickiego i Nowowiejską. W latach 1922–1926 powstało około 100 willi i wielopiętrowe budynki przy al. Niepodległości i Filtrowej.

Ryc. III.2. Przeciętne roczne tempo rozwoju ludności według obwodów statystycznych, 1921–1931

Fig. III.2. Average annual rate of population growth by statistical areas, 1921–1931

liczba ludności obwodu do końca 1937 r. wzrosła do 8261 osób. Na drugim miejscu znajdował się obwód Skalszczyzna (35,1%) – obecnie część Bemowa – w okręgu Marymont, obejmujący obszar między ul. Obozową, linią kolei obwodowej, ul. Powązkowską i granicą miasta. Liczba mieszkańców tego obszaru wzrosła z 2141 do 6654. Było to wynikiem rozpoczętej w 1935 r. przez Towarzystwo Osiedli Robotniczych budowy największego w Polsce osiedla tanich mieszkań dla robotników. Po obu stronach ulicy Obozowej (północna strona ulicy należała do Skalszczyzny, a południowa do Koła) powstało „Osiedle Robotnicze im. Stefana Żeromskiego” składające się z 19 budynków mieszkalnych (1000 mieszkań) i budynku społecznego, w którym znalazło się przedszkole, biblioteka, czytelnia,

Ryc. III.3. Przeciętne roczne tempo rozwoju ludności według obwodów statystycznych, 1932–1937

Fig. III.3. Average annual rate of population growth by statistical areas, 1932–1937

świetlica dla dzieci i przychodnia lekarska. W 1938 r. mieszkało w osiedlu około 4,5 tys. osób. Wszystkie mieszkania (jedno- i dwupokojowe) były wyposażone w gaz, elektryczność i wodę. Czynsz przy skromnej robotniczej pensji był nieduży i wynosił od 20 do 28 zł miesięcznie. Zamieszkanie w osiedlu, gdy wokół dominowała drewniana zabudowa parterowa i piętrowa, a nieczystości wylewano do rynsztoka, było skokiem cywilizacyjnym. Kolejnym obszarem o wysokim tempie przyrostu liczby ludności był obwód Gołędzinów (21,9%), liczący 406 ha i obejmujący również Pelcowiznę. Tędy też przebiegała linia kolei Nadwiślańskiej ze stacją

rozzrządową Warszawa Praga oraz linia kolejki wąskotorowej do Jabłony. Jesienią 1924 r. Pelcowizna uzyskała połączenie tramwajowe z resztą miasta przez ul. 11 Listopada, Odrowąża, Białołęcką, Poborzańską i Wysockiego. W ruchu budowlanym znaczny udział miały rodziny kolejarские. W latach 1930. powstała, wokół ulic Gersona i Witkiewicza, kolonia Śliwice, składająca się z kilkudziesięciu jednopiętrowych domków-bliźniaków, która w zamierzeniach miała sięgać na południu po nasyp obwodowej linii kolejowej, na wschodzie po nadwiślańską linię kolejową i na północy do ul. Toruńskiej. W ciągu sześciu lat (1932–1937) liczba ludności obwodu zwiększyła się o ponad 10 tys. mieszkańców, z 7877 do 18 214 osób. W podobnym tempie rozwijał się obwód Grochów II (21,3%), o powierzchni 406 ha, obejmujący obszar ograniczony ul. Grochowską, Podskarbińską i linią kolejową na Terespol oraz obwód Witolin (20,9%). W każdym z obu złożonych obwodów liczba ludności wzrosła po około 10 tys. mieszkańców: na Grochowie II z 7537 do 17 158, a w obwodzie Witolin z 7510 do 16 946.

W zdecydowanej większości obwodów statystycznych w latach 1932–1937 obserwowano mniejszy lub większy wzrost liczby ludności, jednak w 33 obwodach (pominięto dawny obwód Filtry) odnotowano jej spadek. Zjawisko to w niewielkim zakresie wystąpiło w czterech obwodach centrum śródmieścia już w latach 1921–1931. W sześciolecie 1932–1937 miało już szerszy zasięg i objęło zwarty kompleks wzdłuż ul. Marszałkowskiej między pl. Unii Lubelskiej i Cytadela, w obrębie ul. 11 Listopada na Pradze oraz na Woli i w części dzielnicy żydowskiej (obwód ul. Parysowskiej, ul. Wolność i pl. Broni). W sumie liczba ludności zmniejszyła się na obszarze 1849 hektarów (15,6% terytorium miasta bez Wisły) zamieszkiwanym w grudniu 1931 r. przez 527,2 tys. (45,0% ludności miasta), a na początku stycznia 1938 r. przez 496,7 tys. osób (spadek o 30,5 tys.). Największe ubytki w wartościach bezwzględnych wystąpiły w obwodach ul. Wolność (–2615 osób), pl. Trzech Krzyży (–2285), ul. św. Barbary (–2112), pl. Napoleona (–2041 osób), a najniższe w obwodach pl. św. Floriana (–95 osób), pl. Bankowego (–130), ul. 11 Listopada (–197) i pl. Kercelego (–200 osób).

Istotną rolę w przestrzennym zróżnicowaniu rozwoju liczby ludności odgrywało budownictwo mieszkaniowe. W pierwszych latach powojennych prywatny ruch budowlany był bardzo słaby z uwagi na brak kapitału – nieliczne nowo wybudowane mieszkania były bardzo drogie i dostępne tylko dla ludzi bogatych. W większości domy w Warszawie należały do prywatnych właścicieli. W związku z ustawą o ochronie lokatorów (Dz.U. 1919, nr 8, poz. 116 i późniejsze) powstał handel starymi mieszkaniami, w których czynsze były sztywne i niewielkie. „Odstępne” za mieszkanie w starym domu płacone poprzedniemu lokatorowi było bardzo wysokie i zupełnie nieosiągalne dla większości pracującej ludności (Szwankowski, 1952, s. 300). Chcąc rozładować głód mieszkaniowy wśród najsłabszej ekonomicznej grupy mieszkańców miasto przystąpiło w 1924 r. do budowy mieszkań dla bezdomnych i wysiedlonych. Pierwsza powstała kolonia na Annopolu składająca się z około 50 domów, w tym około 1/3 drewnianych o 760 mieszkaniach jednoizbowych. W latach kryzysu Annopol stał się siedliskiem nędzy. Drugą wojnę światową przetrwały 24 baraki z około 300 izbami (po 16 lub 18 m²) zamieszkałe przez ponad 2000 osób (450 rodzin). Rozbiórkę baraków rozpoczęto w końcu lat 1960., a ostatnie rozebrano w końcu lat 1980. w związku z budową osiedla Nowe Bródno.

Nieco później od Annapola, w latach 1927–1932, miasto wybudowało zespół domów na Grochowie przy ul. Podskarbińskiej 6/8 i Kobielskiej 88/92 o 650 mieszkaniach jedno- i dwuizbowych, cztery domy na Żoliborzu przy alei Wojska Polskiego 29 i 16 domów dwukondygnacyjnych z mansardami na Burakowie (Szwankowski, 1952, s. 302; Kasprzycki, 1998, s. 231, 1999, s. 41; Dunin-Wąsowicz, 1995). Gorszą renomę od Annapola miały dawne carskie baraki między torami kolejowymi i obecnymi ulicami Felińskiego, Zajączka i Rydygiera, obejmujące 64 mniejsze lub większe baraki, w których stworzono „azyl dla bezdomnych”. Najgorszą opinię miała druga żoliborska kolonia między ulicami Krasińskiego, Burakowską, Przasnyską i Rydygiera, składająca się z około 20 podłużnych ruder z gankami pośrodku. Była to pozostałość carskiego *povonzkovskogo lagiernego miesta*, w którym po I wojnie światowej ulokowano obóz dla repatriantów ze Wschodu, nazywany Miasteczkiem; przeznaczono ją później dla bezdomnych (Dąbrowski, Koskowski, 1964, s. 125–126; Kasprzycki, 1999, s. 41; Szwankowski, 1952, s. 297).

W październiku 1923 r. Warszawa stała się miastem milionowym, jednym z 31 na świecie. Lata 1925–1929 charakteryzuje ożywiony ruch budowlany. Dość duże rozmiary przybrała działalność budowlana tzw. spółdzielni mieszkaniowo-budowlanych skupiających lepiej uposażonych urzędników, sędziów, oficerów, inżynierów itp. Spółdzielnie otrzymywały pożyczki państwowe spłacane przez członków w ciągu kilkunastu lub więcej lat i budowały przeważnie jedno- i dwurodzinne wille lub bliźniacze domki. W ten sposób powstały między innymi wspomniane wyżej kolonie na Ochocie i Żoliborzu. W latach 1928–1929 Fundacja Tanich Mieszkań imienia Wawelbergów wybudowała na Woli przy ul. Ludwiki 1 czteropiętrowy dom II osiedla przeznaczony głównie dla rodzin urzędniczych.¹⁴ Wielorodzinne domy wznosiła Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa na Żoliborzu oraz na Rakowcu (finansowane przez TOR) przy ul. Pruszkowskiej. W dziedzinie budownictwa mieszkaniowego wyróżniała się akcja powołanego w 1934 r. Towarzystwa Osiedli Robotniczych (TOR), które będąc inwestorem państwowym wybudowało wspomnianą dużą kolonię na Kole, domy na Żoliborzu oraz w latach 1937–1939 kolonię na Grochowie składającą się z 10 trzypiętrowych bloków przy ul. Podskarbińskiej 7/9 i przy Kobielskiej 96/100 z mieszkaniami po 30 i 37 m² dla rodzin robotników, których miesięczny dochód nie przekraczał 250 zł. Ze środków finansowych TOR powstały kolonie poza granicami miasta: na Okęciu, gdzie powstała wytwórnia silników Państwowych Zakładów Lotniczych i lotnisko przeniesione w 1933 r. z Pola Mokotowskiego oraz na Pradze przy ul. Wileńskiej (dla kolejarzy). Wokół Fortu Mokotowskiego (ul. Płatowcowa, Raławicka, Balonowa) i w pobliżu Królikarni (Idzikowskiego, Obserwatorów) powstawały kolonie mieszkaniowe lotników (np. przy Raławickiej 94 willa znanego pilota Bolesława Orlińskiego, przy ul. Idzikowskiego 9 pilota komunikacyjnego Tadeusza Karpińskiego, a przy ul. Obserwatorów 24 konstruktora i pilota Adama Karpińskiego, ojca Jacka).

Lata 1935–1939 były okresem najintensywniejszego rozwoju urbanistycznego międzywojennej Warszawy. Zrealizowano wielką arterię komunikacyjną łączącą Mokotów ze Śródmieściem: aleję Niepodległości. Wzdłuż niej, między Rakowie-

¹⁴ Pierwsze osiedle składające się z 3 budynków powstało w latach 1898–1900 przy ul. Górczewskiej 15 i było przeznaczone dla robotników.

cką i Szustra (obecnie Dąbrowskiego), powstawały nowoczesne pięciopiętrowe budynki. Budowano kamienice wzdłuż ul. Puławskiej oraz w jej pobliżu, w tym najbardziej znane dwa luksusowe domy E. Wedla przy ul. Puławskiej 24/26. Na Wierzbnie powstało kilkaset nowych domów przy kilkunastu nowo wytyczonych ulicach. W Śródmieściu wykorzystano puste lub rzadko zabudowane tereny i na rozparcelowanych ogrodach prywatnych powstały domy na ul. Frascati, Dynasy i Bartoszewicza. Przy ul. Koszykowej zrealizowano aleję Przyjaciół, gdzie powstały luksusowe domy elity warszawskiej. Na Powiślu zwarta zabudowa spółdzielcza objęła ulice: Dobrą, Tamkę, Czerwonego Krzyża i Smulikowskiego. W pobliżu przy ulicach Rozbrat, Fabrycznej i Przemysłowej wznoszono budynki dla pracowników Banku Gospodarstwa Krajowego. Na Grochowie budowano wzdłuż ul. Grochowskiej, a na Targówku nowe kamienice powstawały na ul. Radzywińskiej. Nieco mniej budynków w tym okresie wznoszono na Nowej Pradze (głównie przy ul. 11 Listopada) i na Saskiej Kępie.

Łączne rozmiary budownictwa mieszkaniowego w Warszawie w okresie od 1919 do końca sierpnia 1939 r. szacuje się na około 202 tys. izb, z tego w przybliżeniu 10% w latach 1919–1926, 24% w okresie 1927–1930, 11% w latach kryzysu budowlanego 1931–1933 i 55% w latach 1934–1938. Ruch budowlany w międzywojennej Warszawie Jerzy Cegielski (1968, s. 130) scharakteryzował następująco: „W okresie bezpośrednio powojennym inkorporowane tereny przedmieść nie miały jeszcze większego znaczenia dla rozwoju miasta. Zabudowywano przez wiele jeszcze lat przede wszystkim dzielnice dawnej Warszawy. Ruch budowlany objął przedmieścia dopiero później. Można przyjąć, że w latach dwudziestych dominuje rozbudowa śródmieścia, a w trzydziestych – przedmieść. W okresie od 1919 do 1927 wzniesiono w śródmieściu 3/5–4/5 ogólnej liczby wybudowanych izb. W końcowych latach dobrej koniunktury w budownictwie warszawskim (1929–1930) udział dzielnic śródmiejskich i przedmieść w ruchu budowlanym mniej więcej się równoważył, w latach zaś następnych przeważały już zdecydowanie przedmieścia, obejmując orientacyjnie od 3/5 do 4/5 całości ruchu.” W zabudowie śródmieścia wykorzystywano mniej intensywnie zabudowane tereny pod nowe domy, ale równocześnie nadbudowywano piętra w starych oraz wykorzystywano ich przestrzeń podziemną, przekształcając piwnice w mieszkalne suteryny. Cegielski określił to jako rozwój miasta wwyż i „w głąb”.

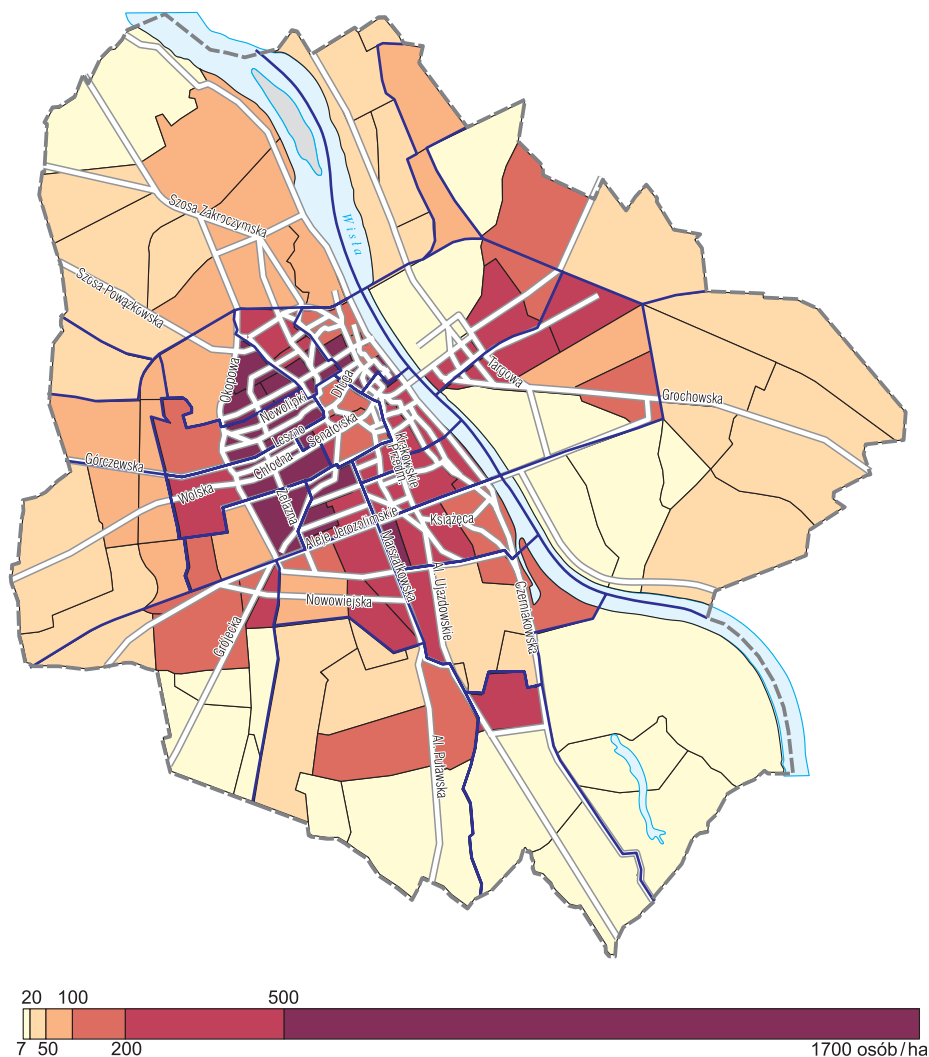
Dopiero przyjęcie w 1929 r., i zatwierdzenie w 1931, planu ogólnego rozbudowy miasta zintensyfikowało rozwój miasta wszcz. Plan przewidywał powstanie 7 wielkich zespołów dzielnic (Żoliborz, Wola, Ochota, Mokotów, Grochów, Targówek, Bródno), które miały odciążyć śródmieście. Plany szczegółowe przewidywały projekt przebiecia ul. Bonifraterskiej tworzącego dobre połączenie z rozbudowywanym się Żoliborzem, przebiecie ul. Marszałkowskiej przez Ogród Saski, Bulwary nad Wisłą, trasę N–S na Pradze i arterie wypadowe z na ogół wydzielonymi torami tramwajowymi: trasa N–S na południe od ul. Koszykowej (obecna al. Niepodległości), ul. Grochowska, Wolska, Puławska, Waszyngtona i Wał Miedzeszyński. Rozbudowywano sieć wodociągową, kanalizacyjną, gazową i energetyczną (elektrownia została wywłaszczona na rzecz miasta) głównych arterii, często także sąsiednich ulic, stwarzając dogodne warunki do inwestowania także na bocznych ulicach Mokotowa, Woli, Grochowa, Pelcowizny i Żoliborza. Liczba

oddawanych do użytku mieszkań w latach 1936–1938 wzrosła do ponad 8 tys. rocznie i była ponad dwukrotnie wyższa niż w najlepszym okresie 1928–1930.

Zapoczątkowane przemiany w rozmieszczeniu ludności trwały jednak zbyt krótko, aby znalazły odzwierciedlenie w rozkładzie gęstości zaludnienia na początku 1938 r. Z uwagi na brak danych o liczbie ludności według obwodów w 1921 r. (znany jest tylko procentowy przyrost liczby ludności w latach 1921–1931) nie można pokazać zmian gęstości zaludnienia według obwodów w latach 1921–1938, tak jak przedstawiono procentowe przyrosty liczby ludności według okręgów (por. tab. III.7). Dostępny jest tylko statyczny obraz rozkładu gęstości zaludnienia według obwodów.

Zwraca uwagę bardzo wysoka gęstość zaludnienia na Powązkach, Muranowie, Lesznie i Grzybowie (ryc. III.4), przede wszystkim w obwodzie 33 ul. Dzięki (1632 osoby na hektar), w obwodzie 37 Nalewek Zachodnich (1247) i 36 Nalewek Wschodnich (1093) oraz obwodzie Paryowskim (1042) i ul. Karmelickiej (1037). W tych pięciu obwodach – o gęstości 1000 i więcej osób na hektar – zajmujących 1,2% (136,9 ha) powierzchni miasta mieszkało 12,4% jego mieszkańców, czyli 156,4 tys. osób, w tym 131,5 tys. ludności żydowskiej (35,7% ogółu ludności żydowskiej). Ten najgęściej zaludniony obszar stanowił trzon dzielnicy żydowskiej nazywanej nieoficjalnie od połowy XIX wieku i w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku – Dzielnicą Północną (komisariaty II–VIII). W 12 obwodach z gęstością zaludnienia od 500 do 999 osób na hektar, obejmujących obszar 352 ha (3,0% powierzchni miasta) mieszkało 295,5 tys. ludności (23,0% ogółem), w tym 134,2 tys. ludności żydowskiej (36,4% tej społeczności). W sumie na 4,1% powierzchni miasta mieszkało 35,7% ogółu mieszkańców i aż 72,1% ludności żydowskiej miasta.

Początki procesu koncentracji ludności żydowskiej przedstawiła G. Zalewska (1996, s. 43) na podstawie analizy rozkładu procentowego tej społeczności według cyrkułów w latach 1840–1882 i wskazała przyczyny tego zjawiska: „Mimo braku zakazów prawnych w zakresie wyboru miejsca zamieszkania, ludność żydowska wybierała dzielnice zajęte przez swych współwyznawców, tworząc coraz bardziej zwarte skupiska. Zjawisko to można wyjaśnić trzema przyczynami: religijną, gospodarczą i społeczną. Obrządek religijny zabraniający poruszania się Żydom w soboty dalej niż dwa tysiące kroków od domu, zmuszał niejako do trzymania się w bliskiej odległości od miejsc kultu. Ponadto ludność żydowska, ze swoim specyficznym, ukształtowanym w wyniku długiego procesu historycznego, profilem zawodowym, nastawionym na handel, obrót pieniędzmi, rzemiosło, spotykała się w Warszawie z dużą konkurencją ze strony chrześcijan i tylko ci, którzy posiadali odpowiedni kapitał lub oferowali atrakcyjne usługi czy w zakresie wolnych zawodów, czy rzemiosła, mający jednocześnie odpowiednią siłę przebiccia, potrafili się utrzymać w dzielnicach poza rewirem. Pozostali, skupieni w jednym rejonie, często nie opuszczający go przez całe życie, nie znający języka polskiego czy rosyjskiego, nastawieni byli na obsługę ludności żydowskiej lub produkcję na rynki leżące daleko od Warszawy. W ten sposób powstawało miasto w mieście, z niezależnymi władzami gminnymi, rządzące się własnymi prawami, mające odrębne od pozostałych mieszkańców Warszawy zwyczaje, odrębną kulturę, inną religię”.

Ryc. III.4. Gęstość zaludnienia Warszawy według obwodów statystycznych, 1 I 1938 r.

Fig. III.4. Population density by statistical areas, 1 Jan. 1938 (number of population per ha)

Uszeregowanie obwodów statystycznych według malejącej gęstości zaludnienia pozwala stwierdzić, że na obszarze 903 hektarów (7,6% powierzchni miasta) o zagęszczeniu powyżej 350 osób na hektar, mieszkała prawie połowa (49,6%) ludności miasta. Dla porównania podajmy, że szczegółowe plany urbanistyczne sporządzane w latach 1920. i 1930. dla nowych terenów na peryferii zabudowanego i uzbrojonego miasta przewidywały zabudowę 2–4-kondygnacyjną lub na luźnych działkach 700–1000 m² ze średnią gęstością około 250 osób na hektar (Różański, 1968, s. 328).

Często stosowaną miarą stopnia koncentracji ludności jest współczynnik Lorenza (k). Do obliczeń wykorzystano dane według okręgów (tab. A.3 i 4), choć znacznie dokładniejszy obraz otrzymalibyśmy przyjmując dane według obwodów statystycznych. Jest to jednak niemożliwe, gdyż dane spisu ludności z 1921 r. nie zostały przeliczone i opublikowane w takim podziale. Wartość współczynnika dążąca do 1 wskazuje na rosnącą koncentrację ludności, a zmierzająca do 0 świadczy o spadku koncentracji i rosnącym rozproszeniu. Otrzymane wyniki (tab. III.8) wskazują, że w ciągu międzywojennego dwudziestolecia miał miejsce stopniowy spadek koncentracji ludności, ale spadek ten dotyczył tylko ludności wyznań chrześcijańskich, bowiem koncentracja ludności wyznania mojżeszowego utrzymywała się przez cały ten okres na takim samym, wysokim poziomie.

Tabela III.8. Współczynnik koncentracji ludności Lorenza (k) według 26 okręgów, 1917–1938

Table III.8. The Lorenz coefficient of population concentration (k) by 26 districts, 1917–1938

Wyszczególnienie Specification	Lata / Years			
	I I 1917	I I 1924	9 XII 1931	I I 1938
Ludność ogółem	0,853	0,838	0,808	0,769
Ludność wyznań chrześcijańskich	0,825	0,815	0,777	0,724
Ludność wyznania mojżeszowego	0,918	0,914	0,917	0,915

Według Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego Warszawa w dniu 1 stycznia 1939 r. liczyła 1 289,5 tys. mieszkańców i do 1 sierpnia 1939 r. wzrosła do 1307,0 tys. osób. Zagrożenie wojenne wiosną 1939 r. sprawiło, że już w marcu powołano do wojska część mężczyzn w ramach niejawnej mobilizacji kartkowej (imiennej), tzw. częściowej. Dopiero 30 sierpnia ogłoszono mobilizację powszechną, ale rozplakatowano ją następnego dnia, w przeddzień wybuchu wojny. Mobilizacja marcowa i powszechna objęła w Warszawie około 40–50 tys. mężczyzn.

Głównymi czynnikami kształtującymi sytuację demograficzną ludności Warszawy w latach wojny i okupacji były żywiołowe ruchy migracyjne i przymusowe przesiedlenia, straty ludności na skutek działań wojennych, działania eksterminacyjne (egzekucje, wywóz do obozów zagłady, obozów koncentracyjnych i na roboty przymusowe oraz wynikające z nich straty ludnościowe) oraz ruch naturalny. Materiały statystyczne określające stan i rozwój liczby ludności mają charakter wtórny¹⁵, gdyż nie są oparte na powszechnym spisie ludności, lecz na danych o drugorzędnym znaczeniu, takich jak spisy aprowizacyjne ludności, spis ludności żydowskiej Warszawy z dnia 28 listopada 1939 r., spis nieruchomości z dnia 23 lutego 1940 r. oraz sumaryczny spis ludności z dnia 1 marca 1943 r. przeprowadzony przez władze Generalnego Gubernatorstwa (tab. III.9).

¹⁵ W lipcu 1940 r. dr Witold Kula sporządził opracowanie *Ludność Warszawy w pierwszych ośmiu miesiącach wojny (IX 1939–IV 1940)*, zachowane w Centralnym Archiwum KC PZPR (sygn. 76/III-13, s.1, 2), na podstawie akt Wydziału Ewidencji Ludności i Wydziału Statystycznego Zarządu Miasta, które w czasie wojny uległy kompletnemu zniszczeniu (Krajewska, 1973, s. 186).

Tabela III.9. Liczba ludności Warszawy (tys.), IX 1939–1943

Table III.9. Size of Warsaw population (thous.), Sept. 1939–1943

1939	1940	1941	1942	1943
	II-1 305 000 ¹	31 III-1 358,0 ³	I-1 371,5 ⁴	1 III-1 009,0 ⁵
	1 V-1 315 000 ¹	30 VI-1 390,0 ³	1 III-1 394,7 ⁴	
	1 VI-1 306 950 ²			
1 IX-1 250,0 ¹		30 IX-1 387,0 ³		
15 IX-1 285,0 ¹				
1 X-1 275,0 ¹				X-1 004,7 ²
1 XI-1 250,0 ¹				
31 XII-1 255,0 ¹	XII-1 355 000 ³	31 XI-1 391,0 ³	XII-1 013,0 ³	31 XII- 954,4 ²

¹ Według szacunku W. Kuli (1984).² Wg źródeł niemieckich.³ Wg Delegatury Rządu.⁴ Wg prasy konspiracyjnej.⁵ Niemiecki spis ludności.

Źródło: Szarota, 1988, s. 69–73.

Niemiecki atak na Polskę w dniu 1 września i pierwsze niezbyt groźne naloty lotnicze na Warszawę nie wywołały paniki w mieście. Do Warszawy napływały grupy ludności, głównie z Poznańskiego i Pomorza, uciekające przed zbliżającymi się oddziałami niemieckimi. Część z przybyłej ludności pozostawała w mieście, pozostali kierowali się dalej na wschód. Dopiero wyjazd z Warszawy w dniu 6 września prezydenta, rządu i Naczelnego Wodza marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza oraz nierozważny apel radiowy szefa propagandy w sztabie Naczelnego Wodza płk. Romana Umiasztowskiego w nocy z 6 na 7 września, w którym polecił, aby wszyscy mężczyźni zdolni do noszenia broni wyszli z miasta w kierunku wschodnim, gdzie będą tworzone nowe jednostki wojskowe, spowodował opuszczenie miasta przez około 100 tys. mieszkańców. W dniu 8 września prezydent miasta Stefan Starzyński ogłosił apel radiowy do ludności wzywając do szybkiego powrotu do miasta; nie wiadomo do ilu uciekinierów ten apel dotarł i ilu zdołało do połowy września powrócić. W dniu 8 września niemieckie czołówki pancerne dotarły do Ochoty i Woli, a 15 września okrążyły i zablokowały miasto od wschodu. Dodatkowo saldo żywiołowych migracji z pierwszych dwóch tygodni września szacuje się na około 45 tys. osób (Krajewska, 1973, s. 188). Po ciężkich bombardowaniach lotniczych i artyleryjskich, wobec braku wody, żywności i amunicji w dniu 28 września 1939 r., Warszawa skapitulowała. Niemcy zaczęli wkraczać do miasta 30 września. Według danych szacunkowych w obronie Warszawy poległo około 6 tys. żołnierzy i 10 tys. osób cywilnych, rannych zaś było odpowiednio 16 tys. i 50 tys. (*op.cit.*, s. 195–196).

Po kapitulacji, przez kilka pierwszych miesięcy, wielu Żydów – głównie działacze polityczni i młodzież – przedostawała się przez jeszcze nieszczęśliwą granicę na Wschód, na tereny Polski okupowane przez armię radziecką, w przekonaniu, że uchronią się przed niemieckimi prześladowaniami. Jak się ocenia, ich liczba osiągnęła 300 tys. osób (Prekerowa, 1993, s. 301), z tego około 30 tys. (Engelking, Leociak, 2001, s. 65), czy nawet 35–40 tys. stanowili Żydzi z Warszawy (Berenstein, Rutkowski, 1958, s. 77). Przed zagładą uratowali się tylko ci, którzy przed 22 czerwca 1941 r. zostali deportowani przez władze sowieckie w głąb ZSRR lub ewakuowali się przed nacierającą armią niemiecką. Liczbę Żydów uratowanych w okresie okupacji hitlerowskiej na terenach polskich szacuje się, według nieprecyzyjnych informacji, na 30 do 150 tys. (Adelson, 1993, s. 387). W Warszawie, według ustaleń G. S. Paulssona (2007, s. 315), po likwidacji getta w maju 1943 r. ukrywało się około 28 tys. Żydów, do powstania 1944 r. dotrwało około 17 tys., a przeżyło powstanie około 11,5 tys.

W październiku 1939 r., według Wydziału Ewidencji Ludności Zarządu Miasta, Warszawa liczyła 1 277 tys. mieszkańców. Z jednej strony, liczba ta wydaje się przesadzona, gdyż system meldunkowy był połączony z przydziałem chleba, co powodowało zawyżanie liczby ludności (meldowano fikcyjne osoby, ukrywano zgony). „Ponadto w początku października nastąpił odpływ osób przybyłych z okolic podmiejskich i dalszych, na podstawie przepustek wydawanych przez Zarząd Miejski” (Krajewska, 1973, s. 188). Z drugiej jednak strony w październiku i listopadzie powracała ludność, która opuściła Warszawę na apel płk. Umiaśtowskiego. Według spisu administracyjnego z 28 listopada 1939 r. Warszawa liczyła 1 265,0 tys. mieszkańców, a prowizoryczny spis z grudnia 1939 r. obliczał liczbę mieszkańców Warszawy na 1 312,3 tys. osób, w tym 599,0 tys. mężczyzn i 713,3 tys. kobiet (Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 81; *Aneks*, tab. A.1).

W pierwszym roku okupacji niemieckiej liczba ludności Warszawy zaczęła wzrastać i w końcu 1940 r. osiągnęła 1 334 tys. (tab. A.2). Wzrost był następstwem napływu ludności z różnych części kraju, szczególnie z dzielnic przyłączonych do Rzeszy, jak również wynikiem wysiedlania ludności żydowskiej z podstołecznych miejscowości do Warszawy. Do połowy listopada 1940 r., w przededniu zamknięcia getta, w Warszawie znajdowało się około 90 tys. uchodźców żydowskich z powiatów: Sochaczew, Błonie, Grójec, Skierniewice, Łowicz i części warszawskiego (Krajewska-Tartakowska, 1973, s. 191). W marcu 1941 r., po przesiedleniu do Warszawy około 50 tys. Żydów z zachodniej części dystryktu warszawskiego, w getcie mieszkało około 460 tys. osób, według danych niemieckich – nawet 490 tys. (Engelking, Leociak, 2001, s. 66). W następnych miesiącach liczba ludności w getcie spadała. Bardziej szczegółowe zestawienie liczby ludności żydowskiej w Warszawie zawiera opracowanie T. Berenstein i A. Rutkowskiego (1958) – zob. tabela III.10.

Rozmieszczenie ludności w getcie, obejmującym całkowicie lub częściowo obszar ośmiu komisariatów policyjnych, według obliczeń Wydziału Statystycznego Judenratu na dzień 1 maja 1940 r. i 1 stycznia 1941 r. przedstawiono w tabeli A.4. Bardziej szczegółowe dane o rozmieszczeniu mieszkańców getta według ulic, bloków domów i rejonów Służby Porządkowej zawiera cytowane opracowanie z 1958 roku.

W zamkniętym getcie panowała wysoka śmiertelność: „od jesieni 1940 r. do lipca 1942 r. w getcie umierało średnio 2535 osób miesięcznie, rodziło się natomiast 228 dzieci” (Engelking, Leociak, 2001, s. 67). Była ona wynikiem nie tylko głodu i nędzy – tygodniowy przydział chleba na osobę wynosił 750 gramów – ale także epidemii tyfusu i innych chorób.

Wielką akcję likwidacyjną getta Niemcy rozpoczęli 22 lipca 1942 r. i trwała ona dwa miesiące do 21 września. Do obozu zagłady w Treblince II wywieziono około 280 tys. Żydów, 10,3 tys. zmarło lub zostało zabitych na terenie getta, a 11,8 tys. deportowano do obozu przejściowego. Po zakończeniu akcji eksterminacyjnej w getcie pozostawiono legalnie 35,6 tys. Żydów, którzy zostali zatrudnieni w znajdujących się tam niemieckich fabrykach, tzw. szopach, produkujących na potrzeby wojska. Około 25 tys. Żydów ukrywało się nielegalnie na terenie getta, a 27 tys. w aryjskiej części Warszawy (*op. cit.*, s. 67).

Tabela III.10. Liczba ludności żydowskiej w Warszawie w latach 1938–1942

Table III.10. Size of the Jewish population in Warsaw, 1938–1942

1938	1939	1940	1941	1942
1 I-368 394 ¹	1 I-375 034 ¹		1 I-380 740 ⁵	
		2 II-393 935 ³	1 I-394 836 ⁴	31 I-368 902 ⁵
		IV-395 025 ³	III-445 000 ⁶	
		V-396 091 ⁴	V-442 337 ⁴	30 IV-400 000 ⁶
	VIII-380 567 ¹		VI-439 309 ⁴	
	X-359 827 ²		VII-431 874 ⁴	VII-355 514 ⁴
			VIII-420 116 ⁴	
			IX-404 300 ⁴	
				XI-35 639 ⁵

¹ Dane szacunkowe Zarządu Miejskiego w Warszawie.

² Spis ludności żydowskiej w Warszawie z dnia 28 X 1939 r.

³ Spis aprowizacyjny (II i III).

⁴ Wg liczby wydanych kart produktowych.

⁵ Ankieta meldunkowa Wydziału Ewidencji Ludności Judenratu.

⁶ Wg szacunku Wydziału Statystycznego Judenratu.

Źródło: Berenstein, Rutkowski, 1958, s. 75.

W czasie drugiej akcji likwidacyjnej (18–21 stycznia 1943 r.) Niemcy zabili na terenie getta 1170 osób, a 5 tys. wywieźli do obozu zagłady w Treblince II. „Do kwietnia dalsze 4,5 tys. przeszło na stronę aryjską” (Engelking, Leociak, 2001, s. 68). W czasie zbrojnego powstania w getcie, od 19 kwietnia do 16 maja 1943 r., 56 tys. Żydów zginęło w wysadzanych przez Niemców podziemnych bunkrach i piwnicach, ok. 7 tys. zostało rozstrzelanych na miejscu, prawie 7 tys. wysłano do Treblinki II, blisko 6 tys. powstańców zginęło w walce, a 36 tys. wysłano do

Tabela III.11. Ludność żydowska w Warszawie od października 1939 r. do maja 1943 r. (Próba bilansu strat)

Table III.11. The Jewish population in Warsaw between October 1939 and May 1943 (An attempt at estimation of the losses)

1. Spis ludności żydowskiej z dn. 28 X 1939 r. The Jewish population Census as of 28 Oct., 1939	360 000	360 000	1. Deportowano do obozów zagłady względnie koncentracyjnych: Deportations to death camps or concentration camps: 22 VII–21 IX 1942	270 000	
2. Urodzenia: Births: XI–XII 1939	800		18 I–22 I 1943	6 000	
1940	3 700		19 IV–16 V 1943	56 000 ²	332 000
1941	3 000		2. Zgony: Deaths: XI 1939–II 1943	96 200	
1942	500	8 000	III–IV 1943	400	96 600
3. Wsiedlono i przybyli: Arrivals: XI 1939–II 1940	40 000		3. Wywieziono do obozów pracy: Deported to labour camps: 1941	4 600	
III 1940–I 1941	20 000		IV–V 1942	1 700	
II–III 1941	51 000		VII 1942	11 600	17 900
VIII 1941	2 000		4. Zbiegło ¹ : Escaped ¹ : XI–XII 1939	7 000	
III 1942	2 000		1941	6 000	
IV 1942	4 000		1942	25 000	
XI–XII 1942	2 000	121 000	I–V 1943	4 500	42 500
		489 000			489 000

¹ Ogromna większość Żydów, która uciekła z getta, zginęła. Część została wydana przez rodzimych donosicieli („szmalcowników”), a część zginęła w powstaniu warszawskim w 1944 r.

² Prawie połowę wysłano do obozów: Majdanek, Poniatowa, Trawniki, Budzyń k. Kraśnika.

Źródło: Berenstein, Rutkowski, 1958, s. 83.

innych obozów, głównie do Majdanka (*op.cit.*, s. 69). Bilans strat ludności żydowskiej w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej przedstawia tabela III.11.

Według zawyżonych spisów administracyjnych 1 maja 1940 r. Warszawa liczyła 1315 tys. mieszkańców (patrz tab. A.3), 1 lutego 1941 r. – 1360 tys. i 1 września 1941 r. – 1390 tys. Oficjalne ewidencje hitlerowskie na dzień 31 grudnia 1941 r. przyjmowały liczbę mieszkańców miasta 1351,8 tys., w tym 907,3 tys. Polaków,

411 tys. Żydów, 16,2 tys. Niemców i 17,3 tys. innych narodowości (Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 80, 81). W innym oficjalnym źródle niemieckim podano, że ogólna liczba ludności Warszawy (bez Niemców) wynosiła w dniu 31 grudnia 1942 r. 913 tys.; rok później, 31 grudnia 1943 r. – 921 tys. osób (*Raporty...*, 1987, s. 738). Z materiałów sumarycznego spisu ludności Generalnego Gubernatorstwa¹⁶ przeprowadzonego 1 marca 1943 r. wynika, że Warszawa liczyła wówczas 1009,0 tys. mieszkańców, w tym 451,5 tys. mężczyzn i 557,5 tys. kobiet (GG, 1943, s. X). W tej liczbie znajdowało się około 35 tys. Żydów pozostawionych w getcie legalnie po wielkiej wywóźce. Według szacunku podziemia z 22 września 1943 r. około 10 tys. Żydów ukrywało się w „aryjskiej” części Warszawy (Szarota, 1988, s. 73).

Na zmianę liczby ludności miasta wpływała również inna forma terroru, jaką był wywóz ludności na roboty przymusowe do Rzeszy. Ludność Generalnego Gubernatorstwa była traktowana jako źródło taniej siły roboczej. Początkowo Niemcy starali się pozyskiwać pracowników drogą dobrowolnego werbunku przez urzędy pracy (Arbeitsamt) – potem zaś, z powodu nikłych rezultatów tego werbunku poprzez uliczne łapanki. Złapanych policja transportowała do obozu przejściowego (Dulag 1), który mieścił się w pobliżu stacji kolejowej Warszawa Wschodnia, w przedwojennym budynku Gimnazjum Miejskiego im. Jakuba Jasińskiego przy ul. Skaryszewskiej 8. Znaczny procent osób dostarczonych do tego obozu został zwolniony – ze względu na zły stan zdrowia, ale przede

Tabela III.12. Wywóz na roboty przymusowe do Rzeszy z Warszawy i dystryktu warszawskiego, 1939–1944

Table III.12. Deportation for forced labour from Warsaw and Warsaw District to German Reich, 1939–1944

Lata Years	Liczba wywiezionych robotników Number of deported workers		
	rolnych agricultural	przemysłowych industrial	ogółem total
X-XII 1939	1 500	–	1 500
1940	40 240	16 028	56 268
1941	24 883	20 394	45 277
1942	15 148	23 665	38 813
1943	19 729	13 742	33 471
I-IV 1944	10 134	3 612	13 746
Ogółem	111 634	77 441	189 075

Źródło: APW, *Stadthauptmann Warschau*, sygn. 357, *Amt Gesundheitswesen, Besonderer Bericht über die Verhältnisse der Stadt Warschau*, 1943, k. 2, *Distrikt Warschau*, sygn. 208; *Warszawa w liczbach 1947*, s. 7; W. Kula, *op.cit.*, s. 63. Cytowane za: Krajewska, 1973, tab. 2.

¹⁶ Spisem objęto wszystkich mieszkańców, którzy przebywali w danej miejscowości przynajmniej od 2 miesięcy, włącznie z niemieckimi urzędnikami, żołnierzami Wehrmachtu, Waffen-SS i funkcjonariuszami niemieckiej policji.

wszystkich w wyniku przekupienia Niemców. Pierwsze transporty na roboty przymusowe do Rzeszy odeszły już w listopadzie 1939 r. (tab. III.12). Największe wywózki miały miejsce w pierwszej połowie 1940 r., kiedy Niemcy przygotowywali się do wojny z Francją i roczniki powoływane do wojska zastępowali w gospodarce robotnikami przymusowymi oraz w drugiej połowie 1941, już po zaatakowaniu swego sojusznika, ZSRR, aż do pierwszego półrocza 1943 r. Potrzeby przemysłu zbrojeniowego sprawiły, że w miarę rosnącego zaangażowania wojennego, wysyłano Polaków również do pracy w zakładach przemysłowych. Ostatnią wielką grupą wysłaną z Warszawy były transporty do Rzeszy z obozu w Pruszkowie w końcu 1944 r., których liczebność Barbara Krajewska szacuje na około 70 tys. osób, a Czesław Łuczak (1984, s. 458) na 67 tys. (por. tab. III.13).

Tabela III.13. Wysziedlenia ludności Warszawy do obozu przejściowego w Pruszkowie (Dulag 121), 1944

Table III.13. Deportation of Warsaw population to transit camp in Pruszków (Dulag 121), 1944

Wyszczególnienie Specification	Wg raportu Międzynarodowego Czerwonego Krzyża (6 VIII–18 IX) According to International Red Cross report (6 Aug.–18 Sept.)	Wg Raportu Ludwiga Fischera (6 VIII–30 X) According to Ludwig Fischer's report (6 Aug.–30 Oct.)	Wg Delegatury Rządu RP na Kraj (6 VIII–30 X) According to the clandestine Agency of the Polish Government in Exile (6 Aug.–30 Oct.)
Wysziedleni ogółem	238 200	350 617	650 000
w tym: z Warszawy	.	.	550 000
z okolic Warszawy	.	.	100 000
Wywiezieni z obozu:			
– na roboty do Rzeszy	128 400	153 810	165 000
– na osiedlenie w Generalnym Gubernatorstwie	109 800	167 752	235 000
– do obozów koncentracyjnych	.	.	65 000
Zwolnieni jako chorzy ¹ i wyprowa- dzeni nielegalnie ²	.	25 962 ¹	100 000 ^{1, 2}
Zatrzymani w obozie do prac w Warszawie		3 000	

Źródło: Krannhals, 1962; Skorwider, 1983, s. 277; Krzeczowski, 1986, s. 185; *Raporty ...*, 1987, s. 833.

Jak podaje Barbara Krajewska (1973, s. 200, 202): „Zachowane źródła nie pozwalają na ustalenie rozmiarów tego zjawiska, zaś dokumenty niemieckie pozwalają jedynie na odtworzenie tempa i rozmiarów wywozów z terenu całego dystryktu warszawskiego, łącznie z Warszawą. [...] Ogólna liczba ludności Warszawy objętej wywozem na roboty przymusowe do Rzeszy nie jest dokładnie znana. Zachowane źródła oraz szacunki pozwalają określić ją na około 150–160 tys. osób”.

W dniu 1 lipca przed wybuchem powstania (1 sierpnia 1944 r.) Warszawa liczyła około 920 tys. mieszkańców: 720 tys. część lewobrzeżna i 200 tys. prawobrzeżna (Praga). Wsiedlenia ludności Warszawy związane z powstaniem warszawskim rozpoczęły się w trakcie walk, tzn. po zajęciu poszczególnych kwartałów ulic przez Niemców i trwały po zawarciu kapitulacji. Ludność wysiedlano do obozu przejściowego w Pruszkowie (Durchgangslager, w skrócie – Duląg 121), utworzonego w dniu 6 sierpnia 1944 r. na terenie Warsztatów Kolejowych¹⁷ przy ul. 3 Maja 10, o powierzchni około 50 ha ogrodzonych wysokim betonowym murem, i działającego w zasadzie do 5 listopada 1944 r. Po tym terminie służył jako stacja etapowa dla wyłapywanych w okolicach Warszawy mieszkańców stolicy. Pierwsi wysiedleńcy z Warszawy przybywali do obozu pieszo, później transportowano ich pociągami linii skierniewickiej z Dworca Zachodniego oraz linią Elektrycznej Kolejki Dojazdowej (obecnie WKD) z przystanku Raków do przystanku Tworki, skąd szli pieszo 1,5 km do obozu. Pod koniec sierpnia i we wrześniu przyjeżdżało do obozu w Pruszkowie po dwadzieścia kilka pociągów osobowych (3–6-wagonowe składy trakcji elektrycznej) i towarowych dziennie. Do obozu wysiedlano również ludność z najbliższych okolic Warszawy: Łomianek, Młocin, Bemowa, Wawrzyszewa, Włoch, Babic i Jelonek.

W obozie przebywało dziennie od 5 do 45 tys. osób. Pobyt w obozie nie trwał dłużej niż kilka dni. Po selekcji dalszą drogę wysiedleni odbywali słończeni w wagonach towarowych. Niezdolnych do pracy i zakwalifikowanych do osiedlenia w Generalnej Guberni wywożono pociągami towarowymi do Łowicza, Piotrkowa, Częstochowy, Sochaczewa, Opoczna, Skierniewic, Jędrzejowa i Krakowa. Po rozładowaniu transportów pozostawiano ich własnemu losowi. Wywożonych na roboty przymusowe do Rzeszy kierowano poprzez obozy przejściowe do Norymbergi, Wrocławia, Gröningen, w okolice Hamburga, Stuttgartu oraz do Bawarii, Austrii, Turyngii, Brandenburgii i na Pomorze. Ludzi młodych podejrzanych o czynny udział w powstaniu warszawskim wywożono do obozów koncentracyjnych.

Po kapitulacji Warszawy w dniu 2 października 1944 r., mieszczący się w 9 halach produkcyjnych, obóz przejściowy „Duląg 121”, podlegający Wehrmachtowi, był tak zatłoczony, że Niemcy utworzyli na krótki okres 7–10 dni dalsze obozy (podlegające SS) ulokowane w halach fabrycznych Państwowych Zakładów Inżynierii „Ursus” w Ursusie, Zakładów Akumulatorowych Systemu Tudor w Piastowie (obecnie ZAP), Fabryki Kabli i Huty Szkła w Ożarowie oraz obóz w Skierniewicach; jako rezerwę przewidziano zakłady elektrotechniczne „ERA” we Włochach i „Waverma”¹⁸ w Pruszkowie.

¹⁷ „Od 30 września 1939 r. Wehrmacht zorganizował na terenie Warsztatów obóz przejściowy dla polskich jeńców wojennych. Przebywało tu przeciętnie, przed wysłaniem do obozów jenieckich, około 1500 żołnierzy polskich. W ciągu dwóch i pół miesiąca przewinęło się ich łącznie blisko 20 tysięcy. Dla bezpieczeństwa zbudowano wzdłuż ogrodzeń wysokie wieże strażnicze i bunkry ze stanowiskami dla broni maszynowej” (Kołodziejczyk, 1984, s. 80).

¹⁸ W skład utworzonej przez Niemców w 1942 r. Wavermy (Warschauer Vereinigten Maschinenfabriken GmBH – Warszawskie Zjednoczone Fabryki Maszyn) wchodziła fabryka Stowarzyszenia Mechaników Polskich z Ameryki w Pruszkowie, jako zakład nr 1, i Państwowe Zakłady Inżynierii „Ursus” w Ursusie, jako zakład nr 2.

W końcu października 1944 r. Niemcy zakończyli wysiedlanie ludności lewo-brzeżnej Warszawy i stopniowo likwidowali obóz. W osobnych pomieszczeniach przetrzymywano kilkuset mężczyzn, których wożono samochodami do Warszawy, gdzie byli wykorzystywani do demontażu rabowanych przez Niemców i wywożonych do Rzeszy urządzeń fabrycznych, surowców, narzędzi, dóbr kultury, mebli, futer, odzieży i pościeli (Kołodziejczyk, 1984, s. 243–260). Pozostawiony dobytek wysiedlonych mieszkańców Warszawy rabowała również polska ludność cywilna, gdyż Niemcy do „oczyszczania” miasta przyjmowali również ochotników, z których jedni chcieli odzyskać własne mienie, drudzy zagrabieć cudze (Tarasiewicz, 2005, s. 210–214). „Szaber był najbardziej rozpowszechniony w graniczących z Warszawą miejscowościach. Mieszkańcy Ursusa, Włoch, Michałowic, Okęcia ciągnęli w możliwie każdym czasie po cudze dobro do warszawskich piwnic. Kradli wszystko, co im się podobało, w poszukiwaniu bardziej wartościowych przedmiotów niszczyli bezmyślnie inne. Powracający po 17 stycznia boleli zarówno nad przepadkiem mienia, które umożliwiłoby start do odbudowy własnego życia, jak i nad zatrąta drobiazgów łączących ich z zamkniętą przeszłością” (Szwankowska, 1992, s. 133). Obóz w Pruszkowie przestał istnieć w dniu 16 stycznia 1945 r. po pośpiesznej ucieczce Niemców.

Według istniejących źródeł do obozu w Pruszkowie przesiedlono około 300–350 tys. mieszkańców Warszawy oraz ok. 50 tys. osób skierowano do obozów w Ursusie, Piastowie i Ożarowie. Według zawyżonego szacunku E. Serwańskiego (1946, s. 64) liczba wysiedlonych sięgała 650 tys. osób, z tego około 150 tys. osób wywieziono na roboty przymusowe do Rzeszy. Według K. Dunin-Wąsowicza do Rzeszy wysłano 153,8 tys. osób, z tego 53,2 tys. do obozów koncentracyjnych (Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 355). Natomiast według Cz. Madajczyka (1970, I, s. 332–333) na roboty przymusowe skierowano 67–70 tys. warszawiaków, zaś do obozów koncentracyjnych wywieziono około 60 tys. osób, które w raporcie gubernatora Warszawy Ludwiga Fischera ukryto w pozycji: skierowani do pracy w Rzeszy (tab. III.13). Kobiety i dzieci wywożono do obozów w Ravensbrück (12 000), Auschwitz (5200) i Stutthof (680). Mężczyzn kierowano do 7 wielkich central koncentracyjnych: Auschwitz – 7900, Mauthausen – 8800, Buchenwaldu – 4560, Stutthof – 3500, Sachsenhausen – 3000, Gross-Rosen – 3000, Dachau – 3040 i Flossenburg – 2500 (Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 355). Według Danuty Sławińskiej (2006, s. 376), polskiej tłumaczki przy niemieckiej komisji lekarskiej w Dulagu 121, mającej dostęp do statystyki obozowej, przez obóz w Pruszkowie przeszło od 390 do 410 tys. osób.

Ludność zakwalifikowaną w Dulagu 121 do pozostawienia na terenie Generalnego Gubernatorstwa wywożono pociągami do różnych miejscowości. Chorzy i udający chorych byli zwalniani z obozu i kierowani do pobliskich szpitali, w tym do największego z nich w Tworkach. Opiekę nad zwolnioną z obozu ludnością, a także tą, która opuściła Warszawę nie przechodząc przez obóz przejściowy w Pruszkowie, sprawowała Rada Główna Opiekuńcza (RGO) i Polski Czerwony Krzyż. Ze sprawozdań tej pierwszej instytucji znamy przybliżone rozmieszczenie wysiedlonej ludności Warszawy (tab. III.14). Według materiałów RGO na terenie Generalnego Gubernatorstwa znalazło schronienie 465 tys. ludności, według innych źródeł liczba ta sięgała 650 tys. (350 tys. w dystrykcie warszawskim, 200 tys. w dystryk-

cie radomskim i 100 tys. w krakowskim). O warunkach życia wysiedlonych może świadczyć przykład powiatu skierniewickiego i łowickiego, w których wysiedleni stanowili po 22% i 24% ogółu ludności tych powiatów. Na wsiach znajdowały się mieszkania, w których gęstość zaludnienia wynosiła 6 do 7 osób na izbę o przeciętnej wielkości 16 m² (Górski, 1988, s. 152). W tych warunkach – pomimo solidarności – nie brakło napięć między ludnością miejscową i wysiedloną.

Tabela III.14. Wysiedleni z Warszawy według źródeł Rady Głównej Opiekuńczej
Table III.14. Deported from Warsaw according to Central Welfare Council sources

Powiat Poviat	Wysiedleni Deported	Stan The number of	Powiat Poviat	Wysiedleni Deported	Stan The number of
Ogółem	465 000		Dystrykt kielecki	176 000	
Dystrykt warszawski	211 000		buski	3 000	X 1944
grójecki	56 000	I 1945	częstochowski	13 000	XII 1944
łowicki	37 000	XII 1944	jędrzejowski	27 000	X 1944
sochaczewski	35 000	VIII 1944	m. Kielce	10 000	XII 1944
skierniewicki	19 000	X 1944	kielecki	13 000	IX 1944
warszawski	64 000	XII 1944	konecki	16 000	XII 1944
Dystrykt krakowski	78 000		piotrkowski	21 000	I 1945
m. Kraków	11 000	X 1944	tomaszowski	40 000	X 1944
krakowski	22 000	X 1944	radomski	5 000	XII 1944
miechowski	30 000	X 1944	radomszczański	18 000	XI 1944
nowosądecki	4 000	X 1944	starachowicki	10 000	X 1944
m. Zakopane	6 000	XI 1944			
tarnowski	5 000	XI 1944			

Źródło: Kroll, 1977, s. 245.

Wysiedleni starali się przenosić bliżej Warszawy, szczególnie do miejscowości położonych wzdłuż linii EKD Podkowa Leśna–Milanówek, który nazywano zastępczą stolicą z racji osiedlenia się przedstawicieli władz cywilnych obozu londyńskiego i Armii Krajowej. Wysiedleni oczekiwali na wyzwolenie Warszawy i powrót do swego miasta z nadzieją odnalezienia bliskich i pozostawionego mienia.

Wojenne straty ludnościowe Warszawy W. Góra (1977, s. 109) szacował na „600–850 tys. osób, z tego ok. 75% stanowili stali mieszkańcy stolicy, pozostali rekrutowali się spośród ludności napływowej”. Znane jest *Zestawienie polskich strat biologicznych podczas II wojny światowej*, opracowane w 1946 r. przez Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, w którym wyodrębniono straty Warszawy, ale rachunki te są zawyżone i niejednoznaczne (Lipowski, 1970, s. 319). Według różnych autorów w powstaniu zginęło od co najmniej 150 tys. (Getter, 2004), do 180 tys. (Roszkowski, 2003, s. 597), czy nawet do 225 tys. ludności cywilnej (Davies, 2000, s. 935). Bardziej szczegółowy bilans strat ludnościowych Warszawy w czasie drugiej wojny światowej przedstawił

K. Dunin-Wąsowicz (1984, s. 83) zacytowany tu w tabeli III.15. Znacznie wyżej, na 729 tys. osób, oszacował straty M. Getter (2004, s. 70). Bilanse te nie uwzględniają ubytku naturalnego wynikającego z obniżonej liczby urodzeń i podwyższonej liczby zgonów w latach okupacji. Zawiera je szacunek E. Strzeleckiego (1972, s. 357). Wszelkie wyliczenia pozostają w sferze szacunków i nie mogą być uważane za ściśle z uwagi na brak dokładnych danych statystycznych i przyjmowanie różnych kryteriów przy obliczaniu strat.

Tabela III.15. Straty ludnościowe Warszawy w czasie II wojny światowej
Table III.15. Warsaw population losses during World War II

Grupy strat Categories of losses	Szacowane straty według: Estimated losses according to:		
	E. Strzelecki (1972, s. 357) E. Strzelecki (1972, p. 357)	K. Dunin- Wąsowicz (1984, s. 83) K. Dunin- Wąsowicz (1984, p. 83)	M. Getter (2004, s. 70) M. Getter (2004, p. 70)
Wrzesień 1939 w Warszawie	30 000	20 000	20 000
Eksterminacja więzienna i obozowa	75 000	x	x
Egzekucje i mordy	x	32 000	82 000
Wyniszczenie ludności żydowskiej	350 000	x	x
Eksterminacja Żydów w lecie 1942	x	310 000	310 000
Eksterminacja Żydów wiosną 1943	x	60 000	60 000
Śmiertelne straty w powstaniu warszawskim	50 000	x	x
Powstanie warszawskie – wojsko	x	16 000 ¹	10 000
Powstanie warszawskie – ludność cywilna	x	150 000 ¹	150 000 ¹
Obozy popowstaniowe i tułaczka	30 000	x	x
Zgony w obozach koncentracyjnych	x	45 000	45 000
Zgony podczas pracy przymusowej w Rzeszy	x	52 000	52 000
Ubytek naturalny 5 lat wojny	15 000	x	x
Razem	550 000	685 000	729 000

¹ Wg: Bartoszewski, 1974, s. 726.

Globalne straty wojenne Warszawy w zabudowie przedstawiały się następująco:

- w czasie oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. ogień artyleryjski i niemieckie bomby lotnicze zniszczyły około 10% zabudowy miasta;
- podczas likwidacji getta w 1943 r. Niemcy spalili i zniszczyli blisko 15%;
- w czasie powstania warszawskiego spaleni i zbombardowaniu uległo około 25% zabudowy;
- po powstaniu, tj. między 3 października 1944 r., a 17 stycznia 1945 r. niemieckie komanda wysadziły w powietrze lub spaliły około 30% przedwojennego stanu zabudowy Warszawy.

W Warszawie w 1939 r. było 25 498 budynków (Datner, 1962, s. 123). Przeprowadzona przez Biuro Odbudowy Stolicy w połowie maja 1945 r. inwentaryzacja wykazała, że budynków ocalałych, wymagających stosunkowo drobnego remontu było w Warszawie 25,9% i na Pradze 59,3%. Budynków zniszczonych, wymagających kapitalnych napraw – odpowiednio 18,3% i 10,7%. Natomiast budynków całkowicie zniszczonych, nadających się jedynie do rozbiórki – w Warszawie 55,8%, na Pradze 29,9%. W lewobrzeżnej Warszawie w Śródmieściu budynków ocalałych i wymagających drobnych remontów było 15,3%, a całkowicie zniszczonych 68,1%; w dzielnicy zachodniej odpowiednio 16,9% i 65,8%, w dzielnicy północnej 36,9% i 44,8%, a w najmniej zniszczonej dzielnicy południowej 41,0% i 37,3% (Górski, 1988, s. 177–178).

Po upadku powstania (3 października 1944 r.) Niemcy wysiedlili prawie całą ludność lewobrzeżnej Warszawy, pozostała tylko niewielka liczba mieszkających na obrzeżach Ochoty i Służewa (ok. 22 tys.) i grupa kilkuset do tysiąca osób ukrywających się w gruzach miasta, których nazwano „robinsonami Warszawy”¹⁹. Warszawa prawobrzeżna (Praga) została oswobodzona 14 września 1944 r. przez wojska polskie i sowieckie. Wycofujące się wojska niemieckie nie zdążyły wysiedlić jej mieszkańców, którzy jednak przed zbliżającym się frontem częściowo dobrowolnie opuścili Pragę. Powrócili do niej po wyzwoleniu i w październiku tegoż roku Praga liczyła około 100 tys. mieszkańców, a 1 stycznia 1945 r. 140 tys.

W pierwszych miesiącach po wyzwoleniu lewobrzeżnej części miasta spod okupacji niemieckiej w dniu 17 stycznia 1945 r. Warszawa była pragocentryczna. Początkowo przy ul. Śnieżnej, a następnie w Warszawskiej Dyrekcji Kolei Państwowych przy ul. Targowej 74 ulokowały się najwyższe władze, a Targowa stała się główną ulicą miasta. Przez następne trzy miesiące trwał żywiołowy powrót ludności do stolicy (tab. III.16). W lutym i marcu miesięczna dynamika przyrostu ludności Warszawy wynosiła odpowiednio 38,5% i 32%, w kwietniu 15,1%, w maju spadła do 4,2%. Spis przeprowadzony w dniu 15 maja 1945 r. wykazał już 377 926 mieszkańców, w tym 187 888 w części lewobrzeżnej i 190 038 w prawobrzeżnej. Przewaga liczebna mieszkańców prawobrzeżnej Warszawy zachowała się do czerwca 1945 r. W następnych miesiącach dynamika dalej malała, osiągając w grudniu 1,5% i dopiero od czerwca 1946 r. spadła poniżej 1% miesięcznie. Sumaryczny spis ludności z 14 lutego 1946 r. wykazał znaczną liczebną przewagę mieszkańców części lewobrzeżnej – 280,7 tys. osób nad prawobrzeżną 205,4 tys. (tab. A.2).

Wobec fatalnych warunków mieszkaniowych, sanitarnych i komunalnych panujących w mieście Zarząd Miejski, chcąc rozładować spontaniczny napływ ludności, powołał w połowie maja 1945 r. Stołeczny Komitet Przesiedleńczy,

¹⁹ Najbardziej znanym spośród nich był Władysław Szpilman (2000). Na podstawie jego wspomnień Roman Polański nakręcił film, nagrodzony w 2003 r. trzema Oskarami. Wcześniej, w grudniu 1950 r., zainspirowany wspomnieniami Szpilmana – opracowanymi przez Jerzego Waldorffa i opublikowanymi w 1946 r. pt. *Śmierć miasta: pamiętniki Władysława Szpilmana 1939–1945* – Jerzy Zarzycki zrealizował, zafalszowany historycznie, socrealistyczny film pt. *Miasto nieujarzmione* (pierwotny tytuł: *Robinson warszawski*), pokazujący m.in. żołnierza radzieckiego wspierającego walczącą Warszawę.

który organizował transporty z przesiedleńcami na ziemię odzyskane. Pierwsze transporty odeszły z Dworca Wileńskiego do Olsztyna, Elbląga, Szczecina i Gdańska w ostatniej dekadzie czerwca, a jesienią 1945 r. również do Wrocławia. Ogólną liczbę przesiedleńców z Warszawy w ciągu 1945 r. oceniano na około 90 tys., a do połowy 1947 r. na 130 tys. osób (Marciniak, 1974, s. 21). Liczby te są jednak dalekie od dokładności, tym bardziej, że poza statystyką odbywał się indywidualny ruch przesiedleńczy. Wielu z wyjeżdżających na ziemię zachodnie powracało z „szabrem”, czyli zagrabionym mieniem, choć starano się bezskutecznie zapobiegać grabieżom za pomocą różnych przepisów. Niewiele wiemy o trwałości przesiedleń na ziemi odzyskane – wiadomo, że w spisie ludności 1950 r. 160,8 tys. mieszkańców ziem odzyskanych podało, że w sierpniu 1939 r. byli mieszkańcami m.st. Warszawy, ale w tej liczbie mieściły się również ich dzieci urodzone po sierpniu 1939 r.

Tabela III.16. Liczba ludności Warszawy według miesiący, 1945–1949 (tys.). Stan na pierwszy dzień miesiąca

Table III.16. Population of Warsaw by months, 1945–1949 (thous.). As of the first day of month

Miesiąc / Month	1945	1946	1947	1948	1949
Styczeń	162,0	473,6	538,5	576,0	604,9
Luty	174,0	481,2	539,4	579,7	607,5
Marzec	241,0	487,9	540,6	582,5	609,3
Kwiecień	318,0	496,0	544,1	585,5	611,2
Maj	366,0	502,4	546,5	587,5	612,3
Czerwiec	381,5	509,8	549,9	588,6	613,9
Lipiec	394,8	514,6	553,5	589,9	614,3
Sierpień	408,2	518,3	556,4	590,6	614,6
Wrzesień	421,6	522,9	559,1	591,4	617,2
Październik	436,9	526,4	563,7	594,9	621,8
Listopad	451,0	533,4	568,5	598,0	627,7
Grudzień	466,6	537,6	572,6	601,7	633,7

Źródło: Warszawa w liczbach 1949, s. 6.

Szybki wzrost liczby mieszkańców Warszawy był możliwy dzięki aktywności sektora prywatnego, odbudowującego nadające się do odbudowy (remontu) prywatne domy. W 1945 r. inicjatywa prywatna wyremontowała około 300 mniej uszkodzonych domów zaciągając kredyty w banku, natomiast z kapitałów prywatnych zabezpieczono około 200 budynków (Markiewicz, 2003, s. 237). Dynamiczny prywatny ruch budowlany trwał do jesieni 1945 r., czyli do czasu wydania przez nowe władze dekretu z 26 października (Dz.U. 1945, nr 50, poz. 279) o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze m.st. Warszawy. Z dniem 21 listopada przekazywał on na własność gminy wszystkie grunty znajdujące się w granicach miasta, natomiast „budynki pozostają własnością dotychczasowych właścicieli, o ile przepisy szczególne nie stanowią inaczej”. Przewłaszczenie dotyczyło 40 tys. pry-

watnych parcel, wobec 853 nieruchomości stanowiących własność miasta (Markiewicz, 2003, s. 223). W grudniu 1945 r. wydano dekret o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu (Dz.U. 1946, nr 4, poz. 27), którego celem było racjonalne wykorzystanie istniejących zasobów mieszkaniowych. Publicznej, przymusowej gospodarce lokalami podlegały wszystkie mieszkania (z wyjątkiem nowo wybudowanych lub odbudowanych), a do niedostatecznie zaludnionych urzędy kwaterunkowe wprowadzały dodatkowych lokatorów. Komorne za lokale mieszkalne ustalono w wysokości z dnia 1 września 1939 r.; stanowiło to drobną część rzeczywistych kosztów utrzymania nieruchomości i właściciele nieruchomości zaprzestali remontowania swoich domów, które z czasem popadały w ruinę.

Rozmieszczenie ludności odzwierciedlało geografie zniszczeń w okresie samego powstania, po którym zachowała się w stanie zdewastowanym i mocno uszkodzonym około połowa warszawskich domów, ale szczególnie w ostatnich trzech miesiącach okupacji, po wysiedleniu mieszkańców. Specjalne oddziały wywoziły z miasta zarówno dobytek osobisty wysiedlonej lub wymordowanej ludności, jak i w 29,5 tys. wagonach płody rolne, żywność, surowce, wyroby i urządzenia przemysłowe (Górski, 1988, s. 77, 248). Po ograbieniu całe zespoły budynków były przez Niemców celowo podpalane bądź wysadzane w powietrze, podobnie jak to miało miejsce z zabudową getta w połowie 1943 r.

W całkowitą ruinę obrócono zabudowę Powązek i Grzybowa, gdzie znajdowało się getto. Przed wojną, w 1938 r., na Powązkach i Grzybowie mieszkało ponad 200 tys. ludności (tab. III.17). W maju 1945 r. na Powązkach zdołało znaleźć miejsce nadające się do zamieszkania 2,7 tys. osób (1,1% stanu przedwojennego), a na Grzybowie 26,1 tys. (11,4%). W gruzach zrujnowanego Starego Miasta, gdzie w czasie powstania toczyły się najcięższe walki, zamieszkało 7,3 tys. osób, czyli zaledwie 7,3% stanu zaludnienia tej dzielnicy sprzed wojny (101,8 tys. w podziale administracyjnym z 1946 r.). Zniszczona została gęsta zabudowa Śródmieścia na północ od Al. Jerozolimskich, w 1946 r. wchodząca w skład Grzybowa. Zachowała się część zabudowy na Koszykach (między Al. Jerozolimskimi, Nowowiejską i Poznańską), gdzie w maju 1945 r. zamieszkało 17,8 tys. osób, czyli 33% stanu przedwojennego. Najmniej zniszczona była niemiecka dzielnica rządowa (al. Szucha, Al. Ujazdowskie i Belwederska), do wyzwolenia zajmowana przez Niemców oraz luźniej zabudowany Żoliborz, Mokotów, Ochota i Wola. Dlatego największej ludności powracającej do lewobrzeżnej Warszawy znalazło schronienie na Mokotowie, który w cztery miesiące po wyzwoleniu miasta osiągnął 54% stanu ludności z 1938 r., na Żoliborzu (46%), Czerniakowie (38%) i na Koszykach. Natomiast do gmachów w dzielnicy rządowej (Ujazdów) przenosiły się instytucje centralne z tymczasowych siedzib na Pradze, a ich prominenci zajmowali nieźle zachowane i wyremontowane okoliczne budynki mieszkalne.

W pierwszym powojennym okresie (1945–1948) najwyższa dynamika rozwoju liczby ludności przypada na okres od 15 maja 1945 do 14 lutego 1946 r., kiedy to w lewobrzeżnej Warszawie przeciętny miesięczny przyrost liczby ludności wynosił 5,5%. Najwyższy był na Ujazdowie i Ochocie (po 7,7% miesięcznie) oraz na Koszykach (7,2%) i Solcu (7,0%), wyraźnie niższy na Grzybowie (6,4%), Mokotowie (5,5%) i Starym Mieście (5,0%) i jeszcze niższy na Woli (4,3%), Żoliborzu (3,9%) i Powązkach (3,0%). Na tym tle najslabszą dynamikę miał rozwój

Tabela III.17. Ludność Warszawy według komisariatów, 1938–1949
 Table III.17. Warsaw population according to police districts (*komisariat*), 1938–1949

Dzielnice Komisariaty M.O. ¹ Districts Police districts	Obszar (ha) Area (ha)	Liczba ludności Population					
	1 I 1947	1 I 1938	15 V 1945	14 II 1946	10 II 1947	1 I 1948	1 I 1949
Wwa Śródmieście	2 102,7	750 328	86 402	137 768	157 890	172 092	180 416
1. Stare Miasto	265,3	101 850	7 318	10 576	12 709	14 044	14 991
5. Powązki	407,8	241 962	2 668	3 394	3 940	4 391	5 011
7. Grzybów	372,6	229 599	26 100	41 027	47 339	51 427	53 435
9. Ujazdowski	347,4	35 590	6 622	11 211	12 590	14 128	14 201
11. Koszyki	412,9	53 197	17 810	29 274	33 841	36 889	40 027
13. Solec	296,7	88 130	25 884	42 286	47 471	51 213	52 751
Wwa Południe	3 794,7	90 416	43 150	59 698	71 895	77 949	85 509
16. Mokotów	1 994,3	55 095	29 848	44 535	53 411	58 475	64 906
20. Czerniaków	1 800,4	35 321	13 302	15 163	18 484	19 474	20 603
Wwa Zachód	1 754,3	136 252	31 043	46 356	58 300	63 498	71 599
6. Ochota	721,1	51 828	11 079	18 728	27 133	30 630	36 267
22. Wola	1 033,2	84 424	19 964	27 628	31 167	32 868	35 332
Wwa Północ	1 527,3	59 854	27 293	36 945	45 900	50 324	55 091
26. Żoliborz	1 527,3	59 854	27 293	36 945	45 900	50 324	55 091
Wwa lewobrzeżna	9 179,0	1 036 850	187 888	280 767	333 985	363 863	392 615
Wwa Praga Północ	1 993,0	140 442	91 863	97 557	96 616	99 525	98 512
14. Praga Północ	388,0	58 424	51 537	54 083	52 886	54 868	54 614
18. Gołędzinów ²	841,0	28 523	x	x	x	x	x
24. Targówek	579,0	35 490	27 171	29 537	29 733	30 137	30 288
25. Bródno	185,0	18 005	13 155	13 937	13 997	14 520	13 610 ³
Wwa Praga Płd.	2 300,0	103 157	98 175	107 809	108 814	112 649	113 780
15. Praga Południe	578,0	60 792	52 119	55 295	53 487	54 945	54 377
17. Grochów	1 722,0	42 365	46 056	52 514	55 327	57 704	59 403
Wwa prawobrzeżna	4 293,0	243 599	190 038	205 366	205 430	212 174	212 292
Ogółem	13 472,0 ⁴	1 280 449	377 926	486 133	539 415	576 037	604 907

¹ Podział administracyjny z 1946 r.

² We wrześniu 1946 r. Komisariat 18 (w dn. 1 stycznia 1947 r. liczył 5388 mieszkańców) został połączony z Komisariatem 25.

³ Spadek liczby ludności wynikał ze skreślenia z ewidencji 1056 mieszkańców gminy Bródno, którzy mel-dunkowo figurowali już w liczbie mieszkańców Warszawy.

⁴ Bez Wisły (676 ha).

Źródło: Warszawa w liczbach 1947, s. 100; 1948, s. 8; 1949, s. 9.

ludnościowy Czerniakowa (1,6% miesięcznie), gdzie zasoby mieszkaniowe możliwe do zasiedlenia były skromniejsze. Cały przyrost liczby ludności w 1945 r. był wynikiem napływu ludności, gdyż przyrost naturalny był ujemny, tzn. przeważały zgony nad urodzeniami.

W następnym roku, do 10 lutego 1947 r., dynamika liczby ludności lewobrzeżnej Warszawy spadła do 1,6% miesięcznie, a wyraźnie wyższa dynamika charakteryzowała rozwój Ochoty (3,7%), Żoliborza (2,0%), Czerniakowa (1,8%) i Starego Miasta (1,7% miesięcznie). Najniższą dynamikę rozwoju miały Wola (1,1%), Ujazdów i Solec (po 1,0%). W części prawobrzeżnej liczba ludności wykazywała stagnację, a na Pradze Północ i Południe nastąpiły nawet niewielkie spadki (-0,2 i -0,3%).

W okresie luty–koniec grudnia 1947 r. dynamika rozwoju liczby ludności lewobrzeżnej Warszawy wynosiła już tylko 0,8% miesięcznie: najwyższa była na Ochocie (1,2%), Ujazdowie (1,1%), Powązkach i Starym Mieście (po 1,0%), zaś najniższa na Czerniakowie i Woli (po 0,5%). Przeciętna dynamika rozwoju części prawobrzeżnej wynosiła 0,6% miesięcznie, przy czym najniższa była na Targówku (0,1%).

Następny rok, 1948, przyniósł dalszy spadek rozwoju ludnościowego. Przeciętna miesięczna dynamika w lewobrzeżnej Warszawie wynosiła 0,7%, wzrosło zróżnicowanie tempa rozwoju poszczególnych obwodów. Obok wyróżniającego się wzrostu Ochoty (1,5%), Powązek (1,2%) i Mokotowa (0,9% miesięcznie) nastąpiła stagnacja w rozwoju Ujazdowa (0,04%), Solca (0,2%) i Grzybowa (0,3%).

Tempo wzrostu liczby ludności, głównie w wyniku napływu migracyjnego, zależało od wielkości zasobów mieszkaniowych nadających się do remontu, zaangażowania właścicieli w odbudowę domów, dostępności kredytów bankowych, możliwości przerobowych prywatnych firm budowlanych i, co najważniejsze, od polityki państwa, które w pierwszym okresie zachęcało prywatnych właścicieli do odbudowy domów. Rynek nieruchomości był całkowicie prywatny, domy spółdzielni mieszkaniowych i komunalne stanowiły znikomą część infrastruktury mieszkaniowej miasta. Najwcześniej właściciele remontowali domy wymagające niewielkich napraw; z czasem było ich coraz mniej, a większe remonty i odbudowy wymagały zaangażowania kredytów bankowych, których Bank Gospodarstwa Krajowego udzielał w wysokości najwyżej 25–35% kosztorysu. Rozpoczęcie realizacji trzyletniego planu odbudowy (1947–1949) sprawiło, że kredyty bankowe dla prywatnych właścicieli domów stawały się trudno osiągalne.

Prześledzenie powojennego ruchu budowlanego jest niemożliwe, gdyż nie był on objęty ewidencją statystyczną. Od połowy 1946 r. ewidencją zostały objęte jedynie roboty budowlane będące pod nadzorem Wydziału Inspekcji Budowlanej, a większość dużych państwowych robót budowlanych nie podlegała temu Wydziałowi i wymykała się kontroli statystycznej. Dopiero rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 sierpnia 1949 r. w sprawie statystyki budowlanej nakładało na inwestorów obowiązek dostarczania zarządom miejskim sprawozdań budowlanych, z wyjątkiem budowli kolejowych, wojskowych i bezpieczeństwa publicznego. Dla lat 1945–1948 informacje o ruchu budowlanym są bardzo ogólne i pochodzą z inwentaryzacji stanu zabudowy (kubatury budynków) przeprowadzonej na terenie Warszawy w końcu 1948 r. Z przeliczenia kubatury wybudowanych budynków mieszkalnych na izby (przyjmując przeciętnie 100 m³ na izbę) wynika,

że w latach 1945–1948 przybyło około 130 tys. izb, z tego 70% w budynkach odbudowanych (Warszawa w liczbach 1949, s. 46).

Względny liberalizm w mieszkalnictwie skończył się w 1948 r. po powołaniu dekretem z dnia 26 kwietnia 1948 r. Zakładu Osiedli Robotniczych (Dz.U. 1948, nr 24, poz. 166) podległych Ministerstwu Odbudowy. Odtąd ZOR miał decydować praktycznie o całości mieszkalnictwa w Polsce. Ze środków państwowych budował osiedla mieszkaniowe i przekazywał je w użytkowanie poszczególnym zakładom pracy lub władzom miejskim. W następnym dziesięcioleciu prywatne budownictwo mieszkaniowe w Warszawie przestało istnieć.

Zakład Osiedli Robotniczych w Warszawie rozpoczął działalność od odbudowy kolonii mieszkaniowej przy ul. Górczewskiej (dawna Fundacja im. H. i L. Wawelbergów) oraz budowy wielkiego nowego osiedla na Młynowie, Mirowie i przy ul. Zakroczymskiej. W 1949 r. rozpoczęto budowy na Muranowie, Nowym Mieście, Pradze, Mokotowie, Żoliborzu i Krakowskim Przedmieściu. Obok budownictwa państwowego wydatny udział w budownictwie mieszkaniowym miała Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa, która w latach 1945–1948 odbudowała i wyremontowała blisko 6 tys. izb (Warszawa w liczbach 1949, s. 46).

Efekty budowlane rynku mieszkaniowego były niewspółmierne do osiągnięć w budownictwie gmachów publicznych czy arterii komunikacyjnych, których ukończenie wykorzystywano w propagandzie nowego ustroju: 22 lipca 1949 r. oddano do użytku Trasę W–Z wraz z mostem Śląsko-Dąbrowskim i osiedlem Mariensztat (pierwsze osiedle zbudowane po II wojnie światowej), część Pałacu Staszica, a na jesieni odbudowany Nowy Świat i Teatr Narodowy. Pod koniec tego roku rozpoczęto budowę osiedla Mirów, Muranów Południowy i Praga I (por. tab. A.5).

W 1949 r. liczba ludności Warszawy wzrosła o 5,5% (brak danych według komisariatów) i była to dynamika nieco wyższa niż w 1948 r. (5,0%), ale znacznie niższa niż w 1947 r. (7,8%). Nie można natomiast ustalić dynamiki rozwoju w 1950 r., gdyż liczba ludności na koniec tego roku, podobnie jak dane spisu ludności z 7 grudnia 1950 r., podawane są w podziale administracyjnym z dnia 5 maja 1951 r., kiedy to do Warszawy liczącej 141,48 km² przyłączono obszary o powierzchni 285,77 km² zamieszkałe przez 147 578 osób.

Poczynając od 1950 r. dalszą analizę rozwoju liczby ludności Warszawy i jej dzielnic oparto na wynikach spisów ludności (tab. III.18) przeliczonych na podział administracyjny Warszawy z dnia 27 października 2002 r. (GUS, 1999, 2004). Międzydzielnicowe zróżnicowania tempa rozwoju ludności wynikają z lokalizacji największych inwestycji mieszkaniowych, które pokazuje zestawienie wzniesionych lub rozpoczętych osiedli mieszkaniowych i projektowana liczba mieszkańców, zamieszczone w *Aneksie* (tab. A.5). W 1990 r. na terenie Warszawy istniało lub było w budowie ponad 260 osiedli mieszkaniowych. Stopień szczegółowości sporządzonego wykazu (ok. 180 osiedli), jak i jego kompletność wynika z zawartości wykorzystanych materiałów źródłowych, niemniej pozwala zilustrować związek między budownictwem osiedli mieszkaniowych, ich lokalizacją i rozwojem ludnościowym dzielnic. Na siłę związku między dynamiką przyrostu liczby mieszkań czy izb mieszkalnych i dynamiką liczby ludności, według dzielnic w kolejnych okresach lat 1951–2002, wskazują uzyskane z analizy wysokie współczynniki korelacji od 0,92 do 0,99.

Po pomyślnym wykonaniu trzyletniego planu odbudowy przystąpiono do realizacji planu sześcioletniego (1950–1955), który przewidywał w pierwszej kolejności rozbudowę przemysłu ciężkiego i zbrojeniowego²⁰ oraz intensywną industrializację kraju na wzór radziecki. Sztandarową budową tego okresu był kombinat metalurgiczny Nowa Huta pod Krakowem, a w Warszawie Huta Warszawa. Efektem intensywnej industrializacji było ograniczenie poziomu życia i zmniejszenie inwestycji w przemyśle lekkim i budownictwie mieszkaniowym.

Tabela III.18. Ludność Warszawy i dynamika wzrostu według dzielnic, 1950–2002

Table III.18. Warsaw population and growth dynamics by quarters, 1950–2002

Dzielnice ¹ Quarters	Lata (dane spisów ludności) Years (Census data)					
	3 XII 1950	6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	21 V 2002
	Ogółem / Total					
M.st. Warszawa	839 810	1 168 102	1 357 492	1 565 392	1 666 234	1 689 201
Bemowo	19 698	21 811	40 343	41 856	85 003	104 663
Białołęka	12 741	20 033	18 842	16 556	26 754	57 765
Bielany	47 377	74 019	102 074	139 621	147 901	138 356
Mokotów	84 358	161 150	204 878	269 986	256 855	235 381
Ochota	39 281	79 718	114 556	111 075	98 337	94 178
Praga Południe	84 805	117 631	152 990	158 296	185 607	189 251
Praga Północ	105 805	101 908	86 917	84 280	80 392	75 348
Rembertów	20 532	21 529	21 108	19 850	19 124	21 601
Śródmieście	148 625	202 008	203 621	184 162	158 247	138 299
Targówek	44 520	51 045	53 160	121 320	130 061	124 316
Ursus	9 898	18 707	30 398	42 031	41 526	42 547
Ursynów	17 816	14 559	11 711	26 051	101 313	134 440
Wawer	41 693	52 144	47 193	48 653	54 185	61 817
Wesoła	5 100	7 378	8 371	8 931	9 766	17 531
Wilanów	8 780	10 357	6 986	10 150	12 017	13 731
Włochy	43 051	44 701	37 368	39 216	35 535	39 176
Wola	87 308	140 682	158 491	181 658	166 069	148 869
Żoliborz	18 422	28 722	58 485	61 750	57 542	51 932
W-wa lewobrzeżna	524 614	796 434	968 911	1 107 506	1 160 345	1 141 572
W-wa prawobrzeżna	315 196	371 668	388 581	457 886	505 889	547 629

²⁰ W dniu 25 czerwca 1950 r. wybuchła wojna w Korei, w której wszczynające wojnę wojska komunistycznej Korei Północnej były wspierane przez obóz socjalistyczny ze Związkiem Radzieckim na czele. Rozejm podpisano 27 lipca 1953 r.

	Przeciętna roczna dynamika liczby ludności (%) Average annual growth rate (%)					
	1951–1960	1961–1970	1971–1978	1979–1988	1989–2002	1951–2002
M.st. Warszawa	3,9	1,6	1,9	0,6	0,1	2,0
Bemowo	1,1	8,5	0,5	10,3	1,7	8,4
Białołęka	5,7	-0,6	-1,5	6,2	8,6	6,9
Bielany	5,6	3,8	4,6	0,6	-0,5	3,7
Mokotów	9,1	2,7	4,0	-0,5	-0,6	3,5
Ochota	10,3	4,4	-0,4	-1,1	-0,3	2,7
Praga Południe	3,9	3,0	0,4	1,7	0,1	2,4
Praga Północ	-0,4	-1,5	-0,4	-0,5	-0,5	-0,6
Rembertów	0,5	-0,2	-0,7	-0,4	1,0	0,1
Śródmieście	3,6	0,1	-1,2	-1,4	-0,9	-0,1
Targówek	1,5	0,4	16,0	0,7	-0,3	3,5
Ursus	8,9	6,2	4,8	-0,1	0,2	6,4
Ursynów	-1,8	-2,0	15,3	28,9	2,4	12,7
Wawer	2,5	-0,9	0,4	1,1	1,0	0,9
Wesoła	4,5	1,3	0,8	0,9	5,9	4,7
Wilanów	1,8	-3,3	5,7	1,8	1,1	1,1
Włochy	0,4	-1,6	0,6	-0,9	0,8	-0,2
Wola	6,1	1,3	1,8	-0,9	-0,8	1,4
Żoliborz	5,6	10,4	0,7	-0,7	-0,7	3,5
W-wa lewobrzeżna	5,2	2,2	1,8	0,5	-0,1	2,3
W-wa prawobrzeżna	1,8	0,5	2,2	1,0	0,6	1,4

¹ W podziale administracyjnym obowiązującym od dnia 27 października 2002 r. Powierzchnie dzielnic zawiera ostatnia nienumerowana tabela w rozdziale II.

Źródło: GUS, 1999, 2004 i obliczenia własne.

W latach 1950. przeciętne roczne tempo przyrostu ludności wynosiło 3,9% i było niższe niż w okresie odbudowy (1947–1949). W latach 1950–1956 oddano do użytku 139,4 tys. izb, czyli przeciętnie 19,9 tys. rocznie (dla porównania – w 1937 r., po wyjściu z kryzysu, zbudowano w Warszawie 23,5 tys. izb mieszkalnych). Z tych 139,4 tys. oddanych izb 84,4% (117,6 tys.) wybudował państwowy Zakład Osiedli Robotniczych, 17,2% (24,0 tys.) inni inwestorzy społecznie i zaledwie 5,8% (8,1 tys.) izb wybudowali prywatni właściciele. O ile jeszcze w 1950 r. osoby prywatne wybudowały 4,1 tys. izb, o tyle w latach następnych prywatnie budowano nie więcej niż 0,8–1,3 tys. izb rocznie, a w 1953 r. zaledwie 100 izb, czyli np. około 30 domków jednorodzinnych.

Wzrastającemu niedoborowi mieszkań władze zaradziły wprowadzając w dniu 27 lutego 1951 r. ustawę o budynkach i lokalach nowo wybudowanych lub odbudowanych (Dz.U. 1951, nr 10, poz. 75), na mocy której przepisom o publicznej gospodarce lokalami poddane zostały wszystkie budynki, a więc także te, które dotychczas podlegały wyłączeniu jako nowo wybudowane lub gruntownie odbu-

dowane przez prywatnych właścicieli, a także domy spółdzielcze. Odtąd urzędnik wydziału lokalowego miał decydować, kto z kim i na jakich warunkach będzie zamieszkiwał w mieszkaniu. Urzędnicy kwaterunku mogli albo dokwaterować obcą rodzinę do cudzego mieszkania, albo ją stamtąd usunąć. Ustawie nie podlegały tylko domy jednorodzinne mające nie więcej niż pięć izb mieszkalnych, i tylko wtedy, gdy mieszkał w nim właściciel (Włudyka, 2007, s. 324).

W grudniu 1955 r. Warszawa przekroczyła milion mieszkańców. W latach 1951–1960 największa dynamika przyrostu liczby ludności charakteryzowała, w obecnych granicach, Ochotę, Mokotów i Ursus. Pamiętając, że bliżej nieznaną część przyrostu mogła wynikać z dokwaterowań lokatorów do istniejących mieszkań, można uznać, że największą rolę odgrywało nowe budownictwo mieszkaniowe. W latach 1950. największe osiedla mieszkaniowe Warszawy powstawały na Ochocie i Mokotowie, gdyż dysponowały dogodnymi terenami pod wieloblokowe inwestycje mieszkaniowe. Na Ochocie wznoszono osiedla Ochota I, Grójecka, Szosa Krakowska, Rakowiec I, a na Mokotowie powstawały osiedla Dąbrowskiego-Malczewskiego, Służewiec Przemysłowy, Raclawicka Wschodnia, Raclawicka Zachodnia oraz osiedle Wierzbno. Rozwój Ursusa, początkowo wsi a później osady przemysłowej Czechowice liczącej 7 tys. mieszkańców w końcu 1938 r., był związany z Zakładami Mechanicznymi „Ursus”, utworzonymi w 1924 r. Od 1947 r. fabryka produkowała ciągniki rolnicze, a osiedle Ursus w 1952 r. otrzymało prawa miejskie. W centrum miasta powstało zakładowe osiedle mieszkaniowe, również osoby prywatne budowały domki jednorodzinne tzw. systemem gospodarczym w Ursusie i w Gołąbkach. Na Bielanych przeciętna roczna dynamika ludności w wysokości 5,6% była efektem zasiedlania powstającego osiedla Bielany I. Natomiast podobne tempo rozwoju Białołęki, gdzie nie powstawało żadne osiedle mieszkaniowe, było wynikiem przyrostu naturalnego i napływu ludności do istniejącej zabudowy oraz niewielkiej liczby ludności dzielnicy w początkowym okresie, kiedy nawet niewielkie przyrosty bezwzględne dawały znaczący względny wzrost liczby ludności. Koncentrując się na roli budownictwa mieszkaniowego w rozwoju liczby ludności nie należy zapominać o znaczeniu przyrostu naturalnego, który w połowie lat 1950. osiągał najwyższe wskaźniki i w Warszawie w 1955 r. wynosił 16,3‰. O znaczeniu tego elementu w przyroście rzeczywistym mówimy w osobnym rozdziale.

Dwie dzielnice, Ursynów (–1,8% przeciętnie rocznie) i Praga Północ (–0,4%), charakteryzowała w tym okresie ujemna dynamika wzrostu liczby ludności, przy czym w przypadku Pragi Północ tendencja ta utrzymywała się przez następne dziesięciolecie, a na Ursynowie do końca lat 1960. Powstające i zasiedlane na Pradze Północ w latach 1950. osiedla mieszkaniowe Praga I i Praga II nie równoważyły ubytku ludności z substandardowych kamienic Szmulek czy ul. Stalowej. Podobnie na Ursynowie, którego zabudowę w latach 1950. stanowiły podmiejskie i wiejskie domki Grabowa i Pyr – ludność przenosiła się, jeśli miała takie możliwości, do względnie lepszych warunków bliżej centrum miasta.

Wobec szybkiego wzrostu liczby ludności, wynikającego zarówno z wysokiej liczby urodzeń jak i napływu migracyjnego, które pogłębiały niedobór mieszkań, władze wprowadziły z dniem 15 maja 1954 r. ograniczenia administracyjne mające zahamować napływ ludności. Rozporządzenie Rady Ministrów (Dz.U. 1954, nr 22, poz. 79) utrudniało zameldowanie się na pobyt stały w Warszawie

z wyjątkiem „przeniesień służbowych”, z czego korzystały głównie urzędy centralne oraz resorty wojskowe i milicyjne.²¹ Najbardziej dotkliwą konsekwencją od 1965 r. był fakt, że bez zameldowania na pobyt stały nie przyjmowano kandydatów do spółdzielni mieszkaniowych, które zaczęły się odradzać po 1958 r. Od stycznia 1975 r. złagodzone przepisy (Dz.U. 1975, nr 1, poz. 4), ale w odniesieniu do Warszawy i innych największych miast ograniczenia meldunkowe uchylono dopiero w 1984 r.

Rosnące niezadowolenie społeczeństwa i krwawo stłumione demonstracje w Poznaniu w końcu czerwca 1956 r. uświadomiły władzom konieczność wprowadzenia zmian w polityce gospodarczej, co też nastąpiło po dojściu do władzy Władysława Gomułki w październiku 1956 r. W Warszawie w latach 1951–1955 wybudowano 30,5 tys. mieszkań. W tym samym czasie zawarto 63,3 tys. małżeństw, co oznacza, że statystycznie na dwa zawarte małżeństwa przypadało jedno nowe mieszkanie. Nie będąc w stanie rozwiązać trudności mieszkaniowych, państwo wprowadziło tzw. nową politykę mieszkaniową. W marcu 1957 r. weszła w życie uchwała nr 81 Rady Ministrów o pomocy państwa dla budownictwa mieszkaniowego ze środków własnych ludności (M.P. 1957, nr 22, poz. 157). Wprowadzono też ustawę o wyłączeniu spod publicznej gospodarki lokalami domów oraz lokali w domach spółdzielni mieszkaniowych (Dz.U. 1957, nr 31, poz. 131). W efekcie liczba różnego typu spółdzielni mieszkaniowych na terenie Warszawy wzrosła ze 158 w końcu 1956 r. do 242 w 1980 i około 800 w 1990 r. W 1992 r. członków spółdzielni oczekujących na mieszkanie było 60 tys. oraz 380 tys. kandydatów na członków.

W latach 1961–1970 dynamika liczby ludności była o połowę niższa niż w poprzednim dziesięcioleciu i wynosiła 1,6% rocznie. Wyższa była w dzielnicach, w których powstawały duże osiedla mieszkaniowe: na Żoliborzu, będącym wówczas głównym placem spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego, w Ursusie, gdzie oddawano bloki w centrum dzielnicy i pierwsze bloki osiedla Niedźwiedek, na Ochocie (osiedla: Szosa Krakowska, Rakowiec I i II, Kombajn, Al. Jerozolimskie Zachód), na Bielanach (osiedla: Młociny, Bielany III, Podleśna) oraz na Pradze Południe (Kinowa, Saska Kępa I i II, Grenadierów, Olszynka Grochowska, Szaserów) i na Mokotowie (Służewiec, Ksawerów, Batory, Dolna, Skarpa Puławska), gdzie wskaźnik wzrostu był stosunkowo niski z uwagi na dużą liczbę ludności. Natomiast wysoka dynamika liczby ludności na Bemowie (8,5% rocznie) wynika, z jednej strony, z niskiej liczby ludności na początku okresu, z drugiej, z rozwoju budownictwa jednorodzinnego i zakładowego osiedla mieszkaniowego (Wojskowa Akademia Techniczna). W efekcie liczba ludności dzielnicy nieomalże podwoiła się z 21,8 tys. do 40,3 tys. mieszkańców. W siedmiu dzielnicach występował ubytek liczby ludności (największy w dzielnicy Wilanów), a w Śródmieściu liczba ludności właściwie nie uległa zmianie.

Należy pamiętać, że projektowano wówczas osiedla mieszkaniowe w powiązaniu funkcjonalnym ze zrealizowanymi dużymi zakładami przemysłowymi. Osiedla Praga czy Bródno były powiązane funkcjonalnie z północną dzielnicą przemy-

²¹ Oprócz Warszawy ograniczenia meldunkowe objęły co najmniej 45 miast (Gawryszewski, 2005, s. 76).

słową na Żeraniu, początkowo z Fabryką Samochodów Osobowych na Żeraniu uruchomioną w 1951 r., osiedla Ursusa – z rozbudowującymi się Zakładami Mechanicznymi „Ursus”, Młociny z Hutą Warszawa uruchomioną w 1957 r., osiedla Okęcie i Szosa Krakowska z rejonami przemysłowymi Okęcia i Woli, a osiedla Prototypy ze Służewcem Przemysłowym. Osiedla powstające w następnym dziesięcioleciu również w większości wiązano funkcjonalnie z zakładami przemysłowymi dzielnic.

Jakkolwiek państwo przerzuciło na spółdzielnie mieszkaniowe zaspokajanie potrzeb mieszkaniowych ludności, to ciągle ingerowało w sprawy budownictwa, zasad przydziału mieszkań i przyjmowania członków spółdzielni. Na początku sierpnia 1962 r. Prezes Rady Ministrów wydał zarządzenie o realizacji tzw. budownictwa oszczędnego, a trzy lata później polityką kredytową wymusił jego realizację (M.P. 1965, nr 27, poz. 133), co zaowocowało pojawieniem się małych i źle wyposażonych mieszkań, z kuchniami bez okien, zwanych „gomułkowskimi”, które do dziś są zamieszkiwane. Po kilkunastu latach ten rodzaj budownictwa zarzucono. Na początku lat 1960. czas oczekiwania na spółdzielcze mieszkanie lokatorskie po zgromadzeniu całego wkładu finansowego, z tzw. normalnej kolejki, wynosił 2–3 lata, pod koniec dekady wzrósł do 8–9 lat, a później jeszcze bardziej się wydłużył.

Podejmowane działania ograniczające tempo wzrostu liczby ludności okazywały się mało skuteczne. W tej sytuacji, wobec pogarszających się warunków bytowych, władze chcąc zmniejszyć zatrudnienie i presję ludnościową na mieszkania, podjęły tzw. akcję deglomeracyjną. Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów powołał w dniu 3 lutego 1965 r. Komisję Partyjno-Rządową do Spraw Ograniczenia Wzrostu Zatrudnienia w m.st. Warszawie. Komisja opracowując generalną koncepcję rozwoju gospodarczego Warszawy dokonała szczegółowego przeglądu działających w Warszawie przedsiębiorstw i instytucji, i podzieliła je na trzy główne grupy:

- „A” – rozwojowych, zakwalifikowanych do pozostawienia w Warszawie,
- „B” – nierozwojowych, których działalność zostanie utrzymana na dotychczasowym poziomie,
- „C” – przewidzianych do całkowitej lub częściowej deglomeracji (Kawalec, 1966, s. 38).

Do grupy „A” zakwalifikowano 354 jednostki o łącznym zatrudnieniu 366,7 tys. osób, do grupy „B” 1016 jednostek o łącznym zatrudnieniu 211,6 tys. i do grupy „C” 410 jednostek o łącznym zatrudnieniu 31,3 tys. osób (część zakładów złożyła odwołania od decyzji). Zakładano wzrost zatrudnienia w latach 1966–1970 o około 72,5 tys. osób, głównie w jednostkach należących do grupy „A”. Realizacja deglomeracji opierała się na uchwale Rady Ministrów z dnia 11 stycznia 1966 r. w sprawie ograniczenia wzrostu zatrudnienia oraz ustalenia kierunków rozwoju m.st. Warszawy i niektórych powiatów woj. warszawskiego w latach 1966–1970 (uchwała niepublikowana). Sądząc po liczebności zatrudnionych w grupie „C”, skala zakładanej deglomeracji przemysłu była raczej niewielka. Tego samego dnia Rada Ministrów, powołując się na szybki wzrost ludności w wyniku nadmiernej migracji, co „stwarza poważne trudności w rozwiązywaniu problemów mieszkaniowych, komunalnych i sanitarno-zdrowotnych w tych miejscowościach”, wydała

rozporządzenie w sprawie przepisów meldunkowych na terenie niektórych miejscowości woj. warszawskiego (Dz.U. 1966, nr 8, poz. 48). W 26 podwarszawskich miejscowościach²² z dniem 3 marca 1966 r. zabroniono meldowania osób na pobyt stały, z wyjątkiem współmałżonka (właściciela lokalu), jego dzieci oraz osób, „których pobyt jest konieczny ze względów społecznych lub gospodarczych”. Przenoszenie niektórych zakładów pracy poza Warszawę przyśpieszyło rozwój lokalnych ośrodków i aglomeracji warszawskiej. Nieznany jest ilościowy wpływ kilkuletniej polityki deglomeracji na rozwój ludności Warszawy. Pod koniec dekad 1961–1970, w sierpniu 1970 r. Warszawa osiągnęła stan zaludnienia z dnia 1 sierpnia 1939 r., czyli przekroczyła liczbę 1307 tys. mieszkańców.

Po zmianach politycznych z końca grudnia 1970 r., kiedy władzę przejął Edward Gierek, sprawie mieszkaniowej nadano rangę priorytetu. O ile w poprzedniej dekadzie oddawano w Warszawie przeciętnie rocznie 38,5 tys. izb, o tyle w latach 1971–1978 liczba ta wzrosła do 52,9 tys. rocznie (por. tab. A.6). W tym samym czasie liczba ludności Warszawy wzrosła o 207,9 tys. mieszkańców. Przeciętna roczna dynamika przyrostu była nieco wyższa niż w poprzednim okresie i wynosiła 1,9%. Z początkiem lat 1970. rozpoczyna się kilkunastoletni okres szybszego rozwoju prawobrzeżnej niż lewobrzeżnej części miasta. Największy wzrost liczby ludności nastąpił na Targówku (przeciętnie rocznie o 16%), którego liczba mieszkańców wzrosła z 53,2 tys. do 121,3 tys. Budowano wówczas w technologii wielkopłytywowej²³ osiedla Bródno i Targówek Mieszkaniowy, które najliczniej zasiedlali pracownicy kilkudziesięciu zakładów przemysłowych Żerania (największy z nich, Fabryki Samochodów Osobowych Żerań zatrudniał w 1974 r. około 16 tys. pracowników), i Targówka, gdzie do największych należały rozbudowujące się Warszawskie Zakłady Telewizyjne przy ul. Matuszewskiej (ok. 4 tys. pracowników, w tym 75% kobiet) i Zakłady Przemysłu Tłuszczowego przy ul. Radzywińskiej (ok. 600 zatrudnionych).

Nieco niższą, ale również bardzo wysoką dynamikę liczby ludności wykazywała dzielnica Ursynów (15,3%), której tereny zostały włączone do Warszawy w 1951 roku. Były to obszary wiejskie z polami uprawnymi, ogrodami i rozproszoną drewnianą zabudową wiejską, substandardową zabudową podmiejską wzdłuż ul. Puławskiej oraz zabytkowym zespołem pałacowo-parkowym Ursynów. W 1975 r. rozpoczęto tu budowę największej dzielnicy mieszkaniowej w technologii tzw. wielkiej płyty. Pierwsze budynki oddano do użytku w 1976 r. przy skrzyżowaniu ul. Komisji Edukacji Narodowej i Płaskowickiej. Osiedla wyróżniały się zróżnicowaniem wysokości zabudowy, ciągami pieszymi i wyposażeniem w ośrodki usługowe, przedszkola i szkoły. Pod względem demograficznym dzielnica wyróżniała się bardzo korzystną strukturą wieku mieszkańców, gdyż osiedla w znacznej części były zasiedlane przez ludność młodą z pokolenia powojennego wyżu

²² Otwock, Józefów, Karczew, Wesola, Sulejówek, Piaseczno, Jeziorna, Skolimów-Konstancin, Pruszków, Ursus, Brwinów, Ożarów-Franciszów, Piastów, Błonie, Podkowa Leśna, Wołomin, Ząbki, Zielonka, Marki, Radzymin, Nowy Dwór Mazowiecki, Legionowo, Mińsk Mazowiecki, Grodzisk Mazowiecki, Milanówek, Żyrardów. Ograniczenia te wygasły z dniem 31 grudnia 1972 r. (Dz.U. 1972, nr 1, poz. 3).

²³ Pierwszy budynek w tej technologii w Polsce wybudowano w 1958 r. na warszawskich Jelonkach.

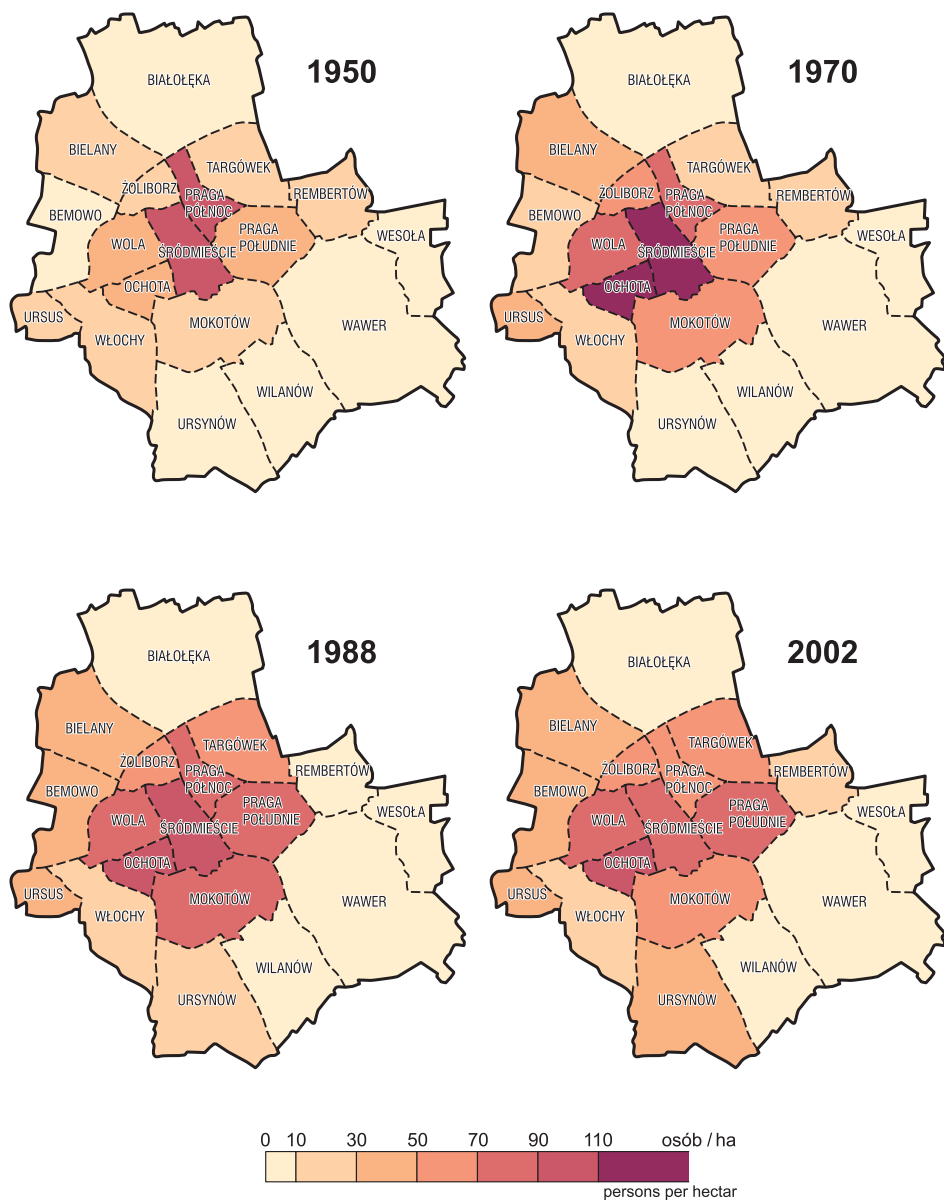
demograficznego. Jeszcze w 1996 r. przeciętny wiek ludności Ursynowa wynosił 34,5 lat, podczas gdy dla ludności m.st. Warszawy 39,5 lat. Zespół osiedli mieszkaniowych Ursynowa, podobnie jak osiedla Tarchomin, nie został zaplanowany jako funkcjonalnie powiązany z przemysłem (dzielnica przemysłowa). W odróżnieniu od wcześniej powstających osiedli, oba miały bardziej inteligencki niż robotniczy charakter.

Znaczące tempo rozwoju liczby ludności występowało w czterech dzielnicach: w Wilanowie (5,7% rocznie), Ursusie (4,8%), na Bielanych (4,6%) i na Mokotowie (4,0%) i wynikało z zasiedlania budowanych w tych dzielnicach osiedli (por. tab. A.5). Dzielnice Śródmieście (-1,2%), Ochota (-0,4%) i Praga Północ (-0,4% rocznie), nie dysponując wolnymi terenami pod osiedla mieszkaniowe, zaczęły tracić ludność. W Białołęce również ubywało ludności, ale prawdopodobnie z uwagi na przygotowywanie terenów (wysiedlenia) pod zespół osiedli w Tarchominie, który zaczęto budować pod koniec lat 1970.

Rozwój spółdzielczości mieszkaniowej podlegającej administracji państwowej niósł ze sobą patologie. Według oceny środowisk spółdzielczości mieszkaniowej, w 1980 r. tylko 39,2% mieszkań oddanych przez spółdzielnie przypadło ich członkom wyczekującym od lat w kolejce, 32,2% mieszkań otrzymywały zakłady pracy dla swoich „absolutnie niezbędnych znakomitych fachowców”, którzy wraz z przydziałem mieszkania stawali się członkami spółdzielni, 18,8% mieszkań otrzymywały organy administracji państwowej, a prawie 10% mieszkań skorumpowane władze spółdzielni przyznawały poza kolejnością za łapówki (www.spoldzielnie-mieszkaniowe.pl). W jednej z warszawskich spółdzielni mieszkaniowych badanej przez socjologów „20% mieszkań oddawano do dyspozycji rad narodowych, 30% MO i wojsku, a 20% przydziałało kierownictwo za łapówki” (Madej, 2005), tym samym tylko 30% mieszkań trafiało do członków spółdzielni. Praktyki te funkcjonowały przynajmniej od początku lat 1970. Z punktu widzenia rozwoju liczby ludności nie miały znaczenia, ale dla oczekujących w kolejce miały znaczenie zasadnicze. Od połowy lat 1970. następuje spadek liczby oddawanych mieszkań i pod koniec dekady następuje załamanie programu budowy „drugiej Polski” za pożyczki zagraniczne. W 1980 r. oddano w Warszawie 45% mniej izb mieszkalnych niż przeciętnie rocznie oddawano w latach 1971–1978. Rozpoczął się kryzys gospodarczy, który zakończył się transformacją ustroju w 1989 r.

W latach 1979–1988 przeciętne roczne tempo rozwoju ludności Warszawy spadło do 0,6%, a liczba oddawanych izb zmalała do 27,4 tys. rocznie, tzn. do wielkości o połowę mniejszej niż w poprzednim okresie. Kryzys budownictwa mieszkaniowego zahamował rozwój osiedli mieszkaniowych. Na okres ten przypada dynamiczny rozwój Ursynowa, którego zasoby mieszkaniowe zwiększyły się z 7,4 tys. do 30,7 tys. mieszkań (por. tab. A.6.b), a liczba ludności wzrastała w tempie 28,9% rocznie i w spisie ludności 1988 r. dzielnica liczyła 101,3 mieszkańców w porównaniu z 26,1 tys. mieszkańców w spisie z 1978 r. Przyrost ludności Warszawy był w 75% skoncentrowany na Ursynowie. Drugą dzielnicą o silnym wzroście liczby ludności było Bemowo (10,3% rocznie), którego liczba mieszkańców podwoiła się, ale zasób mieszkaniowy izb wzrósł 2,4-razy, co świadczy o wyraźnym zmniejszeniu zaludnienia mieszkań (poniżej 1 osoby na izbę). Znacznym wzrostem liczby ludności wyróżniała się również Białołęka (6,2% rocznie), jedna

z najslabiej zaludnionych dzielnic Warszawy w 1978 r. Wzrastająca liczba ludności Białołęki była wynikiem budowy i zasiedlania bloków z wielkiej płyty osiedla Tarchomin, powstającego od końca lat 1970. W sześciu dzielnicach (Bielany,

Ryc. III.5. Gęstość zaludnienia według dzielnic w 1950, 1978, 1988 i 2002 r.

Fig. III.5. Population density by quarters in 1950, 1978, 1988 and 2002

Praga Południe, Targówek, Wawer, Wesoła i Wilanów) przyrosty liczby ludności były niewielkie i zawierały się w granicach od 0,6% do 1,8% rocznie. Natomiast w pozostałych dziewięciu dzielnicach miasta występował spadek liczby mieszkańców, najsilniejszy w Śródmieściu (przeciętnie rocznie -1,4%) i na Ochocie (-1,1%).

Kryzys budownictwa mieszkaniowego nie zakończył się wraz ze zmianą ustroju polityczno-gospodarczego kraju w 1989 r. Najmniej mieszkań i izb oddano w Warszawie w 1990 r. (3,1 tys. mieszkań z 12,3 tys. izb) i choć w następnych latach następował stopniowy wzrost liczby oddawanych mieszkań, to do 2002 r. nie osiągnięto poziomu z roku 1975 (20,3 tys. mieszkań z 69,1 tys. izb).

W okresie między spisami ludności z 1988 i 2002 r. liczba ludności Warszawy zwiększała się przeciętnie rocznie o 0,1%, przy czym w lewobrzeżnej części miasta malała o 0,1%, a w prawobrzeżnej rosła o 0,6% rocznie. W sumie liczba ludności Warszawy zwiększyła się o zaledwie 23,0 tys. mieszkańców. Pod względem dynamiki rozwoju ludności przodowała Białołęka (8,6% rocznie), gdzie przybyło 31,0 tys. mieszkańców i Wesoła (5,9%), w której liczba ludności wzrosła o 7,8 tys. osób. Na Ursynowie dynamika liczby ludności spadła do 2,4% rocznie, ale rzeczywisty przyrost liczby ludności był wyższy niż w Białołęce i wyniósł 33,1 tys. osób. Znaczny spadek dynamiki ludności wystąpił również na Bemowie (do 1,7% rocznie), niemniej liczba mieszkańców dzielnicy wzrosła o 19,7 tys. Niewiele niższa dynamika charakteryzowała rozwój ludności Wilanowa (1,1%), ale przyrost rzeczywisty wyniósł tylko 1,7 tys. mieszkańców. O niewiele więcej osób, o 2,5 tys., wzrosła liczba mieszkańców Rembertowa, przy 1% dynamice liczby ludności.

W ośmiu dzielnicach „starej” Warszawy (Bielany, Mokotów, Ochota, Praga Północ, Śródmieście, Targówek, Wola, Żoliborz), tej sprzed przyłączeń z 1951 r., skupiających w 1988 r. 65,7% mieszkańców miasta, nastąpił do 2002 r. spadek liczby ludności o 88,7 tys. osób. Najwięcej mieszkańców ubyło na Mokotowie (21,5 tys.), w Śródmieściu (19,9 tys.), na Woli (17,2 tys.) oraz kolejno na Bielanych (9,5 tys.), Targówku (5,7 tys.), Żoliborzu (5,6 tys.), Pradze Północ (5,0 tys.) i Ochocie (4,2 tys.). Było to spowodowane z jednej strony „starą” strukturą demograficzną ludności tych dzielnic i brakiem odpowiednich terenów pod większe inwestycje mieszkaniowe ograniczające się do stawiania budynków-„plomb” uzupełniających starszą zabudowę, z drugiej – przenoszeniem się dobrze sytuowanej ludności do własnych domów w atrakcyjnych wiejskich gminach podwarszawskich.

Z przeprowadzonej analizy koncentracji ludności Warszawy, na podstawie wyników spisów ludności przeliczonych na podział administracyjny obowiązujący od dnia 20 października 2002 r., wynika, że do 1970 r., gdy powstawały osiedla w dzielnicach „starej” Warszawy, następował wzrost stopnia koncentracji (tab. III.19). Wraz z rozwojem osiedli mieszkaniowych w paśmie południowym, na Ursynowie, i północnym, w Białołęce, oraz na Pradze Południe, przy malejącej liczbie ludności w „starych” dzielnicach miasta, następował wyraźny stały spadek stopnia koncentracji ludności.

Warszawa w XX wieku była największym miastem Polski, z wyjątkiem dwóch pierwszych lat po II wojnie światowej, kiedy to po wysiedleniu ludności i zburzeniu Warszawy przez Niemców po powstaniu warszawskim, najludniejszym miastem kraju stała się Łódź (tab. III.20).

Tabela III.19. Współczynnik koncentracji ludności Lorenza (*k*) w 18 dzielnicach, 1950–2002Table III.19. The Lorenz coefficient of population concentration (*k*) by 18 quarters, 1950–2002

Wyszczególnienie Specification	Lata Years					
	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Współczynnik koncentracji Lorentza	0,590	0,605	0,618	0,589	0,531	0,474

Tabela III.20. Rozwój liczby ludności Warszawy na tle dużych miast Polski, 1880–2000

Table III.20. Warsaw population growth as compared to other large Polish cities, 1880–2000

Miasta ¹ Cities	1880	1900	1921	1931	1939	1946	1950	1975	2000
Warszawa	383	601 ²	937	1 172	1 289	479	822	1 436	1 610
Białystok	34	66 ²	77	91	107	57	73	196	286
Bydgoszcz	34	52	88	117	141	135	164	323	384
Gdańsk	109	141	202 ³	229 ⁴	250	118	200	421	457
Gdynia	x	x	1,3	30	120	77	106	221	255
Katowice	13	32	50	126	134	128	223	344	340
Kielce	.	23 ²	41	58	68	53	62	151	211
Koszalin	.	20	29 ³	30 ⁴	33	19	21	78	112
Kraków	66	91	184	221	259	229	344	685	742
Lublin	33	50 ²	94	112	122	99	128	272	356
Lwów	110	160	219	312	318	x	x	x	x
Łódź	48	314 ²	452	606	672	497	620	798	793
Olsztyn	8	24	38 ³	43 ⁴	50	29	44	113	174
Opole	14	30	41 ³	45 ⁴	53	39	47	106	129
Poznań	65	117	169	247	272	268	321	516	575
Rzeszów	12	15	25	27	37	40	43	96	163
Szczecin	92	211	254 ³	270 ⁴	383	73	180	370	416
Wilno	90	139 ²	129 ⁵	195	209	x	x	x	x
Wrocław	273	423	557 ³	625 ⁴	630	171	309	576	634
Zielona Góra	13	21	25 ³	25 ⁴	26	17	34	84	119

¹ W każdorazowych granicach administracyjnych.² 1897 r.³ 1925 r.⁴ 1933 r.⁵ 1919 r.

Źródło: Gawryszewski, 2005, tab. V.14.

W latach 1901–2000 pod względem dynamiki liczby ludności przodowały miasta o początkowo niewielkiej liczbie mieszkańców, które uzyskały wysoką rangę jako ośrodki administracyjne, jak na przykład Rzeszów z przeciętnym rocznym przyrostem w wysokości 9,9%, lub stawały się ważnym ośrodkiem przemysłowym, jak Katowice (9,6%). Rozwój wielkich miast, liczących na początku XX w. kilkaset tysięcy mieszkańców, przebiegał mniej spektakularnie i nie przekraczał 3% rocznie. Dynamika ludności Warszawy wynosiła 1,7% rocznie, Wrocławia 0,5%, Szczecina 1,0%, Łodzi 1,5%, Gdańska 2,2%, ale Krakowa już 7,2% rocznie w wyniku budowy wielkiego osiedla Nowej Huty jako dzielnicy miasta.

W okresie międzywojennym rekordowe tempo rozwoju ludności charakteryzowało Gdynię, którą z niewielkiej osady rybackiej liczącej 1,3 tys. mieszkańców rozbudowano w ponad 100-tysięczne miasto portowe w końcu 1938 r. Wysoką dynamikę rozwoju miały Katowice (9,6% rocznie), z miast kresowych Wilno (3,5%), natomiast Warszawa (2,1%) miała podobne tempo rozwoju jak Kraków (2,3%).

Najbardziej dynamiczny okres rozwoju liczby ludności Warszawy przypada na rok 1945, ale już w następnym okresie (1946–1950), pomimo prawie podwojenia liczby ludności Warszawy (przyrost 14,4% rocznie) większą dynamikę ludności miały wyludnione i zasiedlane w tym okresie miasta tzw. ziem odzyskanych: Szczecin (29,3%), Zielona Góra (20,0%) i Wrocław (16,1%).

W drugiej połowie XX wieku liczba ludności Warszawy rozwijała się w tempie 1,9% rocznie. Znacznie wyższą dynamikę rozwoju miały miasta–stolice województw, które przed wojną nie pełniły tej funkcji, na przykład Koszalin, z dynamiką 8,7% rocznie, Olsztyn (5,9%), Rzeszów (5,6%) i Zielona Góra (5,0%).

Na początku XX wieku Warszawa nie pełniła funkcji stolicy – była jednym z dziesięciu miast gubernialnych Kraju Przywiślańskiego pod zaborem rosyjskim, a jej rozwój był oparty na czynnikach wzrostu gospodarczego. O znaczeniu tego rozwoju świadczy, że w latach 1881–1910 dynamiką rozwoju ludnościowego Warszawa (5,2% rocznie) przewyższała inne stolice europejskie (tab. III.21), z wyjątkiem Moskwy (7,1% rocznie).

Liczba ludności Warszawy rosła szybciej niż Paryża (1,4%), Pragi (1,9%), Rzymu i Wiednia (po 4,0% rocznie), które jako miasta były już uformowane; szczególnie wolno rosło największe miasto Europy, Londyn (0,9%). Szybciej rozwijały się tylko Moskwa i Budapeszt (6,9%) od 1867 r. jako stolica Królestwa Węgierskiego. Po I wojnie światowej najwyższą dynamikę rozwoju miały Praga (12% rocznie) – stolica nowo utworzonego państwa – oraz Moskwa (5,6%) i Rzym (4,9%). Natomiast w drugiej połowie XX w. Warszawa była najszybciej rozwijającą się stolicą europejską, gdyż odtwarzała swój potencjał ludnościowy utracony w czasie wojny. Pozostałe brane pod uwagę stolice miały ustabilizowaną lub nieznacznie malejącą liczbę ludności. Warszawa w drugiej połowie XX w. poprawiła swoją lokatę na skali ludnościowej wielkich miast Europy. W 1950 r. przewaga ludnościowa Berlina i Londynu nad Warszawą była ponad 4-krotna, Paryża 3,5-krotna i Wiednia 2-krotna, w 2000 r. zaś przewaga ta znacznie zmalała: zaludnienie Berlina i Londynu było około 2-krotnie większe, Paryża 1,3-raza większe, a Wiedeń miał nieco mniej ludności niż Warszawa. W wielkich stolicach europejskich (bez aglomeracji) liczba ludności jest od dłuższego czasu ustabilizowana lub nawet malejąca i podobny proces będzie zachodził w rozwoju Warszawy.

Tabela III.21. Rozwój liczby ludności Warszawy na tle wybranych miast Europy, 1880–2000

Table III.21. Warsaw population growth as compared to selected European cities, 1880–2000

Miasta (bez aglomeracji) Cities (excluding urban agglomerations)	Lata / Years						
	1880	1910	ok. 1930	1937–39	1950	1975	2000
Warszawa	383	781	1 172	1 289	804	1 436	1 610
Berlin	1 122	2 071	4 333	4 339	3 336	3 126	3 386 ¹
Budapeszt	371	880	1 005	1 059	1 626	2 056	1 812
Hamburg	290	932	1 147	1 677	1 796	1 717	1 705 ¹
Londyn (Greater)	4 713 ²	7 160 ³	8 110 ⁴	8 615 ⁵	8 197 ⁶	7 369 ⁷	7 172 ⁸
Londyn (Inner)	3 830 ²	4 522 ³	4 397 ⁴	4 013 ⁵	3 682 ⁶	2 959 ⁷	2 766 ⁸
Moskwa	612	1 481	2 029 ⁹	3 798 ¹⁰	5 100	8 142 ¹¹	8 630
Paryż	2 239	2 888	2 891	2 829	2 848 ¹²	2 297	2 125 ¹³
Praga	162	224	849	977	933	1 164	1 184
Rzym	300	539	1 008	1 275	1 566	2 485	2 559
Wiedeń	1 163	2 083	1 866	1 771	1 616	1 594	1 551

¹ 1 VII 1999; ² 1881 r.; ³ 1911 r.; ⁴ 1931 r.; ⁵ 1939 r.; ⁶ 1951 r.; ⁷ 1971 r.; ⁸ 2001 r.; ⁹ 1926 r.; ¹⁰ 1937 r.; ¹¹ 1979 r.; ¹² 1954 r.; ¹³ 8 III 1999 r.

Źródło: Demographic yearbook 1952, tab. 8; Fogelson, 1938, tab. 32; Eberhardt, 2002, tab. 64; Kurowski, 1987, tab. 6; Rocznik demograficzny 2002, 2003; www.demographia.com; www.praha.czso.cz; www.statistik.at; www.paris.fr.

III.2. Prognoza ludności

Prognozy ludności sporządzane są najczęściej dla całego kraju. Główny Urząd Statystyczny pierwszą prognozę dla Polski opublikował w *Małym Roczniku Statystycznym 1939*. Po II wojnie światowej pierwsze publikowane prognozy dotyczyły okresu po 1955 r. i były sporządzane dla całego kraju. Wraz ze wzrostem doświadczeń przystąpiono do prognoz regionalnych i wojewódzkich. Prognoza dla województw opracowana (w wersji biologicznej) przez Główny Urząd Statystyczny w 1971 r. przewidywała, że liczba ludności Warszawy do 2000 roku będzie wynosiła: w roku 1975 – 1317,5 tys., 1980 – 1313,3 tys., 1985 – 1293,4 tys., 1990 – 1260,6 tys. 1995 – 1222,0 tys. i 2000 – 1179,2 tys. (Aleksińska, 1971, tab. 10). Jak łatwo sprawdzić, uwzględniając saldo migracji, prognoza była dość trafna tylko dla 1975 r., w kolejnych latach coraz bardziej odbiegała od faktycznej liczby ludności Warszawy. Pierwsza prognoza dla m.st. Warszawy według dzielnic ukazała się dopiero na początku XXI wieku (tab. III.22).

Według prognozy liczba ludności Warszawy do końca pierwszej dekady XXI w. spadnie do 1678,0 tys., z 1689,2 tys. w 2002 r., czyli przeciętnie rocznie o 0,1%.

Z jednej strony, w „starych” dzielnicach miasta, tych sprzed 1951 r., liczba ludności będzie malała przeciętnie rocznie w tempie od $-0,4\%$ (Bielany), przez $-1,0\%$ (Śródmieście), do $-1,3\%$ (Żoliborz). Z drugiej strony, w „nowych” dzielnicach, dzięki istnieniu terenów pod inwestycje mieszkaniowe, będzie rosła od $0,2\%$ rocznie na Bemowie, przez $1,5-1,7\%$ w Ursusie, Wilanowie i na Ursynowie, do $6,1\%$ w Białołęce. W efekcie liczba ludności Warszawy lewobrzeżnej będzie spadała o $0,3\%$, a prawobrzeżnej rosła o $0,5\%$ rocznie.

Tabela III.22. Prognoza ludności Warszawy według dzielnic, 2000–2030

Table III.22. Population forecast for Warsaw population by quarters, 2000–2030

Dzielnice (data opracowania prognozy) Quarters (date of drawing up the projections)	Prognozowana liczba ludności w roku: Projected population number in the year:						
	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
M.st. Warszawa ¹ (1971)	1 179,2	x	x	x	x	x	x
M.st. Warszawa ² (1993)	1 650,0	x	x	x	x	x	x
M.st. Warszawa ² (1997)			≈ 1 650,0	x	x	x	x
M.st. Warszawa ² (1999)	1 606,7	1 586,5	1 585,2	1 590,0	1 588,4	x	x
M.st. Warszawa (2003)	x	1 687,6	1 678,0	1 660,3	1 630,9	1 588,4	1 532,7
Bemowo	x	105,5	106,1	105,9	104,8	102,2	98,4
Białołęka	x	70,4	86,1	99,7	110,5	117,3	120,3
Bielany	x	136,8	133,8	129,6	124,1	117,5	110,4
Mokotów	x	226,4	213,7	200,3	186,1	172,5	159,6
Ochota	x	92,6	89,9	87,1	84,2	81,3	78,2
Praga Południe	x	185,8	180,7	174,3	166,5	157,5	147,6
Praga Północ	x	73,1	70,7	68,6	66,6	64,4	61,9
Rembertów	x	21,9	22,8	23,9	25,2	26,6	27,8
Śródmieście	x	134,2	127,3	120,5	113,8	107,7	101,6
Targówek	x	122,3	119,5	115,7	110,8	104,9	98,4
Ursus	x	45,0	47,7	50,0	51,9	53,0	53,3
Ursynów	x	142,8	152,4	160,1	164,6	165,0	161,6
Wawer	x	64,4	67,0	69,3	71,0	71,6	71,4
Wesoła	x	19,3	21,7	24,2	26,8	29,2	31,1
Wilanów	x	14,4	15,5	16,9	18,5	20,2	21,8
Włochy	x	40,3	41,9	43,3	44,4	45,2	45,5
Wola	x	142,9	134,8	126,5	118,5	111,1	103,9
Żoliborz	x	49,4	46,7	44,4	42,6	41,2	39,9
Wwa lewobrzeżna	x	1 130,3	1 109,6	1 084,6	1 053,5	1 016,9	974,3
Wwa prawobrzeżna	x	557,3	568,4	576,7	577,3	571,5	558,4

¹ Wersja biologiczna (bez uwzględnienia migracji ludności) dla Warszawy w podziale administracyjnym z 1971 r.

² Bez dzielnicy Wesoła.

Źródło: Rocznik Demograficzny 1972, tab. 2(102); Raport o stanie Warszawy 1994, s. 197; Strategia rozwoju Warszawy do 2010 roku; Prognoza ludności według wieku w przekroju powiatów na lat 2000–2020; Panorama dzielnic Warszawy w 2003 roku, tab. 15(24).

W drugiej dekadzie XXI w. tempo spadku liczby ludności miasta będzie nieco większe i wyniesie 0,3% rocznie, w wyniku pogłębienia się spadków w dzielnicach „starej” Warszawy, do których dołączy Bemowo (0,1% rocznie). Najsilniejsze spadki liczby ludności wystąpią na Mokotowie (1,3%), Woli (1,2%) i w Śródmieściu (1,1%). Największe tempo wzrostu liczby ludności wystąpi w dzielnicach posiadających łatwo dostępne tereny pod zabudowę, a mianowicie w Wilanowie (2,0% rocznie), Wesołej (2,4%) i Białołęce (2,8%). Potencjał ludnościowy Warszawy lewobrzeżnej będzie się zmniejszał o 0,5% rocznie, a prawobrzeżnej rósł o 0,2% rocznie.

W trzeciej dekadzie tempo spadku liczby ludności Warszawy będzie dwukrotnie wyższe (-0,6% rocznie) niż w poprzednim dziesięcioleciu. Do wyludniających się dzielnic „starej” Warszawy, z najsilniej wyludniającą się Wolą (-1,2%) i Mokotowem (-1,4%), dołączą Bemowo (-0,6%) i Ursynów (-0,2% rocznie). Tempo wzrostu liczby ludności Białołęki (0,9%), będzie trzykrotnie niższe niż w poprzedniej dekadzie, a względnie najwyższa będzie dynamika wzrostu Rembertowa (1,0%), Wesołej (1,6%) i Wilanowa (1,7%). Liczba mieszkańców lewobrzeżnej Warszawy będzie malała o 0,8% rocznie, ale i prawobrzeżna część miasta będzie miała malejącą liczbę ludności (o 0,3% rocznie).

Opisany przebieg rozwoju ludności Warszawy zależy od trafności założeń prognozy, które w dłuższym czasie mogą mieć nieco inny przebieg, w zależności od szybkości zmian kulturowych czy wydarzeń społeczno-gospodarczych.

IV. RUCH NATURALNY

IV.1. Małżeństwa i rozwody

Przed odzyskaniem niepodległości na ziemiach zaboru rosyjskiego zawieranie związków małżeńskich regulował Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego, który od 1836 r. sprawy małżeńskie oddał wyłącznej kompetencji sądów duchownych czterech uznanych wyznań, to jest rzymskokatolickiego, greckokatolickiego (unickiego), prawosławnego i protestanckiego (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, T. XVIII, nr 65, s. 57). Małżeństwa innych wyznań chrześcijańskich, mojżeszowego i mahometan podlegały przepisom religijnym tych wyznań, lecz po zawarciu ślubu religijnego akt małżeństwa (tylko co do żydów i mahometan) spisywał świecki urzędnik stanu cywilnego, zaś sprawy małżeńskie tych wyznań należały do sądów świeckich. Tym samym uregulowaniem określono wiek zawarcia małżeństwa – nie mniej niż 18 lat dla mężczyzn i 16 lat dla kobiet (*op.cit.*, dział 1, art. 6 na s. 62). Prawo to na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego przetrwało do 1945 r., gdyż przygotowany w 1929 r. i podany do publicznej wiadomości w 1931 r. projekt prawa małżeńskiego przewidujący fakultatywne śluby cywilne i wyznaniowe, rozwody, równość praw i obowiązków małżeńskich oraz przekazanie orzecznictwa w sprawach małżeńskich sądom państwowym został odrzucony przez hierarchów kościoła katolickiego. W efekcie w Warszawie i w pozostałych ziemiach byłego zaboru rosyjskiego do 1945 r. obowiązywały przepisy z pierwszej połowy XIX w.

W kościele katolickim, zgodnie z prawem kanonicznym, małżeństwo może być rozwiązane przez unieważnienie przez sąd konsystorski lub zgon jednego z małżonków. Nie istnieje instytucja rozwodu, możliwa natomiast jest separacja „od łoża i stołu”, ale nie stanowi ona rozwiązania małżeństwa. Kościół ewangelicki, stojąc na stanowisku nierozłączności małżeństwa, które nie jest uznawane za sakrament, dopuszcza rozwód jako tolerowaną konieczność. Sam ich nie przeprowadza, ale respektuje decyzje sądów świeckich. Władze kościoła (konsystorz) badają jednak, w kategoriach życia duchowego, zdolność do powtórnego małżeństwa.

W religii judaistycznej wiek zdolności do małżeństwa dla mężczyzn wynosił ukończone 13 lat, u kobiet 12 lat. Wczesne małżeństwa, co prawda bardzo

rzadko spotykane, zawierane u rabinów duchownych nie podlegały rejestracji rabinów urzędowych i nie były rejestrowane w statystyce ruchu naturalnego (Konczyński, 1913, s. 53); legalizowano je w momencie dojścia współmałżonków do pełnoletności. Podczas spisu ludności związki takie traktowano na równi ze związkami prawnymi. Nie tylko małżeństwa przedwczesne, naruszające prawny wiek zdolności do zawarcia małżeństwa, ale w ogóle część ślubów religijnych nie była rejestrowana w aktach stanu cywilnego. W religii judaistycznej małżeństwo jest świętym węzłem rozwiązywanym jedynie przez śmierć lub rozwód religijny. Podstawą zawarcia małżeństwa jest kontrakt ślubny sporządzony u rabina zgodnie z zasadami talmudycznego prawa cywilnego. Nierespektowanie kontraktu może być podstawą wystąpienia o rozwód. Wystąpienie o rozwód przysługuje jedynie mężczyźnie, a do jego uzyskania wystarczy wręczenie żonie listu rozwodowego sporządzonego zgodnie z zasadami tegoż prawa. Żonie odprowadzanej wbrew jej woli klauzula kontraktu ślubnego zabezpiecza wysokie odszkodowanie. Wyjątkiem jest bezdzietność żony, która stanowi podstawę do rozwodu bez odszkodowania. W statystyce ruchu naturalnego małżeństwa religijne wyznania mojżeszowego niezarejestrowane w urzędach stanu cywilnego zaliczane były do małżeństw nieformalnych.

Po II wojnie światowej, dekretem z 25 września 1945 r., poddano regulacji prawnej, obowiązującej na terenie całego kraju, prawo małżeńskie (Dz.U. 1945, nr 48, poz. 270) wprowadzające instytucję rozwodów.²⁴ Równocześnie dekretem z dnia 25 września 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 48, poz. 272), wprowadzono jednolite prawo o aktach stanu cywilnego i powołano z dniem 1 stycznia 1946 r. na obszarze całego kraju świeckie „urzędy stanu cywilnego, których obowiązkiem jest prowadzenie ksiąg stanu cywilnego i wykonywanie innych czynności w zakresie rejestracji stanu cywilnego”. Tego samego dnia wydano też dekret (Dz.U. 1945, nr 48, poz. 273) uchylający szereg dotychczas obowiązujących przepisów dotyczących prawa małżeńskiego i aktów stanu cywilnego, poczynając od dekretu króla saskiego z 23 lutego 1809 r. dla Księstwa Warszawskiego.

Zmienione zostały zasady rejestracji związków małżeńskich. Nowo zawierane związki miały moc prawną tylko wówczas, gdy zostały zawarte w urzędzie stanu cywilnego. Utworzone świeckie USC przejęły od parafii wyznaniowych funkcje rejestracji ruchu naturalnego. Określono również dolną granicę wieku zawierania małżeństw na ukończone 18 lat, zarówno dla mężczyzn jak i kobiet (Dz.U. 1945, nr 48, poz. 270, art. 6). Z ważnych powodów władza opiekuńcza mogła zezwolić na wstąpienie w związek małżeński osobie, która nie ukończyła 18 roku życia. Przez kilka powojennych lat część związków była zawierana tylko w kościele i umykała oficjalnej statystyce. Związki te z opóźnieniem były prawnie zawierane w urzędzie.

Pierwsze powojenne prawo o aktach stanu cywilnego regulujące sprawy rejestracji małżeństw, urodzeń i zgonów przetrwało dziesięć lat. Dekretem z dnia 8 czerwca 1955 r. (Dz.U. 1955, nr 55, poz. 151) wprowadzono „Prawo o aktach

²⁴ Episkopat Polski wydał 7 grudnia 1945 r. orędzie „W sprawie małżeńskiej”, w którym stwierdza, że nowe prawo nie uwzględnia uprawnień i prawodawstwa Kościoła, i jest niezgodne z chrześcijaństwem i katolickimi tradycjami kraju.

stanu cywilnego” zmieniające obowiązujące przepisy, ale nie podstawowe zasady rejestracji w urzędzie stanu cywilnego. Nowelizacja z 2 grudnia 1958 r. (Dz.U. 1958, nr 72, poz. 358) zabroniła zawierania ślubu kościelnego przed zarejestrowaniem związku małżeńskiego w urzędzie stanu cywilnego – spowodowało to wzrost liczby zarejestrowanych małżeństw w 1959 r. o około 15,0 tys. w porównaniu do lat poprzednich. Dotyczyło to głównie ludności zamieszkałej na wsi. Nowe „Prawo o aktach stanu cywilnego” wprowadzono ustawą z 29 września 1986 r. (Dz.U. 1986, nr 36, poz. 180) i, nowelizowane, obowiązuje do dnia dzisiejszego.

Prawo rodzinne skodyfikowane w kodeksie rodzinnym ustawą z dnia 27 kwietnia 1950 r. (Dz.U. 1950, nr 34, poz. 308) zastąpiło prawo małżeńskie z 1945 r. Z dniem 1 stycznia 1965 r. wszedł w życie, uchwalony 25 lutego 1964 r., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy* (Dz.U. 1964, nr 9, poz. 59 z późniejszymi zmianami) obowiązujący do dzisiaj. W obu ustawach, z 1950 i 1965 r., utrzymano zasadę dopuszczalności rozwiązania małżeństwa przez rozwód. Rozwód jest rozwiązaniem ważnego związku małżeńskiego przez sąd na żądanie jednego lub obojga małżonków. W prawie polskim podstawową przesłanką rozwodu jest istnienie trwałego i zupełnego rozkładu pożycia małżeńskiego. Informacje statystyczne o prawomocnie orzeczonych rozwodach zbierane są przez Ministerstwo Sprawiedliwości od 1 stycznia 1949 r.

W *Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym* z 1 stycznia 1965 r. podniesiono dolną granicę wieku mężczyzn uprawniającego do zawarcia małżeństwa z 18 do 21 lat, co przejściowo ograniczyło liczbę przedwczesnych związków.

Z dniem 15 listopada 1998 r., na podstawie ustawy z dnia 24 lipca 1998 r. (Dz.U. 1998, nr 117, poz. 757), wprowadzono w życie przepis o możliwości zawarcia małżeństwa przed osobą duchowną (w potocznym języku nazwano je „małżeństwem konkordatowym”), która jest zobowiązana do zarejestrowania tego aktu w urzędzie stanu cywilnego w ciągu 5 dni od dnia zawarcia małżeństwa. Konsekwencją niedopełnienia tej czynności przez duchownego jest nieistnienie małżeństwa według prawa polskiego. Podstawą prawną do wprowadzenia tego aktu było podpisanie 28 lipca 1993 r. konkordatu między Polską a Stolicą Apostolską i ratyfikowanie go 3 kwietnia 1998 r. przez polski parlament (Dz.U. 1998, nr 51, poz. 319). Zawarcie „małżeństwa wyznaniowego” ze skutkami w prawie cywilnym jest możliwe w następujących kościołach i związkach wyznaniowych: Kościół Katolicki (wszystkie obrządki), Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP, Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP, Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w RP, Kościół Chrześcijan Baptystów w RP, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego w RP, Kościół Polskokatolicki w RP, Kościół Starokatolicki Mariawitów w RP, Kościół Zielonoświątkowy w RP, Gminy wyznaniowe żydowskie w RP.

Kolejną zmianą w *Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym* była ustawa z 21 maja 1999 r. (Dz.U. 1999, nr 52, poz. 532) wprowadzająca z dniem 16 grudnia 1999 r. instytucję separacji, istniejącą w kościelnym prawie kanonicznym. Separacja uchyla wspólnotę małżeńską (majątkową) bez prawa wstępowania współmałżonków w nowe związki małżeńskie. „Jednakże mimo zupełnego rozkładu pożycia orzeczenie separacji nie jest dopuszczalne, jeżeli wskutek niej miałyby ucierpieć dobro wspólnych małoletnich dzieci małżonków albo jeżeli z innych względów

orzeczenie separacji byłoby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego". Wprowadzenie instytucji separacji świadczy nie tyle o dbałości o ograniczenie liczby – zakazanych przez prawo kanoniczne – rozwodów, których liczba przecież od trzydziestu lat utrzymuje się na tym samym poziomie (1,1 rozwodów na 1000 ludności), ile o rosnącym wpływie kościoła na kształtowanie prawa rodzinnego w Polsce. Ponadto od 1991 r. sprawy rozwodowe prowadzą wyłącznie sądy wojewódzkie, poprzednio zaś sądy rejonowe. Zmiana ta ogromnie wydłużyła samą procedurę i spowodowała istotną niedogodność dla zainteresowanych ze względu na konieczne dojazdy do siedziby sądu. Należy oczekiwać, że jednym ze społecznych następstw ustawy będzie dalszy wzrost liczby konkubinatów nazywanych też związkami kohabitacyjnymi. Związki te noszą wszelkie znamiona małżeństwa, ale są związkami nieformalnymi, nie są rejestrowane w urzędach stanu cywilnego i nie są objęte sprawozdawczością bieżącą. Informacje o takich związkach pochodzą z badań ankietowych i ze spisu ludności, który rejestruje stan faktyczny, a nie formalnoprawny. Z badań ankietowych wynika, że w 1978 r. było takich związków 95 tys., w 1988 r. 145 tys., a w 1995 r. 155 tys. Dopiero powszechny spis ludności w maju 2002 r. pozwolił ustalić faktyczną liczbę związków partnerskich na 198 tys., w tym 148,6 tys. w miastach. W Warszawie w związku partnerskim żyło 15 507 osób, a w separacji 9708 osób.

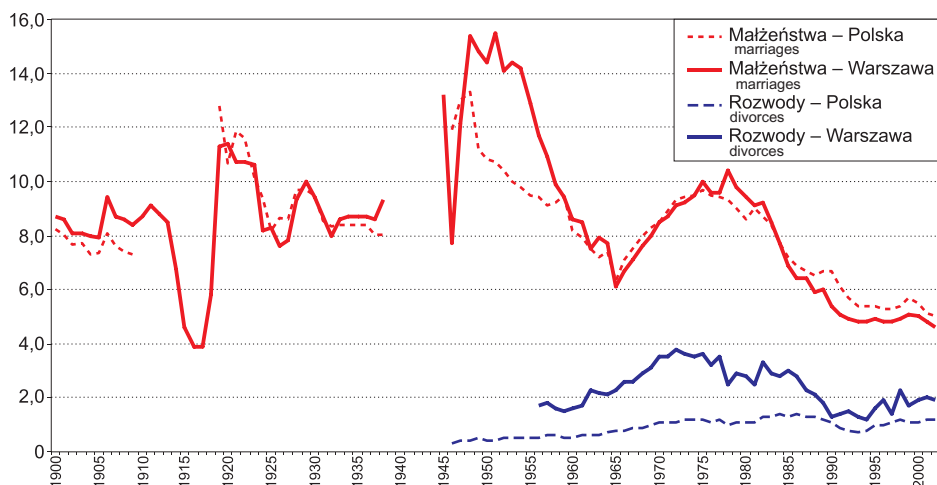
Z początkiem ostatniej dekady ubiegłego wieku zaczął się proces transformacji związków małżeńskich. Obok coraz liczniejszych związków kohabitacyjnych na przełomie XX i XXI wieku pojawiły się nowe związki, typu LAT (ang. *Living Apart Together*; pol. bycie osobno razem), w których partnerzy utrzymują stałe kontakty seksualne, ale mieszkają oddzielnie. Motywem ich powstania jest obawa przed zobowiązaniami i konsekwencjami związku małżeńskiego i dominująca chęć robienia kariery zawodowej.

IV.1.1. Małżeństwa

W analizach małżeństw posługujemy się powszechnie stosowaną miarą ogólnego współczynnika zawierania małżeństw, który oblicza się jako stosunek liczby małżeństw zawartych w badanym roku do średniej liczby ludności w tymże okresie (zwykle liczby ludności w połowie roku), w przeliczeniu na 1000 ludności. Współczynnik ten nie uwzględnia wpływu zmian struktury wieku zbiorowości, dlatego jego wartość poznawcza i porównawcza jest ograniczona. Bardziej poprawny metodycznie jest współczynnik zawierania małżeństw obliczany jako stosunek liczby małżeństw do liczby ludności zdolnej do zawierania małżeństw, np. w wieku 15 lat i więcej. Jednak stosowanie tego współczynnika jest możliwe tylko dla lat spisowych, dla których znana jest liczebność tej grupy ludności, natomiast przy wieloletnich analizach retrospektywnych musimy pozostać przy miarach uproszczonych.

W ostatnim pięcioleciu XIX wieku zawierano w Warszawie przeciętnie rocznie około 5,8 tys. małżeństw (4,0 tys. chrześcijańskich i 1,8 tys. niechrześcijańskich), co odpowiadało współczynnikowi 9,5 małżeństw na 1000 ludności. Należy jednak pamiętać, że poza rejestracją w aktach stanu cywilnego pozostawała część żydowskich ślubów religijnych, co wpływało na obniżenie współczynników

małżeństw dla całej ludności. Lata 1900–1903 były latami kryzysu, ograniczenia produkcji i bezrobocia, co spowodowało spadek natężenia zawieranych małżeństw do 8,3‰ w pierwszym pięcioleciu (ryc. IV.1, tab. A.7.a,b). Częstość zawierania małżeństw w Warszawie była niewiele wyższa niż na pozostałych ziemiach polskich. Rewolucja 1905 r. i towarzyszące jej strajki i lokauty wpłynęły na dalszy spadek częstości zawierania małżeństw do 7,9‰. W latach poprzedzających wybuch I wojny światowej, pomimo koniunktury zbrojeniowej, częstość zawierania małżeństw tylko nieznacznie wzrosła (9,1‰ w 1911 r.).

Ryc. IV.1. Małżeństwa i rozwody w Warszawie (na 1000 ludności), 1890–2002

Fig. IV.1. Marriages and divorces in Warsaw (per 1000 of the population), 1890–2002

W czasie I wojny światowej liczba zawieranych małżeństw drastycznie spadła, do 3,9‰ w latach 1916–1917. W pierwszym roku wojny młodzi mężczyźni zostali powołani do wojska, a od wiosny do lipca 1915 r. Rosjanie ewakuowali w głąb Rosji większe zakłady przemysłowe wraz z personelem, część osób wyjechała dobrowolnie. Po wkroczeniu Niemców (5 VIII 1915), w związku z kłopotami aprowizacyjnymi, część mieszkańców opuściła Warszawę przenosząc się na wieś, bliżej źródeł żywności, a niewielka część wyjechała na roboty do Niemiec. Liczba potencjalnych nupturientów (osób mających zawrzeć związek małżeński), szczególnie płci męskiej, była zdecydowanie mniejsza.

W pierwszych pięciu powojennych latach (1919–1923) liczba zawieranych małżeństw wzrosła do około 10,3 tys. rocznie, a współczynnik częstości oscylował między 11,3‰ a 10,7‰. Wysoka liczba zawieranych małżeństw była efektem zarówno powojennej kompensacji, jak i wchodzenia w wiek małżeński roczników wyżu demograficznego z ostatniej dekady XIX w. Wysokie wahania współczynników małżeństw między 7,6‰ a 10‰ w latach 1924–1937 są wynikiem niżu demograficznego z lat 1910–1918, a także zmieniającej się sytuacji gospodarczej, z ożywieniem w drugiej połowie lat 1920. i kryzysem gospodarczym w pierwszej połowie lat 1930.

Dla pierwszej połowy XX wieku nie istnieją materiały statystyczne pokazujące zjawisko zawierania małżeństw według okręgów (komisariatów) czy dzielnic Warszawy. Można jedynie pokazać różnice częstości zawierania małżeństw według wyznania (tab. IV.1).

Tabela IV.1. Małżeństwa na 1000 ludności według wyznania, 1905–1938

Table IV.1. Marriages per 1000 of population by denomination, 1905–1938

Rok Year	Wyznanie Denomination		Rok Year	Wyznanie Denomination	
	chrześcijańskie Christian	mojżeszowe Jewish		chrześcijańskie Christian	mojżeszowe Jewish
1905	9,4	5,1	1922	13,2	5,9
1906	11,0	6,3	1923	12,7	6,8
1907	9,8	6,6	1924	10,4	4,0
1908	9,8	6,5	1925	10,4	3,9
1909	9,6	6,4	1926	9,0	4,4
1910	10,1	6,3	1927	9,5	4,2
1911	10,3	7,0	1928	11,3	4,6
1912	10,4	6,0	1929	11,9	6,2
1913	9,6	6,7	1930	10,9	5,8
1914	8,3	4,6	1931	10,3	4,9
1915	6,0	2,7	1932	9,7	4,0
1916	3,8	3,9	1933	10,1	8,6
1917	3,7	4,0	1934	10,1	5,4
1918	6,6	4,7	1935	10,3	4,9
1919	14,0	6,7	1936	10,5	4,2
1920	13,2	7,9	1937	10,3	4,4
1921	12,8	6,3	1938	11,2	4,5

Źródło: RSW 1931, tabl. 24; RSW 1937–1938.

Częstość zawierania małżeństw wśród ludności wyznania chrześcijańskiego była wyższa od częstości zawierania małżeństw ludności wyznania mojżeszowego, ale dane o zawieranych związkach ludności żydowskiej dalece odbiegają od wielkości rzeczywistych (Zalewska, 1996, s. 80). Mała wiarygodność ruchu naturalnego ludności żydowskiej wynikała ze sposobu rejestracji tych wydarzeń (Z.L., 1933, s. 58). W przypadku przyjścia na świat dziecka chrześcijańskiego fakt ten zapisywano w urzędzie parafialnym przy dokonywaniu chrztu. W podobny sposób były zapisywane związki małżeńskie. Natomiast, poczynając od 1870 r. po rok 1939, rejestrację urodzeń wyznań niechrześcijańskich w Warszawie prowadziły specjalne komórki znajdujące się przy komisariatach, a na pozostałym obszarze Królestwa rejestracją zajmowali się wyznaczeni urzędnicy gminni. Po zapisaniu narodzin do ksiąg rabinackich Żydzi powinni byli wraz z dwoma świadkami udać się do urzędnika stanu cywilnego, aby po uiszczeniu odpowiedniej

opłaty sporządzić akt urodzenia. Podobna zasada obowiązywała w przypadku zawarcia związku małżeńskiego. Z powodu tak uciążliwej procedury Żydzi często poprzestawali tylko na dopełnieniu aktu religijnego, który z ich punktu widzenia, szczególnie przy ślubach, miał moc obowiązującą. Dodatkowym elementem – jak pisze G. Zalewska (1996, s. 72) – była często spotykana u Żydów, zwłaszcza ubogich, niechęć do jakiegokolwiek kontaktu z urzędem, gdzie siedzieli ludzie nie zawsze przychylnie nastawieni wobec petentów z pejsami i w chałatach. Gabriela Zalewska (1996, s. 80), po krytycznej analizie porównawczej danych dla Warszawy z połowy lat 1920. i spisu 1931 r., stwierdziła, że aby uzyskać zbliżoną do rzeczywistości częstość zawierania związków małżeńskich ludności wyznania mojżeszowego w Warszawie należałoby tę częstość podnieść do poziomu częstości zawieranych związków ludności chrześcijańskiej.

Tabela IV.2. Liczba małżeństw zawartych w Warszawie w latach 1938–1942

Table IV.2. Number of marriages in Warsaw in the years 1938–1942

Narodowość Nationality	1938	1940	1941	1942
Polacy	10 259	8 592	7 020	6 720
Żydzi	1 672	1 281	360	–
Razem	11 931	9 873	7 380	6 720

Źródło: Warszawa w liczbach 1947, s. 8; Szarota, 1988, s. 75.

Dla okresu okupacji niemieckiej znana jest liczba zawieranych małżeństw w trzech latach (tab. IV.2). Współczynnik zawieranych małżeństw ogółem wyniósł w 1940 r. około 7,4‰, w 1941 około 5,6‰ i w 1942 około 6,5‰. Wśród ludności polskiej nastąpił stosunkowo niewielki spadek liczby zawieranych małżeństw. Mimo wywiezienia dużej liczby mężczyzn do obozów, na roboty przymusowe i ciężkich warunków materialnych liczba małżeństw zmniejszyła się stosunkowo niewiele. Zjawisko to należy tłumaczyć wcześniejszym dojrzewaniem młodzieży w latach okupacji, zarówno pod względem fizycznym, jak i psychicznym oraz prawdopodobnym obniżeniem wieku osób zawierających związki małżeńskie i przekonaniem, że małżeństwo chroni przed wywiezieniem na roboty przymusowe do Rzeszy. Młodzież chętniej i szybciej zawierała nowe znajomości, czemu sprzyjały kontakty konspiracyjne. Mniej dbano o stronę materialną, a jednocześnie młode pokolenie szybciej się usamodzielniało w związku z koniecznością pójścia do pracy, gdyż posiadanie stałego zatrudnienia dawało szansę uniknięcia wysyłki na przymusowe roboty.

W roku 1945, pierwszym po wyzwoleniu, zarejestrowano 4817 zawartych związków małżeńskich, czyli znacznie mniej niż w 1942 r., ale przy znacznie niższej liczbie mieszkańców odpowiadało to 13,2 zawartym małżeństwom na 1000 ludności. Kolejny rok przyniósł spadek liczby zawartych małżeństw do 3927, ale należy pamiętać, że od dnia 1 stycznia 1946 r. małżeństwa powinny być zawierane przed urzędnikiem stanu cywilnego i podana liczba dotyczy tych właśnie związków. Jak już wspomniano, przez kilka powojennych lat część związków była zawierana

tylko w kościele i umykała oficjalnej statystyce. W Warszawie liczba takich przypadków była raczej niewielka, w przeciwieństwie do obszarów wiejskich. Związki te z opóźnieniem były prawnie zawierane w urzędzie stanu cywilnego.

Lata 1947–1955 są okresem intensywnego zakładania rodzin przez pokolenie wyżu demograficznego z początku lat 1920. oraz powojennej rekompensaty – szczególnie w Warszawie – na co wskazują znacznie wyższa częstość zawieranych małżeństw niż przeciętnie w kraju. Liczba zawieranych małżeństw wzrosła do 7,7 w 1946 r. do 15,5 na 1000 ludności w 1951 r. przy średniej krajowej wynoszącej wówczas 10,7‰. Wymienione liczby i częstości zawierania małżeństw były najwyższe jakie wystąpiły w Warszawie w XX wieku.

W następnej dekadzie liczba i częstość zawierania związków małżeńskich szybko spadała, osiągając w 1965 r. minimum spowodowane podniesieniem dolnej granicy wieku mężczyzn wstępujących w związek małżeński z 18 do 21 lat. Dopiero po trzech latach, w roku 1968, częstość zawierania małżeństw powróciła do stanu sprzed reformy. Wstępujące w wiek małżeński pierwsze roczniki powojennego wyżu demograficznego spowodowały wzrost liczby i częstości zawieranych małżeństw, trwający do roku 1978, w którym zawarto w Warszawie 16,1 tys. małżeństw (10,4 na 1000 ludności). Następne lata przynoszą stały spadek liczby zawieranych małżeństw, z lekkim zahamowaniem spadku w pierwszym roku stanu wojennego (1982). Od 1992 r. liczba zawieranych małżeństw ustabilizowała się na poziomie 7,5–8 tys. rocznie (4,6 do 5 małżeństw na 1000 ludności). Od 1985 r. częstość zawierania małżeństw w Warszawie jest nieznacznie niższa od średniej krajowej.

Tabela IV.3. Małżeństwa w wielkich miastach na 1000 ludności, 1946–2000

Table IV.3. Marriages in large cities per 1000 of population, 1946–2000

Rok Years	Warszawa Warsaw	Kraków	Łódź	Poznań	Wrocław	Polska Poland	Miasta Urban	Wieś Rural
1946	11,9	13,8	10,9
1950	14,4	12,8	14,2	12,2	20,7	10,8	12,6	9,7
1955	12,9	12,3	10,9	10,2	14,2	9,5	10,8	8,4
1960	8,6	9,3	8,0	7,8	10,7	8,2	8,8	7,7
1965	6,1	5,7	6,0	5,9	8,3	6,3	6,6	6,1
1970	8,5	7,2	9,5	8,7	9,8	8,5	8,7	8,4
1975	9,7	8,1 ¹	10,0 ¹	9,2 ¹	10,3 ¹	9,7	9,6	9,8
1980	9,4	8,5	9,4	8,8	9,6	8,6	9,0	8,1
1985	6,9	6,7	7,2	7,1	7,2	7,2	7,3	7,1
1990	6,6	7,5	7,2	7,7	7,3	6,7	6,1	7,7
1995	4,9	5,2	4,9	5,2	4,9	5,4	5,1	5,8
2000	5,0	5,4	4,8	5,4	4,8	5,5	5,4	5,6
2002	4,5	4,4	4,4	4,8	4,3	5,0	4,9	5,2

¹ 1974 r.

Źródło: Roczniki Demograficzne z różnych lat.

Spośród pięciu wielkich miast znacznie wyższą niż Warszawa liczbę zawieranych małżeństw na 1000 ludności miał Wrocław (tab. IV.3), zasiedlany po wojnie przez ludność poprzednio zamieszkałą na terenach zagarniętych przez ZSRR. W 1950 r. grupa ta stanowiła 29,2% ludności miasta. Wrocław miał w tym czasie wyjątkowo młodą strukturę ludności według wieku i to, wraz z działaniem powojennej tendencji kompensacyjnej, zdecydowało o tak wysokiej, praktycznie niespotykanej gdzie indziej częstości zawierania małżeństw. Cechą wspólną wielkich miast są wyższe udziały ludności dorosłej i to głównie jej młodszych roczników, co ma wpływ na większą częstość zawierania małżeństw. Podobna jak w Warszawie częstość zawierania małżeństw występowała w 1950 r. w Łodzi, której liczba mieszkańców wzrosła z 497,0 tys. w 1946 r. do 628,1 tys. w 1950 r., ale nadal była niższa o 63,9 tys. niż w 1939 r. Wysokie wskaźniki dla Krakowa w latach 1950. są następstwem budowy i zasiedlania Nowej Huty, głównie przez ludzi młodych. Z biegiem lat różnice częstości zawierania małżeństw między Warszawą i pozostałymi dużymi miastami ulegały zatarciu, ale aż do końca lat 1980. Wrocław zachował czołową pozycję.

IV.1.2. Rozwody

Jak już wspomniano, kościół katolicki nie przewiduje możliwości rozwodu w przypadku zawarcia ślubu kościelnego. Istnieje tylko możliwość stwierdzenia nieważności małżeństwa lub separacji według norm prawa kanonicznego. Kościół ewangelicki i prawosławny dopuszczają rozwód przed sądem świeckim, jako tolerowaną konieczność, ale w przypadku powtórnego małżeństwa kościelnego konsystorz bada duchową zdolność do jego zawarcia. Do zilustrowania statystycznych rozmiarów rozpadu małżeństw w okresie międzywojennym można wykorzystać zbierane wówczas dane (tab. IV.4).

Przyjmując, że około 80% unieważnień i separacji udzielonych przez kościół rzymskokatolicki dotyczyło mieszkańców Warszawy i włączając rozwody w innych wyznaniach otrzymujemy wskaźnik częstości „rozwodów” 0,9 na 1000 ludności w 1921 r. i 1,0‰ w 1922 r. Biorąc pod uwagę późniejszy, od 1925 r., spadek wskaźnika do poziomu 0,3–0,4 rozwodów na 1000 ludności, jego początkowo znacznie wyższe wielkości należy interpretować jako rozpad rodzin w następstwie wojny.

Instytucja rozwodów została wprowadzona w Polsce 1 stycznia 1946 r. Dane o rozwodach były oparte na dokumentacji sądów powiatowych i za lata 1946–1948 brak jest dokładniejszych informacji. Rozwody orzeczone w latach 1949–1953 opracowywano już w podziale według miejsca zamieszkania powoda (osoby występującej z wnioskiem o rozwód), co umożliwiło uzyskanie danych w podziale na miasta i wieś. Odnośnie do lat 1954–1959 istniały tylko informacje sumaryczne według siedziby sądu wojewódzkiego. Dopiero od roku 1960 metoda zbierania i opracowywania materiału podstawowego umożliwiła uzyskiwanie danych w szczegółowych przekrojach.

Dla m.st. Warszawy istnieją publikowane dane o rozwodach w latach 1950–1951 i corocznie poczynając od 1955 r., bez uwzględnienia podziału na dzielnice.

Wydarzenia wojenne zwykle powodują rozerwanie wielu związków małżeńskich, a pospiesznie zawierane nowe związki częstokroć okazują się nietrwale. Pierwsze lata powojenne nie przyniosły jednak wielkiej fali rozwodów, co mogło być spowodowane stosunkowo niedużą liczbą małżeństw zawartych w czasie wojny, gdyż na terenach włączonych do Rzeszy okupant zakazał zawierania związków małżeńskich mężczyznom-Polakom przed ukończeniem 28 lat i 24 lat kobietom-Polkom (Rosset, 1975, II, s. 135). Poza tym duża liczba małżeństw została już rozbita w czasie wojny przez śmierć lub nieobecność jednego z małżonków. Jednak w Warszawie w 1950 r. orzeczono 1067 rozwodów, tzn. 1,63 na 1000 ludności, czyli ich natężenie było czterokrotnie większe od przeciętnej ogólnokrajowej (tab. IV.5).

Tabela IV.4. Unieważnienia małżeństw, separacje i rozwody w Warszawie¹, 1921–1937

Table IV.4. Annulment of marriages, separations and divorces in Warsaw, 1921–1937

Lata Years	Rzymskokatolickie ² Roman Catholic		Ewangelicko- Augsburskie Lutheran	Ewangelickie- Reformowane Calvinist	Prawo- sławne Orthodox	Mojzeszowe ³ Jewish
	unieważnie- nia annulment	separacje separations	rozwody divorces			
1921	137	117	84 ³	218 ³	138 ³	185
1922	138	122	119 ³	250 ³	150 ³	196
1923	184	118	23	127	29	168
1924	124	118	30	111	30	160
1925	55	103	18	14	27	143
1926	63	119	14	6	32	139
1927	59	112	13	7	29	141
1928	63	119	23	5	59	176
1929	59	121	16	5	65	175
1930	59	128	19	2	51	156
1931	72	157	23	5	49	127
1932	87	176	14	3	140 ⁴	118
1933	87	172	12	4	84 ⁴	132
1934	39	134	11	3	34 ⁴	136
1935	69	157	15	6	46 ⁴	132
1936	45	129	9	3	43 ⁴	139
1937	47	130	11	3	37 ⁴	128

¹ Dane z konsystorzki poszczególnych wyznań i gminy wyznaniowej żydowskiej.

² Dane obejmują wszystkie orzeczenia Sądu Arcybiskupiego w obrębie archidiecezji warszawskiej, z których około 80% dotyczy mieszkańców m.st. Warszawy.

³ Dane obejmują również przyjezdnych.

⁴ Łącznie z rozwodami udzielonymi przez Kościół Polskonarodowy Prawosławny.

Źródło: RSW, 1925, tabl. 34; 1926, tabl. 25; 1931, tabl. 31; 1934, 1935, tabl. 35; 1936 i 1937, tabl. 36.

W Warszawie, podobnie w Łodzi, przez całą drugą połowę XX w. występowała wysoka stopa rozwodów, przy czym jej maksimum przypada na lata 1970. Następne lata przynoszą spadek natężenia rozwodów, jednak ich poziom nadal pozostaje bardzo wysoki, przyjmując skalę zaproponowaną przez znanego demografa Edwarda Rosseta (1986, s. 175), w najobszerniejszym doychczas monograficznym opracowaniu tego tematu. Odnotowując tylko, że głównymi przyczynami rozwodów są niewierność małżeńska (30%), alkoholizm (27%), niezgodność charakterów (27%) i naganny stosunek do członków rodziny (10%), naszym obiektem zainteresowania pozostaje pokazanie sytuacji demograficznej Warszawy na tle różnicowań przestrzennych zjawiska.

Tabela IV.5. Rozwody w wielkich miastach na 1000 ludności, 1946–2000

Table IV.5. Divorces in large cities per 1000 of population, 1946–2000

Rok Year	Warszawa Warsaw	Kraków	Łódź	Poznań	Wrocław	Polska Poland	Miasta Urban	Wieś Rural
1946	0,30	0,80	0,10
1950	1,63	.	1,43	.	.	0,40	0,88	0,16
1955	1,65	.	1,92	.	.	0,50	0,92	0,15
1960	1,71	1,16	1,34	0,66	1,33	0,50	0,88	0,15
1965	2,44	1,53	1,77	1,29	1,98	0,80	1,27	0,23
1970	3,50	2,24	2,92	1,74	2,59	1,10	1,75	0,32
1975	3,58	1,99	3,04	1,90	2,37	1,20	1,85	0,42
1980	2,86	2,40	3,02	1,81	1,92	1,12	1,63	0,40
1985	2,96	1,77	2,99	2,20	2,71	1,32	1,86	0,51
1990	1,34	2,03	2,32	1,65	1,97	1,11	1,47	0,48
1995	1,63	1,26	2,22	1,32	2,00	1,00	1,32	0,41
2000	2,01	1,55	1,92	1,88	2,27	1,11	1,52	0,45
2002	1,99	155,00	2,28	1,92	1,80	1,19	1,63	0,48

Źródło: Roczniki Demograficzne z różnych lat.

Inną miarą częstości rozwodów niż ich liczba na 1000 ludności, jest relacja liczby orzeczonych rozwodów do liczby zawartych małżeństw z tego samego roku, nazywana wskaźnikiem rozpadu małżeństw (tab. IV.6).

Jeśli przyjąć, na podstawie tabeli IV.4, że w Warszawie w 1937 r. rozwiązano 297 małżeństw, to przy zawartych 11 931 małżeństwach otrzymalibyśmy wskaźnik rozpadu małżeństw w wysokości 25 na 1000, co wydaje się dość prawdopodobne, gdyż w 1946 r. wskaźnik ten dla miast wynosił 59,3. Nie znamy stosownej wielkości dla Warszawy w 1946 r., a jej wielkość w 1950 r. wskazuje, że statystycznie rozpadało się wówczas co dziewiąte małżeństwo. Gwałtowne przyspieszenie rozpadu małżeństw nastąpiło w latach 1960., gdy upowszechniła się świadomość możliwości rozwiązania rozpadającego się małżeństwa, które od 10 grudnia 1958 r. były obowiązkowo zawierane najpierw w urzędzie stanu cywilnego, a dopiero na podstawie wyciągu z aktu małżeństwa można było zawrzeć ślub kościelny. W 1970 r. w Warszawie statystycznie rozpadało się prawie co

drugie małżeństwo, w Poznaniu co piąte, a w pozostałych wielkich miastach, w przybliżeniu, co trzecie. W następnym trzydziestoleciu tylko dziewięciokrotnie wskaźnik rozpadu małżeństw spadł poniżej 300 (1978–1981, 190–1991, 1993–1994, 1997), ale już 1999 r. wynosił 468, a w latach 2001–2006 oscylował w granicach 395–440. Utrzymujące się bardzo wysokie wskaźniki rozpadu małżeństw, przy rozpowszechnianiu się nowych form związków wskazują, że małżeństwo przestało być wyłączną formą tworzenia rodzin.

Tabela IV.6. Rozwody w wielkich miastach na 1000 nowo zawartych małżeństw, 1946–2000

Table IV.6. Divorces in large cities per 1000 of new marriages, 1946–2000

Rok Year	Warszawa Warsaw	Kraków	Łódź	Poznań	Wrocław	Polska Poland	Miasta Urban	Wieś Rural
1946	28,4	59,3	9,7
1950	112,8	.	100,3	.	.	41,2	75,3	15,7
1955	127,4	.	176,5	.	.	51,4	85,6	17,7
1960	185,1	125,9	167,4	85,0	124,0	60,6	99,9	19,9
1965	382,2	266,8	294,5	217,0	238,7	118,0	193,0	38,0
1970	409,2	311,5	308,5	201,0	265,2	123,4	201,7	36,9
1975	357,2	247,9 ¹	307,8 ¹	208,0 ¹	232,1 ¹	124,8	191,4	43,1
1980	293,0	281,9	321,0	206,3	200,2	129,5	180,8	48,8
1985	431,8	263,7	417,9	308,6	376,1	184,0	257,1	72,4
1990	251,7	345,4	396,5	277,0	344,3	166,0	243,3	63,7
1995	331,9	241,8	455,4	254,7	402,0	184,0	259,1	69,8
2000	399,7	285,1	402,2	351,0	472,6	202,3	281,2	80,2
2002	420,8	310,6	474,4	373,0	531,9	236,6	330,3	92,9

¹ 1974 r.

Źródło: Roczniki Demograficzne z różnych lat.

IV.2. Urodzenia. Zgony. Przyrost naturalny

Zwykle wymienione wyżej składniki ruchu naturalnego omawiane są oddzielnie. Tutaj zdecydowano się na ich łączne omówienie dla dłuższych okresów, z uwagi na przyjęty układ tabel, w których zamieszczano dane dla wszystkich trzech składników oraz układ rycin pokazujących poszczególne składowe obok siebie, bez konieczności przerzucania kartek w poszukiwaniu pozostałych składowych ruchu naturalnego.

Urodzenia są tym składnikiem ruchu naturalnego, który ma decydujący wpływ na poziom reprodukcji ludności. Na liczebność urodzeń wpływają czynniki demograficzne (struktura wieku i płci), ekonomiczne (sytuacja gospodarcza) i społeczne (np. model rodziny). Najczęściej stosowanymi miarami częstości

urodzeń są: współczynnik urodzeń (rodności) i współczynnik płodności. Pierwszy z nich określa liczbę urodzeń żywych w danym okresie przypadającą na 1000 osób w połowie badanego okresu. Drugi współczynnik jest miernikiem płodności kobiet i wyraża stosunek liczby urodzeń do liczby kobiet w wieku rozrodczym (15–49 lat) w badanej populacji.

W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich, zwłaszcza zaś w Królestwie Polskim występowała wysoka rodność dzięki zdobyciom medycyny, które zmniejszyły liczbę przedwczesnych zgonów, a kontrola urodzeń nie była jeszcze znana szerszemu ogółowi (ryc. IV.2). O ile w Polsce centralnej rozrodczość kształtowała się nadal na poziomie płodności naturalnej (powyżej 45 urodzeń na 1000 ludności), o tyle w Warszawie od końca XIX w. występowała już wyraźna tendencja niżkowa natężenia urodzeń (tab. A.7.a,b). Warszawa skupiała znaczny odsetek ludności stanowiącej górne i średnie warstwy społeczeństwa, wśród których najwcześniej rozpowszechniało się dążenie do świadomego regulowania urodzeń. Podwyższeniu rodności w Warszawie sprzyjały czynniki demograficzne: znaczny odsetek ludności dorosłej, głównie z młodszych roczników, i nieco wyższa częstość zawierania małżeństw. Trwający od 1900 r. kryzys ekonomiczny, a potem rewolucja 1905 r. i represje utrwaliły tendencję spadkową rodności. Nie zahamowała jej nawet koniunktura gospodarcza poprzedzająca wybuch wojny.

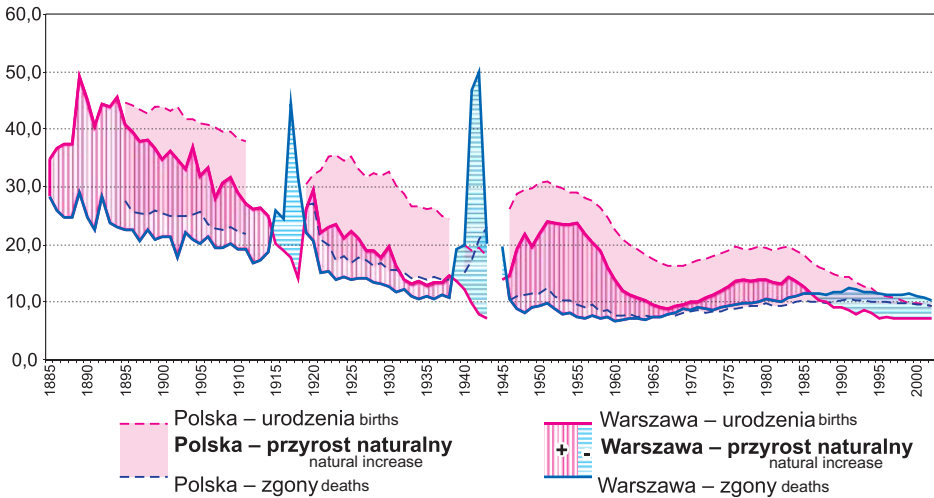
W pierwszym roku wojny liczba urodzeń wynosiła 21 777 i była niewiele niższa niż w 1913 r. (22 860), ale już w 1915 r. spadła do 16 576 (20,2‰). Nastąpił gwałtowny spadek liczby ślubów, spowodowany mobilizacją młodych mężczyzn, a także ewakuacją zarówno przymusową, jak i dobrowolną, oraz obawą przed zawieraniem związków w okresie tak niepewnym jak wojenny. Minimum urodzeń nastąpiło w 1918 r., choć już od 1917 r. występował wzrost liczby ślubów spowodowany zapewne powrotem dużej liczby mężczyzn z Rosji, a także wyraźnymi oznakami końca wojny, która toczyła się z dala od ziem polskich.

Liczba zgonów natomiast w latach wojny szybko wzrastała; w 1913 r. w Warszawie było ich 14 962, choć działania wojenne nie dotarły do miasta. Najwięcej zgonów – 35 300 – nastąpiło w 1917 r., szczególnie trudnym zarówno ze względu na wycieńczenie ludności wskutek ciężkich warunków materialnych i zaopatrzeniowych²⁵, jak i wielkiej epidemii dyzenterii, tyfusu plamistego i grypy, tzw. hiszpanki. Prawidłowością okresu wojennego jest wzrost zgonów i spadek urodzeń dający w efekcie ujemny przyrost naturalny. W czterech latach wojennych (1915–1918) Warszawa miała ubytek naturalny ludności w wysokości 43 770 osób, apogeum zaś wystąpiło w 1917 r. i wynosiło –26,5‰.

W pierwszych dwóch powojennych latach liczba urodzeń podwoiła się w porównaniu z rokiem 1918, i w 1920 r. było 29 urodzeń żywych na 1000 ludności (tab. A.7b). Gwałtownie wzrosło też natężenie urodzeń w rodzinach żydowskich (tab. IV.7). Z jednej strony był to wynik powojennej tendencji kompensacyjnej, a w przypadku ludności żydowskiej działał również efekt dość rygorystycznego zarządzenia władz dotyczącego „rejestracji urodzeń, co łączyło się z realnymi

²⁵ Od 27 września 1915 r. niemieckie władze okupacyjne wprowadziły system kartkowy, początkowo na chleb, potem na mąkę, mięso, węgiel i wyroby tytoniowe. Został zniesiony dopiero w lipcu 1921 r.

korzyściami, a mianowicie bez dokonanej rejestracji nie można było otrzymać kartek żywnościowych” (Zalewska, 1996, s. 82).

Ryc. IV.2. Urodzenia, zgony i przyrost naturalny w Polsce i Warszawie na 1000 ludności, 1885–2002

Fig. IV.2. Births, deaths and natural increase in Poland and in Warsaw per 1000 of the population, 1885–2002

Dokładność statystyki ruchu naturalnego w końcu XIX i w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku, szczególnie statystyki urodzeń ludności żydowskiej w miastach, budzi wiele zastrzeżeń (Szulc, 1936). Oprócz wspomnianych wyżej przekłamań statystyki wynikających z niezgłaszania do rejestracji noworodków wyznania mojżeszowego miały również miejsce spóźnione rejestracje. „Jeśli okoliczności, takie jak np. pójście do szkoły czy chęć uzyskania paszportu emigracyjnego, nie zmusiły rodziców do rejestracji urodzenia, to Żyd mógł przejść przez życie, nie znajdując odnotowania faktu swego istnienia w żadnej statystyce. Zdarzały się również przypadki, gdy w momencie zaistnienia potrzeby uzyskania metryki dla jednego z dzieci, odbywała się ‘hurtowa’ rejestracja wszystkich członków rodziny niemających jeszcze wpisu do ksiąg metrykalnych. Takie sytuacje zdarzały się bardzo często. Bywały również przypadki rejestrowania osób zupełnie starych, urodzonych jeszcze w połowie XIX w. czy później. Szczególnie silnie występowało to zjawisko w latach trzydziestych, kiedy zaczęto wprowadzać w Polsce dokładne rejestry ludności, nakładające obowiązek posiadania metryki i przestano uznawać za wystarczające tzw. poświadczenie ‘znania’” (Zalewska, 1996, s. 84–86). Cytowana autorka na podstawie analizy danych z lat 1921–1930 ustaliła, że liczba niezgłoszonych urodzeń Żydów w Warszawie w okresie międzypisowym wynosiła 25 000 (*op.cit.*, s. 89), czyli 50% urodzeń zarejestrowanych urodzeń ludności żydowskiej (49 683). Na podstawie otrzymanych wycień G. Zalewska proponuje wprowadzenie dla okresu międzypisowego

wego poprawki dla wskaźników oficjalnych odnoszących się do urodzeń żydowskich w wysokości 1/3 i to zarówno liczb absolutnych, jak i wskaźników na 1000 osób. Przytoczona tutaj tabela z danymi oficjalnymi (tab. IV.7) wymagała by korekty wskaźników urodzeń i przyrostu naturalnego dotyczących ludności żydowskiej, aby odzwierciedlała rzeczywiste dane (liczby i wskaźniki zgonów nie wymagają korekty, o czym będzie mowa niżej). Podobnie należałoby skorygować bezwzględne wartości liczby urodzeń i przyrostu naturalnego ogółem i ich współczynniki zamieszczone w tabelach A.7a i A.7b. Przeprowadziliśmy taką korektę dla lat 1921–1938. Wynika z niej, że współczynniki urodzeń i przyrostu naturalnego ogółem należy podnieść o od 0,9 do 2,4‰ w zależności od roku. Dla lat 1921–1923, 1925–1926 i 1928 od 1,9 do 2,4‰, dla lat 1924, 1929–1931 o 1,4 do 1,8‰, dla lat 1927, 1932–1938 o 0,9 do 1,3‰. Pozostawiamy jednak dane oficjalne bez zmian, sygnalizując czytelnikowi ich statystyczną ułomność.

Na początku lat 1920. największe natężenie urodzeń występowało na tzw. przedmieściach, jak wówczas nazywano tereny przyłączone do miasta w 1916 r. (tab. IV.8). Nie było to wynikiem wysokiej liczby urodzeń, lecz stosunkowo niewielkiej liczby ludności w tych okręgach, które należały do najdynamiczniej rozwijających się obszarów miasta zasiedlanych przez młodych przybyszów. Przykładowo w 1921 r. na Sielcach liczących 10,1 tys. ludności urodziło się 382 niemowląt, co daje częstość 38,0‰, podczas gdy na Starym Mieście zamieszkałym przez 44,1 tys. ludności przyszło na świat 1032 niemowląt i częstość urodzeń wynosiła tylko 23,4‰.

Liczba urodzeń, od powojennego maksimum w 1920 r. (27,8 tys. urodzeń), z niewielkimi wahaniami, stopniowo malała i w 1938 r. zarejestrowano tylko 18,7 tys. urodzeń (20,5 tys. uwzględniając poprawkę G. Zalewskiej). Przedmieścia nadal charakteryzowały się wyższą częstością urodzeń niż śródmieście (ryc. IV.3). W śródmieściu niezmiennie najniższe natężenie urodzeń występowało w centrum miasta w okręgach: Koszyki, Solec, Ordynackie, Ratuszowy. Ludność tych dzielnic charakteryzowała się w 1931 r. dość niskim udziałem dzieci i młodzieży oraz względnie wysokim, najwyższym w mieście, udziałem ludzi w wieku 60 lat i więcej (na Solcu i Ordynackiem powyżej 10% ludności) oraz bardzo wysokim udziałem kobiet (139 kobiet na 100 mężczyzn).

Nie budzą zastrzeżeń liczby i współczynniki zgonów, gdyż zestawienia roczne publikowane w Rocznikach Statystycznych Warszawy były sporządzane na podstawie aktów zgonów (wystawianych przez lekarza), bez którego nie można było dokonać pochówku; przepis ten obowiązywał w stolicy od 1881 r. Dla Żydów takie zezwolenia wydawał, na podstawie aktu zgonu, rabin urzędujący przy gminie wyznaniowej.

W końcu XIX w. natężenie zgonów w Warszawie przekraczało liczbę 25 na 1000 ludności, ale wyraźnie malało i na początku XX wieku wynosiło 21,4‰. Stały spadek umieralności był w tym czasie zjawiskiem powszechnym w Europie. Czynnikiem sprawczym była poprawa warunków ekonomicznych i społecznych, wielkie odkrycia w dziedzinie medycyny oraz poprawa warunków higieniczno-sanitarnych. W Warszawie wiązała się z poprawą stanu cywilizacyjnego (w 1886 r. uruchomiono pierwsze odcinki wodociągów i kanalizacji) oraz spadkiem umieralności dzieci. Lata wzmożonej umieralności były spowodowane

Tabela IV.7. Urodzenia, zgony, przyrost naturalny na 1000 ludności według wyznania, 1905–1938

Table IV.7. Births, deaths, natural increase per 1000 of population by denomination, 1905–1938

Rok Year	Urodzenia Births			Zgony Deaths			Przyrost naturalny Natura increase		
	ogółem total	chrześcijanie Christians	żydzi Jews	ogółem total	chrześcijanie Christians	żydzi Jews	ogółem total	chrześcijanie Christians	żydzi Jews
1905	32,0	35,9	26,5	20,2	22,6	15,7	11,8	13,3	10,8
1906	33,4	36,8	27,1	21,3	23,4	17,3	12,1	13,4	9,8
1907	28,0	30,9	24,4	19,4	22,1	14,7	8,6	8,8	9,7
1908	30,7	34,8	23,7	19,3	22,2	14,5	11,4	12,6	9,2
1909	31,6	33,9	27,8	20,1	23,4	14,7	11,5	10,5	13,1
1910	28,9	31,9	24,1	19,1	21,7	14,9	9,8	10,2	9,2
1911	27,1	29,7	22,7	19,1	21,6	14,8	8,0	8,1	7,9
1912	26,1	29,1	21,0	16,8	18,9	13,2	9,3	10,2	7,8
1913	26,4	27,8	24,1	17,3	19,5	13,6	9,1	8,3	10,5
1914	24,9	28,5	19,3	18,6	22,0	13,3	6,3	6,5	6,0
1915	20,2	25,5	12,8	25,8	30,1	19,8	-5,6	-4,6	-7,0
1916	19,0	16,2	22,4	24,5	28,1	19,9	-5,5	-11,9	2,5
1917	17,8	12,7	25,0	44,3	46,1	41,9	-26,5	-33,4	-16,9
1918	14,1	11,5	17,8	31,7	34,6	27,5	-17,6	-23,1	-9,7
1919	26,2	25,0	28,4	22,0	25,5	15,8	4,2	-0,5	12,6
1920	29,4	29,2	29,8	20,6	22,7	16,6	8,8	6,5	13,2
1921	22,1	24,2	18,0	15,0	16,9	11,3	7,1	7,3	6,7
1922	22,9	27,9	13,0	15,3	17,8	10,5	7,6	10,1	2,5
1923	23,5	27,7	14,9	13,8	15,7	9,9	9,7	12,0	5,0
1924	20,9	24,9	12,6	14,2	16,1	10,3	6,7	8,8	2,3
1925	22,5	26,8	13,5	13,8	15,7	9,8	8,7	11,1	3,7
1926	21,1	23,8	15,2	14,1	15,6	10,7	7,0	8,2	4,5
1927	18,9	20,4	15,6	14,1	15,5	11,1	4,8	4,9	4,5
1928	18,9	20,5	15,2	13,4	14,6	10,8	5,5	5,9	4,4
1929	17,8	19,8	14,5	13,3	14,4	10,7	4,5	5,4	3,8
1930	19,5	20,7	16,6	12,7	13,7	10,4	6,8	7,0	6,2
1931	16,2	17,3	13,6	11,8	12,7	9,7	4,4	4,6	3,9
1932	13,9	15,4	10,2	12,3	13,0	10,7	1,6	2,4	-0,5
1933	13,2	13,9	11,5	10,9	11,4	9,8	2,3	2,5	1,7
1934	13,6	13,4	14,0	10,5	10,9	9,6	3,1	2,5	4,4
1935	12,9	13,0	12,9	10,9	11,5	9,5	2,0	1,5	3,4
1936	13,4	.	.	10,5	.	.	2,9	.	.
1937	13,3	.	.	11,2	.	.	2,1	.	.
1938	14,8	14,2	16,1	10,9	11,3	10,0	3,9	2,9	6,1

Źródło: RSW 1935, tabl. 28, Warszawa w liczbach 1939, s. 17.

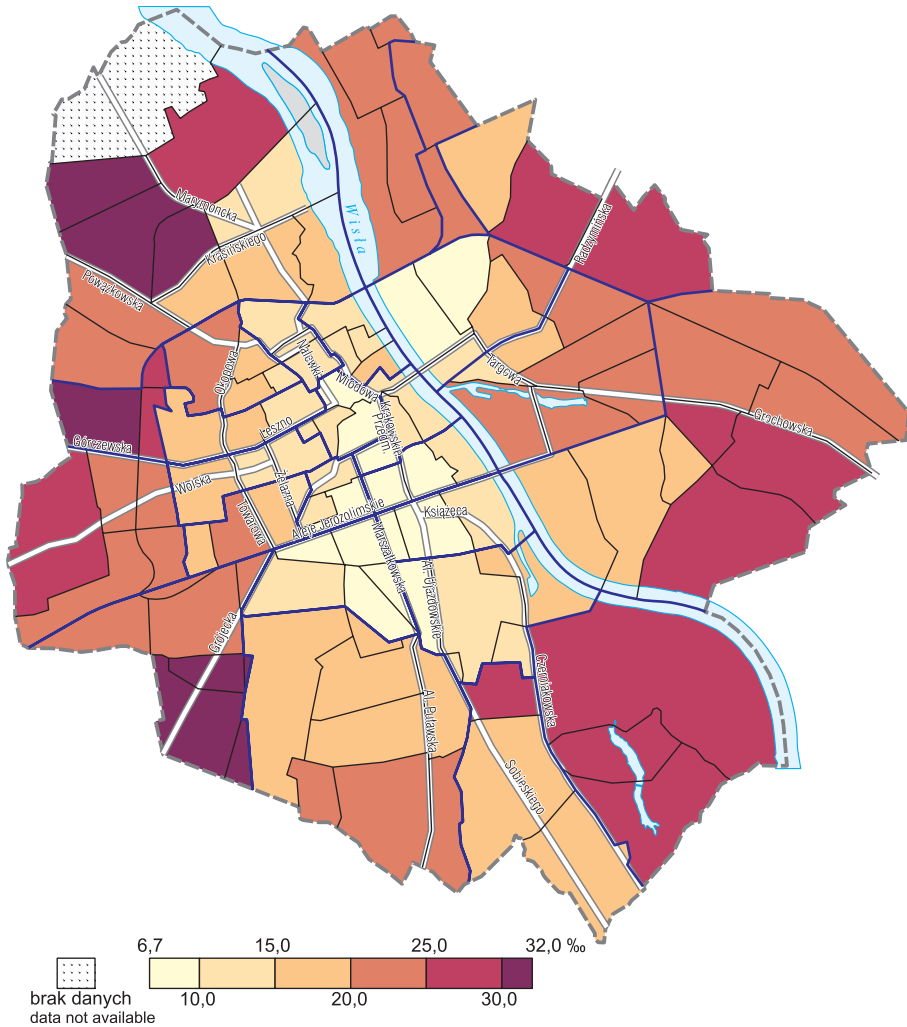
Tabela IV.8. Ruch naturalny ludności Warszawy według komisariatów,
1921–1925, 1929–1934 (przeciętne roczne na 1000 ludności)
Table IV.8. Natural movement of Warsaw population by police districts (*komisariat*),
1921–1925, 1929–1934 (annual average per 1000 of population)

Komisariaty (okręgi) Police districts	Urodzenia Births		Zgony Deaths		Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych Infant deaths per 1000 live births	Przyrost naturalny Natural increase	
	1921–1925	1929–1934	1921–1925	1929–1934	1929–1934	1921–1925	1929–1934
M.st. Warszawa	22,7	15,6	14,6	11,8	121	8,0	3,8
1. Krakowskie Przedm.	23,1	11,9	13,7	11,2	84	9,4	0,7
2. Stare Miasto	23,8	14,7	14,4	11,6	85	9,4	3,1
3. Leszno	22,1	14,0	14,1	10,4	96	8,0	3,6
4. Muranów	15,2	12,2	10,5	9,6	74	4,7	2,6
5. Powązki	19,9	16,9	13,3	10,9	126	6,7	6,0
6. Towarowy	25,1	15,4	14,7	11,6	100	10,3	3,8
7. Mirowski	21,3	14,1	14,4	11,2	95	6,9	2,9
8. Grzybowski	15,6	11,1	10,8	9,8	69	4,8	1,3
9. Ujazdowski	20,4	11,6	12,9	9,8	81	7,4	1,8
10. Ordynackie	16,5	9,1	12,4	10,4	61	4,1	-1,3
11. Koszyki	18,8	8,8	22,3	9,8	66	-3,5	-1,0
12. Ratuszowy	13,5	9,1	11,0	9,3	53	2,5	-0,2
13. Solec	15,8	8,9	11,6	10,4	63	4,2	-1,5
14. Praga Północ	30,6	16,4	15,7	11,5	106	14,8	4,9
15. Praga Południe	26,9	18,6	15,2	11,7	114	11,6	6,9
16. Mokotów	30,6	18,8	11,1	10,3	91	19,5	8,5
17. Grochów	37,1	24,5	19,4	11,0	99	17,6	13,5
18. Gołędzinów	36,4	24,5	18,1	13,4	117	18,2	11,1
19. Koło	43,3	28,1	23,2	15,3	136	20,2	12,8
20. Sielce	44,9	23,9	22,6	11,7	104	22,3	12,2
21. Czerniaków	19,2	25,8	13,1	11,6	106	6,1	14,2
22. Wola	43,5	23,9	19,9	13,3	124	23,5	10,6
23. Ochota	36,5	24,9	18,7	11,9	107	17,8	13,0
24. Targówek	36,2	27,9	21,5	13,2	134	14,6	14,7
25. Bródno	35,0	20,5	17,0	12,5	128	18,0	8,0
26. Marymont	15,3	22,5 ¹	5,6	10,4 ¹	106 ¹	9,7	12,1 ¹
Wwa lewobrzeżna	21,4	²	14,0	²	²	7,4	²
Wwa prawobrzeżna	30,9	²	16,6	²	²	14,3	²

¹ Bez Bielan.

² Dane źródłowe podają tylko wskaźniki na 1000 dla całego okresu według komisariatów. Uniemożliwia to obliczenie wartości wskaźników dla Warszawy lewo- i prawobrzeżnej.

Źródło: RSW, 1921 do 1925; 1935, tab. 30 i obliczenia własne.

Ryc. IV. 3. Urodzenia na 1000 ludności według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne)

Fig. IV.3. Births per 1000 of the population by statistical areas, 1929–1934 (annual average)

szerzeniem się chorób zakaźnych, jak np. epidemią ospy w 1882 r. Znaczne różnice stopy umieralności występowały między ludnością różnych wyznań. W latach 1907–1911 (Konczyński, 1913, s. 86) największa była umieralność ludności katolickiej (23,4‰), nieco niższa wśród ludności protestanckiej (20,8‰), znacznie niższa wśród ludności żydowskiej (14,9‰) i zdecydowanie najniższa wśród prawosławnych (9,6‰). Ten ostatni wskaźnik budzi wątpliwości, gdyż nie uwzględnia zgonów szeregowców, którzy byli najliczniejszą grupą wśród stacjonującego garnizonu rosyjskiego. Poza szeregowymi, ludność prawosławną stano-

wili carscy oficerowie i urzędnicy – grupa uprzywilejowana, dobrze sytuowana, z łatwym dostępem do opieki medycznej. Mniejsza umieralność wśród ludności żydowskiej wynikała nie tylko z mniejszej śmiertelności dzieci dzięki troskliwszej opiece nad nimi niepracujących matek, lecz również ze zdrowszego trybu życia niż ludności katolickiej²⁶.

W latach wojny nastąpił znaczny wzrost liczby zgonów z 16 297 w 1915 r. do 34 693 w 1917 r. (tab. A.7). W 1917 r., w trzecim roku wojny, ludność była wycieńczona ciężkimi warunkami materialnymi i aprowizacyjnymi. Niemieckie władze okupacyjne ogałacały zajęte tereny ze wszystkiego co się dało wywieźć, głównie z żywności, która była racjonowana, a przydziały kartkowe ciągle zmniejszano. Ludność zaopatrywała się, jeśli było ją na to stać, z tzw. szmugłu, nielegalnego dowozu artykułów spożywczych ze wsi. Ważną rolę w przewozie szmuglowanej żywności, choć nie na tak znaczną skalę jak podczas II wojny światowej, odegrały warszawskie wąskotorowe kolejki dojazdowe (por. przyp. 10, s. 65).

Przedmieścia zamieszkałe przez najuboższą ludność miały wysokie nie tylko wskaźniki urodzeń, ale i wskaźniki umieralności, nawet poza okresem epidemii grypy tzw. hiszpanki. Przyłączone tereny były pozbawione elementarnych urządzeń sanitarnych, a przeszło 100 tys. nowych mieszkańców stanowiła głównie ludność uboga o niskim poziomie kultury i higieny. Wysoka była umieralność z powodu epidemii dyzenterii, tyfusu plamistego i grypy (1917–1918). Największe żniwo zbierała jednak gruźlica płuc, która była chorobą uboższych warstw ludności (tab. IV.9; ryc. IV.5). O ile liczba zgonów na tyfus plamisty szybko malała, z 1477 zgonów w 1918 r. do 623 w roku następnym, o tyle zgony na gruźlicę dróg oddechowych malały znacznie wolniej: z 4864 w 1918 do 3747 w 1919 i 1884 w 1921 r.

Tabela IV.9. Główne przyczyny zgonów na 10 000 ludności, 1918–1938

Table IV.9. Main causes of deaths per 10 000 of population, 1918–1938

Przyczyny zgonów Causes of deaths	Przeciętne roczne zgony na 1000 ludności w latach: Average annual deaths per 1000 of population in the years:				
	1918–20	1921–25	1926–30	1931–35	1936–38
Ostre choroby zakaźne	27,7	10,0	8,0	4,4	5,5
Gruźlica narządów oddechowych	43,2	20,3	18,8	14,6	14,3
Nowotwory złośliwe	6,5	7,9	9,4	9,7	11,3
Choroby serca	17,9	15,5	19,2	20,9	21,6
Zapalenia płuc	40,3	25,9	16,7	12,9	10,7
Ogółem	242,1	146,1	137,8	113,2	109,0

Źródło: RSW 1918–1938 i obliczenia własne.

²⁶ W 1918 r. zmarło na syfilis 101 chrześcijan i tylko 2 żydów, w 1919 i 1920 r. z tej samej przyczyny zmarło 275 i 279 chrześcijan i tylko po 9 żydów w każdym z wymienionych lat (RSW 1918-1920, s. XVII).

Gwałtowne obniżenie umieralności do 15,2‰ nastąpiło w 1921 r., nie tylko w porównaniu z rokiem poprzednim (20,6‰), ale także w porównaniu z latami przedwojennymi, kiedy w pięcioleciu 1909–1913 umierało w Warszawie średnio rocznie 18,7 osób na 1000 ludności. Na spadek umieralności wpłynęło kilka czynników, takich jak niska śmiertelność z powodu chorób zakaźnych (brak epidemii), poprawa warunków bytu i odżywiania, poprawa opieki nad dziećmi i niemowlętami, a przede wszystkim przymusowe ubezpieczenie ludności żyjącej z pracy najemnej w Kasie Chorych wprowadzone dekretem z 11 stycznia 1919 i ustawą z 19 maja 1920 r.²⁷ Obejmowało ono pomoc lekarską i szpitalną, zasiłki pieniężne i lekarstwa. Kasa Chorych m. Warszawy mieściła się we wzniesionym z własnych funduszy w 1925 r. budynku przy ul. Mariańskiej 1 (w 1975 r. wpisany do rejestru zabytków). W 1925 r. liczba członków (ubezpieczonych) przekroczyła 200 tys., a wraz z rodzinami przeszło 400 tys. osób było uprawnionych do korzystania ze świadczeń udzielanych przez Kasę.

W całym okresie międzywojennym występował stopniowy spadek umieralności. Co ciekawe, lata kryzysu (1930–1934) nie wpłynęły na wzrost liczby i natężenia zgonów (ryc. IV.2). Znacznie silniejszą tendencję spadkową niż umieralność miały urodzenia i przyrost naturalny, który z 9,7‰ w 1923 r. zmalał do 2,1‰ w 1937. Odmienna była sytuacja w okręgu Koszyki, w którym od 1921 r. po rok 1937 (z wyjątkiem lat 1930 i 1931) zgony przewyższały urodzenia i przeciętny roczny ubytek naturalny w latach 1921–1925 wynosił 3,5‰, a w latach 1929–1934 spadł do 1‰. Przyczyną ubytku mogła być tu nie tylko niekorzystna struktura wieku mieszkańców tego okręgu, ale na przykład istnienie dużego przytułku dla bezdomnych (od 1929 r. zgony w przytułkach były rejestrowane osobno), czego nie potrafimy ustalić, choć wiadomo, że w tym okręgu od 1901 r. działał przy ul. Nowogrodzkiej największy w Warszawie, Szpital Dzieciątka Jezus, przy którym znajdował się dom podrzutków. Od 1927 r. zgony przeważały nad urodzeniami w okręgach Solec i Ordynackie, a od 1932 r. w okręgu Ratuszowym. We wszystkich czterech wymienionych wyżej okręgach ubytku naturalnego nie równoważyło dodatnie saldo migracji i miały one charakter depopulacyjny.

Przedstawienie statystyki ruchu naturalnego ludności Warszawy w latach wojny i okupacji jest niezmiernie trudne z uwagi na kompletne zniszczenie materiałów Wydziału Statystycznego i Ewidencji Ludności Zarządu Miejskiego m. Warszawy. Korzystamy tu z materiałów odtworzonych z różnych źródeł i zamieszczonych w roczniku Warszawa w liczbach 1947, w opracowaniu Barbary Krajewskiej (1973) i Tomasza Szaroty (1988, s. 75–83). Zamieszczono je w tabeli IV.10. Dane te nie obejmują zgonów w masowych egzekucjach dokonywanych przez wojska i policję niemiecką na ludności cywilnej; nie uwzględniają ani 310 tys. Żydów zamordowanych w Treblince II, ani kilku tysięcy Polaków – ofiar egzekucji z jesieni 1943 r.

²⁷ Kilkanaście lat później, ustawą z 28 marca 1933 r., w miejsce Kasy Chorych powołano 67 ubezpieczalni społecznych, które zlikwidowano ustawą z 20 lipca 1950 r. Od 1951 r. funkcje samorządowej ubezpieczalni społecznej w zakresie opieki medycznej przejęła państwowa służba zdrowia.

Tabela IV.10. Ruch naturalny ludności w Warszawie, 1938–1943

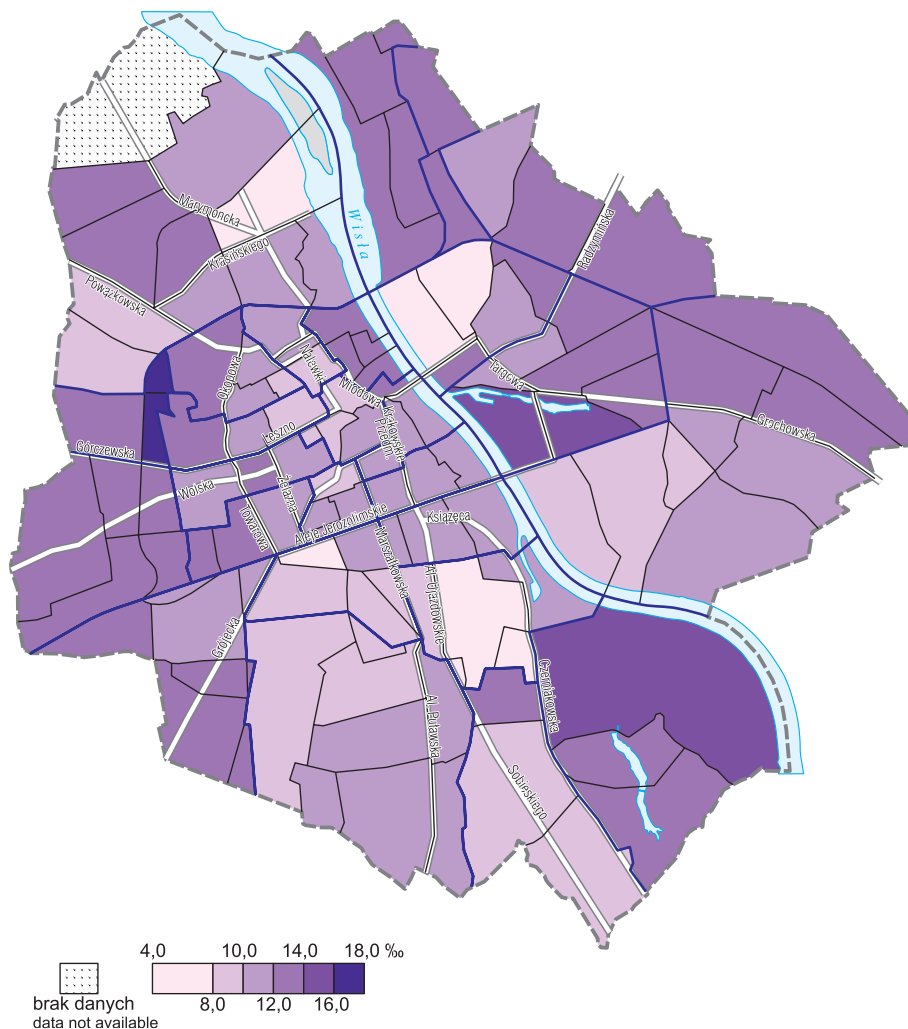
Table IV.10. Natural movement of Warsaw population, 1938–1943

Lata Years	Urodzenia Births		Zgony Deaths		Przyrost naturalny Natural increase	
	ogółem total	na 1000 mieszkań- ców rate per 1000	ogółem total	na 1000 mieszkań- ców rate per 1000	ogółem total	na 1000 mieszkań- ców rate per 1000
1938	19 234	16,0	13 888	10,5	5 346	5,5
Polacy	13 104	.	10 208	.	2 896	.
Żydzi	6 130	.	3 680	.	2 450	.
1939	17 713	16,5	31 168	23,0	-13 455	-6,5
Polacy	12 958	.	22 760	.	-9 802	.
Żydzi	4 755	.	8 408	.	-3 653	.
I–VIII 1939	12 327	.	9 580	.	2 747	.
Polacy	9148	.	7 187	.	1 961	.
Żydzi	3 179	.	2 393	.	786	.
IX–XII 1939	5 386	.	21 588	.	-16 202	.
Polacy	3 810	.	15 573	.	-11 763	.
Żydzi	1 576	.	6 015	.	-4 439	.
1940	15 946	12,0	26 318	20,0	-10 372	-8,0
Polacy	12 270	.	17 976	.	-5 706	.
Żydzi	3 676	.	8 342	.	-4 666	.
1941	13 157	10,0	62 828	42,0	-49 671	-32,0
Polacy	10 404	.	19 589	.	-9 185	.
Żydzi	2 753	.	43 239	.	-40 486	.
1942	9 416	8,0	59 378	40,0	-49 962	-32,0
Polacy	8 988	.	19 659	.	-10 671	.
Żydzi	428 ¹	.	39 719	.	-39 291	.
1943	11 027	12,0	18 886	20,5	-7 859	-8,5

¹ Dane za okres pierwszych 5 miesięcy. Inne źródło (Engelking, Leociak, 2001, s. 67) podaje 500 urodzeń za okres 6 miesięcy.

Źródło: APW, Distrikt Warschau, sygn. 2255; Archiwum GUS, sygn. 72–75; Nowy Kurier Warszawski 1940 (cyt. za: Krajewska, 1973, tab. 3); Warszawa w liczbach 1947, s. 8.

Już w pierwszych czterech miesiącach wojny (wrzesień–grudzień 1939) liczba zgonów 4-krotnie przewyższała liczbę urodzeń i Warszawa miała ubytek naturalny zamiast przyrostu nie tylko za ten okres, ale i za cały rok. Przy „pokojo-wej” liczbie urodzeń wysoka liczba zgonów była przede wszystkim następstwem niemieckich ataków lotniczych i bombardowania broniącego się miasta, które skapitulowało 28 września. W 1940 r. liczba urodzeń wśród ludności polskiej była tylko nieznacznie niższa (o 5%) niż w poprzednim roku, ale wśród ludności żydowskiej, która od połowy listopada 1940 r. została zamknięta w getcie, liczba urodzeń spadła o 23% i w 1941 r. o kolejne 25%. Spadek liczby urodzeń Polaków

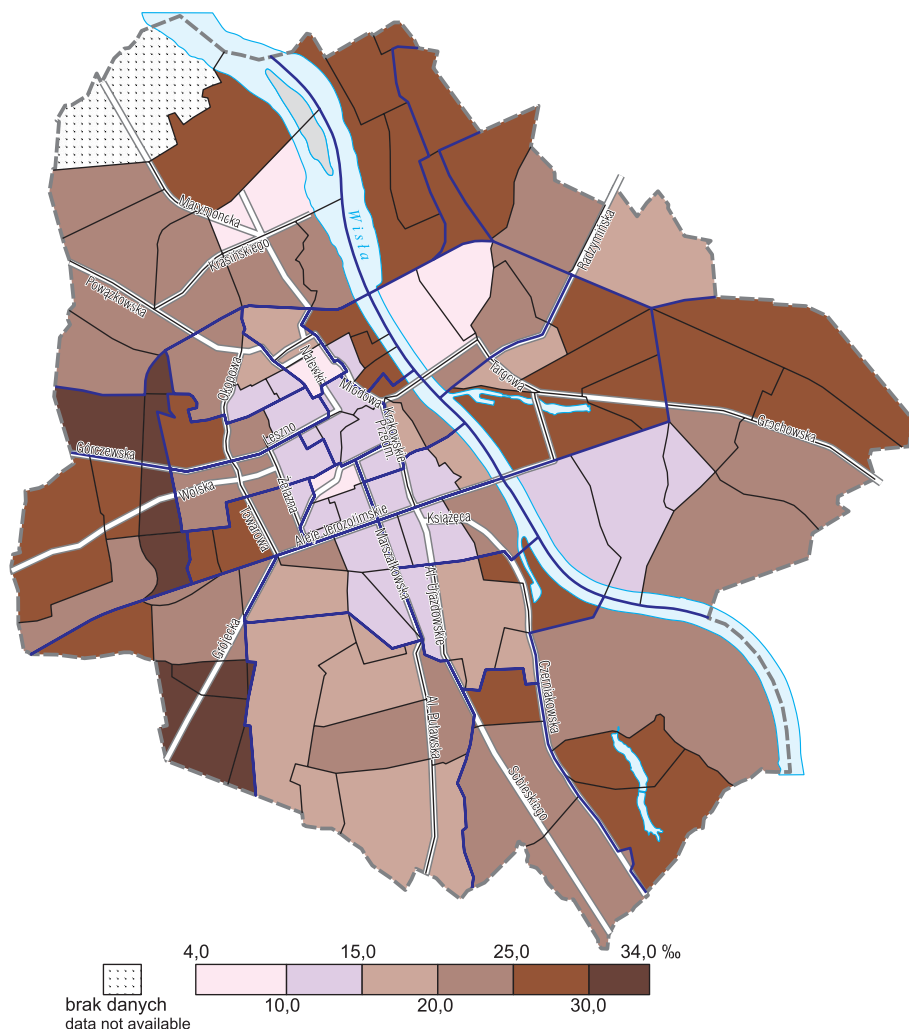

Ryc. IV. 4. Zgony na 1000 ludności według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne)

Fig. IV.4. Deaths per 1000 of the population by statistical areas, 1929–1934 (annual average)

w 1941 r., w porównaniu z rokiem poprzednim, był niższy i wynosił tylko 15%. Po zamknięciu getta liczba zgonów Żydów w 1941 r. wzrosła 5-krotnie w porównaniu z poprzednim rokiem, natomiast Polaków o 9%.

Przyczynami wysokiej umieralności ludności Warszawy, obok fizycznej eksterminacji Żydów dokonywanej przez Niemców, były niezwykle ciężkie warunki bytowe, głównie systematyczne niedożywienie oraz zły stan zdrowotny. Wzrosła zachorowalność i liczba zgonów z powodu chorób rzadko występujących w normalnych warunkach, takich jak dur brzuszny i plamisty. W getcie jedną z najczęściej występujących przyczyn zgonów był głód i wycieńczenie. Dużą liczbę

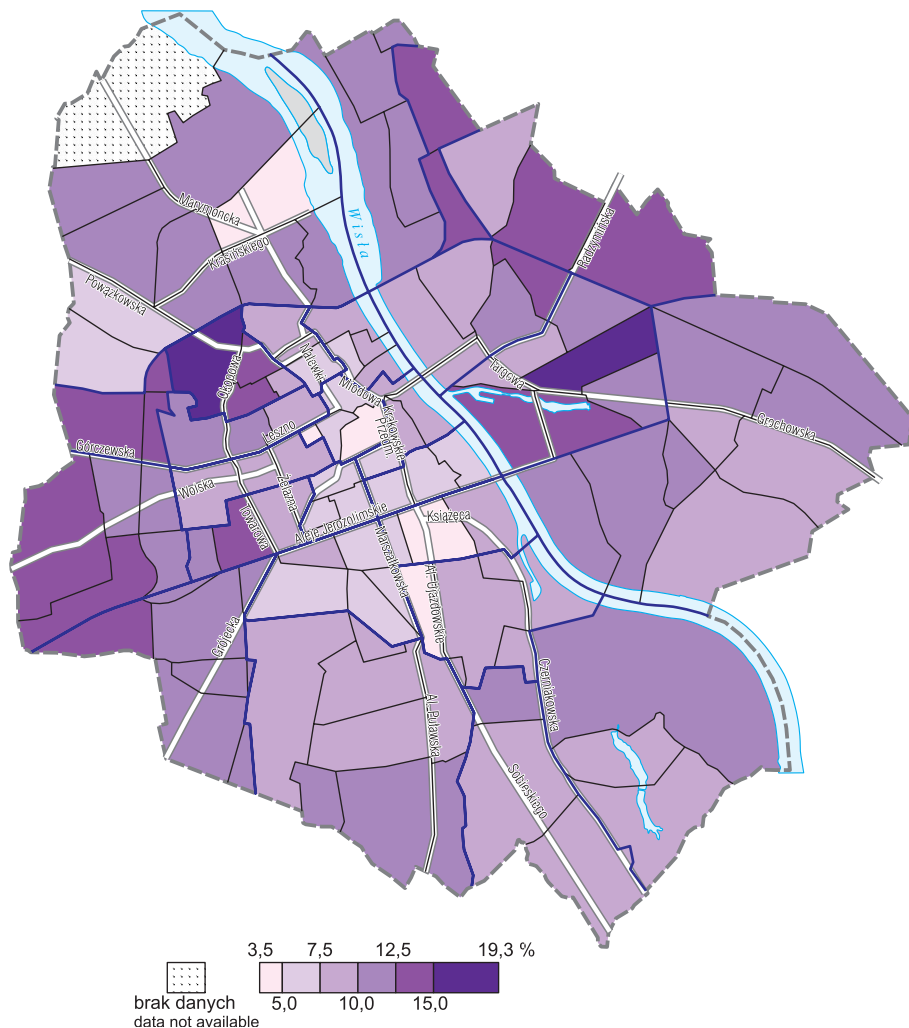

Ryc. IV.5. Zgony na gruźlicę na 1000 ludności według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne)

Fig. IV.5. Deaths due to tuberculosis per 1000 of the population by statistical areas, 1929–1934 (annual average)

zgonów powodowała gruźlica. W 1938 r. współczynnik śmiertelności z powodu gruźlicy na 100 tys. mieszkańców wynosił w Warszawie – 140 zgonów, w 1941 zaś, gdy gwałtownie pogorszyła się sytuacja żywnościowa, wzrósł do 385, a dla ludności żydowskiej do 500 zgonów.

Należy pamiętać, że Niemcy od 15 grudnia 1939 r. wprowadzili kartkowy system zaopatrzenia ludności w chleb, marmoladę, kartofle i sól. Inne artykuły spożywcze pojawiały się tylko sporadycznie. Początkowo, do lutego 1940 r. kartkowe racje żywnościowe były identyczne dla wszystkich. Od drugiego półroczia 1940 r. drastycznie ograniczono przydziały dla Żydów. W 1941 r. przydziały

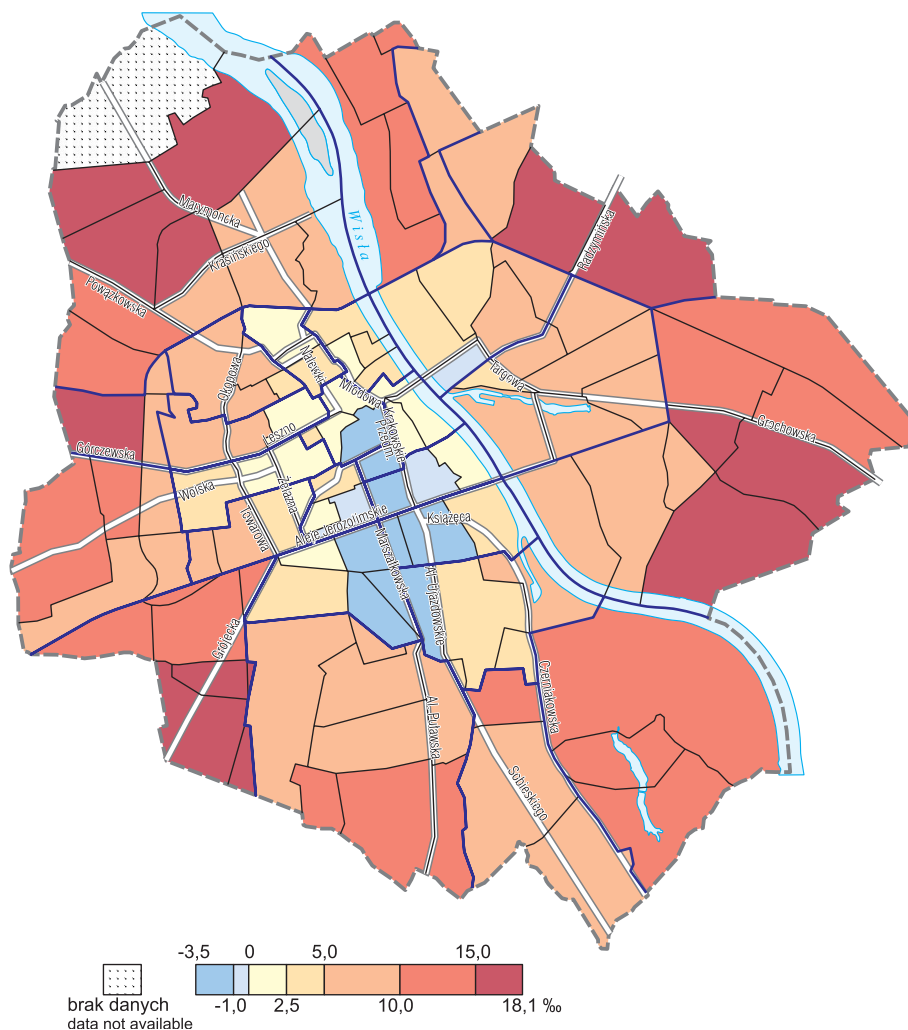

Ryc. IV.6. Zgony niemowląt na 100 urodzeń żywych według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne)

Fig. IV.6. Infant deaths per 100 of the live births by statistical areas, 1929–1934 (annual average)

kartkowe w Warszawie dla ludności niemieckiej wynosiły 2613 kcal, dla Polaków 669, a dla Żydów zaledwie 180–250 kcal dziennie, podczas gdy przeciętnie zarabiający robotnik przed wojną spożywał 2600 kcal (Szarota, 1988, s. 213).

Jeśli przyjąć liczbę 460 tys. ludności getta w 1941 r., wówczas przybliżone natężenie urodzeń wynosiłoby 6‰, zgonów 94‰ i przyrost naturalny –88‰, a w 1942 r. przy około 400 tys. mieszkańców, przed wielką deportacją do obozu zagłady, natężenie urodzeń wynosiłoby 1,2‰, zgonów 99‰ i przyrost naturalny –98‰. Wysokie ubytki naturalne ludności żydowskiej w latach 1941–1942 zna-

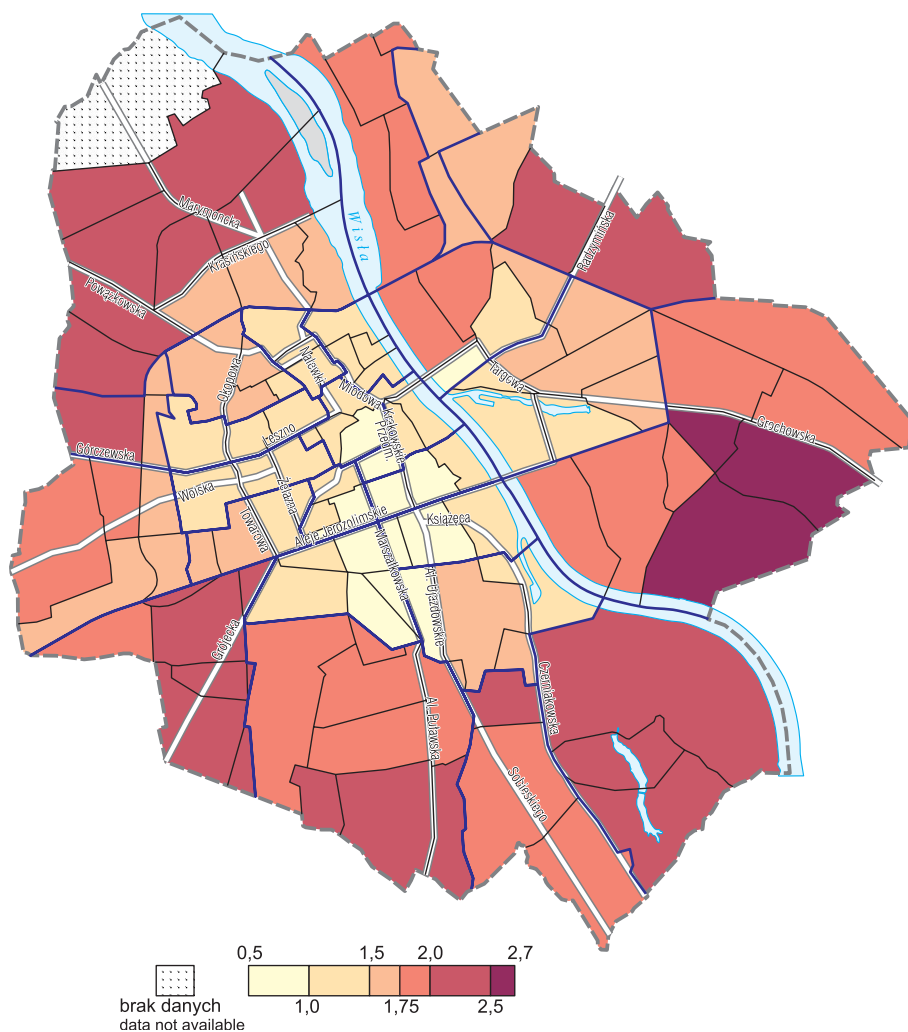

Ryc. IV.7. Przyrost naturalny na 1000 ludności według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne)

Fig. IV.7. Birth rate per 1000 of the population by statistical areas, 1929–1934 (annual average)

laży wyraz w ubytku ludności Warszawy ogółem, który w wymienionych latach wynosił 32%, a przez pozostałe lata okupacji był 4–5-krotnie niższy.

Po destrukcyjnej fazie demograficznej, w czasie wojny, po jej zakończeniu następuje faza kompensacyjna, którą charakteryzuje spadek umieralności, a jednocześnie wydatny wzrost częstości małżeństw i urodzeń. „Boom” małżeński kończy się z chwilą, gdy wyczerpie się kontyngent nadliczbowych kandydatów do małżeństwa. Z wygaśnięciem boomu małżeńskiego następuje wygaśnięcie boomu dziecięcego i w miarę oddalania się od zawieruchy wojennej życie powraca stopniowo do stanu normalnego (Rosset, 1965, s. 15). Po I wojnie światowej faza

Ryc. IV.8. Współczynnik dynamiki demograficznej według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne)

Fig. IV.8. Demographic dynamics rate by statistical areas, 1929–1934 (annual average)

kompensacyjna w Warszawie trwała pięć lat – do 1923 r., po II, z uwagi na ogrom strat biologicznych, trwała dłużej – do 1955 r.; w Polsce, na podstawie jednorocznych wskaźników dla całego kraju przyjmuje się, że trwała do roku 1952. Zamieszczone w *Aneksie* (tab. A.8) współczynniki ruchu naturalnego dla całego kraju w przekrojach pięcioletnich pozwalają porównać dane dla Warszawy z sytuacją ogółem, w miastach i na wsi.

Już w 1945 r., choć miasto dopiero od wiosny zaczęło się intensywnie zaludniać, częstość małżeństw i współczynnik urodzeń przewyższały średnią z lat

1934–1938. Wysoką częstość małżeństw częściowo tłumaczy się masowym legalizowaniem związków zawartych faktycznie w latach okupacji i w czasie powstania warszawskiego. Wysoka umieralność, w pierwszym półroczu 1945 r. umierało 25,5 osób na 1000 mieszkańców, była skutkiem minionej wojny i wyniszczającej polityki okupanta. W efekcie w pierwszym powojennym roku w Warszawie występował ubytek naturalny w wysokości 5,8‰. Spadek częstości małżeństw w 1946 r. wynika z oparcia się na rejestracji w urzędach stanu cywilnego, które nie ujmowały części małżeństwa zawartych wyłącznie w drodze uzyskania ślubu kościelnego. W następnych latach częstość małżeństw wzrosła do 14–15 na 1000 ludności i na tym poziomie utrzymała się do 1954 r. (14,2‰), a surowy współczynnik urodzeń w latach 1951–1955 osiągnął wysokości 22–23‰. Po spadku umieralności do 8–9‰ w latach 1947–1954 przyrost naturalny w Warszawie wzrósł do 10–16‰, osiągając w 1955 r. maksymalną wartość 16,3‰, najwyższą w całym XX wieku (z wyjątkiem 17‰ w 1902 r.). W sumie w fazie kompensacyjnej trwającej jedenaście lat (1945–1955) urodziło się 168 771 niemowląt, zmarło 71 401 osób i przyrost naturalny wyniósł 97 370 osób. Na taką samą wielkość przyrostu naturalnego trzeba było później czekać ponad 18 lat (1956–1973).

Dla pierwszego powojennego dziesięciolecia istnieje statystyka ruchu naturalnego dla Warszawy ogółem. Dopiero od 1954 r. dysponujemy statystyką ruchu naturalnego według dzielnic (tab. IV.11).

W pięcioleciu 1954–1958, na które przypadają dwa końcowe lata fazy kompensacyjnej i początkowe lata spadku rodności, największe natężenie urodzeń, powyżej 23‰, notowano w dzielnicy Wilanów, Wola i Wawer. Ludność tych dzielnic charakteryzował nieco wyższy od przeciętnej warszawskiej udział ludzi młodych w wieku 18–29 lat (por. tab. V.5), sprzyjający wysokiej rozrodczości, ale z drugiej strony jeszcze wyższy udział ludzi młodych występował na Ochocie, gdzie natężenie urodzeń było znacząco niższe. Statystycznie obie cechy, natężenie urodzeń i odsetek ludzi młodych, są tu słabo skorelowane ($r=0,36$). Wydaje się, że obok wieku poważną rolę odgrywały wzorce kulturowe – Wilanów miał najwyższy w Warszawie udział ludności utrzymującej się z rolnictwa i leśnictwa (11,7% ludności, podczas gdy dla całego miasta wynosił on 2,2%) – oraz lokalizacja oddawanych do użytku osiedli mieszkaniowych (Wola; por. tab. A.5). Nie jest możliwe proste i jednoznaczne określenie czynników międzydzielnicowych zróżnicowań składników ruchu naturalnego. Możemy jedynie odnotować, że najniższe natężenie urodzeń występowało na Pradze Południe (19,0‰), która miała prawie najniższy udział ludzi w wieku 18–29 lat (21,6%) i w Śródmieściu (19,8‰), gdzie udział ludzi młodych (22,3%) był nieco niższy od średniej dla Warszawy (22,8%). Współczynniki umieralności zawierały się w granicach od 5,7‰ na Woli do 8,3‰ na Pradze Śródmieście. Międzydzielnicowe zróżnicowanie współczynnika zgonów jest znacząco skorelowane ($r=0,69$) z udziałem ludności w wieku 60 lat i więcej. W sumie dzielnicą o największym przyroście naturalnym było Śródmieście, w którym przeciętny roczny przyrost naturalny wynosił 2358 osób, ale w miarach względnych największy przyrost w latach 1954–1958 miał Wilanów (19,6‰ rocznie), zaś najniższy Praga Południe (11,9‰).

Po zmianie podziału administracyjnego Warszawa od 1960 r. została podzielona na siedem dzielnic i podział ten dotrwał do 1993 r. Wartości bezwzględne

Tabela IV.11. Ruch naturalny ludności Warszawy według dzielnic,
1946–1954–1958 (przeciętne roczne)

Table IV.11. Natural movement of Warsaw population by quarters, 1946–1954–1958
(annual average)

Dzielnice Quarters	Małżeń- stwa Marriages	Rozwo- dy Divorces	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt Infant deaths	Przyrost naturalny Natural increase
Warszawa 1946–1950	7 684	.	11 509	5 364	927	6 145
1951–1953	12 256	.	19 931	7 371	1 150	12 560
1954–1958	11 796	1 659	21 921	7 151	894	14 770
Śródmieście	1 351	.	2 036	741	78	1 294
Stare Miasto	1 711	.	3 347	989	129	2 358
Żoliborz	940	.	1 842	611	70	1 232
Wola	1 190	.	2 230	539	92	1 691
Ochota	1 077	.	2 002	625	79	1 377
Mokotów	1 254	.	2 410	666	92	1 744
Wilanów	515	.	1 207	313	51	893
Praga Śródmieście	1 754	.	2 910	1 161	131	1 749
Praga Północ	327	.	655	255	31	400
Praga Południe	1 231	.	2 093	781	83	1 312
Wawer	445	.	1 099	343	51	757
Wwa lewobrzeżna	8 039	.	15 164	4 611	598	10 552
Wwa prawobrzeżna	3 757	.	6 757	2 540	296	4 218
	na 1000 ludności ¹ / per 1000					
Warszawa 1946–1950	12,9	.	19,3	9,0	80,5	10,3
1951–1953	13,8	.	22,5	8,3	57,7	14,2
1954–1958	11,6	1,6	21,5	7,0	40,6	14,5
Śródmieście	13,1	.	19,8	7,2	37,8	12,6
Stare Miasto	11,7	.	22,9	6,8	37,9	16,1
Żoliborz	10,7	.	21,0	7,0	37,8	14,1
Wola	12,7	.	23,9	5,7	40,8	18,1
Ochota	10,7	.	19,9	6,2	38,9	13,7
Mokotów	11,1	.	21,2	5,8	38,0	15,3
Wilanów	11,4	.	26,4	6,8	41,5	19,6
Praga Śródmieście	12,5	.	20,8	8,3	44,7	12,5
Praga Północ	10,3	.	20,7	8,1	47,8	12,6
Praga Południe	11,2	.	19,0	7,1	40,2	11,9
Wawer	9,3	.	23,1	7,2	45,2	15,9
Wwa lewobrzeżna	11,8		22,2	6,8	39,4	15,4
Wwa prawobrzeżna	11,6		20,8	7,8	44,0	13,0

¹ Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych.

Źródło: Warszawa w liczbach 1947, 1948, 1949; RSW, 1956–1959 i obliczenia własne.

składników ruchu naturalnego dla tego okresu zamieszczono w *Aneksie* (tab. A.9), natomiast miary względne zawiera tab. IV.12.

W ruchu naturalnym tego okresu, przede wszystkim częstości małżeństw i rodności, występowały trzy następujące po sobie etapy. Po wygaśnięciu fazy kompensacyjnej, od 1956 r. szybko malała częstość małżeństw i współczynnik rodności, osiągając minimum w częstości zawieranych małżeństw (6,1‰) w 1965 r. i natężeniu urodzeń (8,9‰) w 1967 r. Na początku drugiej połowy lat 1960. w okresie prawnej zdolności zawarcia małżeństwa wchodzi pierwsze roczniki fazy kompensacyjnej, czyli powojennego wyżu demograficznego. Wzrasta częstość zawierania małżeństw i natężenie urodzeń, osiągając kulminację w 1978 r., gdy częstość małżeństw sięga 10,4‰, i w 1980 r., gdy natężenie urodzeń osiąga 14,0‰. Ta replika powojennego wyżu demograficznego przynosi jednak 3–4-krotnie niższe natężenie przyrostu naturalnego, rzędu 4‰ niż pierwotny wyż demograficzny i ma gasnącą amplitudę. W 1986 r. Warszawa ma niewielki ubytek naturalny (–14 osób), w następnym roku wynosi już 1797 osób (–1,1‰), a w 1993 r. sięga 7 tys. (–3,1‰).

Od początku lat 1960. do końca 1970. najwyższa częstość małżeństw była charakterystyczna dla Śródmieścia, a w następnych latach Ochoty, zaś najniższa początkowo dla Mokotowa (1961–1970), później Żoliborza (1971–1975), Pragi Północ (1976–1980), Mokotowa (1981–1985), Pragi Południe (1986–1990) i Ursusa (1991–1993). Wyjaśnienie występujących zróżnicowań jest tym bardziej utrudnione, że są one niewielkie, współczynnik zmienności jest bardzo niski i w kolejnych okresach (z wyjątkiem lat 1991–1993) nieznacznie malejący. Rażąco niska liczba zarówno małżeństw (64), jak i urodzeń (54) w Ursusie w 1993 r. wynika prawdopodobnie z błędów rejestracji (część zdarzeń mogła zostać zarejestrowana w dzielnicy Ochota, z której wydzielono Ursus), gdyż już w następnym roku liczby te były znacznie wyższe (odpowiednio: 154 i 229).

Największą częstość urodzeń w latach 1961–1993 miała Praga Północ, gdzie najpierw powstawało osiedle Praga III, a od połowy lat 1960. wznoszono osiedla wielkiego zespołu mieszkaniowego na Bródnie. Od połowy lat 1970. ponadprzeciętne natężenie urodzeń występowało również na Woli (osiedla Lazuruwa i Górczewska), Pradze Południe (osiedle Gocław) i Mokotowie (osiedle Ursynów). Najniższe współczynniki urodzeń w latach 1961–1975 występowały w Śródmieściu, później przez dekadę na Ochocie, a w latach 1986–1993 na Mokotowie. Zróżnicowanie surowych współczynników urodzeń było niewielkie i w kolejnych okresach, z wyjątkiem lat 1971–1975, malejące (współczynnik zmienności w latach 1986–1990 wynosił niecałe 6%).

W rozkładzie czasowym rodności występował okres (1976–1985) wzrostu wartości współczynnika, w przypadku umieralności w kolejnych okresach analizowanego trzydziestolecia występował zaś stopniowy wzrost współczynnika zgonów, poczynając od 7,1‰ w latach 1961–1965 do 12,2‰ w latach 1991–1993.

Podczas gdy w drugiej połowie lat 1950. najwyższe współczynniki zgonów występowały na Pradze Śródmieście (8,3‰), Pradze Północ, w Wawrze i Śródmieściu (7,2‰), od początku lat 1970., szczególnie od połowy dekady, góruje pod tym względem Śródmieście, gdzie na początku lat 1990. współczynnik zgonów osiągnął 18,6‰. Wynika to z systematycznego pogarszania się struktury wieku ludności

Tabela IV.12. Ruch naturalny ludności Warszawy według dzielnic na 1000 ludności, 1961–1993 (przeciętne roczne)

Table IV.12. Natural movement of Warsaw population by quarters per 1000 of population, 1961–1993 (annual average)

Dzielnice Quarters	Lata / Years:						
	1961– 1965 ¹	1966– 1970	1971– 1975	1976– 1980	1981– 1985	1986– 1990	1991– 1993
	Małżeństwa na 1000 ludności / Marriages per 1000 of population						
M.st. Warszawa	7,5	7,6	9,3	9,8	8,3	6,0	5,0
Mokotów	6,6	7,1	9,8	10,1	7,8	5,7	4,7
Ochota	7,7	7,1	9,2	9,7	9,2	6,7	5,9
Praga Południe	7,5	7,2	8,9	9,6	8,2	5,6	4,8
Praga Północ	8,2	8,1	9,1	9,0	7,9	6,1	5,4
Śródmieście	8,6	8,1	10,2	10,6	8,7	6,1	4,7
Ursus (od 1 I 1993)	x	x	x	x	x	x	1,5
Wola	7,4	7,1	9,4	9,9	8,4	6,0	4,7
Żoliborz	7,5	7,1	8,2	9,2	8,2	6,1	5,2
W-wa lewobrzeżna	7,4	7,3	9,5	9,8	8,3	6,0	4,8
W-wa prawobrzeżna	7,8	7,9	8,9	9,2	8,0	5,8	5,0
	Urodzenia żywe na 1000 ludności / Live births per 1000 of population						
M.st. Warszawa	10,8	9,4	11,4	13,8	13,4	10,0	8,2
Mokotów	9,8	8,8	11,3	14,0	12,9	9,3	7,6
Ochota	10,2	9,2	10,7	12,5	12,2	10,9	9,3
Praga Południe	11,4	9,9	11,5	14,2	14,0	10,0	8,3
Praga Północ	11,9	10,7	13,6	15,2	14,2	10,8	9,4
Śródmieście	9,3	7,9	9,5	13,0	13,2	10,5	7,8
Ursus (od 1 I 1993)	x	x	x	x	x	x	1,3
Wola	11,0	9,6	11,5	14,3	14,3	9,8	8,0
Żoliborz	11,0	10,0	11,7	12,9	13,0	9,8	8,2
W-wa lewobrzeżna	10,4	8,9	10,9	13,3	13,0	9,7	7,9
W-wa prawobrzeżna	11,9	10,3	12,3	14,3	13,9	10,2	8,8
	Zgony na 1000 ludności / Deaths per 1000 of population						
M.st. Warszawa	7,1	8,2	9,0	10,0	10,7	11,5	12,2
Mokotów	5,5	7,2	8,0	8,5	8,8	9,5	10,1
Ochota	6,2	7,5	8,4	9,4	11,2	12,8	14,4
Praga Południe	6,9	7,9	9,2	10,9	11,4	11,7	12,1
Praga Północ	8,3	10,1	10,6	10,8	10,9	11,1	11,6
Śródmieście	7,0	8,6	10,8	12,7	15,1	16,9	18,6
Ursus (od 1 I 1993)	x	x	x	x	x	x	2,2
Wola	5,8	7,3	8,7	9,7	10,5	11,2	11,9
Żoliborz	6,1	7,1	7,6	8,3	9,4	10,8	11,6
W-wa lewobrzeżna	6,0	7,5	8,7	9,5	10,5	11,4	12,2
W-wa prawobrzeżna	7,5	8,8	9,7	10,8	11,0	11,3	11,8

Dzielnice Quarters	Lata / Years:						
	1961– 1965 ¹	1966– 1970	1971– 1975	1976– 1980	1981– 1985	1986– 1990	1991– 1993
	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych Infant deaths per 1000 live births						
M.st. Warszawa	25,8	24,8	24,4	20,3	18,4	15,7	12,5
Mokotów	26,9	22,6	24,0	20,8	20,8	15,6	11,5
Ochota	25,6	25,0	23,3	18,4	21,0	16,6	13,9
Praga Południe	26,0	24,1	25,7	21,5	18,4	14,2	12,1
Praga Północ	24,1	29,2	22,8	23,5	17,5	16,7	11,0
Śródmieście	21,0	19,7	22,9	16,2	15,5	14,7	16,5
Ursus (od 1 I 1993)	x	x	x	x	x	x	0,0
Wola	27,4	27,1	29,5	19,5	18,3	16,9	13,6
Żoliborz	24,8	24,2	21,6	20,8	16,0	15,2	11,5
Wwa lewobrzeżna	25,9	23,5	23,8	19,2	18,6	15,9	12,8
Wwa prawobrzeżna	26,3	26,3	23,7	22,5	18,0	15,5	11,4
	Przyrost naturalny na 1000 ludności Natural increase per 1000 of population						
M.st. Warszawa	3,6	1,2	2,4	3,8	2,7	-1,5	-4,0
Mokotów	4,2	1,6	3,3	5,5	4,2	-0,2	-2,5
Ochota	4,0	1,7	2,3	3,1	1,0	-2,1	-5,1
Praga Południe	4,5	2,0	2,3	3,3	2,7	-1,7	-3,8
Praga Północ	3,6	0,6	3,0	4,4	3,3	-0,3	-2,2
Śródmieście	2,3	-0,7	-1,3	0,2	-1,9	-6,4	-10,8
Ursus (od 1 I 1993)	x	x	x	x	x	x	-0,9
Wola	5,1	2,2	2,8	4,6	3,8	-1,4	-3,9
Żoliborz	4,8	2,9	4,1	4,6	3,6	-0,9	-3,4
Wwa lewobrzeżna	4,4	1,4	2,2	3,9	2,5	-1,7	-4,3
Wwa prawobrzeżna	4,5	1,4	2,6	3,5	2,9	-1,0	-3,0

¹ W podziale na dzielnice nie uwzględniono nielicznych urodzeń żywych, zgonów, zgonów niemowląt i przyrostu naturalnego o nieustalonej dzielnicy. Sumowane wartości według dzielnic mogą nieznacznie różnić się od wartości podanych dla Warszawy ogółem.

Źródło: RSW 1962–1990, WUS, 1994 i obliczenia własne.

dzielnicy, której brak terenów pod większe inwestycje mieszkaniowe zwykle zasiedlane przez ludzi młodych. Drugą dzielnicą o ponadprzeciętnej umieralności od początku lat 1980. jest Ochota, a kolejną Praga Południe. Najniższe współczynniki umieralności w omawianym okresie występowały na Mokotowie i Żoliborzu, choć ich wielkości w końcu okresu były prawie dwukrotnie wyższe niż na początku.

Umieralność niemowląt (dzieci, które nie ukończyły 1 roku życia) liczoną na 1000 urodzeń żywych w ciągu danego roku, potocznie interpretuje się w kategoriach poziomu cywilizacyjnego społeczeństwa – im niższa umieralność, tym wyższy poziom cywilizacyjny. Z uwagi na odmienną metodologię obliczania

współczynnika w latach 1895–1939 niż w latach 1946–1993 oraz zmianę w 1962 r. definicji żywego urodzenia i przywrócenie definicji zalecanej przez Światową Organizację Zdrowia (WHO) dopiero w 1994 r. sprawia, że porównywanie współczynników z różnych okresów jest zawodne. Porównując współczynniki zgonów niemowląt publikowane przed rokiem 1994 dla miast Polski ogółem i później opublikowane wielkości skorygowane okazuje się, że współczynniki zgonów niemowląt dla lat 1963–1970 należałoby podnieść dla każdego roku o 9%, dla lat 1971–1980 o 19% i dla lat z okresu 1981–1993 o 22%. Daje to pogląd o różnicach wynikających z różnych definicji żywego urodzenia.

Na początku lat 1930. współczynnik zgonów niemowląt w Warszawie wynosił 121‰ (por. tab. IV.8), jednak jego rzeczywista wartość mogła być wyższa z uwagi na niekompletną i wadliwą rejestrację. Według Stefana Szulca (1936, s. 90) stopa umieralności niemowląt w latach 1927/28 wynosiła 174‰. W tym samym czasie współczynnik ten wynosił: w Łodzi – 187‰, w Katowicach 181‰, w Bydgoszczy 180‰ (Rosset, 1975, II, s. 405). Istnieje przypuszczenie, że umieralność niemowląt w latach trzydziestych była jednak znacznie wyższa (Holzer, 2003, s. 214). Niemniej porównania między okręgami są uprawnione – z założeniem, że w każdym z nich błędy rejestracji były podobne. Najniższa umieralność niemowląt występowała w śródmieściu w okręgach Ratuszowy i Ordynackie, z niskim natężeniem urodzeń, zamieszkałych przez ludność lepiej sytuowaną. Najwyższe współczynniki zgonów niemowląt miały tzw. przedmieścia, zajmowane w większości przez ludność najuboższą.

W 1945 r. zmarło w Warszawie 994 niemowląt, urodzeń żywych było 5049 i współczynnik zgonów niemowląt wynosił 197‰. W 1946 r., według niekompletnych danych (urodzeń żywych 7510, zgonów niemowląt 1040) współczynnik spadł do 138‰, w 1947 r. do 91‰, i w 1948 r. do 60‰. Ogółem w latach 1946–1950, przeciętny roczny współczynnik zgonów niemowląt wynosił 80‰, w następnym trzyleciu 58‰ i w latach 1954–1958 tylko 40,6‰ rocznie i był znacznie niższy od średniej krajowej dla miast (69,6‰). Występowała wyraźna różnica między Śródmieściem, Starym Miastem, Żoliborzem, Ochotą i Mokotowem, gdzie umieralność niemowląt zawierała się w granicach 38–39 zgonów na 1000 urodzeń żywych, a Pragę Północ, Pragę Śródmieście i Wawrem, w których umierało przeciętnie rocznie 45–48 niemowląt na 1000 urodzeń żywych (por. tab. IV.11). Dla porównania w Londynie w 1953 r. współczynnik ten wynosił 23,9‰ i w następnym roku zmalał do 20,7‰ (*London's ...*, 1956).

Rozwój służby zdrowia i opieki medycznej oraz poprawa warunków materialnych ludności sprawiły, że na początku lat 1960. umieralność niemowląt w Warszawie spadła do 25‰ i na tym poziomie zachowała się do połowy lat 1970. Zróżnicowania międzydzielnicowe w umieralności niemowląt byłyby niewielkie, gdyby pominąć znacznie niższą umieralność w Śródmieściu, czy znacznie wyższą na Woli do połowy lat 1970. i na Pradze Północ w latach 1966–1970. Przez długi czas, do końca lat 1970., umieralność niemowląt była nieco wyższa w Warszawie prawobrzeżnej niż lewobrzeżnej, ale od początku lat 1980. sytuacja się odwróciła.

Na początku lat 1960. najwyższy przyrost naturalny ludności występował na Woli i Żoliborzu, ale i pozostałe dzielnice miały dodatni przyrost, przy czym najniższy był w Śródmieściu. W drugiej połowie dekady nastąpił bardzo silny

spadek przyrostu w wyniku przypadającego na ten okres niżu demograficznego. W sumie przez pierwsze 25 lat omawianego okresu Warszawa miała niski dodatni przyrost naturalny, choć Śródmieście już w 1967 r. ($-0,2\%$) trwale wkroczyło na drogę ubytku naturalnego ludności, z wyjątkiem lat 1976–1978 kiedy przyrost oscylował poniżej 1% . Poczynając od 1986 r. ubytek naturalny ludności trwale występował na Ochocie i Pradze Południe, od 1987 r. na Woli i Żoliborzu i od 1988 r. na Mokotowie i Pradze Północ. Na początku lat 1990. ubytek naturalny wynosił już 4% i składał się na to bardzo wysoki współczynnik ubytku naturalnego w Śródmieściu ($10,8\%$) oraz znacznie niższy na Pradze Północ ($2,2\%$) i Mokotowie ($2,5\%$), czy w Ursusie ($0,9\%$), który został dzielnicą Warszawy z początkiem 1993 r.

Z dniem 19 czerwca 1994 r. wprowadzono nowy podział administracyjny miasta na 11 gmin, w tym w gminie Warszawa Centrum dotychczasowe 7 dzielnic-gmin stało się dzielnicami pomocniczymi, zachowując dotychczasowe nazwy (por. rozdz. II). Składowe ruchu naturalnego w latach 1994–2002 pokazujemy, podobnie jak dla poprzedniego okresu, w wartościach bezwzględnych (tab. A.10) i względnych (tab. IV.13). W układzie dzielnic zachowujemy ich ułożenie obowiązujące od 27 października 2002 r., tzn. po likwidacji nazwy „Centrum” i dzielnic pomocniczych, kiedy wszystkie 18 jednostek stało się dzielnicami warszawskimi.

W dziewięcioleciu 1994–2002 częstość zawierania małżeństw miała tendencję malejącą i stopniowo malały również zróżnicowania międzydzielnicowe, choć w pierwszym okresie były jeszcze znaczne z uwagi na wysoką częstość małżeństw na Żoliborzu ($8,3\%$), która utrzymała się również w latach 1996–2000, i niską ich częstość w Białolece, Rembertowie i na Ursynowie (poniżej 3%). Współczynnik zmienności tego składnika ruchu naturalnego początkowo wynosił 34% , w drugiej połowie lat 1990. 28% i w następnym okresie 24% . Spadek natężenia małżeństw i stopniowe zanikanie zróżnicowań między dzielnicami może świadczyć o zachodzących zmianach w modelu rodziny i odchodzeniu od zawierania prawnych związków małżeńskich.

Również natężenie urodzeń wykazuje tendencję malejącą, ale w przypadku poszczególnych dzielnic zdarzały się przypadki zdecydowanie wyższej rodności, na przykład na Pradze Północ w latach 1994–1995 i 1996–2000 ($18,3\%$ i $15,5\%$), na Żoliborzu w tych samych latach ($13,9\%$ i $11,1\%$), czy na Ochocie w pierwszym z tych okresów ($10,2\%$). W efekcie dawne Centrum miało wyższą rodność niż pozostałe dzielnice. Na drugim krańcu skali była rodność w dzielnicy Wilanów w latach 1994–2000 ($3,4\%$ i $3,3\%$). Wysokie zróżnicowania rodności w latach 1994–1995 (współczynnik zmienności wynosił 53%) na początku nowego wieku miały już niewielką rozpiętość od $5,4\%$ w Rembertowie do $9,6\%$ w Śródmieściu (współczynnik zmienności wynosił 17%). Należy zaznaczyć, że od początku lat 1960. współczynnik urodzeń w Warszawie prawobrzeżnej był nieznacznie większy niż w lewobrzeżnej części miasta.

Umieralność po niewielkim wzroście na początku lat 1990. ($12,2\%$) w drugiej połowie dziesięciolecia miała tendencję spadkową ($11,2\%$), która utrzymała się również w następnym dwuleciu ($10,5\%$). Tendencja spadkowa była wynikiem obniżającej się umieralności w dzielnicach „peryferyjnych”, gdzie wynosiła przeciętnie rocznie około 7% , przy dwukrotnie wyższej umieralności w dawnym zespole

Tabela IV.13. Ruch naturalny ludności w Warszawie na 1000 ludności, 1994–2002 (przeciętne roczne)

Table IV.13. Natural movement of Warsaw population per 1000, 1994–2002 (annual average)

Dzielnice Quarters	Małżeństwa Marriages	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych ¹ Infant deaths per 1000 of live births	Przyrost naturalny Natural increase	
Centrum ²	a	5,7	9,8	14,6	11,9	-4,8
	b	5,6	8,7	14,7	10,4	-6,1
	c	5,0	7,5	13,9	.	-6,4
Mokotów	a	5,6	8,2	12,1	12,6	-3,9
	b	5,6	8,0	13,1	8,2	-5,1
	c	5,0	7,1	12,8	.	-5,7
Ochota	a	5,9	10,2	16,8	12,6	-6,7
	b	5,3	7,8	16,1	10,2	-8,4
	c	4,1	6,1	14,7	.	-8,5
Praga Południe	a	5,6	8,8	11,8	12,5	-3,1
	b	5,3	7,7	11,8	10,1	-4,1
	c	4,3	7,5	10,1	.	-2,7
Praga Północ	a	7,1	18,3	18,5	12,9	-0,2
	b	6,8	15,5	18,0	10,5	-2,5
	c	6,8	9,0	17,2	.	-8,2
Śródmieście	a	4,6	8,0	17,6	10,6	-9,7
	b	5,0	7,7	16,7	10,8	-8,9
	c	4,5	9,6	15,8	.	-6,2
Wola	a	5,6	9,5	14,3	10,8	-4,8
	b	5,4	8,1	15,0	14,2	-6,9
	c	5,2	6,7	15,2	.	-8,6
Zoliborz	a	8,3	13,9	18,7	10,7	-4,9
	b	8,0	11,1	19,9	9,0	-8,8
	c	6,7	7,2	18,2	.	-11,0
Bemowo	a	3,3	4,3	5,2	10,6	-0,9
	b	3,7	5,1	4,1	9,3	1,0
	c	4,7	5,8	3,7	.	2,2
Białołęka	a	2,7	4,7	9,0	9,1	-4,3
	b	3,6	5,8	7,4	8,9	-1,6
	c	4,1	9,6	5,8	.	3,8
Bielany	a	3,8	4,9	9,0	8,9	-4,1
	b	4,0	5,1	8,5	6,7	-3,4
	c	3,6	5,6	8,2	.	-2,6
Rembertów	a	2,9	4,0	8,8	21,4	-4,8
	b	2,9	4,2	6,4	11,7	-2,2
	c	3,4	5,4	6,1	.	-0,7
Targówek	a	4,6	4,9	8,5	22,1	-3,6
	b	5,0	4,8	7,5	16,5	-2,8
	c	5,0	6,8	8,1	.	-1,3

Dzielnice Quarters		Małżeństwa Marriages	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych ¹ Infant deaths per 1000 of live births	Przyrost naturalny Natural increase
Ursus	a	4,4	4,9	7,8	-	-2,9
	b	4,6	7,2	7,6	7,1	-0,4
	c	4,8	8,2	7,4	.	0,8
Ursynów	a	2,9	4,0	3,9	11,4	0,2
	b	3,3	4,2	2,8	10,5	1,4
	c	4,2	6,8	3,3	.	3,5
Wawer	a	3,1	4,3	8,8	14,3	-4,5
	b	3,6	5,5	9,2	16,2	-3,7
	c	3,4	6,7	8,9	.	-2,2
Wesoła	c	2,4	7,0	5,8	.	1,3
Wilanów	a	3,0	3,4	4,1	0	-0,7
	b	3,3	3,3	3,2	4,8	0,1
	c	3,8	6,0	3,9	.	2,1
Włochy	a	3,2	4,3	8,0	19,2	-3,7
	b	3,4	6,1	7,6	8,9	-1,5
	c	2,9	7,5	6,8	.	0,7
Warszawa	a	4,8	7,6	11,5	12,1	-4,0
	b	4,9	7,1	11,2	10,4	-4,1
	c	4,6	7,2	10,5	6,9	-3,3
Warszawa lewobrzeżna	a	4,8	7,3	11,6	11,1	-4,3
	b	4,8	6,9	11,4	9,8	-4,5
	c	4,6	7,0	10,8	.	-3,9
Warszawa prawobrzeżna	a	5,0	8,2	11,3	14,3	-3,1
	b	5,0	7,6	10,8	11,5	-3,2
	c	4,6	7,6	9,8	.	-2,2

a – 1994–1995; b – 1996–2000; c – 2001–2002.

¹ Dla 2001 i 2002 r. dane wg dzielnic nie są publikowane ze względu na konieczność zachowania tajemnicy statystycznej w rozumieniu ustawy o statystyce publicznej (Dz.U. 1995, nr 88, poz. 39, art. 38). Ma to miejsce wówczas, gdy liczba zgonów jest mniejsza niż 3.

² Jednostka przestała istnieć z dniem 27 X 2002 r.

Źródło: RSW, 1995–2003 i obliczenia własne.

dzielnicy Centrum (około 14%). Na przykład najniższy współczynnik zgonów występował na Ursynowie (2,8 do 3,9‰), a najwyższy na Żoliborzu (18–20‰).

W umieralności niemowląt, która w pierwszej połowie lat 1990. utrzymywała się na poziomie nieco ponad 12 zgonów na 1000 urodzeń żywych, dokonał się przełom i w 2000 r. współczynnik spadł do 8,1‰, a w roku następnym do 5,7‰. Niestety, z uwagi na zachowanie tajemnicy statystycznej (patrz przypis do tab. IV.13 i A.9) nie znamy rozkładu tego współczynnika według dzielnic. W latach 1996–2000 najniższe współczynniki zgonów niemowląt występowały w dzielnicy Wilanów (4,8‰) i Bielany (6,7‰).

Ubytek naturalny ludności w Warszawie w latach 1990. stagnował na poziomie 4‰ i następnie lekko obniżył się. Jedynie na Ursynowie występuje przez

ostatnie dziewięć lat niewielki i rosnący przyrost naturalny (z 0,2 do 3,5‰), od 1996 r. także na Bemowie (1,0‰ i 2,2‰) i w dzielnicy Wilanów (0,1‰ i 2,2‰), a w latach 2001–2002 również Białołęka (3,8‰), Ursus (0,8‰) i Włochy (0,7‰) wykazywały przyrost naturalny ludności. Jednak dzielnice dawnego Centrum miały rosnący ubytek naturalny. Najsilniej wzrósł na Pradze Północ (z 0,2‰ do 8,2‰), na Żoliborzu (z 4,9‰ do 11‰) i na Woli (z 4,8‰ do 8,6‰). Ubytek słabiej wzrastał na Mokotowie i Ochocie, natomiast w Śródmieściu wręcz malał (z 9,7‰ do 6,2‰).

Z porównania ruchu naturalnego Warszawy z miastami ogółem wynika, że pod względem częstości małżeństw Warszawa górowała nad miastami ogółem tylko w latach 1950. i drugiej połowie lat 1970. W pozostałych okresach częstość małżeństw w miastach ogółem była nieznacznie wyższa (o dziesiąte części promila) od częstości zawierania małżeństw w Warszawie, lub częstość była równa. Natomiast współczynniki rodności dla miast Polski ogółem były w poszczególnych okresach o 30–50% wyższe od współczynników rodności w Warszawie, dopiero w początkach XXI w. (2001–2002) różnica ta zmalała do 18%. Umieralność w Warszawie była niższa niż w miastach ogółem (o 10–20%) do końca lat 1950. W pierwszej połowie lat 1960. współczynniki zgonów były prawie równe (w Warszawie wyższy o 0,1‰), ale w następnych latach umieralność w Warszawie była wyższa o kilkanaście procent niż w miastach ogółem, a największa różnica wystąpiła w latach 1991–1993, gdy współczynnik dla Warszawy wynosił 12,2‰, a w miastach ogółem 9,5‰. W ostatnim okresie różnica ta zmalała (odpowiednio: 10,5‰ i 9,1‰). Umieralność niemowląt w Warszawie była znacznie niższa niż w miastach ogółem. Współczynniki zgonów niemowląt w miastach były wyższe o kilkadziesiąt procent niż w Warszawie. Największa różnica miała miejsce w pierwszej połowie lat 1960., gdy współczynnik dla Warszawy wynosił 25,8‰ a dla miast ogółem 45,8‰. Jedynie w drugiej połowie lat 1990. sytuacja w miastach (10,1‰) była lepsza niż w Warszawie (10,4‰). W okresie 2001–2002 współczynnik umieralności jest już bardzo niski, ale niższy w Warszawie (6,9‰) niż w miastach ogółem (7,9‰). Współczynniki przyrostu naturalnego w Warszawie były znacznie niższe niż w miastach ogółem. Najbardziej zbliżony poziom urodzeń do miast ogółem (15,9‰) występował w Warszawie w latach 1954–1958 (14,5‰), natomiast szczególnie wysoka różnica miała miejsce w drugiej połowie lat 1960., gdy przyrost naturalny w miastach wynosił 6,8‰, a w Warszawie 1,2‰. W Warszawie ubytek naturalny ludności trwa od 1987 r., dla miast ogółem zaś zaczął się w 1998 r.

Powyższe ogólne porównanie ruchu naturalnego w Warszawie i miastach Polski warto uzupełnić przeglądem składników tego ruchu w największych miastach Polski, do których dołączono Gdynię ze względu na jej wyjątkowo dynamiczny rozwój od chwili zbudowania miasta (tab. IV.14).

Proces przemian w ruchu naturalnym w innych wielkich miastach przebiegał podobnie jak w Warszawie. Powojenna faza kompensacyjna wystąpiła we wszystkich miastach, jednak najsilniej zaznaczyła się we Wrocławiu. Późniejszy spadek rodności najwolniejszy był w Krakowie i Poznaniu, ale najgłębiej zaznaczył się w Łodzi. Bardzo podobnie jak w Warszawie przebiegały zmiany poziomu umieralności w Łodzi i Poznaniu, od których Wrocław różnił się dłuższym okresem występowania niskich współczynników umieralności. Pod względem umieralności

Tabela IV.14. Ruch naturalny ludności w dużych miastach Polski, 1936–2000
 Table IV.14. Natural movement of population in large Polish cities, 1936–2000

Miasta Cities	Lata / Years							
	1936– –1938	1950	1955	1960	1970	1980	1990	2000
Urodzenia na 1000 ludności Live births per 1000								
Miasta ogółem	.	30,0	28,6	19,9	14,7	18,5	12,6	8,8
M.st. Warszawa	13,9	21,8	23,9	14,0	10,1	13,8	9,0	7,3
M. Kraków	11,7	21,5	24,7	16,4	12,9	16,2	11,0	8,1
M. Łódź	11,7	26,3	22,4	14,0	10,6	14,5	9,0	6,9
M. Poznań	16,2	26,6	23,3	15,2	12,1	17,0	11,2	8,3
M. Wrocław	18,0	42,9	33,5	18,9	12,8	16,6	10,5	7,4
M. Gdynia	31,0	33,1	29,5	17,7	13,6	17,2	11,2	8,5
Zgony na 1000 ludności Deaths per 1000								
Miasta ogółem	.	10,9	8,9	7,0	7,7	9,3	9,6	9,2
M.st. Warszawa	10,9	9,3	7,5	6,8	8,7	10,6	11,7	11,0
M. Kraków	10,5	10,2	8,8	7,1	7,6	9,2	10,0	9,7
M. Łódź	11,4	11,3	9,2	7,8	9,7	12,5	13,8	13,9
M. Poznań	10,4	10,0	8,3	7,8	8,7	10,9	12,3	10,6
M. Wrocław	12,5	11,4	6,8	4,9	5,5	7,8	9,6	10,0
M. Gdynia	9,4	11,4	6,8	5,1	6,0	8,8	9,6	8,3
Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych Infant deaths by 1000 live births								
Miasta ogółem	.	102,6	73,3	49,7	35,8	25,7	19,1	8,3
M.st. Warszawa	100	79,3	40,8	27,9	23,3	19,3	14,5	7,0
M. Kraków	72	60,3	48,6	39,5	20,7	15,5	13,2	6,2
M. Łódź	170	112,8	74,9	49,9	34,6	25,9	23,0	9,4
M. Poznań	86	74,9	56,7	47,7	26,8	17,2	16,4	6,3
M. Wrocław	.	140,0	59,0	39,5	23,3	23,7	15,3	9,2
M. Gdynia	153	82,6	66,0	40,2	31,0	22,0	16,5	6,0
Przyrost naturalny na 1000 ludności Natural increase per 1000								
Miasta ogółem	.	19,1	19,7	12,9	7,0	9,2	3,0	-0,4
M.st. Warszawa	3,0	12,5	16,4	7,2	1,4	3,2	-2,7	-3,7
M. Kraków	1,2	11,3	15,9	9,3	5,3	7,0	1,0	-1,6
M. Łódź	0,3	15,0	13,2	6,2	0,9	2,0	-4,8	-7,0
M. Poznań	5,8	16,6	15,0	7,4	3,4	6,1	-1,1	-2,3
M. Wrocław	5,5	31,5	26,7	14,0	7,3	8,8	0,9	-2,6
M. Gdynia	21,6	24,8	23,4	12,6	7,6	8,4	1,6	0,2

Źródło: Roczniki Demograficzne 1945–1966, 1971, 1981, 1991, 2001.

Tabela IV.15. Ruch naturalny ludności Warszawy na tle wybranych stolic europejskich, 1880–2000

Table IV.15. Natural movement of Warsaw population as compared to selected European capital cities, 1880–2000

Lata Years	Warszawa Warsaw	Berlin Berlin	Budapeszt Budapest	Londyn London	Moskwa Moscow	Paryż Paris	Praga Prague	Wiedeń Vienna
	przeciętne roczne na 1000 mieszkańców / annual mean per 1000 of inhabitants							
	urodzenia żywe / live births							
1880–1884	37.9	37.6	35.5	34.6	36.7	27.1	41.2	38.0
1905–1909	31.3	23.8	26.9	25.7	34.2	18.5	24.8	24.9
1920	29.4	11,5 ¹	19,9 ¹	21,0 ¹	30,2 ²	16,2 ¹	16,8 ¹	15,1 ¹
1930	19,5	9,5	16,7	15,8	24,9 ³	14,6	12,2	9,4
1950	21,8	10,5	.	15,7	26,0 ⁴	.	12,5	8,0
1969	9,5	10,0	12,5	15,7 ⁵	11,2 ⁵	12,3 ⁵	10,5	11,6
1990	9,0	11,0	9,6	15,6	11,9	13,8	11,8	8,6
2000	7,3	8,8 ⁶	8,4	15,7	7,4 ⁷	14,2 ⁸	8,0	9,6
	zgony / deaths							
1880–1884	31.2	27.6	32.4	21.2	33.4	24.8	29.6	28.4
1905–1909	20.1	15.8	19.7	14.5	27.4	17.7	17.1	17.6
1920	20.6	14,4 ¹	20,3 ¹	13,4 ¹	.	14,0 ¹	12,3 ¹	16,3 ¹
1930	12.7	10.9	11.8	11.6	15,0 ³	13.2	10.8	13.3
1950	9.3	12.9	.	11.2	10,1 ⁴	.	10.0	13.8
1969	8.9	19.9	12.3	11,5 ⁵	9,4 ⁵	7,7 ⁵	14.3	17.2
1990	11.7	12.9	14.7	10.1	14.5	9.1	13.8	7.8
2000	11.0	10,3 ⁶	14.1	7.1	17,1 ⁷	8,7 ⁸	11.3	10.9
	przyrost naturalny / natural increase							
1880–1884	6.7	10.0	3.1	13.4	3.3	2.3	11.6	9.6
1905–1909	11.2	8.0	7.2	11.2	6.8	0.8	7.7	7.3
1920	8.8	-2,9 ¹	-0,4 ¹	7,6 ¹	.	2,2 ¹	4,5 ¹	-1,2 ¹
1930	6.8	-1.4	4.9	4.2	9,9 ³	1.4	1.4	-3.9
1950	12.5	-2.4	.	4.5	15,9 ⁴	.	2.5	-5.8
1969	0.6	-9.9	0.2	4,2 ⁵	1,8 ⁵	4,6 ⁵	-3.8	-5.6
1990	-2.7	-1.9	-5.1	5.5	-2.6	4.7	-2.8	0.8
2000	-3.7	-1,5 ⁶	-5.7	8.6	-9,7 ⁷	5,5 ⁸	-3.3	-1.3

¹ W 1922 r.

² W 1913 r. w miastach Rosji.

³ W 1929 r.

⁴ W miastach ZSRR ogółem.

⁵ Zespół miejski.

⁶ 1999 r.

⁷ W miastach moskiewskiej oblasti.

⁸ 1990–1999.

Źródło: RSW, 1916, s. 100, 1921 i 1922, s. 29; 1931, tab. 221; Rocznik Demograficzny 1972, tab. 6(112); Choriev, 1971, s. 239; *Naselenije ...*, 1988; Demograficeskij ezegodnik Rossii 2002, tab. 2.3; WUS, 1995, tab. 4(8); www.praha.czso.cz; www.statistik-berlin-brandenburg.de; www.statistics.gov.uk; www.statistiqu-esselocales.insee.fr.

niemowląt, niskimi współczynnikami w ostatnich trzech dekadach Warszawę wyprzedzał Kraków, natomiast Łódź wypada w tym zestawieniu zdecydowanie najgorzej. Wszystkie wielkie miasta charakteryzuje stopniowy spadek przyrostu naturalnego, ale proces ten jeszcze szybciej niż w Warszawie przebiegał w Łodzi, a najwolniej, jeśli pominąć Gdynię, w Krakowie.

Podstawowe procesy demograficzne przebiegały w Warszawie nieco inaczej niż w wybranych do porównania kilku stolicach europejskich (tab. IV.15).

W końcu XIX wieku wybrane stolice europejskie cechowały się bardzo wysokim poziomem rodności, z wyjątkiem Paryża, gdzie proces spadku urodzeń zaczął się wcześniej, po upadku komuny paryskiej i klęsce w wojnie z Prusami (1871). Po I wojnie światowej Warszawa, po odzyskaniu niepodległości, miała wysoki poziom urodzeń, czym różniła się od pozostałych stolic, choć Budapeszt i Praga również stały się stolicami nowo powstałych państw. W Berlinie nastąpił spadek poziomu urodzeń w następstwie przegranej wojny i zmęczenia społeczeństwa wojennymi wyrzeczeniami. Z pozostałych stolic nieco wyższy poziom rodności charakteryzował Londyn i jednak Budapeszt. W okresie międzywojennym nastąpił spadek rodności, szczególnie silny w Berlinie, który jak cały kraj odczuwał skutki wielkiego kryzysu i zamętu politycznego. Jedynie Moskwa miała wysoki poziom urodzeń jako efekt propagandy pronatalistycznej. Ponieważ jej wyniki były niewspółmierne do oczekiwań, w 1936 r. wprowadzono zakaz aborcji, która była legalna od 1920 r.; ponownie zalegalizowano ją w listopadzie 1955 r.

IV.3. Przeciętne dalsze trwanie życia

W terminologii demograficznej „przeciętne dalsze trwanie życia” wyraża średnią liczbę lat, jaką ma jeszcze do przeżycia osoba w danym wieku, przy założeniu stałego poziomu umieralności z okresu, dla którego opracowano tablice trwania życia. Przeciętne dalsze trwanie życia można obliczyć dla dowolnego wieku. Najczęściej charakterystyka ta jest dostępna w 15-letnich przekrojach wiekowych ludności, tzn. dla ludności w wieku 0 (przeciętne trwanie życia noworodka), 15, 30, 45 i 60 lat. Parametr ten jest interpretowany jako sprawdzian stanu zdrowia ludności, efektywności systemu ochrony zdrowia i postępu społecznego. Zamieszczone zestawienie pozwala porównać dalsze trwanie życia mieszkańca Warszawy na tle mieszkańców miast ogółem (tab. IV.16).

Na przełomie XIX i XX wieku przeciętne dalsze trwanie życia noworodka na ziemiach polskich wynosiło 34,2 lata (dla chłopca 33,1 lat i dla dziewczynki 35,4 lat) i było jednym z najkrótszych w Europie. Najstarsze tablice dalszego trwania życia dla mieszkańców Warszawy i ogółem dla miast liczących 100 tys. i więcej ludności zostały sporządzone dla lat 1931/1932 (GUS, 1938). W tym okresie średnia długość życia w Warszawie wynosiła dla mężczyzn 50,8 lat: dla Polaków 48,6 lat, dla Żydów 56,2 lat, a dla kobiet 56,2 lat: dla Polek 54,9 lat, dla Żydówek 59,1 lat (Warszawa w liczbach 1939, s. 79).

Bezpośrednie porównanie długości życia mieszkańców Warszawy i pozostałych miast kraju jest utrudnione, gdyż nie dysponujemy danymi dla tych samych

Tabela IV.16. Przeciętne dalsze trwanie życia ludności Warszawy, 1931–2003
 Table IV.16. Expectation of life for Warsaw population, 1931–2003

Wyszczególnienie Specification	Mężczyźni Males					Kobiety Females				
	przeciętna liczba lat dalszego trwania życia dla osób w wieku lat life expectancy at age specified									
	0	15	30	45	60	0	15	30	45	60
POLSKA – miasta										
1931–1932 ¹	50,3	47,4	35,1	23,1	13,0	55,6	52,1	39,5	27,1	15,5
1952–1953	59,0	51,8	38,4	25,5	14,5	65,4	57,4	43,5	30,0	17,7
1955–1956	62,2	53,4	39,7	26,4	15,1	68,7	59,2	45,0	31,2	18,7
1960–1961	65,0	54,5	40,6	27,2	15,6	71,2	50,0	45,6	31,6	18,8
1965–1966	66,8	55,2	41,1	27,6	15,7	73,1	61,0	46,4	32,3	19,3
1970–1972	66,7	54,2	40,1	26,7	15,2	73,9	61,1	46,5	32,3	19,4
1975–1976	67,0	54,3	40,1	26,7	15,5	74,9	61,9	47,2	33,0	20,1
1980–1981	66,7	53,7	39,6	26,3	15,3	75,2	61,9	47,2	33,0	20,2
1985–1986	66,5	53,2	39,0	25,7	14,8	74,8	61,3	46,4	32,4	19,5
1990–1991	66,6	53,1	39,0	25,8	15,2	75,9	62,2	47,5	33,4	20,5
2001	70,4	56,2	41,9	28,4	17,1	78,2	63,9	49,2	34,8	21,7
2003	70,9	56,6	42,3	28,7	17,3	78,8	64,5	49,7	35,3	22,2
M.st. Warszawa										
1931–1932	50,8	47,2	34,9	23,0	12,7	56,2	52,1	39,6	27,2	15,8
1949–1950	58,8	50,5	37,6	25,2	14,6	66,4	57,4	43,6	30,3	18,2
1951–1955	61,9	52,0	38,6	25,7	14,7	68,8	58,3	44,2	30,6	18,1
1956–1960	65,3	53,7	39,8	26,3	14,7	71,2	59,4	45,0	31,1	18,3
1961–1965	67,4	55,0	40,8	27,4	15,8	73,8	61,0	46,5	32,5	19,7
1966–1970	67,7	55,1	40,8	27,4	15,7	74,5	61,4	46,8	32,7	19,8
1971–1975	67,9	55,2	40,8	27,4	15,7	75,1	62,0	47,4	33,2	20,2
1976–1980	66,9	53,9	39,8	26,6	15,6	75,0	61,7	47,0	32,9	20,0
1986–1990 ²	67,4	53,8	39,6	26,6	15,8	75,6	61,8	47,1	33,8	20,0
1991–1995 ²	67,4	54,0	39,9	26,9	16,1	76,1	62,3	47,6	33,5	20,5
2001 ²	70,9	56,7	42,5	29,0	17,7	78,8	64,5	49,7	35,3	22,2
2003	72,6	58,3	44,0	30,1	18,6	79,8	65,4	50,6	36,2	23,0

¹ Dane dotyczą miast liczących 100 tys. i więcej ludności.

² Dla miast województwa warszawskiego.

Źródło: GUS, 1945–2004; Borowski, 1975, tab. 2.11; Kędelski, 1983, tab.1, 5; GUS, 1991, tab. 3; GUS, 1997a, tab. 1; WUS, 2002, tab. 24; GUS, 2004a, tab. 24.

okresów. Bezpośrednie porównanie jest możliwe tylko dla okresu początkowego i końcowego, z którego wynika, że noworodek męski urodzony w Warszawie w 1931/1932 r. miał szanse dożyć 50,8 lat, podczas gdy urodzony w innym mieście 50,3 lat. Podobna różnica występowała dla noworodków płci żeńskiej. Natomiast chłopiec urodzony w Warszawie w 2003 r. miał szanse dożyć 72,6 lat, podczas gdy urodzony w innym mieście tylko 70,9 lat.

Można jednak porównać zmiany długości trwania życia mieszkańców Warszawy w ostatnim siedemdziesięcioleciu. Porównując dalsze trwanie życia dla zerowej grupy wieku (noworodków) płci męskiej w okresie następnym do poprzedniego okazuje się, że największe wydłużenie trwania życia nastąpiło w latach 1951–1955, kiedy w porównaniu z okresem poprzednim długość życia wydłużyła się o 3,1 lat. W drugiej połowie lat 1950., w stosunku do pierwszej połowy, długość życia wzrosła o kolejne 3,4 lat. Kolejny wzrost o 2,1 lat nastąpił w latach 1961–1965. Kolejne okresy przyniosły minimalny wzrost (o 0,3 i 0,2 lat), a w latach 1976–1980 nastąpił regres w postaci skrócenia o 1 rok długości trwania życia. Dla okresu 1986–2001 brak jest stosownych danych o Warszawie, które zastąpiono wartościami dla miast województwa warszawskiego ogółem. Dla narodzonych w 2003 r. chłopców przeciętne dalsze trwanie życia wzrosło do 72,6 lat, a dla dziewczynek do 79,8 lat. Na podstawie analizy tych parametrów dla miast ogółem można stwierdzić, że stosunkowo największe wydłużenie przeciętnego dalszego trwania życia nastąpiło w drugiej połowie 1990.

IV.4. Płodność kobiet i reprodukcja ludności

Zaprezentowane wyżej współczynniki przyrostu naturalnego i ich rozkłady przestrzenne nie są jedyną miarą syntetyczną charakteryzującą rozwój ludności. Do oceny procesu reprodukcji ludności służą także współczynniki płodności całkowitej (dzietności) oraz reprodukcji brutto i netto.²⁸ Zestawienie tych współczynników uzupełniono ogólnymi i cząstkowymi współczynnikami płodności, które równie dobrze mogły się znaleźć przy omawianiu współczynników rodności, jednak z uwagi na to, że nie zawierają informacji przestrzennej (odnoszą się do całego miasta), zostały połączone z miarami reprodukcji.

Współczynnik płodności wyraża stosunek liczby urodzeń żywych do liczby kobiet w wieku rozrodczym (15–49 lat) w badanej populacji. Współczynnik płodności ogólnej, tak jak współczynnik rodności, nie uwzględnia zróżnicowania wewnętrznego badanej zbiorowości, tzn. struktury wieku kobiet w okresie rozrodczym. Zmiany struktury wieku kobiet mają istotne znaczenie dla zmian wysokości ogólnego współczynnika płodności. Do ich analizy stosuje się cząstkowe współczynniki płodności, obliczane jako ilorazy liczby urodzeń żywych z kobiet w danej grupie wieku (najczęściej dla 5-letnich grup wieku rozrodczego kobiet) i liczby kobiet w tej samej grupie wieku.

Bezpośrednio po II wojnie światowej współczynniki płodności kobiet w Warszawie przekraczały poziom z lat 1931/1932 o około 60%; zmianie uległa też struktura płodności kobiet: o ile przed wojną największe natężenie urodzeń występowało w grupie kobiet w wieku 25–29 i 30–34 lata, o tyle po wojnie wiek największej płodności przesunął się do grup wieku 20–24 i 25–29 lat, przy czym wielkość obu współczynników była porównywalna. Podobne przesunięcie

²⁸ Pominięto tutaj współczynniki dynamiki demograficznej, łatwe do wyliczenia na podstawie zamieszczonej w *Aneksie* tabeli A.6.

Tabela VI.17. Płodność kobiet i współczynniki reprodukcji ludności, 1931–2000
 Table VI.17. Female fertility and reproduction rates of population, 1931–2000

Lata Years	Płodność – urodzenia żywe na 1000 kobiet w wieku Fertility – live births per 1000 women at age specified								Współczynniki Rates		
	15-49	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	dziet- ności ogólnej total fertility	reprodukcji reproduction	
										brutto gross	netto net
Polska – ogółem											
1931-1932	110	25	145	189	164	118	53	10	3,520	1,700	1,228
1950	109	39	194	209	157	100	38	4	3,705	1,790	1,491
1955	110	42	208	203	144	89	32	3	3,605	1,742	1,519
1960	93	45	199	165	103	60	22	2	2,980	1,438	1,339
1965	72	32	184	144	84	43	15	2	2,520	1,217	1,149
1970	64	30	165	126	71	36	11	1	2,200	1,064	1,011
1975	71	31	170	137	71	34	10	1	2,270	1,096	1,059
1980	76	33	180	136	69	29	8	1	2,276	1,108	1,073
1985	74	35	183	141	70	30	7	1	2,329	1,132	1,100
1990	58	32	165	121	59	25	6	0	2,039	0,991	0,967
1995	43	22	113	105	54	23	6	0	1,611	0,783	0,765
2000	37	17	81	92	51	21	5	0	1,337	0,649	0,640
Polska – miasta											
1931-1932 ¹	50	14	67	91	72	43	16	2	1,525	.	.
1950	99	41	189	187	129	75	24	2	3,235	1,558	1,300
1955	101	46	198	183	117	67	22	2	3,175	1,546	1,366
1960	77	45	182	133	73	39	13	1	2,430	1,168	1,098
1965	57	29	148	112	59	26	8	1	1,915	0,925	0,879
1970	51	26	134	102	52	22	6	0	1,710	0,832	0,794
1975	59	28	130	111	56	23	6	0	1,770	0,855	0,826
1980	66	28	151	121	59	22	5	0	1,928	0,939	0,910
1985	64	33	159	125	61	25	5	0	2,045	0,993	0,967
1990	48	29	143	106	50	20	5	0	1,768	0,858	0,837
1995	36	20	96	93	47	19	5	0	1,401	0,680	0,664
2000	32	15	68	85	48	18	4	0	1,188	0,574	0,566
M.st. Warszawa											
1931-1932	45	12	61	81	65	39	14	2	1,370	0,735	0,557
1950-1951	73	42	152	147	95	49	15	2	2,510	1,113	0,981
1955	83	48	185	146	87	45	15	2	2,640	1,251	1,124
1960	51	29	128	97	48	21	6	1	1,650	0,817	0,780
1965	35	21	109	78	37	14	4	0	1,315	0,634	0,601
1970	35	19	95	86	40	13	3	0	1,280	0,617	0,598

Lata Years	Płodność – urodzenia żywe na 1000 kobiet w wieku Fertility – live births per 1000 women at age specified								Współczynniki Rates		
	15–49	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	dziet- ności ogólnej total fertility	reprodukcji reproduction	
										brutto gross	netto net
1975	43	21	100	85	48	16	3	0	1,366	0,662	.
1980	49	19	103	103	52	18	3	0	1,491	0,726	.
1985	48	22	121	109	54	20	4	0	1,654	0,804	0,787
1990	35	21	100	91	46	18	4	0	1,399	0,679	0,661
1995	27	15	70	82	44	16	4	0	1,151	0,556	0,546
2000	27	10	48	81	56	20	4	0	1,092	0,538	.

¹ Warszawa, Łódź, Wilno, Poznań, Kraków i Lwów.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.11; GUS, 1945–2003; Kędelski, 1983; RSW, 1956–2002.

największego natężenia urodzeń do młodszej grupy wieku kobiet wystąpiło w miastach ogółem. Od 1955 r., po wystąpieniu maksymalnego poziomu płodności kobiet, przez następne prawie pół wieku współczynnik malał, z niewielkim wzrostem w latach 1980. Zachodziły również zmiany w relacjach współczynnika płodności kobiet w wieku 20–24 i 25–29 lat. Do 1965 r. częściej rodziły kobiety w wieku 20–24 lat niż w wieku 25–29 lat, następnie różnice te malały, w 1980 r. płodność kobiet w obu grupach wieku zrównała się, a od 1995 r. płodność kobiet w wieku 25–29 jest wyższa niż w grupie wieku 20–24 lata. Co ciekawe, w Warszawie w 2000 r. wielkości cząstkowych współczynników płodności kobiet w grupach wieku 15–34 lata, szczególnie 25–29 lat, były zbliżone do występujących w roku 1931/1932.

Kolejną zaprezentowaną miarą reprodukcji jest współczynnik dzietności ogólnej, który stanowi sumę rocznych współczynników płodności dla kolejnych roczników wieku 15–49 lat. Wyraża on średnią liczbę dzieci, którą urodziłaby przeciętna kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (15–49 lat), przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłaby z intensywnością obserwowaną w badanym roku, tzn. przy przyjęciu cząstkowych współczynników płodności z tego okresu za niezmiennie. Prostą zastępowalność pokoleń, przy uwzględnieniu umieralności kobiet zgodnej z tablicami trwania życia, gwarantuje współczynnik dzietności całkowitej w wysokości około 2,1–2,2 dziecka na kobietę. Dla Polski ogółem taka sytuacja występowała do 1988 r. (2,126), dla wsi do 1994 r. (2,194), dla miast ogółem tylko do 1961 r. (2,230), a dla Warszawy tylko do 1958 r., gdy współczynnik ten wynosił 2,20, by w następnym roku spaść do 1,88. Należy tu zawęzić interpretację i przypomnieć, że miary reprodukcji ludności były obliczane w Polsce od 1950/1951 r., a dla okresu wcześniejszego dla lat 1931/1932, i sporadycznie dla wybranych obszarów.

Bardziej precyzyjną miarą jest współczynnik reprodukcji brutto, który przedstawia liczbę córek urodzonych przeciętnie przez kobietę, przy założeniu, że kobieta

będąc w wieku rozrodczym rodzic będzie z częstością, jaką charakteryzują się wszystkie kobiety rodzące w roku, dla którego oblicza się współczynnik reprodukcji (niezmienne współczynniki płodności). W uproszczeniu wyraża przeciętną liczbę córek przypadającą na kobietę dożywającą końca wieku płodności. Reprodukacja prosta jest zapewniona, jeśli relacja pokolenia córek do pokolenia matek równa się jedności. Jeżeli występuje przewaga liczebna po stronie córek (współczynnik jest wyższy od jedności), to ma miejsce reprodukcja rozszerzona. W przypadku niedoboru córek w stosunku do liczebności pokolenia matek (współczynnik jest mniejszy od jedności) występuje reprodukcja zwężona. W Warszawie rozszerzona reprodukcja brutto ludności występowała do 1958 r. (1,005), w miastach ogółem do 1963 r. (1,002) i w latach 1983–1984, na wsi do 1994 r. (1,073), a dla Polski ogółem do 1989 r. (1,007).

Bardziej rzeczywistą miarą odnowy pokoleń jest współczynnik reprodukcji netto, uwzględniający – na podstawie aktualnych tablic trwania życia – zgony córek, które nie dożyją do wieku swoich matek. Współczynnik ten wyraża stopień zastępowania pokoleń matek przez córki. Według tej miary rozszerzona reprodukcja netto ludności Warszawy występowała po roku 1950 (0,981) i na pewno trwała od 1955 (1,124) do 1957 r. (1,039). W miastach ogółem współczynnik reprodukcji netto powyżej jedności występował w latach 1950–1961 (odpowiednio 1,300 i 1,008) i w 1983 r. (1,010), na wsi ogółem do 1994 (1,048) i w kraju ogółem do 1988 r. (1,009).

Jedyny okres, kiedy w Warszawie występowała rozszerzona reprodukcja ludności, to lata 1955–1957 (brak danych dla lat 1952–1954). Również w pozostałych czterech największych miastach kraju (Łódź, Kraków, Wrocław, Poznań) lata 1950. były jedynym okresem w ich rozwoju, kiedy występowała reprodukcja rozszerzona i to niemałych rozmiarów. Na początku lat 1950. szczególnie wysokim poziomem reprodukcji ludności wyróżniał się Wrocław ze współczynnikiem 1,662 – najwyższym jaki zanotowano w Polsce po II wojnie światowej. Od początku następczej dekady wszystkie wielkie miasta charakteryzowała zawężona reprodukcja ludności.

V. PŁEĆ I WIEK LUDNOŚCI

Struktura ludności według płci i wieku stanowi podstawę oceny potencjału demograficznego i umożliwia przewidywanie przyszłych trendów rodności i umieralności, a w ujęciu retrospektywnym służy pokazaniu przemian, jakie złożyły się na obecny obraz demograficzny miasta Warszawy. Zwykle osobno prezentuje się strukturę płci i osobno strukturę wieku ludności. Tutaj odchodzimy od stereotypowego układu z uwagi na przyjętą konstrukcję tabel, w których pokazano łącznie płeć i wiek mieszkańców Warszawy, tak, aby uniknąć zbędnego powtarzania danych w przypadku odrębnego traktowania obu struktur. Obie cechy ludności będą prezentowane łącznie dla kolejnych przekrojów czasowych. Podstawowe dane ze spisów dotyczące ludności Warszawy według płci i wieku w 5-letnich grupach wiekowych dla okresu 1897–2002 zamieszczono w *Aneksie* (tab. A.11).

Stałą prawidłowością statystyczną w ruchu naturalnym ludności, zaobserwowaną już w XVIII w., jest relacja liczby urodzeń według płci noworodków. W każdej odpowiednio dużej populacji, co roku rodzi się więcej chłopców niż dziewcząt. Z uwagi na ułomność rejestracji statystycznej nie wiemy, jak dokładnie ta relacja wyglądała w Warszawie w pierwszej połowie XX w. Z zarejestrowanych urodzeń w Warszawie w latach 1931–1937 wynika, że na każde 1000 urodzeń żywych przypadało 514,4 chłopców i 485,6 dziewczynek. Stwierdzono, że w okresach powojennych następuje wśród noworodków wzrost przewagi liczebnej chłopców (Szturm de Sztrem, 1955, s. 138). Potwierdzają to relacje urodzeń w Warszawie w latach 1949–1956, kiedy rodziło się 516,8 chłopców i 483,2 dziewczynki na 1000 urodzeń. W latach 1999–2002 proporcje były już nieco inne i wynosiły 513,2 chłopców na 486,8 dziewczynek.

W krótszych okresach i dla mniejszych zbiorowości występuje zróżnicowanie, jednakże w stosunkowo wąskich granicach. Przewaga chłopców utrzymuje się w młodszych grupach wieku. Umieralność kobiet w kolejnych grupach wieku jest jednak niższa niż mężczyzn, co powoduje, że przewaga mężczyzn maleje i w starszych grupach wieku rośnie przewaga liczebna kobiet. Ogółem w 1950 r. kobiety uzyskiwały liczebną przewagę już w grupie wieku 20–24 lata (w Warszawie w grupie 10–14 lat), do 2002 r. przewaga ta przesunęła się do grupy wieku 45–49 lat, ale w Warszawie zaczynała się już od wieku 25–29 lat. Zwykle w całej populacji

przypada sto kilka kobiet na 100 mężczyzn (w miastach bliżej 110, na wsi bliżej 100). Miernik wyrażający stosunek liczby kobiet do liczby mężczyzn (na 100 lub 1000 mężczyzn) jest nazywany współczynnikiem feminizacji i jest najczęściej stosowanym wskaźnikiem struktury ludności według płci.

Przyjęty w opracowaniu podział według ekonomicznych grup wieku (0–15, 16–59, 60 lat i więcej) wynika z grupowania przyjętego w dostępnych materiałach źródłowych. Tylko dla tych grup wieku można było zgromadzić, lub doliczyć, dane dla wszystkich przekrojów czasowych i terytorialnych.

W końcu XIX wieku, w 1897 r., wśród 683 692 mieszkańców Warszawy kobiety stanowiły 49,96% ogółu ludności i na 100 mężczyzn przypadało 99,8 kobiet (tab. V.1). Ta zachwiana struktura płci wynikała z ujęcia w spisie ludności 27 878 osób stacjonującego w mieście rosyjskiego wojska²⁹. Nie licząc wojska, na 100 mężczyzn przypadałoby 108,7 kobiet. Przewaga mężczyzn występowała w grupie wieku 16–59 lat (współczynnik feminizacji poniżej 100) w czterech cyrkułach miejskich (II, VI, IX, XII) i w cyrkułach podmiejskich. Szczególnie wysoka przewaga liczebna mężczyzn występowała w cyrkułach podmiejskich, gdyż tam właśnie, na Powązkach, już poza rogatkami, znajdowały się dwa letnie obozy wojskowe z koszarami o charakterze budownictwa prowizorycznego, czasowego (Powązkowskie Pole Wojskowe). Po drugiej stronie miasta, na południe od obecnej ul. Filtrowej, znajdowało się Pole Mokotowskie, z obozem wojskowym, oddzielonym od pola ćwiczeń drogą (ob. ul. Wawelska).

Z cyrkułów miejskich najbardziej zmilitaryzowany był cyrkuł Łazienkowski, gdzie ogółem przypadały 73 kobiety na 100 mężczyzn, ale w grupie w wieku 16–59 lat tylko 61 kobiet na 100 mężczyzn. Strukturę płci zmieniało zakwaterowane tu wojsko rosyjskie. Na rozległych terenach między Łazienkami i Czerniakowską (od obecnej ul. Podchorążych po ul. Łazienkowską) znajdowały się koszary dla trzech pułków jazdy (huzarów, ułanów i kirasjerów) z około 70 budynkami, przeważnie drewnianymi. Wyżej, na skarpie, pomiędzy ul. Nowowiejską i Litewską były koszary litewskiego pułku gwardii. Na górnym Mokotowie, przy szosie Nowoaleksandrowskiej (ob. ul. Puławska), na rogu ul. Rakowieckiej, w 1902 r., wybudowano koszary dla Lejb-Gwardyjskiego Keksholmskiego Pułku Piechoty. Natomiast na obszarze cyrkułu Praskiego przy ul. Esplanadowej (ob. 11 Listopada 15/19) mieściły się murowane koszary Drugiego Orenburskiego Pułku Kozaków, łączące się z terenami i zabudowaniami wojskowymi po wschodniej stronie ul. Petersburskiej (ob. Jagiellońskiej), ciągnące się od ul. Ratuszowej po Rogatki Petersburskie (ob. Rondo Starzyńskiego). W cyrkułe II Sobornym, przy rogu ul. Zakroczymskiej i Konwiktorskiej znajdowały się Koszary Konwiktorskie, zwane też Sierakowskimi. Inne obiekty wojskowe, na przykład Koszary Artylerii Koronnej (Koszary Wołyńskie), między ul. Wołyńską i Gęsią (w l. 1918–1956 słynne więzienie tzw. Gęsiówka) w cyrkułe Powązkowskim, czy Koszary Mirowskie w cyrkułe Wolskim nie wywarły szczególnego wpływu na strukturę płci w tych cyrkułach. Nie potrafimy jednoznacznie wyjaśnić, co spowodowało niewielkie zachwianie struktury płci ludności w wieku 16–59 lat i ogółem w cyrkułe Towarowym. Praw-

²⁹ W całej guberni warszawskiej liczącej z Warszawą 1849 728 ludności cywilnej (w tym 895 809 mężczyzn) stacjonowało 82 139 wojska.

dopodobnie przewaga ta wynikała ze struktury miejsc pracy, głównie w fabrykach, gazowni, elewatorach, garbarniach, browarach i obsłudze stacji towarowej, które zatrudniały przede wszystkim mężczyzn. Pośrednio wskazuje na to wyższa (niż w grupie 16–59 lat) przewaga mężczyzn w wieku 21–49 lat nad liczbą kobiet w tym samym wieku – na 100 mężczyzn przypadało 92,9 kobiet.

Tabela V.1. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według grup wieku i cyrkułów, 8 II 1897 r.

Table V.1. Number of females per 100 males by age groups and police districts (*cyrkuł*), 8 Feb. 1897

Cyrkuły Police districts	Liczba kobiet Number of females	Liczba kobiet w wieku ¹ Number of females at the age of:			
		ogółem total	0–15	16–59	≥ 60
		na 100 mężczyzn / per 100 males			
M. Warszawa	341 555	99,8	102,2	95,5	144,0
Cyrkuły miejskie:	316 255	102,7	102,6	99,6	145,4
I. Zamkowy	28 211	104,5	102,9	100,6	156,2
II. Soborny	20 571	97,6	99,5	92,4	157,0
III. Mostowski	31 286	107,5	101,9	107,1	156,2
IV. Bielański (Nalewki)	25 248	109,4	103,9	113,2	109,9
V. Powązkowski	26 520	101,9	100,3	101,2	124,5
VI. Towarowy	21 260	100,5	101,1	97,6	135,6
VII. Wolski	30 391	110,6	104,1	111,5	148,1
VIII. Jerozolimski	28 358	121,1	105,5	128,8	142,9
IX. Łazienkowski	24 369	72,7	102,7	60,6	156,7
X. Nowoświecki	26 419	121,1	103,9	125,8	153,6
XI. Mokotowski	26 821	111,9	104,9	110,9	170,0
XII. Praski	26 801	88,4	101,1	78,9	129,1
Wwa lewobrzeżna	289 454	104,3	102,8	101,8	147,3
Wwa prawobrzeżna	26 801	88,4	101,1	78,9	129,1
Cyrkuły podmiejskie	25 300	74,0	98,3	60,4	125,5

¹ Bez 331 kobiet w wieku nieustalonym.

Źródło: CSK, 1904, tab. III.b i obliczenia własne.

Wysoką przewagą liczby kobiety wyróżniały się cyrkuły Jerozolimski i Nowoświecki, w znacznym stopniu zamieszkałe przez ludność o wyższym statusie materialnym (wolne zawody, mieszczaństwo) zatrudniająca, za niewielkim wynagrodzeniem, młode kobiety ze wsi do prac domowych, tzw. gosposie, służące, pomoce domowe, często z zamieszkaniem. Zatrudnianie pomocy domowej podnosiło prestiż społeczny rodziny. W cyrkułach zamieszkałych przez uboższą ludność, na przykład na Powązkach, korzystanie z usług pomocy domowej było rzadkością, dlatego przewaga liczebna kobiet była znacznie mniejsza.

Warszawa w końcu XIX wieku miała młodą strukturę wieku ludności (tab. V.2). W 1897 r. prawie 1/3 ludności stanowiły dzieci i młodzież do 15 roku życia, przy bardzo niskim udziale ludności w wieku 60 lat i więcej (5,5%). Wyższym udziałem dzieci i młodzieży wyróżniały się cyrkule Powązkowski, Bielański i Towarowy. W pierwszych dwóch dominowała ludność żydowska, stanowiąc odpowiednio 66,9% i 88,5% ludności, natomiast w cyrkule Towarowym tylko 19,4%, a znaczącą grupą była tu ludność wiejska; jednocześnie wymienione trzy cyrkule miały najniższe udziały ludności w wieku 60 lat i więcej. Najniższy udział najmłodszej grupy wiekowej charakteryzował natomiast cyrkule Łazienkowski, Mokotowski, Nowoświecki i Zamkowy, które jednocześnie miały największy udział ludności w wieku 16–59 lat i jako jedyne w mieście wyróżniały się ludnością o pochodzeniu szlacheckim. Najwyższy udział ludności dorosłej (16–59 lat) w cyrkule Łazienkowskim wskazuje, że właśnie w tym rejonie były rozlokowane główne siły rosyjskiego garnizonu wojskowego.

Innym miernikiem analizy struktury wieku ludności są relacje między poszczególnymi grupami wieku, np. przyjęta w niniejszej analizie liczba dzieci w wieku 0–15 lat i ludności w starszym wieku (60 lat i więcej) przypadająca na 100 osób ludności dorosłej (16–59 lat). Miernik ten jest nazywany współczynnikiem obciążeń demograficznych. W świetle tego miernika najwyższe obciążenia demograficzne ludności występowały w tych samych cyrkułach, które miały najwyższe udziały dzieci, gdyż udziały ludności w starszym wieku były kilkukrotnie niższe. Miernikiem bardziej czułym na strukturę wieku ludności jest przeciętny wiek ludności, obliczany jako średnia arytmetyczna poszczególnych roczników, ważonych liczebnością osób z tych roczników. Wyniki obliczeń przeciętnego wieku ludności ogółem i według płci zawarto w tabeli V.2. Z reguły przeciętny wiek mężczyzn jest nieco niższy niż kobiet, co wynika z różnic w przeciętnym trwaniu życia obu płci. Zdecydowanie najmłodszą ludnością wyróżniały się w tym czasie cyrkule Bielański (z przeciętnym wiekiem ludności 24,0 lat) i Powązkowski (24,6 lat), a o kilka lat wyższy przeciętny wiek miała ludność zamieszkująca cyrkuł Nowoświecki (28,4 lat).

Pierwsza wojna światowa zdecydowanie zmieniła strukturę ludności Warszawy według płci i wieku, przede wszystkim w wyniku strat wojennych, które zwykle w większym stopniu dotyczą mężczyzn niż kobiet. Współczynnik feminizacji, zaniżony w 1897 r. przez stacjonujące wojska rosyjskie, wzrósł po wojnie do 121,9 kobiet na 100 mężczyzn (tab. V.3).

W grupie wieku 0–15 lat występowała nieznaczna przewaga liczby dziewcząt nad chłopcami, podczas gdy w tej grupie wieku, w niezaburzonych strukturach ludności, zwykle jest nieco więcej chłopców niż dziewcząt. Szczególnie wysoka przewaga liczebna kobiet występowała w grupie wieku 16–59 lat, przede wszystkim w dzielnicy Śródmieście Południe (143,6 kobiet na 100 mężczyzn), która obejmowała komisariat Łazienkowski, gdzie w 1897 r. przypadało 60,6 kobiet na 100 mężczyzn. Koszary między Łazienkami i ul. Czerniakowską zajmowało teraz polskie wojsko, ale w całej dzielnicy wojsko było źródłem utrzymania tylko dla 4,2% ludności, a 28,5% utrzymywało się ze służby publicznej i wolnych zawodów. Jednocześnie dzielnicę charakteryzował bardzo wysoki udział ludności z wyższym wykształceniem – mieszkało tu 43,4% takiej ludności Warszawy.

Tabela V.2. Ludność Warszawy według wieku i cyrkułów, 8 II 1897 r.
Table V.2. Warsaw population by age and police districts (*cyrkuł*), 8 Feb. 1897

Cyrkuły Police districts	Ludność ogółem ¹ Population total	Ludność w wieku ² : Population at the age of :			Współcz. obciążenia demogr. ³ Dependency ratio	Przeciętny wiek ludności Average age of population		
		0–15	16–59	60 i więcej 60 and more		razem total	męż- czyźni males	kobiety females
		w % in %				w latach in the years		
M. Warszawa	683 692	32,5	61,9	5,5	61,4	25,9	25,3	26,5
Cyrkuły miejskie:	624 189	32,4	62,0	5,6	61,2	26,1	25,4	26,7
I. Zamkowy	55 208	28,6	64,1	7,3	56,0	28,1	27,2	29,0
II. Soborny	41 646	31,7	62,3	6,0	60,4	26,4	25,8	27,1
III. Mostowski	60 400	33,0	61,7	5,3	62,1	25,9	25,2	26,5
IV. Bielański	48 321	37,7	57,6	4,7	73,7	24,0	24,1	23,9
V. Powązkowski	52 545	38,6	56,2	5,1	77,8	24,6	24,2	25,1
VI. Towarowy	42 408	37,5	57,6	4,9	73,6	25,2	24,9	25,4
VII. Wolski	57 864	34,0	60,4	5,6	65,4	25,7	25,1	26,3
VIII. Jerozolimski	51 766	33,6	60,5	5,9	65,2	25,8	25,1	26,3
IX. Łazienkowski	57 887	24,8	70,2	5,0	42,4	26,3	25,1	27,9
X. Nowoświecki	48 242	27,2	65,8	7,0	52,1	28,4	27,5	29,1
XI. Mokotowski	50 789	26,7	67,5	5,8	48,2	27,3	26,2	28,4
XII. Praski	57 113	35,9	59,1	5,0	69,3	24,9	24,7	25,2
W-wa lewobrzeżna	567 076	32,0	62,3	5,6	60,3	26,2	25,5	26,8
W-wa prawobrzeżna	57 113	35,9	59,1	5,0	69,3	24,9	24,7	25,2
Cyrkuły podmiejskie	59 503	34,5	61,3	4,2	63,3	24,2	23,9	24,7

¹ W tym 27 878 żołnierzy rosyjskiego garnizonu.

² Bez 595 osób o wieku nieustalonym.

³ Liczba ludności w wieku 0–15 lat i więcej na 100 osób w wieku 16–59 lat.

Źródło: CSK, 1904, tab. III.b i obliczenia własne.

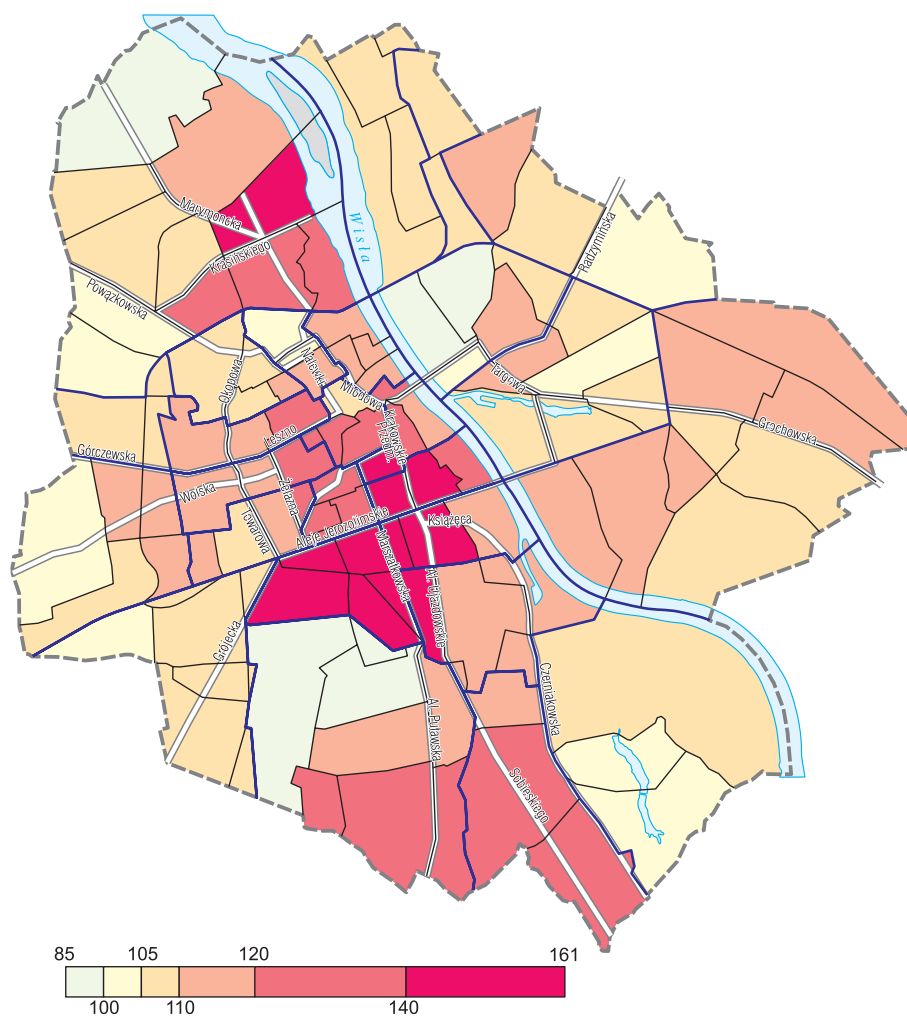
Wojenny ubytek mężczyzn z tej dzielnicy musiał w wysokim stopniu dotyczyć tej grupy ludności. Podobnie wysoka przewaga liczebna kobiet występowała w Śródmieściu Centrum (134,1), w dzielnicy Nalewki (133,3) i Stare Miasto (130,9 kobiet na 100 mężczyzn). Charakterystyczne, że deformacja struktury ludności dorosłej według płci nie wystąpiła w dzielnicach peryferyjnych, gdzie przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami miała charakter naturalny. Należy sądzić, że względnie wysoki powojenny napływ ludności na te obszary zniwelował wojenne ubytki mężczyzn w tej grupie wiekowej. W grupie ludności najstarszej wysoka przewaga liczebna kobiet występowała zarówno w wymienionych wyżej dzielnicach o wysokiej przewadze kobiet w grupie wieku 16–59 lat, jak i w dzielnicach peryferyjnych, z wyjątkiem peryferii północno-wschodnich.

Tabela V.3. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według grup wieku i dzielnic,
1921, 1931Table V.3. Number of females per 100 males by age group and districts,
1921, 1931

Nr i nazwa dzielnicy (komisariaty) No. and district name (police districts)	Liczba kobiet w tys. Number of females in thous.	Liczba kobiet w wieku: Number of females at the age of:			
		ogółem total	0-15	16-59	≥ 60
		na 100 mężczyzn per 100 males			
30 IX 1921 r.					
M.st. Warszawa	514,5	121,9	101,6	129,6	153,8
1. Śródmieście-Centrum (I, VIII, X, XII)	100,9	127,1	101,9	134,1	160,9
2. Stare Miasto (II)	24,0	121,1	96,9	130,9	162,0
3. Nalewki (IV)	28,0	121,6	103,1	133,3	125,7
4. Powązki (III, V)	81,6	119,1	101,5	127,6	147,1
5. Wolski (VI, VII)	80,3	118,2	99,0	125,6	155,3
6. Śródmieście-Południe (IX, XI, XIII)	85,9	135,4	103,0	143,6	180,4
7. Stara Praga (XIV, XV)	45,7	115,4	103,3	120,8	139,9
8. Peryferie Płn.-Wsch. (XVIII, XXIV, XXV, XXVI)	21,2	111,4	103,3	116,5	113,0
9. Peryferie Zach. (XIX, XXII, XXIII)	23,3	112,8	99,8	119,1	150,6
10. Peryferie Płd. (XVI, XVII, XX, XXI)	23,7	113,4	105,5	115,2	151,1
9 XII 1931 r.					
M.st. Warszawa	637,8	119,4	98,5	124,0	157,8
1. Śródmieście-Centrum (I, VIII, X, XII)	108,5	130,4	98,5	136,8	157,0
2. Stare Miasto (II)	27,4	116,8	93,7	120,7	172,2
3. Muranów (IV)	33,0	111,9	98,6	117,9	109,6
4. Powązki (III, V)	98,4	114,5	98,9	118,5	148,2
5. Śródmieście-Zachód (VI, VII)	92,1	117,4	99,0	120,7	156,1
6. Śródmieście-Południe (IX, XI, XIII)	98,2	139,9	100,9	146,2	181,3
7. Stara Praga (XIV, XV)	57,5	110,4	96,2	112,9	151,1
8. Marymont (XXVI)	22,8	115,9	99,6	120,7	178,0
9. Przedmieście Zach. (XIX, XXII, XXIII)	34,6	107,4	97,7	108,3	161,3
10. Przedmieście Płd. (XVI, XX, XXI)	33,5	111,4	99,8	112,7	160,3
11. Grochów (XVII)	9,0	112,7	102,3	113,7	174,5
12. Przedmieście Płn.-Wsch. (XVIII, XXIV, XXV)	22,8	106,8	97,6	107,8	155,5
W-wa lewobrzeżna	548,5	121,1	98,8	126,2	158,3
W-wa prawobrzeżna	89,3	109,7	97,2	111,7	153,9

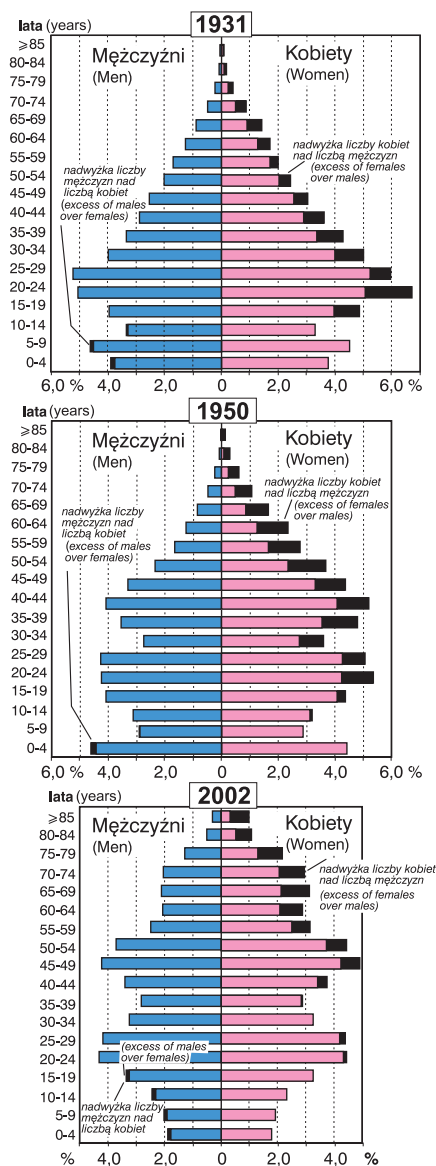
Źródło: GUS, 1926, tab. VI; 1937, tab. 14 i obliczenia własne.

Spis ludności przeprowadzony dziesięć lat później, w grudniu 1931 r., wykazał niewielki spadek przewagi liczebnej kobiet nad mężczyznami. W Warszawie ogółem przypadało wówczas 119,4 kobiet na 100 mężczyzn (ryc. V.1). W wyniku powojennego wyżu demograficznego poprawiła się struktura płci ludności najmłodszej, a zróżnicowania współczynnika feminizacji według dzielnic były minimalne. Jednak bezpośrednie porównanie współczynników feminizacji według dzielnic z 1921 r. jest możliwe tylko dla dzielnic 1–7, gdyż z pozostałych trzech dzielnic (8–10) w spisie z 1931 r. utworzono pięć dzielnic (8–12). Wśród ludności

Ryc. V.1. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według obwodów spisowych, 9 XII 1931 r.

Fig. V.1. Number of females per 100 males by census districts, 9 Dec. 1931

Ryc. V.2. Struktura płci i wieku ludności Warszawy w latach 1931, 1950, 2002.
 Fig. V.2. Gender and age structure of the Warsaw population in the years 1931, 1950, 2002 (age pyramid)

dorosłej (16–59 lat) nadal występowała wysoka przewaga liczebna kobiet w Śródmieściu Południe (146,2 kobiet na 100 mężczyzn) i Śródmieściu Centrum (136,8), której nie mógł zmniejszyć ograniczony napływ ludności, kierujący się głównie do dzielnic z rozwijającym się budownictwem mieszkaniowym lub dostępnymi

i tanimi działkami. W efekcie na przedmieściach ukształtowała się prawidłowa struktura płci ludności według wieku.

Graficzną prezentacją struktury ludności według płci i wieku jest tzw. piramida wieku (ryc. V.2). Jest to wykres wykonywany na osi współrzędnych prostokątnych. Na osi poziomej, od punktu zerowego, są odkładane liczebności (lub udziały procentowe w populacji ogółem) kobiet i mężczyzn. Na osi pionowej oznaczone są odcinki odpowiadające pięcioletnim (lub rocznym) grupom wieku. Na wykresie zilustrowane są proporcje między liczbami (udziałami) ludności określonych grup wieku i płci oraz ich nieregularności; można z niego również odczytać zmiany, śledząc przesuwanie się ku górze kolejnych grup wieku. W piramidzie wieku dla Warszawy w 1931 r. charakterystyczne są wcięcia dla mniej licznych grup w wieku 10–14 i 15–19 lat oraz 0–4 lat, jak i liczebna przewaga kobiet nad mężczyznami zaczynająca się już od grupy wieku 15–19 lat. Należy zwrócić uwagę, że wiek zrównywania się liczby mężczyzn i kobiet zmienia się w czasie – przesuwa się do wyższych grup wiekowych.

Struktura wieku ludności Warszawy w 1921 r., w porównaniu z 1897 r. uległa niewielkim zmianom w świetle przyjętych do analizy trzech grup wieku (tab. V.4). Udział dzieci i młodzieży nieco się zmniejszył (do 30,0% z 32,5%) oraz nieznacznie wzrósł udział ludności dorosłej (do 63,0% z 61,9%) i ludności w starszym wieku (do 7,0% z 5,5%). Największe odsetki dzieci i młodzieży występowały w dzielnicach peryferyjnych oraz na Nalewkach i Powązkach, zamieszkałych w większości przez ludność żydowską (na Nalewkach 93,5% ludności dzielnicy, na Powązkach 64,5%). Najniższy udział najmłodszej ludności był charakterystyczny dla Śródmieścia: w Śródmieściu Południe stanowiła ona 22,8%, w Śródmieściu Centrum 24,5%. Jednocześnie Śródmieście miało najwyższe odsetki ludności dorosłej (15–59 lat) przekraczające 2/3 ludności dzielnicy. Udział ludności dorosłej w dzielnicach peryferyjnych był o 10 i więcej punktów procentowych niższy niż w Śródmieściu. Udział ludności w starszym wieku wyższy od przeciętnej dla całej Warszawy występował w obu dzielnicach śródmiejskich, ale przede wszystkim na peryferiach północno-wschodnich (10,4% ludności dzielnicy), czyli na dzisiejszym Żoliborzu, Gołędzinowie, Pelcowiznie, Targówku i Bródnie, które po przyłączeniu do Warszawy w 1916 r. szybko przekształcały się z osad wiejskich, z trójpokoleniową rodziną, w osiedla robotnicze. Ponieważ wyniki spisu ludności z 1921 r. według wieku ludności i komisariatów nie są znane, trudno określić, w którym z nich, czy też we wszystkich, występowały odsetki ludności w starszym wieku przekraczające o połowę przeciętną dla miasta. Nie da się także określić przeciętnego wieku ludności według dzielnic (komisariatów).

Po dziesięciu latach, w 1931 r., struktura ludności Warszawy według wieku ulegała w porównaniu z 1921 r. większym zmianom niż w okresie pomiędzy 1897 i 1921 r. Przede wszystkim o kilka punktów procentowych zmniejszył się udział dzieci i młodzieży (do 24,6% z 30,0%). Jedynie na tzw. przedmieściach udział dzieci i młodzieży przekraczał 30% ludności, z wyjątkiem Mokotowa i Czerniakowa. Nadal najniższy udział najmłodszej grupy wieku, rzędu 17–18,5%, charakteryzował Śródmieście Centrum i Południe. Obie dzielnice miały też najwyższe odsetki ludności dorosłej, ale zróżnicowania międzydzielnicowe udziałów były znacznie niższe niż w pozostałych grupach wieku. Nadal też w Śródmieściu Centrum

Tabela V.4. Ludność Warszawy według wieku i dzielnic, 1921, 1931

Table V.4. Warsaw population by age and districts, 1921, 1931

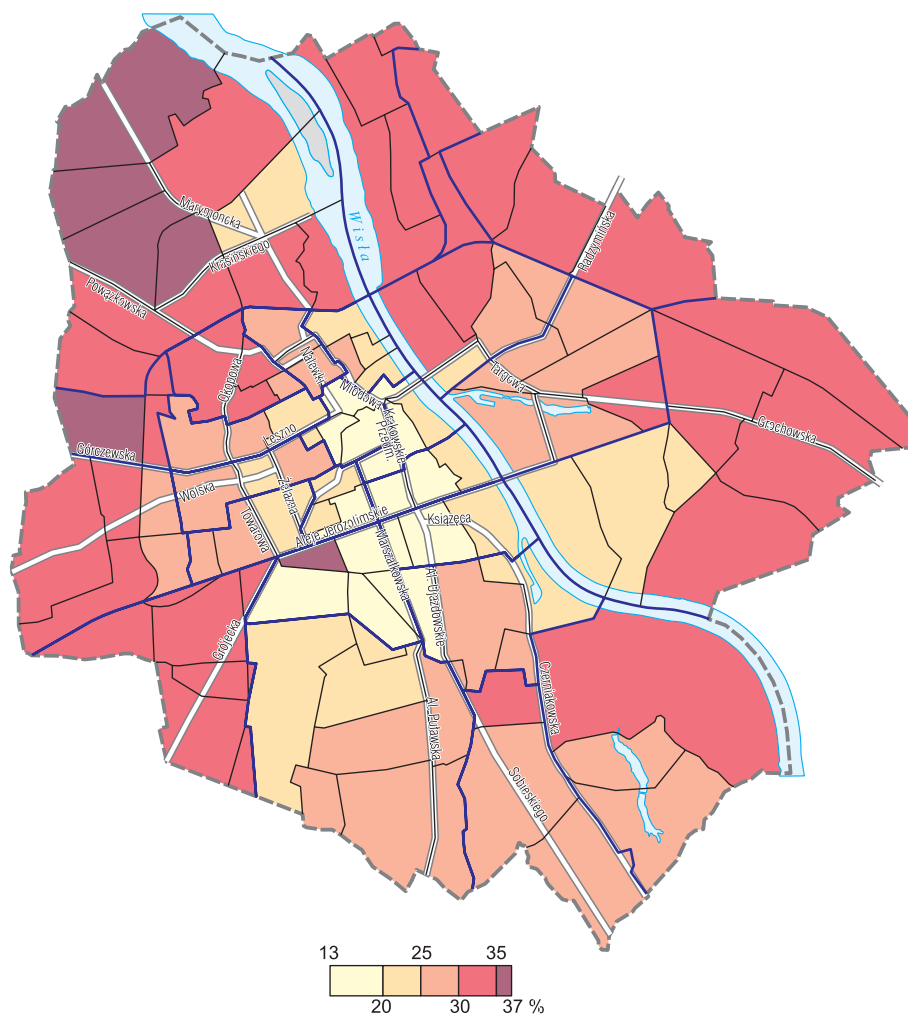
Nr i nazwa dzielnicy (komisariaty) No. and district name (police districts)	Ludność Population				Współcz. obciążenia demogr. ¹ Dependency ratio
	ogółem w tys. total in thous.	w wieku, w %: at the age, in %:			
		0-15	16-59	≥ 60	
	30 IX 1921 r.				
M.st. Warszawa	936,7	30,0	63,0	7,0	58,8
1. Śródmieście Centrum (I, VIII, X, XII)	180,3	24,5	67,4	8,1	48,4
2. Stare Miasto (II)	43,8	30,6	62,1	7,2	60,9
3. Nalewki (IV)	51,0	34,2	60,1	5,7	66,4
4. Powązki (III, V)	150,0	33,5	60,6	5,8	64,9
5. Wolski (VI, VII)	148,2	31,2	62,3	6,5	60,5
6. Śródmieście Południe (IX, XI, XIII)	149,3	22,8	68,8	8,3	45,3
7. Stara Praga (XIV, XV)	85,2	34,4	59,9	5,7	67,0
8. Peryferie Płn.-Wsch. (XVIII, XXIV, XXV, XXVI)	40,1	34,6	54,9	10,4	82,0
9. Peryferie Zach. (XIX, XXII, XXIII)	44,0	37,4	57,2	5,3	74,7
10. Peryferie Płd. (XVI, XVII, XX, XXI)	44,7	35,4	58,8	5,8	70,1
	9 XII 1931 r.				
M.st. Warszawa	1 171,9	24,6	67,4	8,0	48,3
1. Śródmieście Centrum (I, VIII, X, XII)	191,7	18,4	72,0	9,6	38,9
2. Stare Miasto (II)	50,9	24,5	67,0	8,5	49,2
3. Muranów (IV)	62,5	26,0	66,9	7,1	49,5
4. Powązki (III, V)	184,4	27,8	65,0	7,2	53,9
5. Śródmieście Zachód (VI, VII)	170,5	24,6	67,1	8,3	48,9
6. Śródmieście Południe (IX, XI, XIII)	168,4	17,0	73,4	9,7	36,3
7. Stara Praga (XIV, XV)	109,7	27,1	65,5	7,4	52,7
8. Marymont (XXVI)	42,4	31,8	62,8	5,5	59,3
9. Przedmieście Zach. (XIX, XXII, XXIII)	66,8	32,4	61,2	6,5	63,5
10. Przedmieście Płd. (XVI, XX, XXI)	63,7	28,6	64,8	6,6	54,3
11. Grochów (XVII)	16,9	31,1	63,1	5,8	58,4
12. Przedmieście Płn.-Wsch. (XVIII, XXIV, XXV)	44,1	32,3	61,3	6,3	63,1
Wwa lewobrzeżna	1 001,2	23,9	68,0	8,2	47,1
Wwa prawobrzeżna	170,7	28,8	64,2	7,0	55,8

¹ Liczba ludności w wieku 0-15 lat oraz 60 lat i więcej na 100 osób w wieku 16-59 lat.

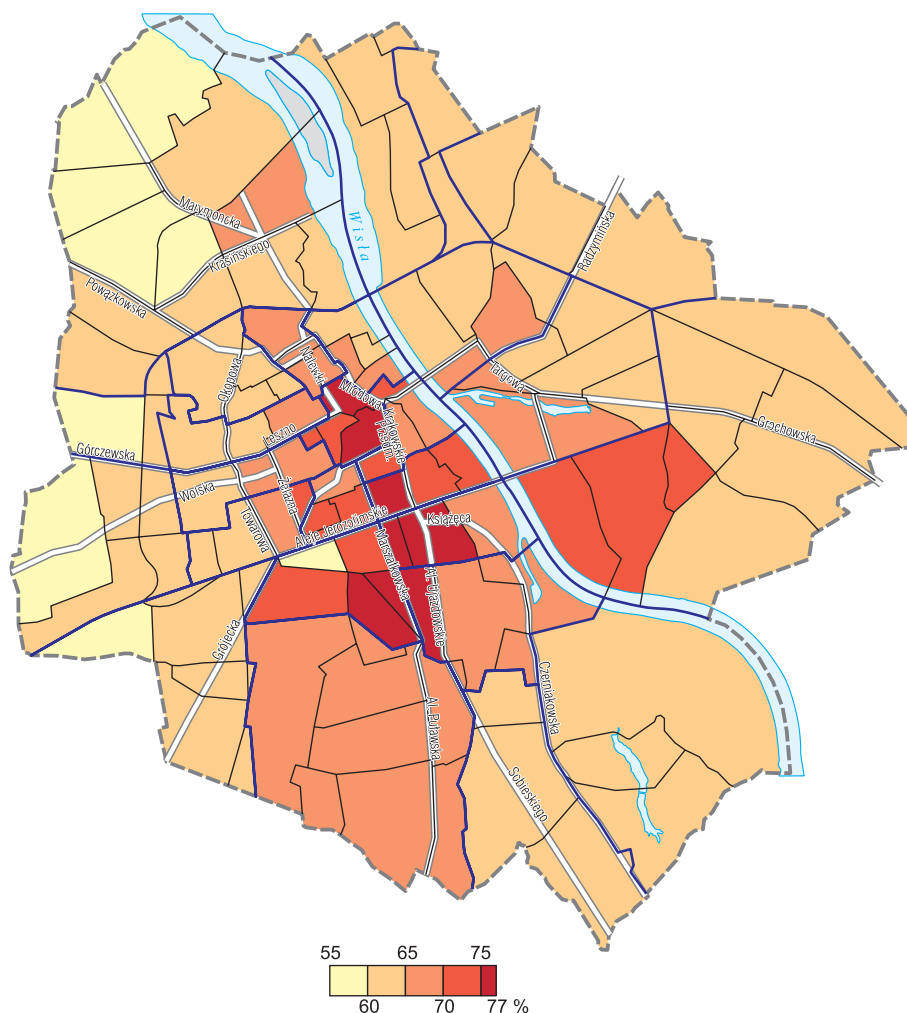
Źródło: GUS, 1926, tab. VI; 1937, tab. 14 i obliczenia własne.

i Południe odsetki ludności w starszym wieku były wyższe niż w pozostałych dzielnicach. Bardziej szczegółowy rozkład przestrzenny ludności według grup wieku prezentują ryciny V.3–5.

Stosując do analizy struktury wieku bardziej syntetyczną miarę niż procentowe udziały poszczególnych grup wieku, a mianowicie przeciętny wiek ludności, możemy powiedzieć, która z dzielnic, w świetle tej miary statystycznej, ma młodszą, a która starszą ludność (tab. V.5). W 1931 r. przeciętny wiek ludności Warszawy wynosił 29,9 lat i w porównaniu z rokiem 1897 był wyższy o 4 lata, a w porównaniu z rokiem 1921 o niecałe 2 lata. Dla 1921 r. obliczono tylko

Ryc. V.3. Ludność w wieku 0–15 lat według obwodów statystycznych, 1934
Fig. V.3. Population aged 0–15 by statistical areas, 1934

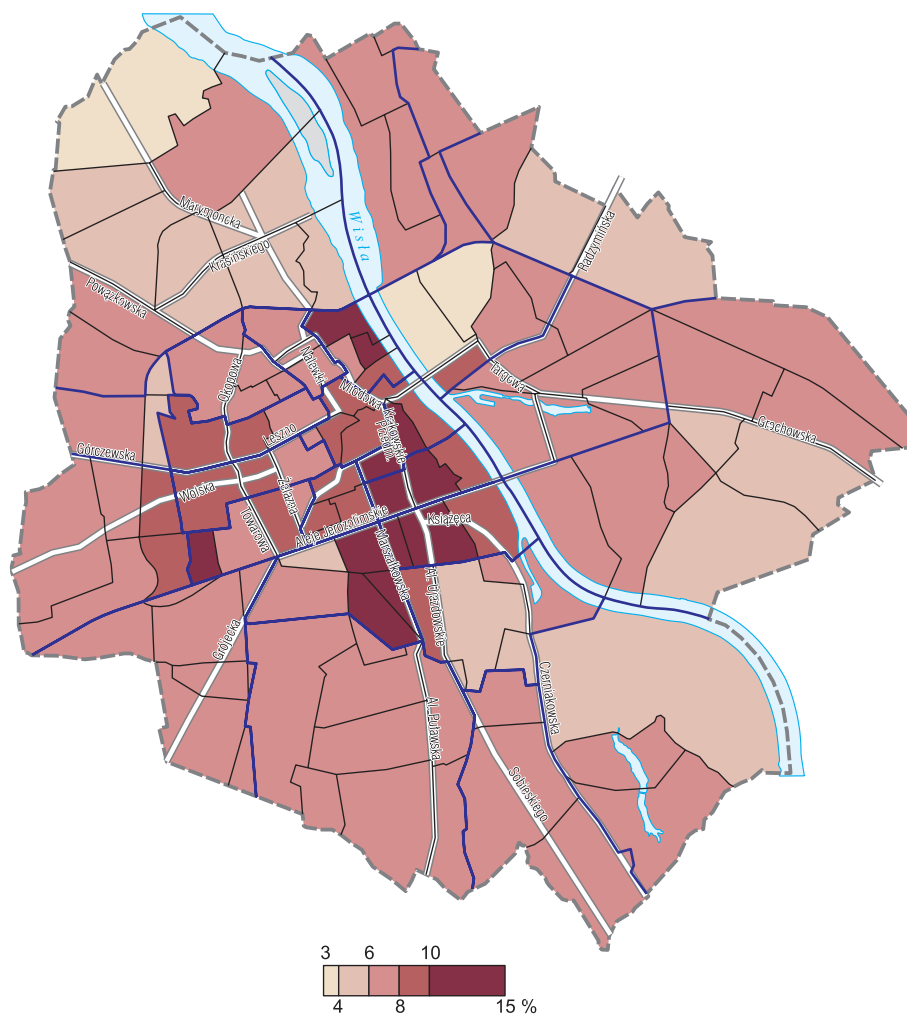

Ryc. V.4. Ludność w wieku 16–59 lat według obwodów statystycznych, 1934

Fig. V.4. Population aged 16-59 by statistical areas, 1934

przeciętny wiek ludności miasta ogółem, gdyż brak danych dla dzielnic według roczników ludności czy większej liczby grup wieku uniemożliwia obliczenie średniego wieku.

Z obliczonych przeciętnych wynika, że w 1931 r. młodsza wiekowo była ludność żydowska z przeciętnym wiekiem 28,7 lat niż ludność polska z przeciętną 30,7 lat. Wyższa średnia wieku charakteryzowała ludność Śródmieścia Południe (33,2 lat), Śródmieścia Centrum (32,5 lat) i Starego Miasta (30,1 lat), a najniższa – ludność tzw. przedmieść z minimum na Marymoncie (26,5 lat) i Grochowie (26,9 lat). Jeśli spojrzeć na średni wiek według płci, to wyraźnie wyższy był wiek kobiet niż mężczyzn na Starym Mieście, Przedmieściu Zachodnim (o 2,8 lat)

Ryc. V.5. Ludność w wieku 60 lat i więcej według obwodów statystycznych, 1934
 Fig. V.5. Population aged 60 and more by statistical areas, 1934.

i w Śródmieściu Południe (o 2,2 lat), podczas gdy na Muranowie przeciętny wiek mężczyzn i kobiet właściwie się nie różnił (kobiety były starsze o 0,1 roku). W sumie ludność Warszawy prawobrzeżnej miała niższą średnią wieku (28,1) niż lewobrzeżnej (30,1 lat).

W powojennym powszechnym sumarycznym spisie ludności 14 lutego 1946 r. zebrano informacje tylko o płci (mężczyźni, kobiety bez podziału na wiek) i wieku ludności ogółem w podziale na trzy grupy (0–17, 18–59, 60 lat i więcej bez podziału na płeć) oraz narodowości (polska, niemiecka). Trudno na tej podstawie przeprowadzić analizę ludności według płci i wieku w przyjętych w opracowaniu grupach wieku (tab. V.6).

Tabela V.5. Przeciętny wiek ludności m.st. Warszawy 30 IX 1921
i według dzielnic 9 XII 1931 r.

Table V.5. Average age for the population of Warsaw as of 30 Sept. 1921 and by districts
as of 9 Dec. 1931

Nr i nazwa dzielnicy (komisariaty) No. and district name (police districts)	Przeciętny wiek ludności Average age of the population		
	ogółem total	mężczyźni males	kobiety females
M.st. Warszawa – 30 IX 1921 r.	28,0	27,4	28,4
M.st. Warszawa – 9 XII 1931 r.	29,9	28,8	30,8
wyznanie rzymskokatolickie	30,7	28,9	31,3
wyznanie mojżeszowe	28,7	28,2	29,2
1. Śródmieście Centrum (I, VIII, X, XII)	32,5	31,5	33,2
2. Stare Miasto (II)	30,1	28,6	31,4
3. Muranów (IV)	28,4	28,4	28,5
4. Powązki (III, V)	28,3	27,4	29,1
5. Śródmieście Zachód (VI, VII)	29,9	28,9	30,8
6. Śródmieście Południe (IX, XI, XIII)	33,2	31,9	34,1
7. Stara Praga (XIV, XV)	28,9	27,9	29,7
8. Marymont (XXVI)	26,5	25,7	27,3
9. Przedmieście Zach. (XIX, XXII, XXIII)	26,9	25,5	28,3
10. Przedmieście Płd. (XVI, XX, XXI)	27,9	27,1	28,6
11. Grochów (XVII)	26,8	26,1	27,4
12. Przedmieście Płn.-Wsch. (XVIII, XXIV, XXV)	26,9	26,1	27,6
W-wa lewobrzeżna	30,1	29,0	31,0
W-wa prawobrzeżna	28,1	27,3	28,9

Źródło: GUS, 1926, tab. VI. GUS, 1937, tab. 14 i obliczenia własne.

Po zagładzie ludności żydowskiej, powstaniu warszawskim i wysiedleniu mieszkańców lewobrzeżnej Warszawy, powracająca do zburzonego miasta ludność miała silnie zdeformowaną strukturę płci. W lewobrzeżnej części miasta przewaga kobiet (139,6 na 100 mężczyzn) była nieco mniejsza niż na Pradze (142,6), choć należałoby oczekiwać, że Praga, bez powstańczych strat i w niewielkim stopniu objęta popowstaniowymi wysiedleniami, będzie miała znacznie mniej zdeformowaną strukturę płci niż lewobrzeżna część miasta. Najniższa przewaga liczebna kobiet występowała na Ochocie (129,6), zaś dostrzegalnie wyższa od przeciętnej na Żoliborzu (148,4), w komisariacie Ujazdowskim (145,9), na Pradze Północ (145,7) i na Grochowie (145,1).

Udziały ludności w wieku 0–17 lat według komisariatów zawierają się między 19,4% (Koszyki) i 34,3% (Gołędzinów), przy czym różnice między lewo- i prawobrzeżną częścią miasta nie przekraczają jednego procenta. Najwyższy udział ludności w wieku przedprodukcyjnym charakteryzował najsłabiej zaludnione komisariaty Gołędzinów (34,3%) i Powązki (32,2%), które obejmowały teren zrównanego z ziemią getta, oraz Czerniaków (31,3%). Statystycznie najmniejsze róż-

Tabela V.6. Ludność Warszawy według płci, wieku i komisariatów, 10 II 1946
 Table V.6. Warsaw population by gender, age and police districts (*komisariat*), as of
 10 Feb. 1946

Starostwa (dzielnice) Komisariaty M.O. ¹ Starost (districts) Police districts	Ludność Population		Współcz. femini- zacji Feminiza- tion coeffi- cient	Ludność w wieku: Population at the age of:			Współcz. obciąż. demogr. Depen- dency ratio
	ogółem total	w tym kobiety of whom females		0-17	18-59	≥ 60	
				w % ogółem total in %			
M.st. Warszawa	478 755	279 984	140,9	26,0	65,0	9,0	53,9
Wwa Śródmieście	137 536	80 248	140,1	22,5	67,8	9,7	47,5
1. Stare Miasto	11 195	6 450	135,9	23,3	67,5	9,2	48,1
5. Powązki	3 362	1 970	141,5	32,2	60,0	7,8	66,4
7. Grzybów	40 034	23 154	137,2	25,5	65,8	8,7	52,1
9. Ujazdowski	11 077	6 572	145,9	23,6	68,5	7,9	46,0
11. Koszyki	30 675	17 806	138,4	19,4	69,7	10,9	43,5
13. Solec	41 193	24 296	143,8	20,7	68,9	10,4	45,2
Wwa Południe	58 719	34 013	137,7	27,9	63,9	8,2	56,6
16. Mokotów	43 807	25 410	138,1	26,8	64,9	8,3	54,0
20. Czerniaków	14 912	8 603	136,4	31,3	60,7	8,0	64,7
Wwa Zachód	46 134	26431	134,1	29,4	63,0	7,6	58,7
6. Ochota	18 526	10 458	129,6	28,4	64,0	7,6	56,3
22. Wola	27 608	15 973	137,3	30,1	62,3	7,6	60,4
Wwa Północ	35 856	21 421	148,4	29,9	61,4	8,7	63,0
26. Żoliborz	35 856	21 421	148,4	29,9	61,4	8,7	63,0
Wwa lewobrzeżna	278 245	162 113	139,6	25,7	65,3	8,9	53,0
Wwa Praga Północ	96 116	56 475	142,5	26,7	64,1	9,2	56,0
14. Praga Północ	53 885	31 953	145,7	23,7	66,2	10,1	50,9
18. Gołędzinów ²	4 480	2 573	134,9	34,3	58,1	7,6	72,0
24. Targówek	28 832	16 749	138,6	30,6	61,8	7,6	61,8
25. Bródno	8 919	5 200	139,8	28,3	61,6	10,1	62,4
Wwa Praga Płd.	104 394	61 396	142,8	26,3	64,7	9,0	54,5
15. Praga Południe	54 119	31 634	140,7	25,9	65,0	9,1	53,8
17. Grochów	50 275	29 762	145,1	26,8	64,4	8,8	55,2
Wwa prawobrzeżna	200 510	117 871	142,6	26,5	64,4	9,1	55,2

¹ Podział administracyjny z lipca 1945 r.

² We wrześniu 1946 r. Komisariat 18 (w dn. 1 stycznia 1947 r. liczył 5388 mieszkańców) został połączony z Komisariatem 25.

Źródło: GUS, 1947, tab. 3.

nicowanie między komisariatami występowało w udziałach ludności w wieku produkcyjnym, gdyż różnica między minimalnym udziałem tej grupy ludności (58,1% w Gołędzinowie) a maksymalnym (69,7% na Koszykach) była znacznie mniejsza niż w przypadku udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym. Znacznie

ponadprzeciętny był udział ludności w wieku poprodukcyjnym na Koszykach (10,9%), Solcu (10,4%), na Pradze Północ i Bródnie (po 10,1%) – w jednostkach, które miały najniższe udziały ludności w wieku przedprodukcyjnym. Aby sprawdzić jakie byłyby wartości udziałów ludności w wieku 0–15 i 16–59 lat, oszacowano je biorąc za podstawę, że ludność w wieku 16–17 lat w spisie z 1950 r. stanowiła w Warszawie ogółem 12,22% ludności w wieku 0–17 lat. Z przeprowadzonych szacunków wynika, że w 1946 r. udział ludności w wieku 0–15 lat byłby od 2,4 (Koszyki) do 4,2 (Gołędzinów) punktów procentowych niższy niż udział ludności w wieku 0–17 lat, a udział ludności w wieku 16–59 lat – o 2,4 (Koszyki) do 4,2 (Gołędzinów) p.p. wyższy niż dla grupy 18–59 lat. Współczynniki obciążenia demograficznego byłyby wówczas o 4,7 (Koszyki) do 11,5 (Gołędzinów) p.p. niższe niż zamieszczone w tabeli V.6.

W 1950 r. struktura ludności Warszawy według płci wyglądała zdecydowanie lepiej niż tuż po wojnie (tab. V.7). Przewaga liczebna kobiet w Warszawie spadła do 127 na 100 mężczyzn, ale nadal była bardzo wysoka w Śródmieściu (142,0), na Mokotowie (134,2) i Żoliborzu (133,6). Względnie najniższa przewaga liczebna kobiet charakteryzowała Ochotę i Wołę (około 116 kobiet na 100 mężczyzn). W pozostałych dzielnicach na 100 mężczyzn przypadało od 120 do 130 kobiet.

W grupie dzieci i młodzieży struktura płci była zbliżona do naturalnej; w czterech dzielnicach liczebnie przeważali chłopcy nad dziewczętami (Stare Miasto, Wola, Wilanów i Praga Południe), w pozostałych przewaga liczebna dziewcząt była minimalna, bliska równowagi, z wyjątkiem Ochoty gdzie na 100 chłopców przypadało 107 dziewcząt. Sytuacja taka mogła być, na przykład, wynikiem lokalizacji żeńskich internatów szkolnych. W grupie ludności dorosłej na 100 mężczyzn przypadało 130 kobiet i przewaga liczebna kobiet była wyższa o 6 punktów niż w 1931 r., który jest najbliższym odniesieniem do przeszłości. Wysoka przewaga liczebna kobiet w tej grupie wieku, podobnie jak w 1931 r., występowała w trzech dzielnicach: w Śródmieściu (149 kobiet na 100 mężczyzn) i na Mokotowie oraz na Żoliborzu (po 139 kobiet na 100 mężczyzn), najniższa natomiast na Ochocie (112,3), podobnie jak w 1931 r. (por. tab. V.3). Również na Woli współczynniki feminizacji w 1950 r. i w 1931 r. należały do najniższych. Współczynnik feminizacji ludności w wieku 60 lat i więcej był znacznie wyższy niż w 1931 r. i przekraczał liczbę 200 kobiet na 100 mężczyzn w tym wieku. Różnice między współczynnikami dla dzielnic były niewielkie, z wyjątkiem Mokotowa (227,1) i Żoliborza (223,1). Jeśli przyjmiemy, że do tych dzielnic powrócili po wojnie ich wcześniejsi mieszkańcy, to wysokie współczynniki feminizacji ludności w wieku 16–59 oraz 60 lat i więcej wskazują na wysokie wojenne straty wśród mężczyzn z tych dzielnic.

Dopiero w 1960 r., piętnaście lat po zakończeniu wojny, struktura ludności Warszawy według płci powróciła do stanu naturalnego, porównywalnego ze strukturą z 1931 r., przede wszystkim w wyniku urodzeń okresu wyżu demograficznego. Wśród ludności ogółem wyraźnie więcej kobiet niż mężczyzn mieszkało w Śródmieściu (126,4 na 100 mężczyzn), a na Woli, podobnie jak w 1950 r., proporcja kobiet do mężczyzn wynosiła tylko 109 do 100. W grupie dzieci i młodzieży w każdej z dzielnic nieznaczną przewagą liczebną mieli chłopcy, a poczynając od wieku 20 lat zaczynała się liczebna przewaga kobiet. Znaczna przewa-

ga liczebna kobiet wśród ludności Śródmieścia wynikała z ich liczebnej przewagi wśród ludności dorosłej (126,5 kobiet na 100 mężczyzn), która stanowiła 61,2% ludności dzielnicy. W grupie ludności w wieku 60 lat i więcej wskaźnik wynosił wprawdzie 222,0 do 100, ale była to najmniej liczna grupa mieszkańców dzielnicy (9,1%).

Tabela V.7. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według dzielnic, 1950, 1960

Table V.7. Number of females per 100 males by quarters, 1950, 1960

Dzielnice Quarters	Liczba kobiet w tys. Number of females in thous.	Liczba kobiet w wieku: Number of females at the age of:			
		ogółem total	0-15	16-59	≥ 60
		na 100 mężczyzn / per 100 males			
3 XII 1950					
M.st. Warszawa	450,0	127,0	99,4	130,0	206,5
Śródmieście	54,5	142,0	101,8	149,0	203,3
Stare Miasto	58,6	123,8	97,8	125,0	200,0
Żoliborz	36,3	133,6	100,4	139,1	223,1
Wola	33,5	116,9	95,9	118,0	204,3
Ochota	43,4	116,5	107,1	112,3	203,2
Mokotów	45,6	134,2	100,8	139,3	227,1
Wilanów	17,8	119,6	95,7	123,4	191,9
Praga Śródmieście	74,9	126,7	101,7	128,3	193,2
Praga Północ	15,3	123,5	101,9	125,7	189,3
Praga Południe	47,4	127,9	98,3	131,2	212,3
Wawer	22,7	129,8	103,4	134,1	206,8
Wwa lewobrzeżna	289,7	127,4	98,4	130,4	202,6
Wwa prawobrzeżna	160,3	127,2	101,0	129,7	199,8
6 XII 1960					
M.st. Warszawa	618,5	118,8	95,9	118,5	212,7
Śródmieście	112,8	126,4	97,2	126,5	222,0
Żoliborz	55,9	119,5	96,1	119,5	220,2
Wola	84,7	109,0	95,6	105,3	213,6
Ochota	66,6	115,2	94,2	114,1	209,4
Mokotów	100,2	116,8	94,3	118,9	211,8
Praga Południe	104,3	120,7	97,3	121,1	208,4
Praga Północ	94,0	122,3	96,2	122,2	205,2
Wwa lewobrzeżna	420,3	117,6	95,5	117,1	215,9
Wwa prawobrzeżna	198,2	121,5	96,8	121,6	206,8

Źródło: RSW 1954, 1956, 1965 i obliczenia własne.

Oceniając strukturę ludności Warszawy według wieku w 1950 r., na podstawie przeciętnego wieku ludności, można powiedzieć, że w stosunku do 1931 r.

ludność „postarzała się” o 2,5 roku: przeciętny wiek ludności wzrósł bowiem z 29,9 lat do 32,4 lat (tab. V.8).

Tabela V.8. Ludność Warszawy według wieku i dzielnic, 3 XII 1950
(w podziale adm. z 1951 r.)

Table V.8. Warsaw population by age and quarters, as of 3 Dec. 1950
(in administrative division of 1951)

Dzielnice Quarters	Ludność ogółem w tys. Total populat- ion in thous.	Ludność w wieku ¹ : Population at the age of:			Przeciętny wiek ludności Average population age		
		0-15	16-59	≥ 60	ogółem total	męż- czyźni males	kobiety females
		w % ogółem / total in %			w latach / in years		
M.st. Warszawa	803,9	22,5	67,7	9,4	32,4	30,3	34,2
Śródmieście	92,8	19,0	70,2	10,5	34,4	32,4	36,0
Stare Miasto	106,0	20,7	69,8	9,1	32,7	30,6	34,5
Żoliborz	63,5	24,1	66,6	8,9	31,9	29,4	33,8
Wola	62,2	24,2	67,6	7,8	31,0	28,9	32,9
Ochota	80,7	21,9	69,4	8,3	31,9	30,3	33,3
Mokotów	79,6	23,4	67,5	8,7	32,2	30,2	33,9
Wilanów	32,7	25,7	65,8	8,0	30,5	28,7	32,2
Praga Śródmieście	134,1	21,4	68,5	9,6	32,9	31,0	34,5
Praga Północ	27,7	26,0	64,1	9,5	31,2	29,4	32,8
Praga Południe	84,5	22,7	67,9	8,9	32,5	30,4	34,2
Wawer	40,2	26,6	63,8	9,2	30,8	28,9	32,5
W-wa lewobrzeżna	517,4	22,2	67,9	9,4	32,5	30,3	34,3
W-wa prawobrzeżna	286,5	23,0	67,2	9,3	32,3	30,3	34,0

¹ Bez ludności w wieku nieustalonym (2640 osób).

Źródło: RSW 1956, tab. 4, 5, 14 i obliczenia własne.

Z uwagi na zmieniony podział administracyjny trudno jest przeprowadzić bezpośrednie porównanie dzielnic, ale zarówno w 1931 jak i 1950 r. najwyższą przeciętną wieku miała ludność Śródmieścia (poprzednio ok. 33 lat i 34,4 lat w 1950 r.). Jednak najbardziej „zestarzała” się ludność Grochowa (o 5,7 lat), Żoliborza (o 5,4 roku) i Mokotowa (o 4,3 lat). Ponadto w 1931 r. różnica między najniższym i najwyższym przeciętnym wiekiem ludności według dzielnic wynosiła 6 lat, w 1950 r. zaś tylko 3,9 roku. Zniwelowała się również różnica między lewo- i prawobrzeżną częścią Warszawy. Poprzednio część prawobrzeżna była młodsza o 2 lata, w 1950 r. zaledwie o 0,2 roku.

W 1960 r. przeciętny wiek ludności Warszawy był prawie identyczny jak w roku 1950: dla ludności ogółem wynosił 32,5 lat, dla mężczyzn 30,2 lat i dla kobiet 34,5 lat. Nie obliczono przeciętnego wieku mieszkańców dzielnic, gdyż niestety nie dysponujemy materiałami dla rocznych grup wieku ludności w tym podziale.

Tabela V.9. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według dzielnic, 1970–2002¹
 Table V.9. Number of females per 100 males by quarters, 1970–2002

Dzielnice / Quarters Lata / Years		Liczba kobiet Number of females	Liczba kobiet w wieku: Number of females at the age:			
			ogółem total	0–15	16–59	≥ 60
			na 100 mężczyzn per 100 males			
M.st. Warszawa	1970	729 335	116,4	95,1	111,1	186,3
	1978	835 449	114,5	94,7	107,7	189,0
	1988	887 967	114,1	95,5	109,8	160,9
	2002	907 178	116,0	95,9	109,0	158,9
Bemowo	1970	20 809	106,7	94,1	100,8	198,4
	1978	22 167	112,6	93,6	107,1	187,6
	1988	43 655	105,6	94,6	107,9	136,2
	2002	53 979	106,5	96,8	106,4	119,5
Białołęka	1970	9 888	110,6	98,5	104,8	156,7
	1978	8 519	106,0	94,2	96,4	172,0
	1988	13 495	101,8	95,5	96,0	165,5
	2002	29 568	104,9	93,0	104,5	146,5
Bielany	1970	53 820	111,7	94,6	108,6	195,4
	1978	72 338	107,5	96,2	101,9	192,6
	1988	77 824	111,1	96,2	108,4	153,8
	2002	74 688	117,3	96,9	111,3	153,4
Mokotów	1970	110 313	116,9	95,7	113,8	180,9
	1978	143 591	113,6	92,9	109,0	185,2
	1988	137 577	115,3	96,3	112,4	147,7
	2002	127 994	119,2	95,2	110,2	158,6
Ochota	1970	60 397	111,7	95,6	104,8	195,8
	1978	59 675	116,1	95,9	108,3	192,8
	1988	53 300	118,3	94,5	112,9	157,5
	2002	50 959	117,9	95,3	105,1	167,6
Praga Południe	1970	82 589	117,7	93,7	113,9	181,6
	1978	85 627	117,8	95,3	110,8	184,3
	1988	99 008	114,3	95,7	110,1	162,9
	2002	101 795	116,4	95,6	109,9	158,7
Praga Północ	1970	47 812	122,5	97,1	112,8	200,6
	1978	45 732	118,6	95,3	107,0	205,4
	1988	43 201	116,2	94,1	107,9	180,9
	2002	40 631	117,0	96,8	108,0	180,3

Dzielnice / Quarters Lata / Years		Liczba kobiet Number of females	Liczba kobiet w wieku: Number of females at the age:			
			ogółem total	0-15	16-59	≥ 60
			na 100 mężczyzn per 100 males			
Rembertów	1970	11 171	112,7	90,2	112,7	171,0
	1978	10 456	111,3	95,2	105,6	170,9
	1988	9 614	101,1	99,4	91,2	156,8
	2002	11 102	105,7	98,3	98,8	153,3
Śródmieście	1970	113 069	125,1	93,8	119,0	192,3
	1978	102 884	126,6	93,8	117,0	191,3
	1988	89 256	129,4	96,9	120,1	173,6
	2002	77 427	127,2	95,9	109,9	188,6
Targówek	1970	28 434	115,2	95,9	109,2	188,4
	1978	62 677	106,9	96,7	101,5	201,2
	1988	67 381	107,5	94,8	104,3	168,1
	2002	65 707	112,1	94,1	110,4	136,3
Ursus	1970	15 520	104,5	97,2	98,4	182,7
	1978	21 066	100,5	93,3	94,5	183,2
	1988	20 886	101,2	96,8	95,3	149,9
	2002	22 427	111,5	97,2	108,3	137,2
Ursynów	1970	5 894	101,7	98,0	97,0	131,4
	1978	13 394	105,8	98,0	102,6	159,6
	1988	52 001	105,5	94,5	108,7	144,7
	2002	70 321	109,7	95,6	111,3	119,4
Wawer	1970	25 171	114,7	94,5	112,7	162,3
	1978	25 658	111,6	93,8	107,6	164,4
	1988	28 821	113,6	95,3	110,5	152,5
	2002	32 688	112,2	95,2	107,4	147,2
Wesoła	1970	4 363	109,0	97,9	103,0	171,2
	1978	4 719	112,0	94,8	109,1	167,0
	1988	5 036	106,5	92,9	103,0	154,0
	2002	9 002	105,5	92,1	105,6	130,3
Wilanów	1970	3 608	107,1	92,3	103,4	143,1
	1978	5 255	107,4	85,2	107,9	145,1
	1988	6 246	108,2	89,9	108,1	147,9
	2002	7 239	111,5	98,6	109,0	133,4
Włochy	1970	20 119	116,8	99,0	109,9	174,8
	1978	21 050	115,9	94,7	107,9	185,8
	1988	19 025	115,2	93,7	108,7	169,1
	2002	20 702	112,1	97,8	105,2	151,2

Dzielnice / Quarters Lata / Years	Liczba kobiet Number of females	Liczba kobiet w wieku: Number of females at the age:				
		ogółem total	0-15	16-59	≥ 60	
		na 100 mężczyzn per 100 males				
Wola	1970	83 621	111,9	93,6	106,0	184,4
	1978	96 595	113,6	94,5	106,6	191,3
	1988	89 952	118,2	95,3	111,8	163,9
	2002	82 051	122,8	99,6	108,9	178,1
Żoliborz	1970	32 737	127,5	99,2	120,3	203,2
	1978	34 046	123,1	94,5	113,4	203,5
	1988	31 689	122,6	97,9	113,8	173,4
	2002	28 898	125,5	92,9	113,2	173,1
Wwa lewobrzeżna	1970	519 907	116,0	95,2	110,7	187,8
	1978	592 061	114,9	94,3	108,2	189,5
	1988	621 411	115,3	95,6	111,2	159,2
	2002	616 685	117,5	96,4	109,3	161,2
Wwa prawobrzeżna	1970	209 428	117,2	94,9	112,1	182,8
	1978	243 388	113,5	95,6	106,5	187,9
	1988	266 556	111,4	95,2	106,6	165,6
	2002	290 493	113,0	95,0	108,3	153,1

¹ Według spisów ludności w podziale administracyjnym z dnia 27 października 2002 r.

Źródło: GUS, 1999, 2003, tab. I.

W 1970 r. struktura płci ludności według dzielnic w żadnej z grup wieku nie wykazuje już wojennych zaburzeń (tab. V.9). O ile w grupie dzieci i młodzieży naturalna lekka przewaga chłopców nad dziewczynkami występowała już w 1960 r., o tyle w grupie ludności dorosłej dopiero w 1970 r. liczebna przewaga kobiet nie przekraczała 114 kobiet na 100 mężczyzn, z wyjątkiem Żoliborza, podczas gdy w 1960 r. dysproporcje te odbiegały jeszcze znacznie w górę od naturalnych. Wydaje się, że proporcje płci według wieku dopiero w 1970 r. powróciły do stanu naturalnego po wojennych zaburzeniach.

Tabela V.9 prezentująca grupowe współczynniki feminizacji ludności 18 dzielnic Warszawy w ostatnim 30-leciu, w podziale administracyjnym z 27 października 2002 r., pozwala na dość szczegółową analizę zmian struktury płci. Tutaj chcielibyśmy się ograniczyć do zwrócenia uwagi na charakterystyczne dysproporcje występujące w niektórych dzielnicach i latach.

1. Dzielnicę Śródmieście niezmiennie charakteryzuje wyższa liczebna przewaga kobiet w grupie ludności dorosłej i ludności w starszym wieku niż inne dzielnice, z wyjątkiem sytuacji w grupie wieku 16–59 lat w 2002 r., kiedy przewaga liczebna kobiet jest już podobna i nawet niższa niż w pozostałych dzielnicach. Należy oczekiwać, że w następnym dziesięcioleciu wysoka

- dysproporcja płci w najstarszej grupie wieku zmniejszył się do poziomu innych dzielnic.
2. Podobna sytuacja występuje na Żoliborzu i Pradze Północ, gdzie wśród ludności w wieku 60 lat i więcej dominacja liczby kobiet przekracza, lub sięga, 200 na 100 mężczyzn. Okresowo taka sama sytuacja występowała na Woli, Targówku, Bielanych i Bemowie.
 3. W Ursusie (1970–1988), na Ursynowie (1970), w Białołęce (1978, 1988) i w Rembertowie (1988, 2002) w wymienionych latach w grupie ludności w wieku 16–59 lat w miejsce przewagi liczebnej kobiet pojawiła się liczebna przewaga mężczyzn nad kobietami, największa w Rembertowie w 1988 r., gdzie na 100 mężczyzn przypadało 91,2 kobiet. Odpływ kobiet wynikał bądź ze specyfiki oferowanych miejsc pracy dla kobiet (Ursus) lub w ogóle braku miejsc pracy dla kobiet i niedostatku budownictwa mieszkaniowego, które w przypadku Ursynowa czy Białołęki miało dopiero zaistnieć. W tej sytuacji młode kobiety poszukiwały swojej przyszłości poza tymi dzielnicami.
 4. Z porównania rozkładu współczynników feminizacji według grup wieku w kolejnych latach wynika, że występujące różnicowania mają zawężający się zakres zmienności, jedynie w grupie ludności najstarszej w 2002 r., w porównaniu z 1988 r., różnicowania nieco się zwiększyły (współczynnik zmienności wzrósł z 7% do 13%).

Równocześnie ze zmianami struktury ludności według płci zachodziły zmiany struktury ludności Warszawy według wieku. W ostatnim czterdziestoleciu możemy je prześledzić dla dzielnic w podziale administracyjnym z końca 2002 r. (tab. V.10).

Ogółem w Warszawie w latach 1960–2002 nastąpiło bardzo znaczne zmniejszenie udziału ludności najmłodszej (0–15 lat), niewielki wzrost udziału ludności dorosłej (16–59 lat) i prawie dwukrotny wzrost udziału ludności w starszym wieku (60 lat i więcej). Wzrost udziału ludności najmłodszej nastąpił jedynie w latach 1979–1988, w wyniku wyżu demograficznego z lat 1980. Przekształcenia struktury wieku ludności nieco silniej zaznaczyły się w lewobrzeżnej części miasta.

W zależności od okresu i dzielnicy zmiany przebiegały z różną intensywnością. W latach 1960. spadek udziału ludności najmłodszej najmniej zaznaczył się w Rembertowie i na Targówku, a największy wzrost udziału ludności najstarszej w Wilanowie, Białołęce i Włochach. Dla okresu 1971–1978 charakterystyczny jest wyraźny wzrost udziału ludności najmłodszej na Ursynowie, gdzie zaczęto oddawać do użytku pierwsze bloki wielkiego osiedla, i na Targówku, oraz równie wyraźny spadek udziału ludności najmłodszej na Ochocie (z 19,6 do 14,6%), w Rembertowie (z 24,4 do 18,7%), na Bemowie (z 20,3 do 15,7%) i w Śródmieściu (z 15,7 do 12,3%). W tym samym okresie zaobserwowano wyraźny spadek udziału ludności najstarszej na Targówku (z 16 do 9,9%) i Ursynowie (z 14,7 do 9,6%). Wynika to prawdopodobnie z likwidacji starej zabudowy i wznoszenia nowych budynków, zasiedlanych przez znacznie młodszą ludność. Jak już wspomniano, w latach 1979–1988 następuje wzrost udziałów ludności najmłodszej prawie we wszystkich dzielnicach. Na Bemowie udział ludności najmłodszej prawie się podwoił (z 15,7 do 29,1%), w Białołęce udział najmłodszych wzrósł o połowę

Tabela V.10. Ludność Warszawy według wieku i dzielnic, 1960–2002

Table V.10. Warsaw population by age and quarters, 1960–2002

Dzielnice / Quarters	Lata / Years	Ogółem w tys. Total in thous.	Ludność w wieku: Population at the age of:			Współcz. obciąż. demogr. ¹ Depen- dency ratio
			0–15	16–59	≥ 60	
			w % ogółem total in %			
Polska	1950	24 613,7 ²	31,6	59,7	8,7	67,6
	1960	29 405,7	35,3	55,1	9,6	81,6
	1970	32 642,3	28,7	58,3	13,0	71,3
	1978	35 061,4	25,4	61,3	13,3	63,2
	1988	37 879,1	26,9	58,4	14,6	71,0
	2002	38 230,1	19,7	63,3	17,0	57,9
Miasta	1950	9 605,3	28,2	63,4	8,4	57,8
	1960	14 709,0	33,2	57,8	9,0	72,9
	1970	17 620,7	25,9	62,2	11,9	61,0
	1978	20 423,5	23,7	64,4	11,9	55,2
	1988	23 279,0	26,2	60,7	13,1	64,8
	2002	23 610,4	17,7	65,7	16,6	52,3
Wieś	1950	15 008,4	33,8	57,3	8,9	74,5
	1960	14 696,7	37,5	52,3	10,2	91,2
	1970	15 021,5	31,9	53,9	14,2	85,3
	1978	14 637,9	27,9	56,9	15,2	75,7
	1988	14 600,1	28,1	54,9	17,0	82,0
	2002	14 619,7	23,0	59,5	17,5	68,0
M.st. Warszawa	1950	803,9	22,6	68,0	9,4	46,9
	1960	1 168,1	27,6	61,6	10,8	62,5
	1970	1 357,5	19,8	64,7	15,4	54,4
	1978	1 565,4	17,7	66,7	15,4	49,7
	1988	1 666,2	20,4	61,6	17,8	62,0
	2002	1 689,2	13,4	65,1	21,5	53,7
Bemowo	1960	21,8	28,6	64,0	7,3	56,2
	1970	40,3	20,3	68,8	10,9	45,4
	1978	41,9	15,7	71,1	13,1	40,4
	1988	85,0	29,1	63,8	6,9	56,5
	2002	104,7	13,3	75,0	11,6	33,3
Białoleka	1960	20,0	31,6	57,6	10,7	73,5
	1970	18,8	23,3	59,4	17,2	68,2
	1978	16,6	20,2	62,0	17,8	61,2
	1988	26,8	30,1	58,7	11,2	70,3
	2002	57,8	19,3	72,8	7,9	37,3

Dzielnice / Quarters	Lata / Years	Ogółem w tys. Total in thous.	Ludność w wieku: Population at the age of:			Współcz. obciąż. demogr. ¹ Depen- dency ratio
			0-15	16-59	≥ 60	
			w % ogółem total in %			
Bielany	1960	74,0	30,5	60,1	9,3	66,3
	1970	102,1	24,5	64,4	11,0	55,2
	1978	139,6	20,4	68,7	10,7	45,4
	1988	147,9	20,9	64,9	14,2	54,0
	2002	138,4	12,9	64,8	22,3	54,3
Mokotów	1960	161,2	29,7	61,2	9,1	63,4
	1970	204,9	19,7	66,7	13,5	49,8
	1978	270,0	17,6	68,6	13,7	45,6
	1988	256,9	17,8	62,3	19,8	60,2
	2002	235,4	11,4	62,0	26,6	61,3
Ochota	1960	79,7	26,8	63,3	9,9	58,0
	1970	114,6	19,6	66,7	13,6	49,8
	1978	111,1	14,6	69,5	15,7	43,7
	1988	98,3	15,8	61,3	22,8	62,9
	2002	94,2	12,0	60,2	27,8	66,0
Praga Południe	1960	117,6	27,0	62,1	10,9	61,0
	1970	153,0	19,8	64,1	15,9	55,8
	1978	158,3	16,0	66,3	17,5	50,6
	1988	185,6	20,9	61,5	17,4	62,3
	2002	189,2	13,2	65,8	21,0	51,9
Praga Północ	1960	101,9	24,9	61,7	13,4	62,1
	1970	86,9	18,0	61,9	20,0	61,4
	1978	84,3	16,8	63,4	19,6	57,6
	1988	80,4	20,8	58,6	20,4	70,3
	2002	75,3	15,8	64,6	19,6	54,9
Rembertów	1960	21,5	28,1	60,3	11,5	65,8
	1970	21,1	24,4	62,0	13,4	61,0
	1978	19,8	18,7	65,7	15,5	52,1
	1988	19,1	24,3	60,4	15,3	65,4
	2002	21,6	17,2	67,0	15,8	49,3
Śródmieście	1960	202,0	25,1	62,7	12,2	59,5
	1970	203,6	15,7	65,2	19,0	53,1
	1978	184,2	12,3	65,2	22,4	53,3
	1988	158,2	14,9	55,4	29,6	80,3
	2002	138,3	10,7	58,5	30,7	70,9

Dzielnice / Quarters Lata / Years		Ogółem w tys. Total in thous.	Ludność w wieku: Population at the age of:			Współcz. obciąż. demogr. ¹ Depen- dency ratio
			0-15	16-59	≥ 60	
			w % ogółem total in %			
Targówek	1960	51,0	27,2	60,2	12,5	66,0
	1970	53,2	23,6	60,4	16,0	65,5
	1978	121,3	25,6	64,4	9,9	55,0
	1988	130,1	22,2	66,6	11,0	49,9
	2002	124,3	14,3	67,3	18,4	48,6
Ursus	1960	18,7	29,5	62,2	8,3	60,8
	1970	30,4	23,4	66,0	10,5	51,3
	1978	42,0	22,5	67,3	10,0	48,3
	1988	41,5	20,8	66,4	12,8	50,6
	2002	42,5	15,7	64,8	19,5	54,2
Ursynów	1960	14,6	30,6	59,5	9,9	68,2
	1970	11,7	19,8	65,3	14,7	52,8
	1978	26,1	24,2	66,1	9,6	51,2
	1988	101,3	32,1	62,5	5,3	59,9
	2002	134,4	14,2	76,3	9,5	31,0
Wawer	1960	52,1	31,0	57,7	11,3	73,2
	1970	47,2	22,4	61,7	15,8	61,8
	1978	48,7	21,0	63,4	15,5	57,6
	1988	54,2	21,4	59,8	18,7	67,2
	2002	61,8	17,1	62,2	20,7	60,8
Wesoła	1960	7,4	30,6	58,4	11,0	71,2
	1970	8,4	24,4	61,6	14,0	62,2
	1978	8,9	21,9	64,3	13,8	55,5
	1988	9,8	24,7	60,4	14,8	65,4
	2002	17,5	21,1	65,4	13,5	52,8
Wilanów	1960	10,4	31,5	58,1	10,4	72,1
	1970	7,0	20,3	61,5	18,1	62,4
	1978	10,2	20,9	63,9	15,1	56,3
	1988	12,0	23,9	61,2	14,9	63,3
	2002	13,7	14,2	67,2	18,6	48,7
Włochy	1960	44,7	26,9	61,8	11,3	61,8
	1970	37,4	19,1	62,9	18,0	58,8
	1978	39,2	17,6	64,3	18,0	55,4
	1988	35,5	19,4	60,3	20,2	65,7
	2002	39,2	16,2	62,8	20,9	59,1

Dzielnice / Quarters	Lata / Years	Ogółem w tys. Total in thous.	Ludność w wieku: Population at the age of:			Współcz. obciąż. demogr. ¹ Dependency ratio
			0-15	16-59	≥ 60	
			w % ogółem total in %			
Wola	1960	140,7	28,2	62,3	9,4	60,4
	1970	158,5	19,7	65,6	14,7	52,4
	1978	181,7	17,5	67,4	15,0	48,1
	1988	166,1	17,0	60,9	22,0	64,0
	2002	148,9	12,2	60,5	27,4	65,3
Żoliborz	1960	28,7	24,5	61,0	14,5	64,0
	1970	58,5	18,0	63,3	18,6	57,7
	1978	61,7	15,1	65,4	19,5	52,9
	1988	57,5	15,5	60,5	23,8	65,0
	2002	51,9	11,8	57,7	30,5	73,3
W-wa lewobrzeżna	1960	796,4	27,7	61,9	10,3	61,4
	1970	968,9	19,4	65,6	14,9	52,2
	1978	1 107,5	16,9	67,6	15,4	47,9
	1988	1 160,3	19,7	61,5	18,7	62,4
	2002	1 141,6	12,5	64,5	23,0	55,2
W-wa prawobrzeżna	1960	371,7	27,4	60,7	11,9	64,7
	1970	388,6	20,8	62,4	16,7	60,0
	1978	457,9	19,6	64,7	15,5	54,3
	1988	505,9	22,0	62,0	15,9	61,2
	2002	547,6	15,3	66,4	18,3	50,7

¹ Liczba ludności w wieku 0-15 lat oraz 60 lat i więcej na 100 osób w wieku 16-59 lat.

² Bez 394,5 tys. ludności spisanej centralnie (wojsko), nieuwzględnionej również w podziale na miasto i wieś oraz według grup wieku.

Źródło: GUS, 1999, 2003, tab. I.

(z 20,2 do 30,1%), a wyjątek stanowią trzy dzielnice (Targówek, Ursus, Wola), w których udział ludności najmłodszej był niższy niż w 1978 r. Równocześnie w dzielnicach o rosnącym udziale ludności najmłodszej nastąpił spadek udziału ludności najstarszej (Bemowo, Białołęka, Ursynów).

W 2002 r. strukturę wieku ludności Warszawy najogólniej można scharakteryzować stwierdzeniem, że najludniejsze dzielnice miasta wyróżniają się najniższym udziałem ludności najmłodszej, od 10,7% do 14,3% ludności dzielnicy, i na ogół najwyższym udziałem ludności najstarszej. Dzielnicą o najniższym udziale dzieci i młodzieży (10,7%) i najwyższym udziale ludności najstarszej (30,7%) jest Śródmieście. Największa pod względem liczby mieszkańców dzielnica Mokotów jest drugą z kolei dzielnicą z niskim udziałem ludności najmłodszej (11,4%) i jednym z najwyższych udziałów ludności najstarszej (26,6%). Trzeci jest, niewielki

Tabela V.11. Przeciętny wiek ludności m.st. Warszawy według dzielnic i płci, 1960–1988

Table V.11. Average age for the population of Warsaw by quarters and gender, 1960–1988

Dzielnice Quarters		Przeciętny wiek ludności w latach Average population age years			
		6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988
M.st. Warszawa	r	32,5	35,9	36,7	37,8
	m	30,7	33,5	34,4	35,7
	k	34,5	37,9	38,7	39,7
Śródmieście	r	33,9	38,1	41,8	44,0
	m	31,6	35,7	38,9	40,9
	k	35,7	40,0	44,1	46,4
Żoliborz	r	31,9	33,9	35,7	38,0
	m	29,6	31,9	33,5	36,0
	k	33,9	35,6	37,7	39,8
Wola	r	30,9	34,5	36,5	37,3
	m	28,9	32,4	34,2	35,2
	k	32,8	36,4	38,5	39,1
Ochota	r	32,0	34,8	36,6	39,3
	m	29,8	32,7	34,3	36,9
	k	33,9	36,7	38,7	41,3
Mokotów	r	31,1	34,6	35,7	36,6
	m	29,2	33,0	33,8	34,9
	k	32,7	36,0	37,4	38,1
Praga Południe	r	32,5	35,1	37,5	37,4
	m	30,3	33,1	35,3	35,5
	k	34,2	36,8	39,4	39,2
Praga Północ	r	33,5	35,8	34,5	35,6
	m	31,1	33,4	32,2	33,6
	k	35,6	37,9	36,5	37,4
W-wa lewobrzeżna	r	32,0	35,3	37,1	38,4
	m	29,9	33,2	34,7	36,2
	k	33,9	37,0	39,1	40,3
W-wa prawobrzeżna	r	33,0	35,4	36,0	36,5
	m	30,7	33,2	33,7	34,6
	k	34,9	37,3	37,9	38,3

r – razem, m – mężczyźni, k – kobiety

r – total, m – males, k – females

Źródło: GUS, 1965, tab. 1(3); GUS, 1972, tab. 1(5); GUS, 1980, 1990.

pod względem liczby ludności, Żoliborz (odpowiednio: 11,8% i 30,5%). Najszybciej rozwijająca się pod względem liczby ludności dzielnica Białołęka ma jeden z najwyższych udział dzieci i młodzieży (19,3%) i najniższy spośród wszystkich dzielnic udział ludności w wieku 60 lat i więcej (7,9%). Tylko w pięciu dzielnicach udział dzieci i młodzieży przewyższał udział ludności w wieku 60 lat i więcej, a mianowicie Białołęce (odpowiednio: 19,3% i 7,9%), Wesołej (21,1% i 13,5%), Ursynowie (14,2% i 9,5%), Bemowie (13,3% i 11,6%) i Rembertowie (17,2% i 15,8%).

Drugim miernikiem przyjętym do oceny struktury wieku ludności jest przeciętny wiek ludności. Nie dysponując dla lat 1960–1988 liczebnościami rocznych grup wieku ludności według dzielnic w nowym podziale administracyjnym obliczono przeciętny wiek ludności w tych latach dla dzielnic w starym podziale (tab. V.11).

Tabela V.12. Przeciętny wiek ludności m.st. Warszawy według dzielnic i płci, 20 V 2002

Table V.12. Average age for the population of Warsaw by quarters and gender, 20 May 2002

Dzielnice Quarters	Przeciętny wiek ludności w latach: Average age of the population in the years:		
	ogółem total	mężczyźni males	kobiety females
M.st. Warszawa	40,9	38,8	42,7
Bemowo	37,5	36,5	38,5
Białołęka	33,2	32,4	34,0
Bielany	41,3	39,3	42,9
Mokotów	43,6	41,2	45,5
Ochota	42,9	40,3	45,2
Praga Południe	40,9	38,9	42,6
Praga Północ	39,7	37,3	41,8
Rembertów	37,7	36,3	39,1
Śródmieście	45,3	42,0	47,9
Targówek	39,8	38,1	41,3
Ursus	39,3	37,9	40,6
Ursynów	36,3	35,5	37,1
Wawer	39,6	37,9	41,2
Wesoła	35,8	34,6	37,0
Wilanów	40,4	39,0	41,7
Włochy	39,8	38,0	41,4
Wola	43,3	40,6	45,5
Żoliborz	44,7	41,7	47,1
Wwa lewobrzeżna	41,7	39,5	43,6
Wwa prawobrzeżna	39,2	37,4	40,9

Źródło: GUS, 2004b i obliczenia własne.

Przeciętny wiek ludności Warszawy w 1960 r. wynosił 32,5 roku. Najwyższy średni wiek ludności miało Śródmieście (33,9 roku) i Praga Północ (33,5 roku), ale różnice między dzielnicami były niewielkie, bowiem najniższy średni wiek ludności, na Woli, to 30,9 lat. Największy wzrost średniego wieku ludności nastąpił w latach 1960., w wyniku spadkowej liczby urodzeń. W 1970 r., podobnie jak w 1960, najwyższy przeciętny wiek miała ludność Śródmieścia (38,1 roku) i Pragi Północ (35,8), a względnie najmłodsza była ludność Żoliborza (33,9 roku). W sumie, w latach 1961–1988 przeciętny wiek ludności Warszawy wzrósł o 5,3 roku, ale w Śródmieściu o ponad 10, do średniej 44,0 lat. Drugie miejsce pod względem średniego wieku ludności zajmowała Ochota (39,3 lat), a proces „starzenia się” ludności zachodził na Pradze Północ, która w 1988 r. miała statystycznie najmłodszą ludność (35,6 lat). Ludność prawobrzeżnej Warszawy była statystycznie prawie o 2 lata młodsza od ludności lewobrzeżnej Warszawy.

Proces starzenia się ludności Warszawy trwał nadal i w 2002 r. przeciętny wiek ludności wynosił 40,9 lat (tab. V.12). Statystycznie najstarsza była ludność Śródmieścia ze średnim wiekiem 45,3 roku i Żoliborza (44,7), ale niewiele młodsza była ludność Mokotowa (43,6), Woli (43,3) i Ochoty (42,9). Na tle starych dzielnic miasta wyraźnie wyróżniały się dzielnice intensywnego budownictwa mieszkaniowego z końca lat 1970., tzn. Ursynów ze średnią wieku 36,3 lat i Bemowo (37,5 roku), a przede wszystkim ostatnio rozbudowywana Białołęka, ze średnią wieku 33,2 roku.

Najbardziej pogładowy obraz przekształceń struktury wieku ludności Warszawy daje zestawienie piramid wieku ludności w 1931, 1950 i 2002 r. (ryc. V.2). Dla roku 1931 piramida wieku miała kształt rozłożystego trójkąta, i jeśli by pominąć wojenne i powojenne wcięcia dla wieku 0–19 lat, prezentowała strukturę typu progresywnego, charakterystyczną dla młodej społeczności, o stosunkowo dużej, rosnącej z roku na rok, liczbie urodzeń. W 1950 r. piramida zatraciła kształt trójkąta przez charakterystyczne wojenne wcięcia odpowiadające rocznikom o niskiej liczbie urodzonej wówczas ludności. Kształt piramidy wieku ludności w 2002 r., zbliżony do wrzeciona, jest graficznym obrazem odpowiadającym regresywnej strukturze wieku ludności, z malejącą z roku na rok liczbą urodzeń i dość licznymi rocznikami ludności w bardzo zawansowanym wieku.

VI. JEZYK, NARODOWOŚĆ, WYZNANIE

Wymienione w tytule rozdziału cechy ludności wykraczają poza kategorie czysto demograficzne. W końcu XIX i pierwszych dziesięcioleciach XX wieku w państwach zróżnicowanych etnicznie sprawy przynależności narodowej badano w spisach ludności, zadając pytanie o jedną lub dwie spośród trzech cech określających przynależność etniczną, a mianowicie o język ojczysty (macierzysty), wyznanie religijne i narodowość.

W opracowaniu wykorzystano materiały źródłowe z trzech spisów ludności: rosyjskiego z 1897 r., w którym pytano o język ojczysty i wyznanie religijne oraz dwóch polskich spisów międzywojennych, z 1921 i 1931 r. Formularz spisowy z 1921 r. zawierał pytanie o wszystkie trzy cechy, ale opracowane i opublikowane zostały tylko dane dotyczące wyznania i narodowości. Spis z 1931 r. uwzględniał obok wyznania religijnego również język ojczysty. Po zagładzie Żydów w II wojnie światowej, powojennym przesunięciu granic Polski, wysiedleniu ludności niemieckiej oraz rozproszeniu ludności ukraińskiej uznano, że Polska stała się krajem narodowościowo jednolitym i w kolejnych pięciu powojennych spisach ludności nie umieszczono żadnego z pytań określających zróżnicowanie narodowościowe, wyznaniowe czy językowe. Dopiero w spisie z 2002 r. zawarto pytanie o narodowość i język używany w domu.

W początkach drugiej połowy XIX w., po upadku powstania styczniowego, Warszawa liczyła niecałe ćwierć miliona mieszkańców, a blisko 60% stanowiła ludność katolicka, którą zwykło się utożsamiać z ludnością polską, choć nie jest to równoznaczne (tab. VI.1).

Drugą pod względem liczebności grupą była ludność wyznania mojżeszowego, czyli żydowska, trzecią zaś ludność ewangelicka, którą potocznie i błędnie utożsamiano z niemiecką. W ostatnim dwudziestolecu XIX w. następował dynamiczny wzrost liczby mieszkańców Warszawy, przeciętnie rocznie 5,1%. Nieco mniejszą dynamikę wzrostu miała ludność katolicka (4,6% rocznie) niż żydowska (5,3% rocznie).

Tabela VI.1. Ludność Warszawy według wyznania w latach 1864–1938

Table VI.1. Warsaw population by denomination in the years 1864–1938

Lata Years	Ludność ogółem Total population	Ludność według wyznania: Population by denomination:				
		katolickie Roman Catholic	mojżeszowe Jewish	ewangelickie Protestant	prawosławne Orthodox	inne other
1864	222 906	131 808	72 772	15 009	3 026	287
1877	308 548	180 396	102 246	15 578	10 026	302
1882 ¹	384 530	227 593	127 194	18 161	11 179	401
9 II 1897	624 189 ²	347 565	210 547	17 991	47 193	893
1911	797 093	443 176	301 268	17 641	32 049	2 959
1 I 1917	837 234	473 938	343 369	14 218	3 185	2 524
1 I 1918	758 411	420 078	320 028	13 778	2 637	1 890
1 I 1919	820 180	486 220	314 606	14 587	3 575	1 192
1 I 1920	945 155	596 320	327 425	16 067	4 335	1 008
30 IX 1921	936 713	597 798	310 334	18 073	5 753	4 755
9 XII 1931	1 171 898	783 933	352 659	19 017	8 991	7 298
1 I 1939	1 289 500	.	375 000	.	.	.
		w % / in %				
1864	100,0	59,1	32,6	6,7	1,4	0,1
1877	100,0	58,5	33,1	5,0	3,2	0,1
1882 ¹	100,0	59,2	33,1	4,7	2,9	0,1
9 II 1897	100,0	55,7	33,7	2,9	7,6	0,1
1911	100,0	55,6	37,8	2,2	4,0	0,4
1 I 1917	100,0	56,6	41,0	1,7	0,3	0,3
1 I 1918	100,0	55,4	42,2	1,8	0,3	0,2
1 I 1919	100,0	59,3	38,4	1,8	0,4	0,1
1 I 1920	100,0	63,1	34,6	1,7	0,5	0,1
30 IX 1921	100,0	63,8	33,1	1,9	0,6	0,5
9 XII 1931	100,0	66,9	30,1	1,6	0,8	0,6
1 I 1939	100,0	.	29,1	.	.	.

¹ Tylko cyrkuły miejskie.

² W tym 27 878 wojska.

Źródło: Kołodziejczyk, 1975, tab. 1; CSK, 1904; GUS, 1926, 1937.; RSW 1917–1920, tab. II.; Warszawa w liczbach 1939.

Szybszy wzrost ludności wyznania mojżeszowego był spowodowany napływem tej ludności z żydowskiej strefy osiedlenia w Rosji³⁰, gdzie nasiliła się fala

³⁰ Żydowska strefa osiedlenia w Rosji (1791–1917), w której pozwolono zamieszkiwać Żydom, obejmowała zachodnie gubernie rosyjskie utworzone po rozbiorach Polski oraz południowo-zachodnie gubernie nadczarnomorskie (Gilbert, 1998, s. 72; Tomaszewski, Żbikowski, 2001, s. 156, 335).

antysemityzmu, szczególnie po zabójstwie w 1881 r. cara Aleksandra II i wprowadzeniu w maju 1887 r. zarządzenia ograniczającego jeszcze bardziej prawa Żydów w wielu dziedzinach życia społecznego i gospodarczego. Władze carskie poczynając od 1893 r. zaczęły rugować Żydów z centralnej Rosji do tzw. strefy osiedlenia, na zachód od Dniepru. W ciągu kilkunastu lat napłynęło z Rosji do Królestwa około 100 tys. Żydów. Ponieważ pochodzili przeważnie z Białorusi, nazywanej wówczas potocznie „Litwą”, polscy Żydzi nazywali ich „litwakami”. Mieli nieco odmienną obyczajowość, strój, dialekt języka. Szybko się adaptowali i najdalej w drugim pokoleniu nie różnili się od rdzennych Żydów polskich. Wielu z nich, na ogół zamożniejszych, osiadło w Warszawie, kupując nieruchomości i inwestując w produkcję i handel. Ożywił się nagle w Warszawie przemysł galanterijno-modniarski, przeznaczony na eksport do Rosji, w którym znalazło zatrudnienie tysiące dziewcząt – Żydówek. „Młodzież litwacka ze zrozumiałych względów odnosiła się wrogo do caratu i była szczególnie podatna na prądy rewolucyjne. Mimo to władze miejscowe na ogół popierały litwaków, którzy mówili tylko po rosyjsku, a tym samym przyczyniali się do rusyfikacji miasta. Napływ ich szkodził Żydom miejscowym, a był wodą na młyn antysemitów. Narodowa Demokracja w swej walce z ruchem rewolucyjnym posłużyła się wypróbowanym chwytem antyżydowskim. Pozyskała bez trudu nie tylko polskie drobnomieszczaństwo, ale i znaczną część inteligencji, która niepokoiła się, że Warszawa traci w ich oczach charakter miasta polskiego (liczba katolików skurczyła się do 55% w przededniu I wojny światowej). R. Dmowski w 1913 r. rzucił hasło bojkotu ekonomicznego Żydów. Nie zachwiał on interesami zamożnej burżuazji, lecz zagroził egzystencji ubogich rzemieślników i kramarzy. Nienawiść wyznaniowa i rasowa zatruwała stosunki nie tylko wśród inteligencji i drobnomieszczaństwa, ale nawet w ruchu robotniczym.” (Kieniewicz, 1976, s. 259).

Największą dynamikę wzrostu miała jednak ludność prawosławna (18,5% rocznie). Jej liczba w Warszawie wzrosła czterokrotnie, z 10 tys. osób w 1877 do 47 tys. osób na początku 1897 r. (wraz z 27,9 tys. wojska). Stefan Kieniewicz (1976, s. 260) wymienia nieco inne liczby i nie wliczając wojska podaje, że prawosławnych było „ok. 3 tys., tj. 1,4% w 1864 r., 17 tys. (3,5%) w 1892 r. zaś 35 tys. (4,1%) w 1913.” Wśród Rosjan przeważali funkcjonariusze wojskowi i cywilni. „Służbę w „Przysiężnym Kraju” premiował rząd wyższymi uposażeniami, napływali więc do Warszawy głównie gorliwcy-rusyfikatory o niskich kwalifikacjach i pozbawieni moralnych skrupułów.” Nieliczna była kolonia kupiecka, niewielu też było Rosjan rzemieślników. Kościół prawosławny, silnie związany z władzą państwową, dbając o zaspokojenie potrzeb duchowych wybudował (1867–1879) na Pradze cerkiew św. Marii Magdaleny na rogu ul. Targowej i Aleksandrowskiej (ob. al. Solidarności), na pl. Saskim (ob. Piłsudskiego) monumentalny sobór św. Aleksandra Newskiego (zbud. 1894–1912, rozebr. 1921–1926), przy ul. Puławskiej w obrębie koszar Keksholmskiego Pułku Piechoty cerkiew garnizonową (zbud. 1902) oraz w 1905 r. na cmentarzu prawosławnym przy ul. Wolskiej cerkiew św. Jana Klimaka.

Znacznie mniej liczną od prawosławnych grupą była ludność wyznania ewangelickiego, zrzeszona w trzech samodzielnych zborach: najliczniejszym ewangelicko-augsburskim (luteranie), ewangelicko-reformowanym (kalwini) i ewangelickim-unijnym. W Polsce wyznanie ewangelickie, zapoczątkowane w XVI w.,

występowało w wyższych i średnich warstwach społecznych. Początki wyznania ewangelickiego w Warszawie wiążą się z napływem rzemieślników-ewangelików z Niemiec, którzy w większości już w drugim pokoleniu polonizowali się, afirmowali patriotyzm polski i byli traktowani przez miejscowe społeczeństwo na równi z rodowitymi Polakami. Szczególnie duży napływ ewangelików augsburskich do Warszawy miał miejsce w XIX w. Byli to przede wszystkim rzemieślnicy różnych profesji i przedstawiciele wolnych zawodów. Ewangelicy przywiązywali dużą wagę do wykształcenia, dlatego odsetek analfabetów wśród ludności tego wyznania był bardzo niski. Na parafialnym terenie przy kościele luterańskim św. Trójcy (zbud. 1777–1781) przy pl. Małachowskiego utworzono w 1906 r. ewangelickie męskie gimnazjum im. Mikołaja Reja oraz w 1925 r. żeńskie gimnazjum im. Królowej Anny Wazówny działające do 1949 r.

U progu XX wieku, według spisu z 1897 r. (tab. VI.2; wartości bezwzględne w tab. A.12), ludność wyznania rzymskokatolickiego stanowiła ponad (lub prawie) 3/4 mieszkańców w czterech cyrkułach: X (Nowoświeckim), obejmującym obszar między Wisłą, Al. Jerozolimskimi, Nowym Światem i Obozną; I (Zamkowym), obejmującym obszar między Obozną, Wisłą, Mostową, Miodową, Krakowskim Przedmieściem, Królewską, Marszałkowską, Świętokrzyską; XI (Mokotowskim), obejmującym obszar między obecną ul. Raszyńską, Al. Jerozolimskimi, Marszałkowską oraz Nowowiejską i obecną Filtrową, do których przylegały obszary wojskowe Pola Mokotowskiego oraz VI (Towarowym), zawartym między Raszyńską, Al. Jerozolimskimi, Żelazną, Twardą, Grzybowską i zachodnią granicą miasta. Te cztery cyrkule zajmowały prawie 1/4 (23,8%) powierzchni miasta (bez cyrkulów podmiejskich) i były zamieszkałe przez 31,5% ludności miejskiej Warszawy.

Zaledwie w trzech cyrkułach ludność wyznania rzymskokatolickiego była w mniejszości. Dominowała w nich ludność wyznania mojżeszowego, stanowiąc w cyrkule IV Bielańskim (Nalewki) 88,5% mieszkańców, w V Powązkowskim 69% ludności i VIII Jerozolimskim 52,9% mieszkańców. Cyrkule te zajmowały 15% powierzchni miasta i tu koncentrowała się połowa (50,5%) jego żydowskiej ludności (bez cyrkulów podmiejskich). Proces kształtowania dzielnicy żydowskiej przedstawiono wcześniej (rozdział II). Najmniejszym udziałem ludności wyznania mojżeszowego wyróżniały się cztery cyrkule: XI Mokotowski, X Nowoświecki, IX Łazienkowski i I Zamkowy, które do 1862 r. były zamknięte (egzymowane) dla osiedlania się rodzin żydowskich. Bardziej szczegółowe rozmieszczenie ludności żydowskiej w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku przedstawiono w rozdziale III i tabeli A.4.

Do wyznania prawosławnego należy zaliczyć prawie 28 tys. wojska, funkcjonariuszy wojskowych i cywilnych oraz niezbyt liczną kolonię rosyjskich kupców i rzemieślników. Koszary wojskowe znajdowały się w cyrkule Łazienkowskim, Mokotowskim (Koszary Artylerii pomiędzy ul. Koszykową i Nowowiejską) i Praskim – stąd wysokie udziały ludności prawosławnej w tych cyrkułach. Również cyrkule podmiejskie zawdzięczały wysoki udział prawosławnych stacjonującemu w nich wojsku (Koszary Powązkowskie, obóz wojskowy na Polu Mokotowskim). Zaliczenie cyrkulów podmiejskich do miasta miało na celu podniesienie w nim udziału ludności prawosławnej. Cywilna ludność prawosławna zamieszkiwała w dwóch reprezentacyjnych cyrkułach południowych (Łazienkowskim i Moko-

towskim) oraz w cyrkule Sobornym, gdzie stanowiła 8,2% ludności, Zamkowym (6,4%) i Nowoświeckim (4,8%). W pozostałych dzielnicach nie przekraczała 4% ludności, a w cyrkule Bielańskim (Nalewki) mieszkało zaledwie 419 prawosławnych (0,9% ludności tego cyrkułu). „Skład ludności prawosławnej odzwierciedlał charakter grupy rządzącej: wyraźna przewaga mężczyzn nad kobietami; duży odsetek osób w wieku produkcyjnym, przy niewielkiej liczbie dzieci i starców; niższy niż w innych grupach procent analfabetów.” (Kieniewicz, 1976, s. 260).

Nie licząc mahometan (589 osób w cyrkułach miejskich i 167 osób na przedmieściach), najmniej liczna była ludność wyznań ewangelickich. Mieszkali w rozproszeniu, tylko nieliczni w cyrkule II Sobornym i IV Bielańskim. Najliczniejsi byli w cyrkułach Łazienkowskim i Wolskim, gdzie przy ul. Leszno w miejscu starego kościoła wybudowano w 1880 r. nowy kościół ewangelicko-reformowany, a w sąsiadującym Pałacu Działyńskich parafia uruchomiła szkołę elementarną, oraz w XI Mokotowskim i III Mostowskim.

W latach 1897–1911 liczba ludności Warszawy rosła w tempie 2,0% rocznie, podobnie jak liczba ludności wyznania katolickiego. Wyższy był przyrost ludności żydowskiej (3,1% rocznie) w wyniku napływu przybyszów z Rosji, a jednocześnie zmniejszała się liczba prawosławnych (o 2,3% rocznie). Na zmniejszenie liczebności rosyjskiego garnizonu w Warszawie wpłynęła wojna rosyjsko-japońska (1904–1905), rewolucja w Rosji w 1905 r. i „kryzys bałkański”, tzn. formalne zaanektowanie w 1908 r. przez Austro-Węgry Bośni, która ciążyła ku Rosji. Liczebność ludności ewangelickiej pozostawała przez te kilkanaście lat bez większych zmian (spadek o 0,1% rocznie).

Okres I wojny światowej zmienił skład mniejszości narodowych w Warszawie. Od wiosny 1915 r. władze carskie ewakuowały urzędy, ale również przemysł, personel techniczny, niekiedy całe załogi fabryczne, wraz z rodzinami. Zjawisko to nasiliło się w lipcu, a na początku sierpnia 1915 r., w obawie przed zbliżającymi się wojskami niemieckimi, wojska rosyjskie ustąpiły z Warszawy; wraz z nimi ewakuowały się resztki cywilnej administracji rosyjskiej. Znacznie spadła liczba ludności polskiej i do kilku tysięcy skurczyła się liczba prawosławnych. Jej miejsce zajęły wojska niemieckie. Po ponad trzyletniej okupacji niemieckiej, po zawieszeniu broni zawartym przez Ententę z Niemcami 11 listopada 1918 r., w drugiej dekadzie miesiąca, za zgodą nowo powstałych władz polskich, ewakuował się z Warszawy, w 22 transportach kolejowych niemiecki garnizon wojskowy liczący 26,9 tys. oraz około 3 tys. osób, które opuściły miasto na własną rękę. Jednocześnie do Warszawy napływała ludność polska z kresów wschodnich i Rosji, gdzie trwała wojna domowa, oraz ludność żydowska uciekająca przed falą pogromów antysemickich, która ogarnęła Ukrainę. Powracali do miasta również ci, którzy je opuścili w obliczu okupacyjnych trudności aprowizacyjnych i głodu. Miasto szybko zwiększało liczbę ludności w wyniku gwałtownego wzrostu liczby chrześcijan, przy jednoczesnym spadku ludności żydowskiej (por. tab. VI.1).

Wiarygodny obraz składu narodowościowego Warszawy otrzymano na podstawie pierwszego polskiego spisu ludności w 1921 r., tzn. już po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej. W porównaniu ze stanem w dniu 1 stycznia 1918 r. ludność miasta wzrosła prawie o 1/4, ale nadal nie osiągnęła przedwojennej liczby mieszkańców (845,1 tys. 1 I 1913 r.). Podwojenie ludności prawosławnej, przy

Tabela VI.2. Struktura ludności Warszawy według wyznania, języka i cyrkułów, 9 II 1897 r.

Table VI.2. Warsaw population structure by denomination, language, and police districts (cyrkuł), 9 Feb. 1897

Cyrkuły Police districts	Ludność obecna Actual population	Ludność według wyznania (%) Population by denomination (%)			
		rzymsko- katolickie Roman Catholic	mojżeszowe Jewish	prawosław- ne Orthodox	ewangeli- ckie Protestant
M. Warszawa	683 692 ¹	56,5	32,1	8,3	3,0
I. Zamkowy	55 208	76,8	14,4	6,4	2,1
II. Soborny	41 646	55,4	33,9	8,2	2,4
III. Mostowski	60 400	54,4	38,9	3,3	3,4
IV. Bielański (Nalewki)	48 321	10,3	88,5	0,9	0,3
V. Powązkowski	52 545	26,6	69,0	2,4	2,0
VI. Towarowy	42 408	74,7	19,4	2,3	3,5
VII. Wolski	57 864	50,9	41,4	3,7	4,0
VIII. Jerozolimski	51 766	43,3	52,9	1,8	2,0
IX. Łazienkowski	57 887	60,6	8,0	27,0	4,0
X. Nowoświecki	48 242	84,0	7,0	4,8	4,0
XI. Mokotowski	50 789	75,3	5,9	14,4	4,2
XII. Praski	57 113	57,6	27,0	12,7	2,5
Cyrkuły miejskie	624 189	55,7	33,7	7,6	2,9
Cyrkuły podmiejskie	59 503	65,3	14,5	16,2	3,8
Wwa lewobrzeżna	567 076	55,5	34,4	7,0	2,9
Wwa prawobrzeżna	57 113	57,6	27,0	12,7	2,5
		Ludność według języka ojczystego (%) Population by mother tongue (%)			
		polski Polish	żydowski Jewish	rosyjski ² Russian	niemiecki German
M. Warszawa	683 692 ¹	61,7	27,1	8,7	1,7
I. Zamkowy	55 208	80,9	10,9	6,5	1,0
II. Soborny	41 646	61,4	27,8	8,7	1,3
III. Mostowski	60 400	62,7	28,9	5,3	2,4
IV. Bielański (Nalewki)	48 321	20,5	75,1	3,7	0,5
V. Powązkowski	52 545	30,1	65,7	2,7	1,2
VI. Towarowy	42 408	77,3	18,1	2,1	2,0
VII. Wolski	57 864	62,5	31,1	4,2	1,9
VIII. Jerozolimski	51 766	53,5	42,2	2,9	1,1
IX. Łazienkowski	57 887	62,9	6,3	26,6	2,1
X. Nowoświecki	48 242	88,7	3,8	4,9	1,9
XI. Mokotowski	50 789	77,4	4,5	14,8	2,0
XII. Praski	57 113	58,1	26,9	12,4	1,4

		Ludność według języka ojczystego (%) Population by mother tongue (%)			
		polski Polish	żydowski Jewish	rosyjski ² Russian	niemiecki German
Cyrkuły miejskie	624 189	61,2	28,3	8,1	1,6
Cyrkuły podmiejskie	59 503	66,0	14,3	15,1	2,3
W-wa lewobrzeżna	567 076	61,6	28,4	7,7	1,6
W-wa prawobrzeżna	57 113	58,1	26,9	12,4	1,4

¹ W tym 27 878 wojska.

² Z ukraińskim i białoruskim.

Źródło: CSK, 1904.

niskim jej stanie liczebnym, było spowodowane napływem uciekinierów z Rosji (tzw. białych Rosjan) oraz żołnierzy z armii Petlury po upadku Ukraińskiej Republiki Ludowej i żołnierzy z armii gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza, których część internowano. Ludność katolicka wzrosła o 42,3%, odbudowała swój przedwojenny stan ludność ewangelicka. Zmniejszyła się natomiast liczba ludności żydowskiej (o 3%), ale jej liczba nieco przekroczyła stan przedwojenny (317,9 tys. I I 1913 r.). Na zmniejszenie się liczby ludności żydowskiej (por. tab. VI.1) wpłynął czynnik, o którym pisze G. Zalewska (1996, s. 50): „Trudności natury politycznej i społecznej, jakie wynikły w rezultacie gwałtownego powiększenia się liczby mieszkańców, zmusiły władze miejskie do działań mających na celu pozbycie się niektórych niewygodnych osób. Między innymi ukazało się rozporządzenie komisarza nadzwyczajnego m.st. Warszawy, usuwające z jej terytorium wszystkie osoby 'nie należące do polskiej narodowości i nie posiadające obywatelstwa polskiego', jeśli nie uzyskają one zgody na pozostanie, w terminie do 15 marca 1919 r. Argumenty, jakimi motywowano ową decyzję, a mianowicie spokój i bezpieczeństwo, oraz trudności aprowizacyjne, z jakimi borykała się Warszawa – w pełni ilustrują obawy nurtujące władze polskie. Napływ ludzi niewiadomego pochodzenia, zrujnowanych w wyniku działań wojennych, podatnych na rewolucyjne hasła, mógł w poważnym stopniu zagrażać spokojowi w mieście. Zarządzenie usuwające obcych obywateli z terenów stolicy, choć nie było wymierzone bezpośrednio w ludność żydowską, zmusiło do opuszczenia miasta dużą grupę Żydów, byłych poddanych rosyjskich, zbiegłych przed wydarzeniami rewolucyjnymi. Spowodowało to ponowny spadek liczby ludności żydowskiej, który ukazuje nam spis powszechny z 1921 r.”

Nie można porównać rozmieszczenia ludności miasta w 1921 r. z jej rozmieszczeniem w 1897 r., według komisariatów (cyrkułów), z uwagi na przyłączenie w 1916 r. przedmieść. Można jednak porównać rozmieszczenie w granicach starej Warszawy, tzn. dla komisariatów I–XI, gdyż ich granice nie uległy zmianie. Porównując strukturę rozmieszczenia ludności według dwóch wyznań, rzymskokatolickiego i mojżeszowego, okazuje się, że w 1921 r. w porównaniu z 1897 r., zmalał względny udział katolików w komisariacie Krakowskie Przedmieście (z 13,5% do 7,3%), na Lesznie (z 10,4% do 8,8%), Muranowie (z 1,6% do 0,9%), na Ujazdowie (z 11,2% do 8,9%) i w komisariacie Ordynackie (z 12,9% do 11,0%), a wzrósł w komisariacie Towarowym (z 10,1% do 12,1%), na Mirowie (z 9,4% do 14,0%) i Grzybowie

(z 7,1% do 8,1%) oraz na Koszykach (z 12,2% do 14,3%). Natomiast względny udział ludności żydowskiej zmalał w komisariacie Krakowskie Przedmieście (z 4,1% do 1,3%), na Starym Mieście (z 7,2% do 6,4%), na Muranowie (z 21,9% do 18,1%) i na Ujazdowie (z 2,4% do 0,7%), zaś wzrósł na Lesznie (z 12,0% do 17,2%), na Powązkach (z 18,6% do 20,0%) i w komisariacie Towarowym (z 4,2% do 7,0%). W pozostałych przypadkach różnice udziałów w podanych latach są minimalne, poniżej jednego procenta. Zmiany rozmieszczenia ludności katolickiej (Polaków) świadczą o spadku zaludnienia w śródmieściu, zaś ludności żydowskiej – o ich koncentracji w dzielnicy północnej, lub na jej styku z dzielnicami sąsiednimi.

Zanim przejdziemy do analizy składu narodowościowego Warszawy w 1921 r., należy wyjaśnić poczynione kroki metodyczne umożliwiające porównanie danych spisowych. Otóż, dane spisu z 1931 r. według pełnej klasyfikacji wyznań i języka ojczystego zostały opublikowane tylko w odniesieniu do 12 dzielnic Warszawy. W układzie według komisariatów i obwodów spisowych opublikowano tylko dane dla wyznania rzymskokatolickiego i mojżeszowego, z pominięciem pozostałych wyznań oraz danych o języku ojczystym. Nie ma więc możliwości bardziej szczegółowego porównania wyników spisu z 1921 i 1931 r. niż w układzie dzielnicowym bez uprzedniego przeliczenia wyników spisu z 1921 r. z podziału na 10 dzielnic na układ według 12 dzielnic z 1931 r. Przeliczenie takie zostało wykonane na podstawie danych dla 1921 r. według 26 komisariatów (okręgów) i zamieszczone w *Aneksie* w tabeli A.13, w wartościach bezwzględnych, a w tabeli VI.3 w wartościach względnych. Dane o ludności ogółem i ludności wyznania mojżeszowego według komisariatów, również w latach 1921 i 1931 zamieszczono w *Aneksie* (tab. A.3 i 4). Lista przynależności komisariatów (okręgów) do dzielnic statystycznych znajduje się w rozdziale II.

Ludność wyznania rzymskokatolickiego (ryc. VI.1) stanowiła większość we wszystkich dzielnicach, z wyjątkiem Muranowa (komisariat IV Muranów) i Powązek (komisariaty III Powązki i V Leszno), które stanowiły historyczny trzon „Dzielnicy Północnej”. Dzielnica Północna nie była nazwą oficjalną, ale posługiwano się nią potocznie jako określeniem dzielnicy żydowskiej. Terytorium tej dzielnicy można dokładnie wyznaczyć na podstawie wysokości odsetka, powyżej 50%, ludności wyznania mojżeszowego według obwodów spisowych, na które została podzielona Warszawa przed spisem 1931 r. Dzielnica żydowska w 1931 r. obejmowała 14 obwodów i stanowiła zwarte terytorium położone między ulicami: Pańską, Twardą, Żelazną, Smoczą, Pawią, Okopową, Młocińską, torami kolejowymi przy Dworcu Gdańskim, Bonifraterską, Konwiktorską, Zakroczymską, Długą, Świętojerską, Nowolipkami, Przejazd, Bielańską, Senatorską, Żabią, Graniczną, Królewską, Marszałkowską i Świętokrzyską (ryc. VI.2). W 1931 r. na obszarze 401,2 hektara mieszkało w tej dzielnicy 236 094 ludności wyznania mojżeszowego, czyli 66,9% ogółu tej populacji w Warszawie. Centrum tej dzielnicy stanowiły obwód 37 Nalewki Zachodnie (zamieszkały przez 21 441 osób, w tym 19 603 wyznania mojżeszowego) i obwód 38 Nalewki Wschodnie (odpowiednio: 20 007 i 18 218), w których ludność żydowska stanowiła 91% mieszkańców. Ale najwięcej ludności żydowskiej mieszkało w obwodzie 28 Karmelickie – 39 042 osób i w obwodzie 25 Mirowskim – 28 895 osób, również wchodzących w skład Dzielnicy Północnej.

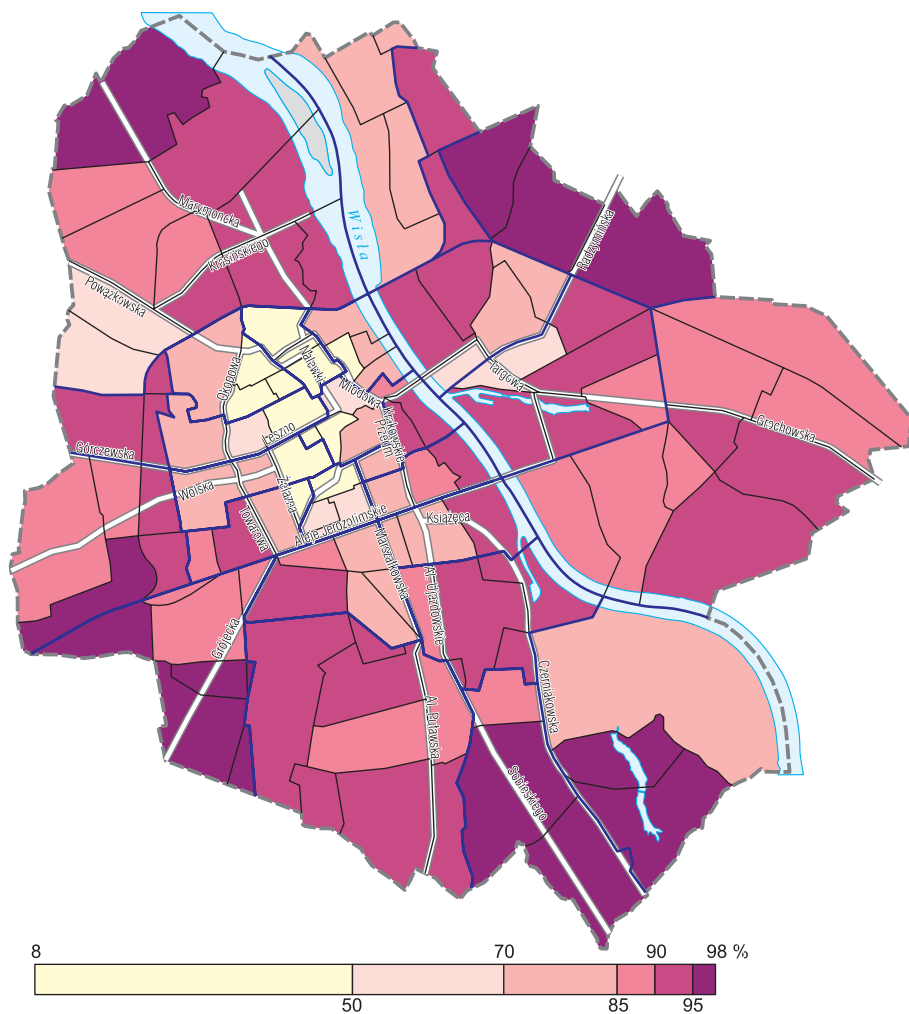
Tabela VI.3. Struktura ludności Warszawy według wyznania i dzielnic,
30 IX 1921 i 9 XII 1931 r.

Table VI.3. Warsaw population structure by denomination and districts,
30 Sept. 1921 and 9 Dec. 1931

Dzielnice ¹ / Districts Rok / Year		Ludność ogółem Total population	Wyznanie (% ogółem): Denomination (%):			
			rzymsko- katolickie Roman Catholic	mojże- szowe Jewish	prawo- sławne Orthodox	ewange- lickie Protestant
Polska	1921	25 384 474	62,2	10,9	11,0	3,7
	1931	31 915 779	64,8	9,8	11,8	2,6
Miasta	1921	6 355 294	57,0	32,4	2,7	3,9
	1931	8 731 047	63,7	27,3	2,2	2,8
Wieś	1921	19 029 180	63,9	3,7	13,8	3,6
	1931	23 184 732	65,2	3,2	15,4	2,6
M.st. Warszawa	1921	936 713	63,8	33,1	0,6	1,9
	1931	1 171 898	66,9	30,1	0,8	1,6
1. Śródmieście Centrum	1921	180 267	66,0	30,3	0,7	2,2
	1931	191 712	66,8	29,7	0,9	1,9
2. Stare Miasto	1921	43 805	60,1	38,2	0,6	0,9
	1931	50 879	60,6	37,6	0,5	0,8
3. Muranów	1921	51 015	6,4	93,1	0,1	0,1
	1931	62 467	11,0	88,5	0,2	0,1
4. Powązki	1921	150 042	32,9	64,9	0,2	1,5
	1931	184 426	35,6	62,5	0,3	1,1
5. Śródmieście Zachód	1921	148 183	63,3	33,6	0,3	2,2
	1931	170 516	65,1	32,3	0,4	1,7
6. Śródmieście Południe	1921	149 330	87,5	8,2	0,8	2,9
	1931	168 423	87,5	7,7	1,2	2,7
7. Stara Praga	1921	85 245	73,3	23,9	1,1	1,5
	1931	109 654	76,7	20,2	1,3	1,3
8. Marymont	1921	12 536	83,2	10,5	4,9	1,1
	1931	42 384	90,4	5,9	1,5	1,6
9. Przedmieście Zachodnie	1921	43 992	87,3	10,3	0,3	2,0
	1931	66 761	89,0	8,4	0,5	1,5
10. Przedmieście Południowe	1921	38 895	87,4	9,8	0,4	2,2
	1931	63 659	88,8	7,3	0,9	2,1
11. Grochów	1921	5 791	83,9	10,1	0,6	4,1
	1931	16 925	89,8	5,6	1,1	2,9
12. Przedmieście Północno-Wschodnie	1921	27 612	91,8	5,5	0,9	1,7
	1931	44 092	92,3	5,3	0,8	1,0
W-wa lewobrzeżna	1921	818 065	61,7	35,2	0,6	2,0
	1931	1 001 227	64,3	32,7	0,7	1,7
W-wa prawobrzeżna	1921	118 648	78,1	18,9	1,0	1,7
	1931	170 671	82,0	14,9	1,1	1,4

¹ Dane dla 1921 r. przeliczono według komisariatów na podział według 12 dzielnic z 1931 r.

Źródło: GUS, 1926, 1937.

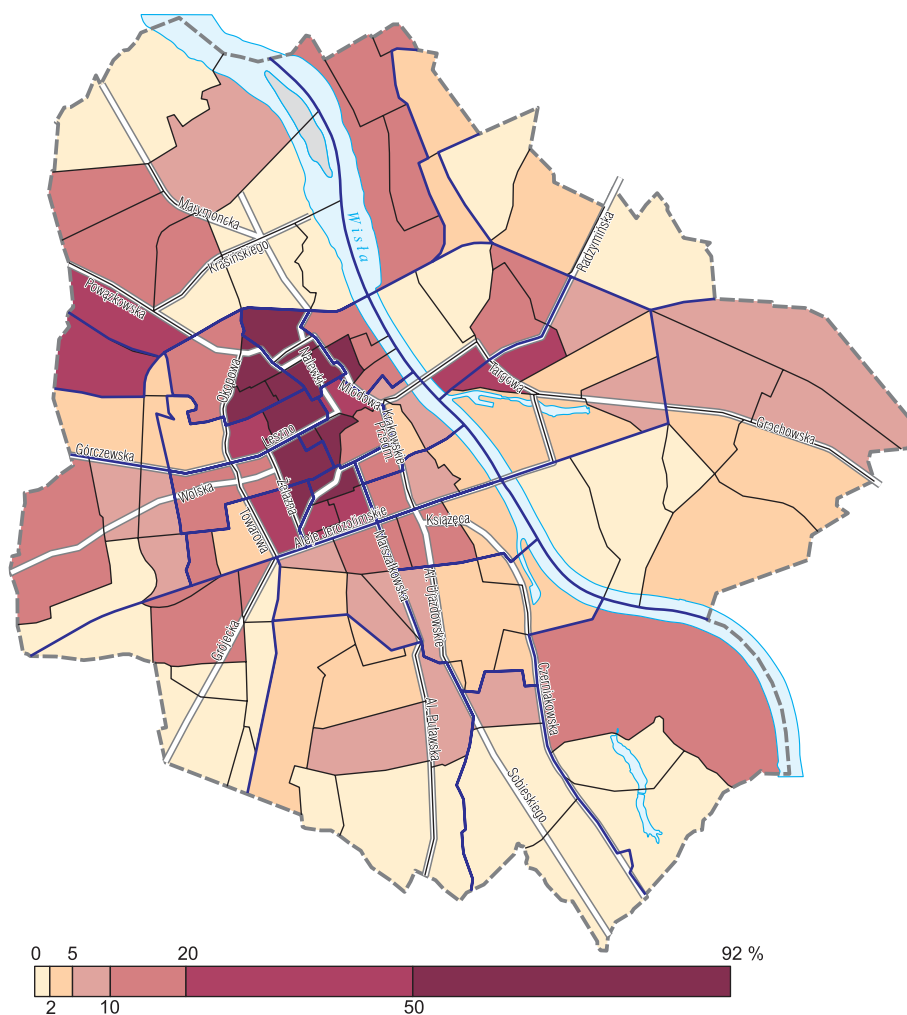

Ryc. VI.1. Ludność wyznania rzymskokatolickiego według obwodów spisowych, 9 XII 1931 r.

Fig. VI.1. Population of Roman Catholic denomination by census districts, 9 Dec. 1931

W skali dzielnic administracyjnych tylko wszystkie 4 obwody dzielnicy Muranów wchodziły do Dzielnicy Północnej, pozostałe stanowiły obwody należące do dzielnicy Powązki (4 z 7 obwodów tej dzielnicy), Stare Miasto (1 z 4), Śródmieście Zachód (2 z 7) i Śródmieście Centrum (3 z 14 obwodów). Dzielnica Północna zamieszkała w większości przez ludność żydowską przynależała administracyjnie do 5 dzielnic.

Nie ma możliwości dokładnego określenia liczby i składu wyznaniowego dzielnicy północnej w 1921 r., gdyż podział na obwody spisowe został dokonany później, a komisariaty nie składały się na nią w całości, z wyjątkiem Muranowa.

Ryc. VI.2. Ludność wyznania mojżeszowego według obwodów statystycznych, 9 XII 1931 r.

Fig. VI.2. Population of Jewish denomination by statistical areas, 9 Dec. 1931

W 1921 r. z Dzielnicą Północną możemy jednoznacznie identyfikować tylko dzielnicę administracyjną Muranów (93,1% ludności żydowskiej), w dużym stopniu Powązki (64,9%), i w znacznie mniejszym Stare Miasto (38,2%), Śródmieście Zachód (33,6%) oraz Śródmieście Centrum, gdzie ludność wyznania mojżeszowego stanowiła 30,3% ludności. W Warszawie prawobrzeżnej ponad 20 tys. ludności żydowskiej mieszkało w dzielnicy Stara Praga (komisariaty Praga Północ i Praga Południe), stanowiąc 23,9% ogółu mieszkańców. Ludności tego wyznania najmniej było na Przedmieściu Północno-Wschodnim, tzn. w komisariatach XVIII Gołdźnów, XXIV Targówek i XXV Bródno, w dzielnicy Śródmieście Południe (Grzybów,

Koszyki, Solec) i Przedmieście Południowe (Mokotów, Sielce, Czerniaków) oraz na Grochowie i Marymoncie – jej udział wynosił w 1921 r. od 5,5 do 10,5% mieszkańców dzielnicy.

W latach 1921–1931 liczba ludności wyznania mojżeszowego wzrosła o 13,6% (o 42,3 tys. osób), ale przyrost ludności wyznania rzymskokatolickiego był prawie 3-krotnie wyższy i wyniósł 37,0% (o 221,4 tys. osób). Największy przyrost ludności żydowskiej nastąpił w komisariatach wchodzących w skład Dzielnicy Północnej lub z nią sąsiadujących. W komisariacie V powązkowskim liczba osób wyznania mojżeszowego wzrosła o 12 353 (o 23,6%), ale pomimo to odsetek ludności żydowskiej spadł do 62,5% w wyniku silniejszego wzrostu ludności rzymskokatolickiej (o 42,4%). Na Muranowie, w centrum dzielnicy żydowskiej, liczba ludności żydowskiej wzrosła o 7 759 osób (o 16,3%), ale równocześnie podwoiła się grupa ludności rzymskokatolickiej z 3 247 do 7 201 osób i udział ludności żydowskiej w komisariacie Muranowskim spadł z 93,1 do 88,5%. Spadek udziału ludności żydowskiej miał miejsce również w pozostałych komisariatach tworzących Dzielnicę Północną. Sytuacja ta wynikała z silnego napływu ludności rzymskokatolickiej do Warszawy i niedoboru mieszkań, na które przerabiano strychy i piwnice. Głód mieszkaniowy i wysokie czynsze spowodowały, że ludność rzymskokatolicka osiedlała się również na obszarze dzielnicy żydowskiej. Spadek liczby ludności żydowskiej miał miejsce jedynie w komisariacie Krakowskie Przedmieście (o 38 osób) i Ordynackie (o 111 osób).

Wyniki spisów 1921 i 1931 r. wskazują na niewielki udział ludności wyznań ewangelickich (poniżej 2% ludności) i grupy prawosławnej (poniżej 1%) wśród mieszkańców Warszawy. Mniej liczną grupę prawosławnych charakteryzował silniejszy przyrost niż bardziej liczną grupę ewangelików. Należy sądzić, że dość liczną grupę wśród prawosławnych stanowili uciekinierzy z sowieckiej Rosji oraz zwalniani z internowania oficerowie i żołnierze z byłych oddziałów rosyjskich i ukraińskich, walczących razem z wojskiem polskim w wojnie przeciwko Rosji Sowieckiej, którzy nie zdecydowali się na powrót do kraju. Nie ustalono liczby internowanych, którzy po likwidacji obozów w 1924 r. otrzymali karty azylu i zezwolenie na pracę w Polsce. Część z nich, przede wszystkim oficerowie, mogli wybrać jako miejsce zamieszkania Warszawę, podobnie jak gen. Bułak-Bałachowicz, który zamieszkał na Saskiej Kępie. Ludność prawosławna w większości (59,7%) zamieszkiwała w Śródmieściu Południe, Śródmieściu Centrum i na Starej Pradze. W tych trzech dzielnicach w 1921 r. mieszkało 59,7% tej grupy wyznaniowej, a w 1931 r. 58,3% ogółu ludności prawosławnej w Warszawie. Ludność wyznań ewangelickich mieszkająca w trzech dzielnicach Śródmieścia i na Powązkach stanowiła 76,1% ewangelików Warszawy w 1921 r. i 69,5% w 1931 r.

W powyższej analizie składu etnicznego ludności Warszawy posłużono się kryterium wyznaniowym, wyrażając wątpliwość, czy jednoznacznie i w pełni identyfikuje ono narodowość, o którą pytano tylko w spisie z 1921 r. Relacje między dwoma z trzech kryteriów etnicznych przedstawia tabela VI.4, natomiast rozmieszczenie ludności według narodowości i dzielnic w 1921 r. oraz języka ojczystego i dzielnic w 1931 r. zamieszczono w zbiorczej tabeli VI.5.

Identyfikując narodowość polską z wyznaniem rzymskokatolickim (Polak=katolik), do grupy tej należałoby zaliczyć w 1921 r. tylko 596 122 osób,

Tabela VI.4. Ludność Warszawy według wyznania, narodowości i języka ojczystego, 30 IX 1921 i 9 XII 1931 r.

Table VI.4. Warsaw population by denomination, nationality and mother tongue, 30 Sept. 1921 and 9 Dec. 1931

Deklarowana narodowość, język ojczysty Declared nationality, mother tongue	Ludność obecna Actual population	Ludność według wyznania: Population by denomination:				
		rzymsko-katolickie ¹ Roman Catholic	grecko-katolickie Greek Catholic	prawosławne Orthodox	ewangelickie ² Protestant	możeszowe Jewish
30 IX 1921						
M.st. Warszawa	936 713	597 798	428	5 753	18 247	310 334
Narodowość:						
polska	677 690	596 122	336	2 903	17 081	58 776
rusińska	484	42	29	375	2	31
żydowska	252 301	-	-	-	18	251 241
białoruska	207	31	4	165	1	5
niemiecka	824	131	-	6	611	32
litewska	127	96	-	8	5	10
rosyjska	2 377	116	50	2 036	25	96
czeska	234	200	-	3	11	11
inna	2 125	1 055	9	257	490	132
niewiadoma	344	5	-	-	3	-
9 XII 1931						
M.st. Warszawa	1 171 898	783 933	969	8 991	21 165	352 659
Język ojczysty:						
polski	826 242	780 892	510	4 309	19 276	19 162
ukraiński	1 188	85	330	745	13	3
ruski	94	6	40	44	1	1
białoruski	578	186	5	353	8	20
rosyjski	3 979	261	58	3 326	85	144
czeski	226	149	-	8	24	7
litewski	117	113	-	2	1	1
niemiecki	1 892	392	1	3	1 257	133
żydowski	313 611	-	-	-	-	313 199
hebrajski	19 743	-	-	-	-	19 739
inne	2 181	1 043	25	187	457	76
nie podany	2 047	806	-	14	43	174

¹ Razem z ormiańskokatolickim.

² Augsburskie, reformowane i unijne.

Źródło: GUS, 1926, tab. XI; GUS, 1937, tab. 10.

Tabela VI.5. Ludność Warszawy według narodowości, języka ojczystego i dzielnic, 30 IX 1921, 9 XII 1931 r.

Table VI.5. Warsaw population by nationality, mother tongue and districts, 30 Sept. 1921, 9 Dec. 1931

Dzielnice ¹ Districts	Ludność ogółem Total population	Narodowość: Nationality:			
		polska Polish	żydowska Jewish	rosyjska, ukraińska Russian, Ukrainian	niemiecka German
30 IX 1921					
Polska	25 384 474	17 509 074	2 044 632	3 923 521	768 915
Miasta	6 355 294	4 191 055	1 636 118	253 184	206 688
Wieś	19 029 180	13 318 019	408 514	3 670 337	562 227
M.st. Warszawa	936 713	677 690	252 301	2 861	824
1. Śródmieście Centrum	180 267	138 240	39 827	772	170
2. Stare Miasto	43 805	29 504	14 128	122	21
3. Muranów	51 015	6 829	44 121	39	7
4. Powązki	150 042	64 095	85 598	138	95
5. Śródmieście Zachód	148 183	108 759	38 755	202	91
6. Śródmieście Południe	149 330	142 121	5 431	646	217
7. Stara Praga	85 245	68 014	16 664	292	69
8. Marymont	12 536	11 168	840	464	29
9. Przedmieście Zachodnie	43 992	41 197	2 699	51	27
10. Przedmieście Południowe	38 895	35 850	2 860	64	78
11. Grochów	5 791	5 344	419	14	7
12. Przedmieście Płn.-Wschodnie	27 612	26 569	959	52	13
W-wa lewobrzeżna	818 065	577 763	234 259	2 503	735
W-wa prawobrzeżna	118 648	99 927	18 042	358	89
Dzielnice ¹ Districts	Ludność ogółem Total population	Język ojczysty: Mother tongue:			
		polski Polish	żydowski, hebrajski Yidish, Hebrew	rosyjski ² , ruski ukraiński Russian, Ukrainian	niemiecki German
9 XII 1931					
Polska	31 915 779	21 993 444	2 732 573	4 580 335	740 992
Miasta	8 731 047	5 966 933	2 124 611	337 230	230 188
Wieś	23 184 732	16 026 511	607 962	4 243 105	510 804
M.st. Warszawa	1 171 898	826 242	333 354	5 261	1 892
1. Śródmieście Centrum	191 712	139 499	49 495	862	476
2. Stare Miasto	50 879	31 844	18 670	146	35

Dzielnice ¹ Districts	Ludność ogółem Total population	Język ojczysty: Mother tongue:			
		polski Polish	żydowski, hebrajski Yidish, Hebrew	rosyjski ² , ruski ukraiński Russian, Ukrainian	niemiecki German
9 XII 1931					
3. Muranów	62 467	7 379	54 919	72	35
4. Powązki	184 426	70 066	113 457	237	179
5. Śródmieście Zachód	170 516	117 309	52 131	270	212
6. Śródmieście Południe	168 423	156 934	8 304	1 039	506
7. Stara Praga	109 654	86 767	21 458	606	145
8. Marymont	42 384	39 489	2 360	176	53
9. Przedmieście Zachodnie	66 761	60 965	5 311	117	51
10. Przedmieście Południowe	63 659	58 536	4 198	279	125
11. Grochów	16 925	15 830	873	79	29
12. Przedmieście Pln.-Wschodnie	44 092	41 624	2 178	96	46
Wwa lewobrzeżna	1 001 227	682 021	308 845	3 198	1 672
Wwa prawobrzeżna	170 671	144 221	24 509	781	220

¹ Dane dla 1921 r. przeliczono według komisariatów na podział według 12 dzielnic z 1931 r.

² Brak danych dla Warszawy według komisariatów o 1282 osobach deklarujących język ukraiński lub ruski jako język ojczysty.

Źródło: GUS, 1926, 1937.

czyli 63,6% mieszkańców Warszawy. Natomiast przynależność do narodowości polskiej deklarowało 677 690 osób, czyli 72,3% mieszkańców Warszawy. W składzie narodowości polskiej było 88,0% ludności wyznania rzymsko- i greckokatolickiego, 8,7% ludności wyznania mojżeszowego, 2,5% ludności wyznań ewangelickich i 0,4% ludności wyznania prawosławnego.

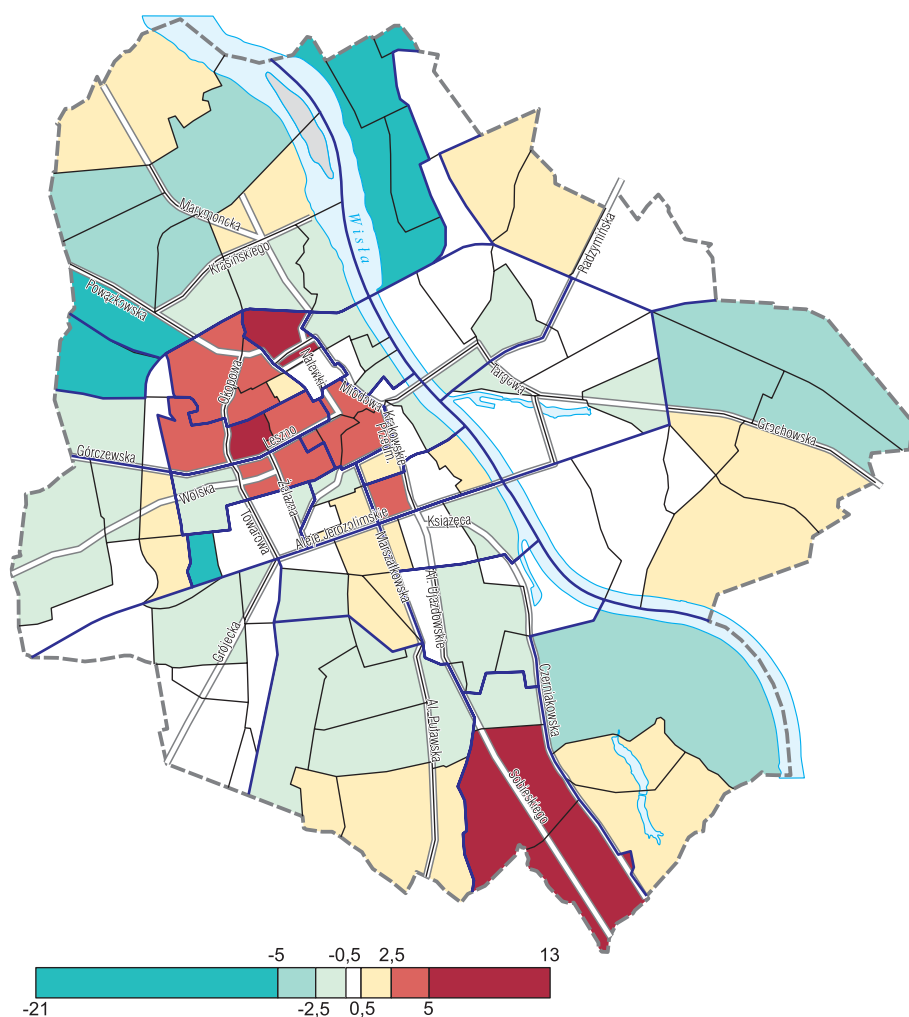
W formularzu spisu z 1931 r. pytano o wyznanie, a w miejsce pytania o narodowość zamieszczono zapytanie o język ojczysty, co sprawiło, że wyniki obu spisów można porównywać tylko z punktu widzenia wyznania religijnego. Rezygnację z pytania o narodowość uzasadniano brakiem dostatecznego uświadomienia narodowego w pewnych regionach kraju. Z tego powodu dość często identyfikowano narodowość z obywatelstwem państwowym, bądź też przyznawano się do narodowości polskiej nie dlatego, że uważano się za Polaków, lecz jedynie, aby dać wyraz swemu pozytywnemu ustosunkowaniu się do państwowości polskiej. Polski język ojczysty deklarowało 70,5% ludności Warszawy, a więc nieco mniejszy odsetek niż narodowość polską w 1921 r. W składzie ludności deklarującej polski język ojczysty dominowała ludność wyznania rzymsko-, ormiańsko- i greckokatolickiego (94,6%), ludność wyznania mojżeszowego i ewangelicy stanowili po 2,3%, a prawosławni 0,5%. Oprócz dominacji wyznań katolickich zwraca uwagę prawie śladowy udział wyznania mojżeszowego i wyznań ewangelickich oraz wyraźny wzrost wśród tego ostatniego wyznania deklaracji niemieckiego jako języka ojczystego (5,2%) w porównaniu z deklarowaniem narodowości

niemieckiej w 1921 r. (3,3%). Poza tym, z braku porównań z okresem wcześniejszym, trudno określić czy zadeklarowanie w Warszawie polskiego języka ojczystego przez 5,4% ludności wyznania mojżeszowego to dużo, czy mało. Ogółem w Polsce w spisie z 1931 r. zadeklarowało język ojczysty polski 11,9% ludności wyznania mojżeszowego (371,9 tys. z 3113,9 tys. ludności tego wyznania), ale uważa się, że ten wynik został osiągnięty dzięki silnym wpływom kultury polskiej na intelektualne środowiska żydowskie, głównie w Małopolsce. Znacznie niższy odsetek deklaracji w Warszawie mógł być wynikiem oddziaływania, z jednej strony, rozwijającego się ruchu syjonistycznego, z drugiej, nastrojów antysemitycznych.

W latach 1932–1937 nastąpił szybki wzrost zaludnienia tzw. przedmieść i spadek zaludnienia w dzielnicach śródmiejskich (por. ryc. III.3). Proces ten w zasadzie nie dotyczył ludności wyznania mojżeszowego (ryc. VI.3) skoncentrowanej w obrębie Dzielnicy Północnej. Liczba jej mieszkańców wzrosła z 318,5 tys. (w tym ludność wyznania mojżeszowego 236,1 tys.) w grudniu 1931 r. do 327,3 tys. (wyznania mojżeszowego 250,2 tys.) w dniu 1 stycznia 1938 r. Tym samym udział ludności żydowskiej w tej dzielnicy wzrósł z 74,1% do 76,4%.

Przyczyny wysokiej koncentracji ludności żydowskiej w obrębie Dzielnicy Północnej (ryc. VI.4) miały charakter gospodarczy i społeczno-polityczny. Bliskość Śródmieścia, przekształcającego się w centrum administracyjno-handlowe, sprawiała, że ludności żydowskiej związanej z handlem i usługami odpowiadała ta lokalizacja ze względu na bliskość obsługiwanego rynku. Tylko nieliczni, nie związani silnie z religią żydowską, oferujący atrakcyjne usługi lub ci, których stać było na kupno lub zbudowanie domu, przenosili się na przedmieścia. Na przyłączonych przedmieściach liczba ludności żydowskiej w latach 1932–1937 wzrosła tylko o 1790 osób: najwięcej w komisariacie Grochów (o 755 osób, z 940 do 1695), Goleździnów (o 565, z 1275 do 1840) i Mokotów (o 251, z 2411 do 2662), ale już w komisariatach Wola (–49 osób, z 2279 do 2230), Ochota (–336, z 2978 do 2642) i Marymont (–164 osoby, z 2487 do 2323) była niższa niż w czasie spisu 1931 r. Istotnym powodem utrzymującej się koncentracji był trwający i narastający w latach 1930. antysemityzm i hasła bojkotu gospodarczego szerzone przez endecję, które zamykały ludność żydowską w rewirze. Antysemityzm nie ograniczał się do bojkotu gospodarczego, pikietowania i niszczenia żydowskich sklepów i warsztatów rzemieślniczych. Już na początku lat 1920. narodowa demokracja usiłowała bezskutecznie przeprowadzić w sejmie, na wniosek posła ks. Kazimierza Lutosławskiego, zasadę przyjmowania na studia kandydatów spośród mniejszości narodowych proporcjonalnie do udziału tych mniejszości wśród ogółu obywateli polskich (*numerus clausus*) – zasadę sprzeczną z konstytucją marcową z 1921 r. i tzw. małym traktatem wersalskim z 1919 r. Fala antysemityzmu nasiliła się w okresie kryzysu gospodarczego lat 1929–1935, szczególnie w środowiskach uniwersyteckich i prawniczych, próbujących wyeliminować Żydów z uczelni i adwokatury (*numerus nullus*), a przynajmniej ograniczyć ich udział (getto ławkowe). Wysoką aktywność w tej działalności wykazywał Uniwersytet Warszawski (Natkowska, 1999).

W Śródmieściu, w dzielnicach dawnej Warszawy (bez przyłączonych przedmieść), ale poza terenem Dzielnicy Północnej, liczba ludności wyznania mojżeszowego wzrosła w 1938 r. w sposób znaczący tylko w kilkunastu obwodach sta-

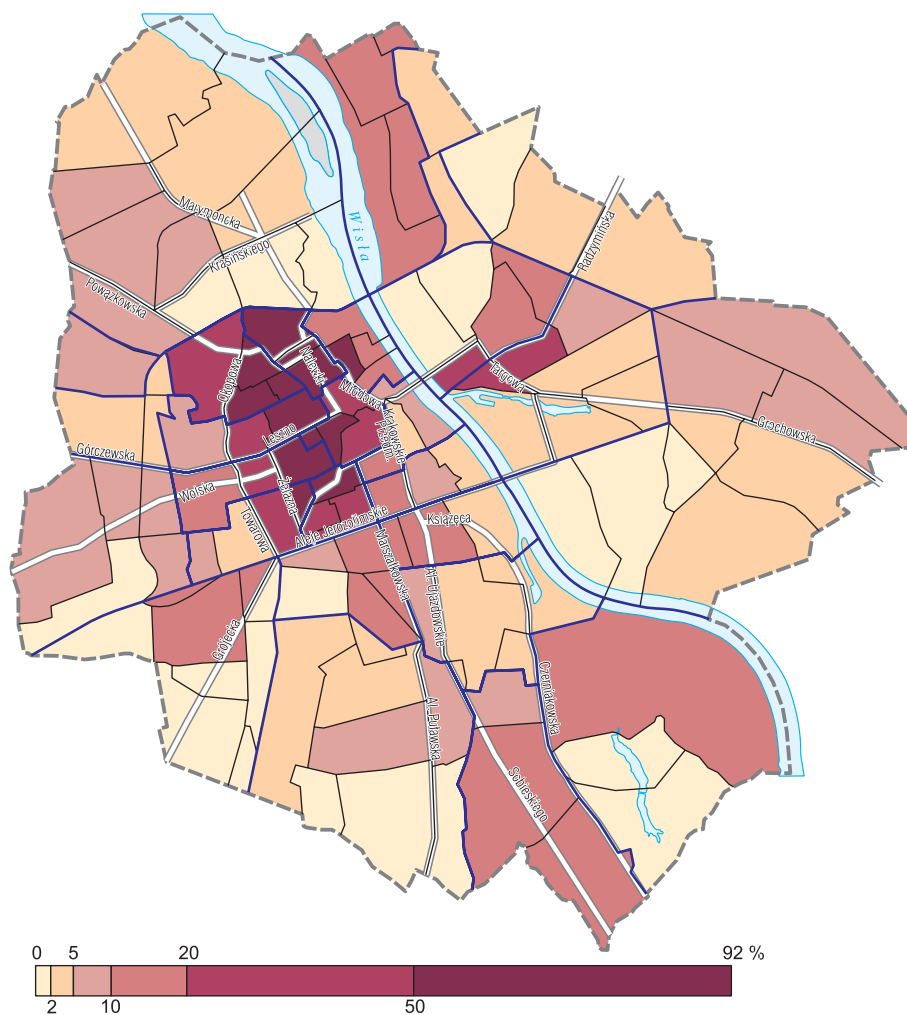

Ryc. VI.3. Zmiana udziału ludności wyznania mojżeszowego, 9 XII 1931–1 I 1938 (w punktach procentowych)

Fig. VI.3. Growth/drop of the share of population of Jewish denomination, 9 Dec. 1931–1 Jan. 1938 (in percentage points)

tystycznych – bądź sąsiadujących z Dzielnicą Północną, takich jak obwód ul. Wolność (o 660 osób), Opole (o 465 osób) czy pl. Kercelego (o 950 osób) i pl. Bankowy (o 280 osób), bądź zamieszkałych przez inteligencję i bogate mieszczaństwo, jak obwód ul. Śniadeckich i pl. Politechniki (o 166 osób), ul. św. Barbary (o 278 osób) czy pl. Napoleona (o 164 osoby) z ul. Świętokrzyską, będącą ośrodkiem handlu księgarskiego i antykwarycznego.

Koncentracja ludności wyznania mojżeszowego w Warszawie w latach 1917–1938 była prawie niezmiennie bardzo wysoka (por. tab. III.8), podczas gdy

Ryc. VI.4. Udział ludności wyznania mojżeszowego według obwodów statystycznych, 1 I 1938 r.

Fig. VI.4. Share of the population of Jewish denomination by statistical areas, 1 Jan. 1938

ludności chrześcijańskiej znacznie niższa i bardzo wyraźnie malejąca. Przez cały okres międzywojenny około 80% ludności żydowskiej skupiało się w zaledwie 7 komisariatach. W wybranych latach udziały te według komisariatów przedstawiono w tabeli VI.6.

Ostatnia kolumna tabeli dotyczy stanu w dniu 1 stycznia 1941 r., tzn. w sześć tygodni po zamknięciu getta, do którego przesiedlono ludność żydowską z pozostałych dzielnic. Informacje o liczbie i rozmieszczeniu ludności żydowskiej w getcie w maju 1940 r. i styczniu 1941 r. (Berenstein, Rutkowski, 1958) stanowią

ostatnią szczegółową relację o rozmieszczeniu ludności żydowskiej w Warszawie przed zagładą.

Tabela VI.6. Udział ludności żydowskiej w wybranych komisariatach, 1919–1941 (%)

Table VI.6. The share of Jewish population in selected police districts (*komisariat*), 1919–1941 (%)

Komisariaty Police districts	1 I 1919	30 IX 1921	9 XII 1931	1 I 1939	1 I 1941
2. Stare Miasto	5,5	5,4	5,4	5,0	4,7
3. Leszno	14,5	14,5	14,3	14,9	22,4
4. Muranów (Nalewki)	15,7	15,3	15,7	15,2	18,2
5. Powązki	15,9	16,9	18,4	19,7	21,2
6. Towarowy	5,6	5,9	5,5	5,1	3,9
7. Mirowski	9,6	10,1	10,1	10,3	14,4
8. Grzybowski	12,2	11,7	10,7	10,0	12,1
Razem	79,0	79,8	80,1	80,2	97,0

Źródło: RSW 1918-1920, tab. IIb; GUS, 1926, 1937.; Warszawa w liczbach 1939, s. 16; Berenstein, Rutkowski, 1958, s. 113.

Ludność żydowska stanowiła najliczniejszą mniejszość narodowościową Warszawy w pierwszej połowie XX wieku, najmniej liczną mniejszością była natomiast ludność niemiecka. Liczniejszy napływ Niemców do Warszawy – urzędników dworskich, mieszczan i rzemieślników – rozpoczął się za czasów saskich. Napływ kolonistów niemieckich na Mazowsze nastąpił po trzecim rozbiórce Polski, kiedy to w latach 1795–1806 powstało ponad 500 kolonii – głównie wzdłuż dolnego biegu Wisły po Warszawę. Intensywny napływ z Prus do Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego rozpoczął się z początkiem drugiej dekady XIX w. Z tego okresu pochodzi osadnictwo kolonistów niemieckich na Kępie Zawadowskiej i w Białolece, sprowadzonych w celu zagospodarowania nieużytków rolnych. Niemieckie korzenie miały liczne warszawskie zakłady produkcyjne powstałe w XIX wieku: browar Habermusch i Schiele, odlewnia Norblina, zakłady metalurgiczne Lilpop, Rau i Loewenstein, fabryka czekolady E. Wedla czy ogrodnictwo Jana Ulricha. Jak już wyżej wspomniano, osiedlający się w Warszawie ewangelicy niemieccy szybko się polonizowali, pozostając przy swoim wyznaniu.

Spis ludności przeprowadzony w 1882 r. na terenie miasta wykazał 7904 osoby narodowości niemieckiej, tzn. 2,0% mieszkańców (bez przedmieść). Piętnaście lat później, w 1897 r., na terenie miasta mieszkało 9 937 osób tej narodowości (1,6%) oraz w cyrkułach podmiejskich 1 380 osób (2,3% ludności przedmieść). Mieszkali we wszystkich cyrkułach, choć nieco liczniej w Mostowskim (Leszno), Łazienkowskim, Wolskim i Mokotowskim niż Bielańskim (Nalewki) czy Jerozolimskim (por. tab. A.12). Ich udział w zaludnieniu poszczególnych cyrkułów nie przekraczał 2,1%, ale nie był też niższy niż 0,5%. Można zauważyć dość ścisły związek między liczbą ludności wyznań ewangelickich i liczbą deklarujących narodowość

niemiecką. Statystycznie liczba Niemców była o połowę niższa od liczby ewangelików. Wyjątek miał miejsce w cyrkule Bielańskim (Nalewki), gdzie liczba osób deklarujących narodowość niemiecką (258 osób) była wyższa od liczby ewangelików (150 osób). Ponieważ nie ma danych pokazujących rozkład narodowości według wyznania, prawdopodobnie różnicę między obu cyframi wypełniały osoby wyznania mojżeszowego deklarujące jako ojczysty język niemiecki.

Nie jest znana dokładna liczba Niemców przebywających w Warszawie w okresie I wojny światowej, w czasie okupacji niemieckiej trwającej od 6 sierpnia 1915 r. do 18 listopada 1918 r. Historycy określają tę liczbę podając, że w listopadzie 1918 r. ewakuowało się z Warszawy około 30 tys. Niemców, łącznie wojskowych i urzędników (Dunin-Wąsowicz, 1989, s. 68). Dopiero wyniki spisu ludności z 1921 r. podają liczbę i rozmieszczenie ludności niemieckiej w Warszawie (tab. VI.7).

W porównaniu z 1897 r. liczba Niemców (w 1897 r. wg języka, w 1921 r. wg narodowości) spadła prawie 14-krotnie, z 11 317 do 824 osób, ale liczba ludności ewangelickiej zmniejszyła się tylko o niecałe 10%. Na spadek liczby Niemców w Warszawie złożyły się dwa procesy: polonizacji i emigracji. Z chwilą zakończenia I wojny światowej około 3 tys. Niemców ewakuowało się z transportami wojska niemieckiego opuszczającego Warszawę. Nieznana jest liczba Niemców wyjeżdżających na własną rękę. Jednak największa fala emigracji niemieckiej, głównie z Pomorza i Poznańskiego, nastąpiła na podstawie traktatów zawartych w Wersalu, które umożliwiały w ciągu dwóch lat dokonania prawa wyboru (opcji) na rzecz obywatelstwa niemieckiego (art. 91 traktatu pokojowego). Dwuletni okres na składanie deklaracji opcji zaczynał się od 10 stycznia 1920 r. Optantami byli głównie mieszkańcy miast, przede wszystkim przemysłowcy, urzędnicy i przedstawiciele wolnych zawodów, którzy nie wiązali swojej przyszłości w odradzającym się państwie polskim. Prawdopodobnie w tym czasie nastąpił również odpływ ludności niemieckiej z Warszawy, ale z uwagi na brak statystyk, trudno to jednoznacznie ustalić. W rozmieszczeniu nielicznej kolonii niemieckiej wyróżnia się jej nieco większa liczba w komisariacie Koszyki – w dzielnicy wyróżniającej się znacznym udziałem ludności z wyższym wykształceniem. Cechą charakterystyczną rozkładu udziałów ludności narodowości niemieckiej i ludności wyznania ewangelickiego według komisariatów jest ich słaby statystycznie związek (współczynnik korelacji 0,41).

W ciągu następnego dziesięciolecia liczba Niemców w Warszawie wzrosła ponad dwukrotnie i w 1931 r. niemiecki język ojczysty deklarowały 1892 osoby (por. tab. VI.5), czyli 0,16% ogółu mieszkańców. Dane tego spisu według języka ojczystego zostały opublikowane dla Warszawy tylko według 12 dzielnic i tylko w takim układzie są porównywalne z danymi według narodowości z roku 1921. Korelacja rozkładu obu udziałów wynosi 0,55. Natomiast znacznie silniejszy statystycznie jest związek między rozkładem udziałów ludności wyznania ewangelickiego w 1931 r. z udziałami ludności z niemieckim językiem ojczystym w 1931 r. ($r=0,79$). Wskazuje to, że Niemcy jako miejsce osiedlenia wybierali dzielnice z licniejszą ludnością ewangelicką. Pośrednio może oznaczać, że w obu grupach działał wspólny czynnik wyboru miejsca zamieszkania. Najliczniej, w 1/4, ludność niemiecka zamieszkiwała w dzielnicy Śródmieście Południe, obejmującej obszar

Tabela VI.7. Ludność ewangelicka oraz deklarująca narodowość niemiecką według komisariatów, 30 IX 1921 r.

Table VI.7. Protestant population as well as residents declaring German nationality by police districts (*komisariat*), 30 Sept. 1921

Komisariaty Police districts	Ludność ogółem Population total	Ludność wyznania ewangelickiego Protestants		Ludność deklarująca narodowość niemiecką Residents declaring German nationality	
		w osobach persons	w % ogółem percentage	w osobach persons	w % ogółem percentage
M.st. Warszawa	936 713	18 247	1,9	824	0,09
1. Krakowskie Przedm.	39 455	842	2,1	25	0,06
2. Stare Miasto	43 805	408	0,9	21	0,05
3. Leszno	79 171	1 803	2,3	69	0,09
4. Muranów	51 015	52	0,1	7	0,01
5. Powązki	70 871	406	0,6	26	0,04
6. Towarowy	63 689	1 290	2,0	42	0,07
7. Mirowski	84 494	1 974	2,3	49	0,06
8. Grzybowski	67 447	1 085	1,6	37	0,05
9. Ujazdowski	35 097	949	2,7	41	0,12
10. Ordynackie	45 426	1 344	2,9	62	0,14
11. Koszyki	59 336	1 782	3,0	103	0,17
12. Ratuszowy	27 939	803	2,8	46	0,16
13. Solec	54 897	1 608	2,9	73	0,13
14. Praga-Północ	45 425	612	1,3	35	0,08
15. Praga-Południe	39 820	660	1,7	34	0,09
16. Mokotów	24 098	559	2,3	33	0,14
17. Grochów	5 791	237	4,1	7	0,12
18. Golędzinów	5 805	125	2,2	9	0,16
19. Koło	5 800	271	4,7	12	0,21
20. Sielce	10 365	211	2,0	43	0,41
21. Czerniaków	4 432	89	2,0	2	0,05
22. Wola	20 344	372	1,8	10	0,05
23. Ochota	17 848	247	1,4	5	0,03
24. Targówek	11 273	191	1,7	2	0,02
25. Bródno	10 534	185	1,6	2	0,02
26. Marymont	12 536	142	1,1	29	0,23
Wwa lewobrzeżna	818 065	16 083	2,0	735	0,09
Wwa prawobrzeżna	118 648	1 987	1,7	89	0,08

Źródło: GUS, 1926.

między Al. Jerozolimskimi, Raszyńską, Filtrową, Nowowiejską, Polną, Bagatelą, Belwederską, obrzeże Parku Łazienkowskiego, Podchorążych i na północ od Bartyckiej do Wisły. Była to najelegantsza dzielnica mieszkaniowa Warszawy.

W wyborze tej lokalizacji zamieszkania nie bez znaczenia mogło być erygowanie w 1921 r. ewangelickiego kościoła garnizonowego przy ul. Puławskiej 2A, w budynku dawnej cerkwi garnizonowej, z nabożeństwami dostępnymi również dla osób cywilnych. Drugą, równie licznie (476 osób) zamieszkiwaną przez Niemców dzielnicą było Śródmieście Centrum, obejmujące obszar między Al. Jerozolimskimi, Żelazną, Twardą, z pl. Grzybowskiem i Bankowym, po Stare Miasto. Dzielnicą przylegająca do Muranowa stanowiła, poza funkcją mieszkaniową, centrum handlowe Warszawy. Blisko 200 osób, dokładnie 179, deklarujących niemiecki język ojczysty mieszkało w dzielnicy Powązki, gdzie ludność z hebrajskim i żydowskim językiem ojczystym stanowiła 61,5% mieszkańców. Natomiast na Muranowie (Nalewkach) niemiecki język deklarowało tylko 35 osób.

Wkrótce po zajęciu Warszawy przez wojska niemieckie (30 IX 1939) władze okupacyjne przystąpiły do rejestracji osób pochodzenia niemieckiego, wydając od końca stycznia 1940 r. kenkarty (niem. *Kennkarte*) – dowody tożsamości, dla osób przyznających się do narodu niemieckiego. Odmienne kenkarty wydawano Polakom. Przyjęcie kenkarty *Volksdeutsche* społeczeństwo polskie uważało za akt zdrady wobec narodu polskiego. Władze niemieckie liczyły na przyciągnięcie ponad 20-tysięcznej rzeszy członków ewangelickiej gminy wyznaniowej, ale tylko nieliczni z nich zdecydowali się na zmianę przynależności państwowej. Jednym z motywów ubiegania się o kenkartę *Volksdeutsche* mogło być prawo do kupowania w lepiej zaopatrzonych sklepach sieci Juliusa Meinla dla Niemców oraz przydziały kartkowe według norm przysługujących ludności niemieckiej. Szerszą akcją germanizacyjną władze niemieckie podjęły od 1941 r., wpisując obywateli niebędących obywatelami niemieckimi lub austriackimi na niemiecką listę narodowościową (*Deutsche Volksliste – DVL*) na podstawie kryteriów rasowych, narodowościowych lub językowych. Na podstawie rozporządzenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych III Rzeszy z dnia 4 marca 1941 r. ludność podzielono na cztery grupy (listy). Do I i II grupy zaliczono osoby mieszkające przed 1939 r. w Polsce, przyznające się do niemieckości i aktywnie (I grupa – *Volksdeutsche*) bądź biernie (II grupa – *Deutschstämmige*) uczestniczące w życiu mniejszości niemieckiej; osoby te mogły liczyć na przyznanie niemieckiego obywatelstwa (*Reichsdeutsche*). Do grupy III (*Eingedeutsche*) zaliczano spolonizowane osoby pochodzenia niemieckiego lub osoby z małżeństw mieszanych oraz Ślązaków, Mazurów i Kaszubów. Do ostatniej IV grupy (*Rückgedeutsche*) trafiali Polacy, których władze niemieckie samowolnie zaliczały do kategorii osób niemieckiego pochodzenia na podstawie dokumentu urodzenia w miejscowości należącej przed 1918 r. do Rzeszy. Trzy pierwsze grupy były zobowiązane do służby wojskowej. W I i II grupie znalazło się 780 tys. obywateli polskich, a w dwu następnych około 1,8 mln. W Warszawie, jak i w całym Generalnym Gubernatorstwie, wpisanie na *Volksliste* miało charakter dobrowolny i indywidualny.

Liczba cywilnych Niemców w Warszawie w czasie wojny jest trudna do ustalenia. Można ją określić posługując się przynależnością do narodu niemieckiego według kryteriów *Volkslisty* na podstawie dostępnych materiałów, które zestawiono w tabeli VI.8.

Reichsdeutsche, czyli obywatele Rzeszy, byli w Warszawie niemieckimi urzędnikami administracji cywilnej i przemysłowej wyższego i średniego szczebla,

funkcjonariuszami policji oraz pełnili funkcje nadzorcze na kolei i innych służbach technicznych. Natomiast *Volksdeutsche* obsadzali niższe stanowiska administracyjne i urzędnicze w biurach, fabrykach, spółkach handlowych, pracowali też w pomocniczych formacjach policji często jako tłumacze. Z zestawienia wynika, że liczba cywilnych Niemców w Warszawie w zasadzie nie przekraczała 30 tys. osób, a od maja 1944 r. szybko się zmniejszała w związku ze zbliżaniem się frontu wschodniego. Przyjmuje się, że 1 sierpnia, w dniu wybuchu powstania warszawskiego, poza wojskiem i policją znajdowało się w mieście jeszcze 20 tys. Niemców, w tym około 8 tys. mieszkało poza niemiecką dzielnicą mieszkaniową, głównie na Woli i w północnej części Śródmieścia (Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 50). Ustalenie liczebności wojsk stacjonujących w Warszawie można oprzeć bądź na konspiracyjnej notatce, że w sierpniu 1941 r. kwaterowało w mieście 1950 oficerów i 39 tys. szeregowych Wehrmachtu (Szarota, 1988, s. 452), bądź na szacunku, że na początku marca 1943 r. prawdopodobny stan załogi wojska niemieckiego w Warszawie wynosił 51 250 żołnierzy (Szarota, 1988, s. 72).

Tabela VI.8. Liczba cywilnych Niemców w Warszawie, 1940–1943

Table VI.8. Number of civilian Germans in Warsaw, 1940–1943

<i>Reichsdeutsche</i>	<i>Volksdeutsche</i>	<i>Deutschstämmige</i>
1 VI 1940 – 2 500 ¹	1 VI 1940 – 5 500 ¹	
	III 1942 – 12 000 ¹	wiosna 1942 – 1 200 ²
31 XII 1942 – 9 401 ³	31 XII 1942 – 10 383 ³	
XI 1943 – 13 988 ¹		XI 1943 – 3 790 ⁴
31 XII 1943 – 16 078 ³	31 XII 1943 – 14 682 ³	

Źródło: ¹ Szarota, 1988, s. 69, 449, 451.

² Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 50.

³ *Raporty...*, 1987, s. 739.

⁴ Drozdowski, Zahorski, 1981, s. 446.

Liczbę obcokrajowców władze niemieckie określały na 1167 osób w dniu 31 grudnia 1942 r. i rok później na 2 600 osób (*Raporty...*, 1987, s. 739). Najliczniejsza była grupa ukraińska, która liczyła ponad 1000 osób – bez Ukraińców, którzy służyli w niemieckiej policji i formacjach pomocniczych. Równie liczna była grupa Rosjan, składająca się w dużym stopniu z dawnych emigrantów rosyjskich, oficerów i cywili, którzy wyjechali z Rosji po zwycięstwie bolszewików w wojnie domowej.

W kilka miesięcy po zakończeniu wojny, w dniu 14 lutego 1946 r., przeprowadzono sumaryczny spis ludności. W arkuszu spisowym na każde mieszkanie był przeznaczony jeden wiersz, w którym komisarz spisowy zapisywał nazwisko i imię właściciela mieszkania lub głównego lokatora, liczbę obecnych mężczyzn i kobiet, liczbę osób w podziale na trzy grupy wieku (bez rozróżnienia płci) oraz ich narodowość, podając liczbę: (a) Polaków wraz ze zweryfikowanymi bądź zrehabilitowanymi do dnia spisu, (b) osób, wobec których toczy się postępowanie weryfikacyjne bądź rehabilitacyjne, (c) Niemców, (d) innych. W m.st. Warszawie spisano

wówczas 478 755 osób, w tym 477 644 Polaków, 24 osoby, co do których toczy się postępowanie weryfikacyjne³¹, 14 Niemców i 1073 innych osób. Poza statystyką spisową pozostawali niemieccy jeńcy wojenni, przetrzymywani w obozach podlegających wojsku (na Polu Mokotowskim) bądź w więzieniach i obozach Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, a mianowicie przy Rakowieckiej, Koszykowej, Gęsiej 26, Górnośląskiej 2/4 (z podobozem na Służewcu). Pracowali na budowach należących do wojska (budowa lotniska na Boernerowie) i MBP rozsianych po całym mieście. Liczba jeńców w Warszawie w zależności od okresu wahała się od 2,5 tys. latem 1945 r. do 5,5 tys. w styczniu 1948 r. Na przełomie 1948/1949 r. rozpoczęto ich repatriację do Niemiec, zakończoną w kwietniu 1950 r.

Po wyzwoleniu Warszawy informacje o liczbie Żydów w Polsce, ocalałych z zagłady, powracających z obozów i repatriowanych z ZSRR, zbierał Centralny Komitet Żydów w Polsce, który organizował pomoc w powrocie do normalnego życia. Według materiałów CKŻP wynika, że w okręgu warszawskim w styczniu 1946 r. było zarejestrowanych około 8–9 tys. Żydów (Adelson, 1993, tab. 41, 43). W grudniu 1946 r. w Warszawie było zarejestrowanych 25 625 osób ludności żydowskiej, rok później liczba zarejestrowanych spadła do 5 921 osób, a w końcu 1948 r. wynosiła 6 513 (Rykała, 2007, tab. 13). Nie wszyscy jednak ujawniali swoją narodowość, szczególnie ci, którzy przeżyli okupację na „aryjskich” papierach, pod przybranymi nazwiskami, i w obawie o bezpieczeństwo osobiste nie rejestrowali się. Liczbę pozostających poza rejestracją szacowano wówczas na około 10%. Po kieleckim pogromie Żydów 4 lipca 1946 r., w którym mieszkańcy miasta z udziałem milicjantów i żołnierzy zamordowali 42 osoby, gwałtownie wzrosła emigracja ludności żydowskiej z Polski, zarówno ta oficjalna, jak i nieoficjalna. Jakkolwiek liczba ludności żydowskiej zarejestrowanej w Warszawie w 1946 r. nie wskazuje na tendencje emigracyjne, w przeciwieństwie do sytuacji w roku następnym, gdy liczba zarejestrowanych gwałtownie się zmniejszyła.

Ponowne nasilenie tendencji emigracyjnych wśród ludności żydowskiej pojawiło się od połowy 1948 r., po utworzeniu państwa Izrael (14 maja 1948 r.). Początkowo ZSRR popierał Izrael, jednak jego współpraca z USA i krajami kapitalistycznymi spowodowała zmianę polityki Związku i jego sojuszników wobec Izraela. Ostatecznie Komitet Centralny PZPR podjął decyzję o zezwoleniu na wyjazd tylko pewnym grupom ludności żydowskiej: „syjonistom, przedstawicielom prywatnej inicjatywy, adwokatom, właścicielom nieruchomości, niepracującym, starcom, inwalidom wojennym, rabinom, członkom kongregacji wyznaniowych i niektórym innym” (Adelson, 1993, s. 422). Na 37, 2 tys. wniosków o zezwolenie na wyjazd, złożonych do końca sierpnia 1950 r., zgodę otrzymały 22 tys. osób, z którymi wyjechało 5,5 tys. dzieci w wieku do 13 lat. Wyjazdy odbywały się na podstawie „dokumentu podróży”, który uprawniał do jednokrotnego przekroczenia granicy polskiej bez prawa powrotu. Emigrant odbierając dokument podróży tracił polskie obywatelstwo. Niestety, nie jest nam znana liczba emigrantów z Warszawy.

³¹ Dotyczyło osób zapisanych do III i IV grupy Volkslisty. Jednym z warunków pozytywnej weryfikacji było złożenie deklaracji wierności narodowi i państwu polskiemu.

Kolejna fala emigracji miała miejsce po zmianie przywództwa politycznego w KC PZPR w 1956 r. i trwała do 1960 r. Do Żydów emigrujących z Polski dołączyła również duża część ludności żydowskiej przybyłej z ZSRR w ramach repatriacji, która od początku traktowała Polskę jak przystanek w drodze do Izraela lub krajów zachodniej Europy. Z około 18 tys. repatriantów żydowskich tylko blisko 4,5 tys. osiadło w Polsce. W latach 1956–1960 wyemigrowało z Polski do Izraela 47 770 osób, w tym 13,5 tys. repatriantów żydowskich z ZSRR. Emigrację z województwa warszawskiego do Izraela można oszacować na nieco ponad 4 tys. osób, na podstawie udziału ubiegających się o wyjazd według województw (Rykała, 2007, s. 206).

Podłożem ostatniej fali emigracji ludności pochodzenia żydowskiej z Polski było nie tyle rozgromienie w czerwcu 1967 r. przez Izrael w tzw. wojnie sześciodniowej wojsk arabskich, uzbrojonych przez ZSRR, ile wykorzystanie tej sytuacji do przejęcia władzy przez nacjonalistyczną i antysemicką frakcję „partyzantów” gen. Mieczysława Moczara. Będący u władzy Władysław Gomułka, w obawie przed jej utratą, przejął antysemickie hasła otwierając granicę dla tych, „którzy uważają Izrael za swoją ojczyznę”. Pod wpływem zorganizowanej antysemickiej nagonki w prasie, na wiecach i zebraniach, zwalniano z pracy pracowników pochodzenia żydowskiego, którzy czuli się Polakami, a niekiedy nawet nie wiedzieli o swoim pochodzeniu. W latach 1968–1969 wnioski o wyjazd do Izraela złożyło 11 185 osób, w tym 4110 z Warszawy (Rykała, 2007, s. 214). Ponieważ „wyjazdy kontynuowano jeszcze przez rok czy dwa, można przyjąć, iż łącznie po Marcu wyjechało 15 do 20 tys., z czego mniej więcej 25% osiedliło się w Izraelu” (Eisler, 1991, s. 427). Emigracja związana z Marcem 1968³² objęła przede wszystkim inteligencję z większych ośrodków miejskich. Z Warszawy wyjechało 169 pracowników naukowych uczelni, 415 studentów oraz ponad 200 wyższych urzędników ministerialnych. Wśród starających się o wyjazd byli redaktorzy naczelni czasopism, reżyserzy i aktorzy oraz pracownicy telewizji.

Po osiemdziesięcioletniej przerwie w spisie z 2002 r. powrócono do pytania o narodowość i język używany w domu, podobnie jak w spisie z 1921 r. Pytania sformułowano następująco: „Do jakiej narodowości się Pan(i) zalicza?” oraz „W jakim języku (językach) rozmawia Pan(i) najczęściej w domu?” Opublikowane wyniki spisu wymieniają imiennie deklarowane narodowości i używane języki w tablicach ogólnokrajowych i wojewódzkich, natomiast dla niższego szczebla podziału administracyjnego, w tym przypadku dla dzielnic, dostępne są dane pogrupowane (tab. VI.9).

Wyniki spisu wskazują, że 91,8% ogólnej liczby ludności Warszawy, czyli 1 551 482 osoby zadeklarowały swoją narodowość jako polską. Przynależność do narodowości innej niż polska zadeklarowało 8 298 osób (0,5% wszystkich mieszkańców miasta). Należy jednak zwrócić uwagę, że 129 421 osób – nie wymienione w tabeli, ale stanowiące jej dopełnienie – nie udzieliło odpowiedzi na to pytanie. Podobnie na pytanie o język używany w domu nie udzieliło w Warszawie

³² Terminem „Marzec 1968” określa się kryzys polityczny obejmujący protesty studenckie, zapoczątkowane wiecem 8 marca na dziedzińcu Uniwersytetu Warszawskiego, oraz rozgrywki polityczne w kierownictwie PZPR, połączone z represjami wobec Polaków pochodzenia żydowskiego.

Tabela VI.9. Ludność Warszawy według języka używanego w domu i narodowości, 20 V 2002 r.

Table VI.9. Warsaw population by a language used at home and by nationality, 20 May 2002

Dzielnice Quarters	Ludność ogółem ¹ Population total	Ludność według: Population by:				
		języka używanego w domu language used at home			deklarowanej narodowości declared nationality	
		wyłącznie polski only Polish	polski i niepolski Polish and non- Polish	wyłącznie niepolski non- Polish only	Polska Polish	niepolska non-Polish
POLSKA	38 230 080	36 894 358	510 977	51 320	36 983 720	471 475
M.st. Warszawa	1 689 201	1 536 069	21 590	2 562	1 551 482	8 298
Bemowo	104 663	98 180	1 269	94	99 122	394
Białołęka	57 765	54 728	450	58	55 029	207
Bielany	138 356	128 099	1 609	210	129 395	469
Mokotów	235 381	211 553	3 438	487	213 978	1 383
Ochota	94 178	83 236	1 573	157	84 367	578
Praga Południe	189 251	171 705	2 265	200	173 220	904
Praga Północ	75 348	67 990	688	34	68 451	262
Rembertów	21 601	20 198	166	11	20 320	52
Śródmieście	138 299	123 562	2 568	357	125 273	1 160
Targówek	124 316	115 279	910	86	115 980	289
Ursus	42 547	39 116	395	58	39 438	119
Ursynów	134 440	121 129	1 705	206	122 303	697
Wawer	61 817	57 419	706	73	57 920	256
Wesoła	17 531	16 941	219	10	17 067	99
Wilanów	13 731	12 093	225	38	12 247	97
Włochy	39 176	34 685	532	95	35 095	217
Wola	148 869	133 938	2 013	282	135 388	832
Żoliborz	51 932	46 218	859	106	46 889	283
		%				
POLSKA	100,0	96,5	1,3	0,1	96,7	1,2
M.st. Warszawa	100,0	90,9	1,3	0,2	91,8	0,5
Bemowo	100,0	93,8	1,2	0,1	94,7	0,4
Białołęka	100,0	94,7	0,8	0,1	95,3	0,4
Bielany	100,0	92,6	1,2	0,2	93,5	0,3
Mokotów	100,0	89,9	1,5	0,2	90,9	0,6
Ochota	100,0	88,4	1,7	0,2	89,6	0,6
Praga Południe	100,0	90,7	1,2	0,1	91,5	0,5
Praga Północ	100,0	90,2	0,9	0,0	90,8	0,3

Dzielnice Quarters	Ludność ogółem ¹ Population total	Ludność według: Population by:				
		języka używanego w domu language used at home			deklarowanej narodowości declared nationality	
		wyłącznie polski only Polish	polski i niepolski Polish and non- Polish	wyłącznie niepolski non- Polish only	Polska Polish	niepolska non-Polish
%						
Rembertów	100,0	93,5	0,8	0,1	94,1	0,2
Śródmieście	100,0	89,3	1,9	0,3	90,6	0,8
Targówek	100,0	92,7	0,7	0,1	93,3	0,2
Ursus	100,0	91,9	0,9	0,1	92,7	0,3
Ursynów	100,0	90,1	1,3	0,2	91,0	0,5
Wawer	100,0	92,9	1,1	0,1	93,7	0,4
Wesoła	100,0	96,6	1,2	0,1	97,4	0,6
Wilanów	100,0	88,1	1,6	0,3	89,2	0,7
Włochy	100,0	88,5	1,4	0,2	89,6	0,6
Wola	100,0	90,0	1,4	0,2	90,9	0,6
Żoliborz	100,0	89,0	1,7	0,2	90,3	0,5

¹ W dalszym podziale pominięto nieustalone.

Źródło: WUS, 2003, tab. 13 i 14.

odpowiedzi 128 980 osób. Dlatego trudno ocenić, w jakim stopniu międzydzielnicowe zróżnicowanie udziału narodowości czy polskiego języka domowego jest wynikiem faktycznych zróżnicowań, a w jakim wynikiem różnej liczby osób, które nie udzieliły odpowiedzi. Niższe udziały deklarujących narodowość polską występowały częściej w dzielnicach demograficznie „starych” (Śródmieście) niż „młodych” (Białołęka), a współczynniki korelacji tych udziałów z przeciętnym wiekiem ludności według dzielnic wynoszą $-0,69$ i $-0,67$. Najliczniejsze deklaracje narodowościowe złożone przez mieszkańców Warszawy (bez względu na posiadane obywatelstwo), opublikowane bez podziału na dzielnice, dotyczyły narodowości: wietnamskiej (977 osób), rosyjskiej (923), ukraińskiej (752), białoruskiej (558), francuskiej (372), żydowskiej (356), niemieckiej (315), bułgarskiej (273), amerykańskiej (237), romskiej (224), włoskiej (192), angielskiej (183), ormiańskiej (114), węgierskiej (104) i serbskiej (102). Wykaz uwzględnia narodowości, które wystąpiły w dzielnicy co najmniej 3 razy. Osoby narodowości niepolskiej stanowiły 0,49% mieszkańców Warszawy. Potwierdza to naszą wiedzę o jednorodnym etnicznie obrazie Warszawy.

Więcej informacji zawierają dane o mniejszościach w Warszawie naliczone przez Główny Urząd Statystyczny na bazie wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 na podstawie kryteriów określonych w artykule

2 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (Dz.U. 2005, nr 17, poz. 141). Artykuł ten mówi, że:

„1. Mniejszością narodową, w rozumieniu ustawy, jest grupa obywateli polskich, która spełnia łącznie następujące warunki:

- 1) jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej;
- 2) w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją;
- 3) dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji;
- 4) ma świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę;
- 5) jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat;
- 6) utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

2. Za mniejszości narodowe uznaje się następujące mniejszości:

- 1) białoruską;
- 2) czeską;
- 3) litewską;
- 4) niemiecką;
- 5) ormiańską;
- 6) rosyjską;
- 7) słowacką;
- 8) ukraińską;
- 9) żydowską.”

Definicja mniejszości etnicznej brzmi identycznie jak mniejszości narodowej z wyjątkiem punktu 6, a mianowicie: „6) nie utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie”, co w uproszczeniu oznacza, że gdyby nie było państwa Izrael, ludność żydowska w Polsce byłaby mniejszością nie narodową, lecz etniczną. Ustawa za mniejszości etniczne uznaje następujące: karaimską, łemkowską, romską i tatarską. Zapis ustawy uznaje też, zgodnie z Europejską Kartą Języków Regionalnych lub Mniejszościowych, język kaszubski za język regionalny, „który 1) jest tradycyjnie używany na terytorium danego państwa przez jego obywateli, którzy stanowią grupę liczebnie mniejszą od reszty ludności tego państwa; 2) różni się od oficjalnego języka tego państwa; nie obejmuje to ani dialektów oficjalnego języka państwa, ani języka migrantów” (art. 19). Mniejszości występujące w Warszawie na tle Polski pokazuje tabela VI.10.

Grupę mniejszości narodowych i etnicznych tworzyło w Warszawie 2 231 osób, czyli 0,14% polskich obywateli – mieszkańców miasta. Najliczniejszą grupą okazała się mniejszość rosyjska, a następnie białoruska i ukraińska. Z mniejszości żydowskiej, stanowiącej przed II wojną światową 29,1% mieszkańców, po zagładzie w 1942–1943 roku, po powojennych migracjach i politycznie sprowokowanej emigracji Marca 1968 oraz procesach asymilacji pozostało nieco ponad trzysta osób (0,02%). Mniejszość niemiecka zmniejszyła się z 1892 osób w 1931 r. do obecnych 197. Zarazem liczba deklarujących używanie w kontaktach domowych języka niemieckiego kilkunastokrotnie przewyższała liczbę deklarujących narodowość niemiecką. Podobnie więcej było osób używających języka rosyjskiego (1312) niż deklarujących narodowość rosyjską (452 osoby);

w 1931 r. deklarowało rosyjski język ojczysty 3 979 osób. Dla porównania, liczebność pozostałych mniejszości w 1931 r. wynosiła: białoruskiej – 578, czeskiej – 226, litewskiej – 117 i ukraińskiej – 1188 osób.

Tabela VI.10. Mniejszości narodowe i etniczne w Warszawie na tle Polski, 20 V 2002 r.

Table VI.10. National and ethnic minorities in Warsaw as compared to Poland, 20 May 2002.

Mniejszości narodowe, etniczne. Język regionalny National and ethnic minorities. Regional language	Obywatele polscy należący do mniejszości lub używający regionalnego jęz. kaszubskiego Polish citizens belonging to minorities or using regional Kashubian language		Liczba obywateli polskich, którzy zadeklarowali używanie w kontaktach domowych języka mniejszości Number of Polish citizens declaring that they use minority languages at home
	Polska Poland	Warszawa Warsaw	
Mniejszości narodowe	234 202	1 963	4 496
białoruska	47 640	441	190
czeska	386	25	106
litewska	5 639	73	69
niemiecka	147 094	197	2 424
ormiańska	262	39	34
rosyjska	3 244	452	1 312
słowacka	1 710	14	31
ukraińska	27 172	391	284
żydowska	1 055	331	46
Mniejszości etniczne	19 071	268	240
karaimska	43	16	–
łemkowska	5 850	22	7
romska	12 731	213	233
tatarska	447	17	–
Język kaszubski	52 665	.	15 ¹
Ogółem	305 938	2 231	4 751

¹ Bez względu na posiadane obywatelstwo.

Źródło: www.stat.gov.pl/gus/

VII. WYKSZTAŁCENIE

Zaczątki nowoczesnego szkolnictwa polskiego w XIX wieku stworzyła Komisja Rządowa Wyznań i Oświecenia Publicznego, która w 1862 r. uzyskała zgodę cara na wprowadzenie ustawy o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim. Przywracała ona nauczanie w języku polskim oraz częściową autonomię szkolną. Ustalono organizację szkół średnich w postaci 4-klasowego gimnazjum niższego i 7-klasowego gimnazjum wyższego. Szkoły średnie połączone z elementarnymi tzw. klasami przygotowawczymi umożliwiały przechodzenie od niższego do wyższego stopnia kształcenia. Wybuch i upadek powstania styczniowego położył kres autonomii szkolnictwa; zlikwidowano Komisję Rządową, powołując Warszawski Okręg Naukowy, i władze carskie przystąpiły do rusyfikacji. Rozpoczęto ją w 1866 r., tworząc szkoły średnie z rosyjskim językiem wykładowym. Niektóre gimnazja polskie przekształcono w rosyjskie, gdzie nauka wszystkich przedmiotów odbywała się w języku rosyjskim. Również gimnazja, które formalnie jeszcze tolerowano jako polskie, otrzymały nakaz wykładania przedmiotów humanistycznych po rosyjsku. W 1868 r. nakaz ten objął również przedmioty matematyczno-przyrodnicze. Rusyfikację gimnazjów zakończono w 1869 r., kiedy język rosyjski stał się definitywnie językiem wykładowym wszystkich przedmiotów, poza religią. Również języka polskiego uczono po rosyjsku, za pomocą rosyjskich podręczników. W szkołach podstawowych język polski utrzymał się stosunkowo najdłużej. W 1871 r. wprowadzono do szkół elementarnych język rosyjski jako przedmiot obowiązkowy, od 1885 r. stał się językiem wykładowym wszystkich przedmiotów, z wyjątkiem religii i języka polskiego. Naukę w szkołach elementarnych rozpoczynały dzieci w wieku 7 lat, przy czym w zaborze rosyjskim nie było obowiązku szkolnego, który obowiązywał w zaborze pruskim. Nauka trwała przeciętnie 3–4 lata, zwykle szkoła była 1–2-klasowa, z zajęciami w grupach.

Szkolnictwo średnie zostało zunifikowane ze szkolnictwem w Cesarstwie Rosyjskim i podlegało ustawie rosyjskiej z 30 lipca 1871 r. o gimnazjach i progimnazjach. Od 1872 r. wprowadzono 8-letnie gimnazja, przeznaczone dla młodzieży w wieku od 10 lat, oraz progimnazja (obejmujące kilka niższych klas), najpierw 4-letnie, klasyczne lub realne, następnie 4- lub 6-letnie progimnazja typu klasycznego oraz 6-letnie, później 7-letnie, szkoły realne. Szkoły realne, przeważnie

ogólnokształcące, typu matematyczno-przyrodniczego, miały program w większym stopniu uwzględniający praktyczne przygotowanie uczniów do życia i pracy zawodowej niż gimnazja. Na początku XX wieku było w Warszawie siedem gimnazjów ośmioklasowych (z łaciną i greką) oraz dwa czteroklasowe progimnazja męskie, cztery gimnazja i jedno progimnazjum żeńskie, ponadto siedmioklasowa szkoła realna i seminarium nauczycielskie (Kieniewicz, 1976, s. 262).

W latach 1879–1897, gdy kuratorem warszawskiego okręgu szkolnego był Aleksander Apuchtin, celowo zmniejszono liczbę szkół, realizując hasło „ogłupienia Polski”. Znaczna część młodzieży w ogóle nie uczęszczała do szkół z powodu braku miejsc, bądź niechęci rodziców do metod i treści nauczania oraz wychowania opartego na wzajemnym donosicielstwie nauczycieli i uczniów. Stało się to przyczyną powstania nauczania domowego dzieci i młodzieży. Początkowo miało ono charakter prywatny i indywidualny. Nauczyciele, uczący najczęściej kilkoro dzieci z kręgu rodzinnego czy zaprzyjaźnionego, musieli być zarejestrowani w okręgu szkolnym. W akcję nauczania domowego włączyła się postępową inteligencja polska, umożliwiając upodobnienie nauczania domowego do szkolnego przez oparcie go na jednolitych podstawach programowych i metodycznych szkół elementarnych, które nazwano teraz początkowymi.

Młodzież z rodzin rzemieślniczych i robotniczych przyuczała się do zawodu w niedzielnych szkołach rzemieślniczych, przeważnie dwuletnich, które poziomem odpowiadały szkołom początkowym i w programie miały wyłącznie przedmioty zawodowe. Wyższy poziom reprezentowały szkoły niedzielne handlowe, przeważnie czteroletnie, które oprócz przedmiotów zawodowych uczyły także przedmiotów ogólnokształcących. Pierwsza w Warszawie niedzielna szkoła handlowa powstała w 1855 r. z inicjatywy Zgromadzenia Kupców m. Warszawy. W 1875 r. otwarto średnią zawodową Szkołę Handlową im. Leopolda Kronenberga, mającą kształcić praktyków handlowców i ekonomistów. Warunkiem przyjęcia do trzyklasowej szkoły było ukończenie 4 klas szkoły rządowej lub prywatnej. Szkoła reprezentowała poziom wyższy niż średni. Represje rosyjskie doprowadziły do jej zamknięcia w 1900 r., ale jej wychowankowie otworzyli w 1906 r. prywatną szkołę Wyższych Kursów Handlowych, która w 1915 r. zmieniła nazwę na Wyższa Szkoła Handlowa, w 1924 r. uzyskała prawa szkoły akademickiej i od 1933 r. nosi nazwę Szkoły Głównej Handlowej. Również w 1875 r. powstała średnia szkoła techniczna Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. W 1895 r. powstaje średnia Szkoła Inżynierska im. Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda (od 1929 r. jako wyższa uczelnia, w 1951 r. połączona z Politechniką), a rok później druga prywatna średnia szkoła handlowa, znana jako Szkoła Rontalera, odznaczająca się wysokim poziomem nauczania.

Zwiększyła się także liczba prywatnych szkół realnych, szczególnie żeńskich. Najbardziej znane z nich to późniejsze gimnazjum im. Emilii Plater (utworzone w 1865 r.), gimnazjum im. Królowej Jadwigi (1874), gimnazjum im. Klementyny Hoffmanowej (1874), gimnazjum im. Tadeusza Czackiego (1876), gimnazjum Wojciecha Górskiego (1877–1935), gimnazjum Emiliana Konopczyńskiego (1897; od 1919 im. Adama Mickiewicza) i gimnazjum im. Mikołaja Reja (1906). Szkoły prywatne miały ten sam program co szkoły rządowe i obowiązywało w nich nauczanie w języku rosyjskim, ale dyrektorami szkół i nauczycielami byli przeważnie

Polacy, z wyjątkiem nauczycieli historii Rosji, języka i literatury rosyjskiej. Młodzież ze szkół prywatnych chcąc studiować na uczelniach wyższych musiała zdać egzaminy do wyższych klas szkół rządowych lub też zdać egzaminy końcowe w trybie eksternistycznym, aby uzyskać świadectwo dojrzałości.

Ludność żydowska, chcąc zachować swoją religię i język, organizowała własne szkolnictwo. Elementarne szkoły religijne dla chłopców (chedery), prowadzone były w pomieszczeniu przy synagodze lub w mieszkaniu nauczyciela (mełameda). Naukę zaczynano w wieku 3–5 lat od czytania (po hebrajsku) i pisania oraz lektury wybranych tekstów z Tory. Dziewczynki nie były objęte nauką. Chłopcy po osiągnięciu 13 lat, po bar micwie (ceremonia uzyskania pełnoletności według prawa religijnego), uczęszczali do jesziwy – szkoły religijnej, w której studiowali prawo religijne i jego praktyczne zastosowania. Po wprowadzeniu obowiązku szkolnego w 1919 r. powstały tzw. chedery zreformowane, z niektórymi przedmiotami świeckimi w języku polskim, co było uznawane przez władze za wypełnienie obowiązku szkolnego. Ukończenie tych szkół nie dawało żadnych uprawnień i młodzież żydowska chcąc studiować musiała uzyskać świadectwo dojrzałości w szkole rządowej.

W końcu XIX wieku Warszawa miała jedną wyższą uczelnię – rosyjskojęzyczny Cesarski Uniwersytet Warszawski, utworzony w 1816 r. jako Królewski Uniwersytet Warszawski, zlikwidowany po upadku powstania listopadowego, na krótko odtworzony pod nazwą Szkoły Głównej Warszawskiej (1862–1869), w 1869 r. zrujnowany i działający pod nową nazwą, z czterema wydziałami, w tym lekarskim. Wielu studentów wybierało studia na uczelniach w głębi Rosji z uwagi na wyższy poziom lub kierunek studiów.

Odwolanie w 1894 r. generał-gubernatora warszawskiego Josifa Hurki przyczyniło się do złagodzenia rusyfikacji w Królestwie Polskim. Po rewolucji 1905 r. ukazy carskie o tolerancji religijnej i językowej zezwoliły w szkołach rządowych na naukę języka polskiego jako osobnego przedmiotu. Większe koncesje uczynił rząd dla szkół prywatnych, w których dopuszczono język polski jako wykładowy z wyłączeniem trzech przedmiotów: języka rosyjskiego, geografii i historii. W związku z tym zwiększyła się liczba średnich szkół prywatnych z polskim językiem wykładowym. Niemniej świadectwa tych szkół nie miały urzędowego znaczenia i ich absolwenci, chcąc uzyskać świadectwo urzędowe, nadal musieli składać egzamin maturalny w publicznych szkołach rosyjskich.

Wyniki rosyjskiego spisu ludności z 1897 r. potwierdziły skuteczność działania władz zaborczych ograniczających dostęp do szkolnictwa. Ludność z wyższym wykształceniem stanowiła w Warszawie 1% ludności w wieku 10 lat i więcej (tab. VII.1). Z przeliczeń wyników tego spisu wynika, że grupa ta liczyła 5,2 tys. osób, wśród których było zaledwie 140 kobiet (125 z wykształceniem uniwersyteckim). Osobami z wyższym wykształceniem byli wysocy urzędnicy administracji rządowej, wyżsi wojskowi, nauczyciele akademicki, lekarze, prawnicy, bankowcy.

Najliczniejszą grupą była ludność posiadająca wykształcenie początkowe (elementarne) i domowe (56,7%). Analfabeci w Warszawie stanowili 35,5% ludności w wieku 10 lat i więcej, wliczając stacjonujące wojsko rosyjskie. Wśród kobiet udział nieumiejących czytać ani pisać był wyższy (41,5%) niż wśród mężczyzn (29,6%). W guberni warszawskiej udział analfabetów wśród ludności w wieku

10 lat i więcej wynosił 49%, ale na przykład na tzw. ziemiach zabranych, w guberni podolskiej aż 80%. W całym Królestwie Polskim udział ten był jeszcze wyższy niż w Warszawie czy guberni i wynosił 59%, podczas gdy w Galicji 41%, ale na Śląsku Cieszyńskim analfabeci stanowili tylko 5% ludności w wieku 10 lat i więcej (Krzyżanowski, Kumaniecki, 1915, s. 260).

Tabela VII.1. Poziom wykształcenia ludności Warszawy, 9 II 1897 r.

Table VII.1. Level of education of Warsaw population, 9 Feb. 1897

Wykształcenie Education	Ludność w wieku 10 lat i więcej Population at the age of 10 and more		
	ogółem total	mężczyźni males	kobiety females
M. Warszawa	536 161 ¹	268 333	267 828
	w % ludności w wieku 10 lat i więcej in % of population at the age of 10 and more		
Uniwersyteckie	0,82	1,58	0,05
Wyższe techniczne	0,16	0,32	0,01
Półwyższe	0,42	0,73	0,10
Średnie	6,10	7,06	5,15
Wyższe wojskowe	0,03	0,06	-
Średnie wojskowe	0,23	0,46	-
Domowe i początkowe	56,70	60,21	53,18
Analfabeci	35,54	29,58	41,51

¹ W tym 27 878 wojska.

Źródło: CSK, 1904, s. XIII i obliczenia własne.

Cyrkułami o największym udziale analfabetów były Powązki – 53,5%, Nalewki – 45,3% i Praga – 42,5% (tab. VII.2). Wysoki poziom analfabetyzmu w tych cyrkułach wynikał z faktu, iż zamieszkiwała je ludność utrzymująca się z zajęć niewymagających kwalifikacji lub przyuczona do ich wykonywania, a po części z pobytu na ich terenie skoszarowanego wojska (Praga, Nalewki) oraz wysokiego udziału ludności żydowskiej (Powązki, Nalewki), której starsze roczniki w większości nie posiadały żadnego wykształcenia poza religijnym. Najniższy udział analfabetów, poniżej 20%, występował w cyrkułach Nowoświeckim i Mokotowskim, zamieszkałych przez bogate mieszczaństwo, kupców, urzędników i wolne zawody, których zajęcia wymagały wykształcenia.

Jeśli chodzi o umiejętność czytania i pisania, to spis ludności podał, że posiadało ją 73% Rosjan, 58% Ukraińców, 71% Białorusinów, 60% Polaków, 72% Niemców i 47% Żydów. Wysoki udział alfabetyzacji wśród Rosjan, Ukraińców i Białorusinów, z których składał się garnizon wojskowy wydaje się teoretycznie prawdopodobny, gdyż po reformie wojska służba z poboru trwała w zależności od wykształcenia 6 miesięcy (poborowi z wykształceniem wyższym), 1,5 roku (z wykształceniem gimnazjalnym), 3 lata (po innym typie szkół średnich), 4 lata (ze szkołą podstawową), bądź 6 lat (bez wykształcenia). Niemniej sto-

pień alfabetyzacji skoszarowanego wojska zależał od jego składu według narodowości i wykształcenia.

Tabela VII.2. Ludność w wieku 10 lat i więcej nieumiejąca czytać ani pisać według cyrkułów, 9 II 1897 r.

Table VII.2. Population at the age of 10 and more with no literacy skills by police districts (*cyrkuł*), 9 Feb. 1897

Cyrkuły Police districts	Ludność w wieku 10 lat i więcej Population at the age of 10 and more			Analfabeci (%) Illiterates (%)		
	ogółem total	mężczyźni males	kobiety females	ogółem total	mężczyźni males	kobiety females
M. Warszawa	536 161 ¹	268 333	267 828	35,5	29,6	41,5
I. Zamkowy	44 879	21 840	23 039	28,5	23,1	33,7
II. Soborny	33 328	16 902	16 426	29,9	24,7	35,2
III. Mostowski	47 127	22 473	24 654	34,6	27,3	41,3
IV. Bielański (Nalewki)	36 477	17 145	19 332	45,3	33,4	55,7
V. Powązkowski	38 926	19 141	19 785	53,5	42,3	64,3
VI. Towarowy	31 320	15 570	15 750	37,5	29,8	45,1
VII. Wolski	45 046	21 142	23 904	35,1	27,7	41,6
VIII. Jerozolimski	40 737	17 893	22 844	31,8	23,8	38,1
IX. Łazienkowski	48 422	28 790	19 632	30,5	30,0	31,2
X. Nowoświecki	40 067	17 813	22 254	18,6	14,1	22,2
XI. Mokotowski	42 058	19 577	22 479	19,9	16,9	22,4
XII. Praski	42 916	23 222	19 694	42,5	35,1	51,3
Cyrkuły miejskie	491 301	241 508	249 793	33,7	27,6	39,7
Cyrkuły podmiejskie	44 860	26 825	18 035	55,2	47,7	66,5
W-wa lewobrzeźna	448 385	218 286	230 099	32,9	26,8	38,7
W-wa prawobrzeźna	42 916	23 222	19 694	42,5	35,1	51,3

¹ W tym 27 878 wojska.

Źródło: CSK, 1904.

Niskiemu poziomowi oświaty wśród najuboższej ludności miasta próbowała zaradzić cała sieć tajnych szkół, kompletów, kółek i organizacji oświatowych, z których najbardziej znane było stowarzyszenie Polska Macierz Szkolna w Warszawie założone w 1905 r., związane z prawicowym stronnictwem narodowo-demokratycznym. Zostało rozwiązane przez władze w 1907 r. i reaktywowane w 1916 r. W roku szkolnym 1910/11, w Warszawie było 35,5 tys. uczniów szkół początkowych, z tego 19,9 tys. w szkołach rządowych i 15,6 tys. w szkołach prywatnych. Rządowych szkół średnich było 20 z 7874 uczniami oraz 102 szkoły prywatne z 19 355 uczniami.

Wysoki udział analfabetów wynikał z braku przymusu obowiązku szkolnego, który na ziemiach zaboru rosyjskiego, podobnie jak w Rosji, nigdy nie został wprowadzony. Na ziemiach zaboru pruskiego obowiązywał od 1825 r., a w Galicji

od roku 1873. W niecałe trzy miesiące po odzyskaniu niepodległości, dekretem Naczelnika Państwa, Józefa Piłsudskiego, z 7 lutego 1919 r. (Dz.U. 1919, nr 14, poz. 147) wprowadzono w Polsce powszechny obowiązek szkolny obejmujący dzieci w wieku od 7 do 14 roku życia. Efekty tej decyzji nie znalazły jeszcze odzwierciedlenia w najbliższym spisie ludności. W roku szkolnym 1920/21 w Warszawie obowiązku szkolnego nie realizowało 54% dzieci w wieku szkolnym.

Pierwszy polski spis ludności przeprowadzony w 1921 r. nie daje dokładnej wiedzy o poziomie wykształcenia ludności z powodu nieściśłego określenia w spisie charakteru i stopnia wykształcenia ludności. O ile nie ma wątpliwości co do określenia analfabetów, o tyle istnieją – i to poważne – co do stopnia wykształcenia. W instrukcji spisowej podano, że w rubryce wykształcenie „podawać należy zakład naukowy najwyższego typu, który osoba dana ukończyła”. Równocześnie instrukcja mówiła, że „dla osób, które uczęszczały do jakichkolwiek bądź szkół, a nie ukończyły ich, wskazać ilość ukończonych klas, względnie kursów (semestrów)”. Pomimo tych uwag i wyjaśnień wiele odpowiedzi formułowano w ten sposób, że trudno było określić, czy odpowiadający ukończył uczelnię danego typu, czy dopiero studiuje, bądź też studia przerwał, nie ukończywszy szkoły. Wobec tego ustalono, że do poszczególnych grup wykształceniowych będą zaliczane nie tylko osoby, które ukończyły uczelnie odpowiedniego typu, ale i te wszystkie, które w tych szkołach studiowały. A więc do grupy osób o wykształceniu elementarnym zaliczano nie tylko osoby, które ukończyły szkołę początkową (powszechną elementarną), lecz i takie, które były w czasie spisu uczniami takich szkół albo uczniami pierwszych czterech klas szkoły średniej. Do osób z wykształceniem średnim zaliczano analogicznie tych wszystkich, którzy ukończyli przynajmniej 4 klasy szkoły średniej, bądź też byli uczniami szkoły średniej w klasie piątej lub wyższej. Analogicznie zaliczano do grupy z wyższym wykształceniem wszystkie osoby, które ukończyły lub pobierały naukę w uczelniach akademickich. Przez nadanie tak szerokiego zakresu terminom spisowym, zwiększono oczywiście znacznie liczbę osób na wyższych stopniach wykształcenia. Przy ocenie wyników spisu w dziedzinie wykształcenia trzeba też wziąć pod uwagę czynnik ludzkiej próżności, który spowodował, jak należy przypuszczać, że wiele osób podwyższało swoje wykształcenie w zeznaniach spisowych. Podawanie niedokładnych lub wręcz fałszywych informacji o wykształceniu było możliwe, gdyż nie sprawdzano tych informacji na podstawie dokumentów ani nie rozpytywano o nie. Obraz stanu wykształcenia ludności w świetle spisu 1921 r. wypadł zbyt pomyślnie, w rzeczywistości poziom oświaty społeczeństwa był znacznie niższy (GUS, 1928b, s. 35–36).

Mając na uwadze powyższe zastrzeżenia, przyjmujemy wyniki spisu dotyczące wykształcenia ludności z dobrodziejstwem inwentarza, stwierdzając, że poziom wykształcenia ludności Warszawy przedstawiał się znacznie lepiej niż ćwierć wieku wcześniej (tab. VII.3). Jednak wśród 46 miast objętych spisem ludności (bez Wilna) liczących powyżej 20 tys. mieszkańców, tylko w 13 miastach udział osób z wykształceniem wyższym przekraczał 2% ludności w wieku 10 lat i więcej. Niekwestionowane pierwszeństwo miał Lwów z 6,8% ludności z wyższym wykształceniem i 12% analfabetów. Następny był Kraków (odpowiednio: 5,2% i 8,7%) i trzecie miejsce zajmowała Warszawa (3,7% i 18,0%), niewiele wyprze-

dzając Stanisławów (3,6% i 16,5%), Przemysł (3,0% i 17,2%), Drohobycz (2,8% i 22,9%) i Poznań (2,7% i 21,0%). Miasto Łódź, liczące 452 tys. mieszkańców, miało tylko 0,9% ludności z wyższym wykształceniem i 27,6% analfabetów, a we włókienniczym Bielsku z 19,8 tys. mieszkańców, osoby z wyższym wykształceniem stanowiły 2,6% ludności i tylko 4,8% mieszkańców w wieku 10 lat i więcej nie umiało czytać i pisać.

Ludność z wyższym wykształceniem najliczniej zamieszkiwała w Warszawie w dwóch śródmiejskich dzielnicach: Śródmieściu Południe, nazywanym czasem dzielnicą inteligencką, gdzie stanowiła 9,6% ludności i Śródmieściu Centrum (6,4%), a jednocześnie udział analfabetów w obu dzielnicach był najniższy w mieście i nie przekraczał 12% ludności w wieku 10 lat i więcej. Obie dzielnice tworzyły razem kulturalne centrum miasta. W pozostałych dzielnicach odsetki ludności z wyższym wykształceniem były co najmniej kilkakrotnie niższe. Na peryferiach zachodnich (Wola, Ochota) mieszkało zaledwie 151 osób posiadających wyższe wykształcenie, czyli 0,4% ludności tej dzielnicy w wieku 10 lat i więcej, a udział analfabetów przekraczał 30%. Drugą dzielnicą z minimalną liczbą mieszkańców z wyższym wykształceniem (182 osoby) były peryferie północno-wschodnie obejmujące wówczas Bródno, Gołędzinów i Marymont. Na terenie komisariatu Marymont dopiero zawiązywały się spółdzielnie mieszkaniowe, które niebawem przystąpiły do budowy osiedli żoliborskich zmieniających strukturę wykształcenia ludności. Obie dzielnice śródmiejskie miały względnie wysokie udziały ludności nie tylko z wyższym, ale również ze średnim wykształceniem. W sumie co najmniej 1/3 mieszkańców tych dzielnic miała wykształcenie średnie i wyższe. Najmniej dzielnice Warszawy różniły się pod względem udziału ludności z wykształceniem domowym i początkowym, które zawierało się między 41% udziałem w Śródmieściu Południe i 58% na Starej Pradze. Po zsumowaniu udziału analfabetów i ludności z domowym i początkowym wykształceniem okazuje się, że najniższy poziom wykształcenia charakteryzował peryferie zachodnie (Ochota, Wola), gdzie obie grupy stanowiły 84,3% ludności, peryferie południowe (Mokotów, Czerniaków, Sielce) i Starą Pragę (po 78%). Z punktu widzenia poziomu wykształcenia według dzielnic i płci zwykle odsetek wykształconych mężczyzn był wyższy niż kobiet, z wyjątkiem wykształcenia podstawowego w obu dzielnicach śródmiejskich oraz wykształcenia średniego na Nalewkach i w Śródmieściu Południe, gdzie udział kobiet o tym poziomie wykształcenia był wyższy niż mężczyzn. W każdej natomiast dzielnicy udział analfabetek wśród kobiet był wyższy niż analfabetów wśród mężczyzn.

Poza rozkładem przestrzennym ludności według poziomu wykształcenia i płci interesująco przedstawiały się zróżnicowania poziomu wykształcenia według wyznania i płci (tab. VII.4). Najwyższym poziomem wykształcenia wyróżniała się najmniej liczna grupa ludności bezwyznaniowej, w której osoby z wyższym wykształceniem stanowiły 30%, a wraz z grupą ze średnim wykształceniem – prawie 75%. Wysokie odsetki ludności z wyższym i średnim wykształceniem w tej grupie występowały zarówno wśród mężczyzn (36,2%) jak i kobiet (20,7%), a udział analfabetów był śladowy. Znacznie niższy, ale nadal wysoki był udział osób z wyższym i średnim wykształceniem wśród ludności ewangelickiej, kultywującej etos nauki i pracy. Ogółem 10,3% ludności ewangelickiej miało wyższe wykształcenie, ale relacja między udziałem mężczyzn z tym poziomem wykształcenia

Tabela VII.3. Wykształcenie ludności w wieku 10 lat i więcej, 30 IX 1921 r.
Table VII.3. Education of population at the age of 10 and more, 30 Sept. 1921

Dzielnice Districts	Ludność obecna Actual population	Wykształcenie Education level			
		wyższe higher	średnie ogól- ne, średnie i niższe zawodowe general secondary, secondary and lower vocational	domowe i początkowe home tutoring and primary	analfabeci i umiejęt- ność czytania nieznana level unknown
POLSKA	19 780,7	0,6	3,6	51,3	37,5
Miasta	5 121,2	1,8	10,8	58,6	22,2
≥ 20 tys.	2 843,0	2,6	14,6	57,9	18,6
< 20 tys.	2 278,2	0,8	5,9	59,3	26,7
Wieś	14 659,5	0,1	1,1	48,8	42,9
		Ogółem / Total			
M.st. Warszawa	781,2	3,7	20,0	48,6	18,0
1. Śródmieście Centrum	156,3	6,4	28,6	43,1	11,6
2. Stare Miasto	36,4	1,7	15,4	51,6	20,1
3. Nalewki	41,4	1,3	14,1	51,1	21,4
4. Powązki	122,0	1,2	13,1	48,5	26,7
5. Wola	122,8	1,7	18,2	52,3	18,7
6. Śródmieście Południe	131,3	9,5	33,0	40,9	8,7
7. Stara Praga	68,7	1,1	13,5	57,6	20,6
8. Peryferie Północno-Wsch.	32,1	0,6	8,4	55,6	20,6
9. Peryferie Zachodnie	34,5	0,4	6,0	53,3	31,0
10. Peryferie Południowe	35,6	1,1	11,2	55,6	22,8
		Mężczyźni / Males			
M.st. Warszawa	344,3	6,3	20,9	49,2	14,5
1. Śródmieście Centrum	67,3	11,4	29,6	41,8	8,5
2. Stare Miasto	16,0	2,9	17,5	53,0	15,8
3. Nalewki	18,2	1,6	13,7	55,7	16,4
4. Powązki	54,5	1,7	14,2	51,5	21,9
5. Wola	55,3	2,7	20,6	53,4	14,8
6. Śródmieście Południe	54,4	17,8	32,2	37,7	6,3
7. Stara Praga	31,3	2,0	16,3	57,6	17,0
8. Peryferie Północno-Wsch.	15,0	1,1	11,1	56,0	16,5
9. Peryferie Zachodnie	15,9	0,8	7,6	56,3	26,3
10. Peryferie Południowe	16,4	1,9	13,5	56,0	19,6

Dzielnice Districts	Ludność obecna Actual population	Wykształcenie Education level			
		wyższe higher	średnie ogól- ne, średnie i niższe zawodowe general secondary, secondary and lower vocational	domowe i początkowe home tutoring and primary	analfabeci i umiejęt- ność czytania nieznana lliterates and level unknown
Kobiety / Females					
M.st. Warszawa	436,9	1,6	19,2	48,2	20,8
1. Śródmieście Centrum	89,0	2,7	27,9	44,1	13,9
2. Stare Miasto	20,4	0,8	13,7	50,6	23,5
3. Nalewki	23,2	1,1	14,4	47,4	25,4
4. Powązki	67,5	0,8	12,2	46,1	30,6
5. Wola	67,6	0,9	16,2	51,4	21,8
6. Śródmieście Południe	76,9	3,7	33,5	43,2	10,3
7. Stara Praga	37,4	0,4	11,3	57,6	23,6
8. Peryferie Północno-Wsch.	17,1	0,1	6,1	55,2	24,1
9. Peryferie Zachodnie	18,6	0,1	4,7	50,7	35,1
10. Peryferie Południowe	19,2	0,5	9,2	55,2	25,6

¹ W tabeli nie wykazano wykształcenia niewiadomego, stanowiącego dopełnienie do 100%.

Źródło: GUS, 1926, tab. VIII i obliczenia własne.

i kobiet była zupełnie inna niż wśród bezwyznaniowców (17,8 do 4,3%). Blisko połowa ludności ewangelickiej (47,1%) miała wykształcenie średnie i wyższe, przy czym udział kobiet ze średnim wykształceniem (38,8%) był wyższy niż wśród mężczyzn (34,4%). Trzecią grupą wyznaniową pod względem udziału osób z wyższym wykształceniem była nieliczna ludność prawosławna, którą jak już wspomniano, stanowili „biali” Rosjanie – uciekinierzy z Rosji po rewolucji bolszewickiej 1917 r. oraz oficerowie i żołnierze z tzw. Białej Armii po zwycięstwie bolszewików, których symbolem był kolor czerwony. Wśród prawosławnych mężczyzn było 14,7% osób z wyższym wykształceniem (inteligencja, oficerowie), natomiast wśród kobiet tylko 3,2%.

Wśród ludności wyznania rzymskokatolickiego i ormiańskokatolickiego, która stanowiła 63,8% ludności Warszawy, tylko 4,1% osób miało wyższe wykształcenie i trzykrotnie więcej mężczyzn niż kobiet. Wykształcenie średnie wśród katolików nie było tak popularne jak wśród ewangelików czy ludności bezwyznaniowej. Wśród ludności katolickiej dominowało wykształcenie domowe i początkowe.

Ludność żydowska, według spisu 1921 r., zajmuje miejsce ostatnie. Mamy tu najwyższy odsetek analfabetów, co budzi poważne wątpliwości, gdyż analfabetyzm wśród Żydów – szczególnie mężczyzn – był zjawiskiem rzadkim. Nasuwa

Tabela VII.4. Wykształcenie ludności w wieku 10 lat i więcej według wyznania, 30 IX 1921 r.

Table VII.4. Education of population at the age of 10 and more by denomination, 30 Sept. 1921

Wyznanie Denomination	Ludność obecna w tys. Actual popu- lation in thous.	Wykształcenie ¹ Education level			
		domowe i początko- we home tutor- ing and primary	średnie ogól- ne, średnie i niższe zawodowe general secondary, secondary and lower vocational	wyższe higher	analfabeci i umiejęt- ność czytania nieznana illiterates and level unknown
		w % ludność w wieku 10 lat i więcej in % of population at the age of 10 and more			
Ogółem / Total					
Ogółem	781,2	48,6	20,0	3,7	18,0
Rzymskokatolickie ²	503,2	51,8	21,3	4,1	15,2
Prawosławne	5,2	33,4	29,4	8,7	23,0
Ewangelickie ³	16,1	40,2	36,8	10,3	8,0
Mojżeszowe	252,3	44,7	16,4	2,2	26,4
Bezwyznaniowi	3,0	20,4	45,4	30,1	1,8
Mężczyźni / Males					
Ogółem	344,3	49,2	20,9	6,3	14,5
Rzymskokatolickie ²	219,1	51,1	23,3	7,4	12,0
Prawosławne	2,5	31,8	27,9	14,7	21,3
Ewangelickie ³	7,2	38,0	34,4	17,8	6,3
Mojżeszowe	113,1	48,2	15,6	3,0	22,1
Bezwyznaniowi	1,8	19,4	41,3	36,2	1,3
Kobiety / Females					
Ogółem	436,9	48,2	19,2	1,6	20,8
Rzymskokatolickie ²	284,1	52,4	19,8	1,5	17,7
Prawosławne	2,7	35,0	30,7	3,2	24,4
Ewangelickie ³	8,9	42,0	38,8	4,3	9,4
Mojżeszowe	139,2	41,9	17,1	1,6	30,0
Bezwyznaniowi	1,2	22,0	51,7	20,7	2,6

¹ W tabeli nie wykazano wykształcenia niewiadomego, stanowiącego dopełnienie do 100%.² Razem z ormiańskokatolickim.³ Augsburskie, reformowane i unijne.

Źródło: GUS, 1926, tab. VII i obliczenia własne.

się przypuszczenie, że pytanie spisowe „czy umie czytać” było źle rozumiane i że część ludności żydowskiej sądziła, iż nie chodzi tu o umiejętność czytania i pisanie po żydowsku. Wszyscy chłopcy wyznania mojżeszowego, o ile się nie uczyli

w innych szkołach, uczęszczali do chederów, z których w każdym razie wynosili umiejętność czytania po żydowsku (GUS, 1928b, s. 40). Udział osób z wyższym wykształceniem wśród osób wyznania mojżeszowego wynosił 2,2% i był dwukrotnie niższy niż wśród katolików (4,1%). W czterech warszawskich szkołach wyższych w latach 1915–1918 studenci wyznania mojżeszowego stanowili około 35% ogółu, a wyznania rzymskokatolickiego około 60%.

Wyżej wspomniano o wprowadzeniu w 1919 r. obowiązku szkolnego, którego realizacja miała podstawowe znaczenie dla zlikwidowania analfabetyzmu i podniesienia poziomu wykształcenia ludności. Praktyczną realizację tego obowiązku w Warszawie, w dwa lata po wprowadzeniu, przedstawia tabela VII.5.

W ciągu roku udział dzieci zapisanych do szkół wzrósł prawie o 5 punktów procentowych, jednak nadal dzieci nie objętych nauką było 48,8%. Szczególnie wysoka absencja dzieci żydowskich mogła wynikać z izolacji tradycyjnych środowisk od informacji miejskich, na co wskazują różnice między wysokim udziałem dzieci żydowskich wypełniających obowiązek szkolny w reprezentacyjnej dzielnicy śródmiejskiej (63,1% i 60,6%) i niskim ich udziałem na Lesznie, Nalewkach i Powązkach (21,7%), czy 100% niewywiązywaniem się z obowiązku niewielkiej kolonii żydowskiej w peryferyjnej wówczas Ochocie. Jednak zaprzecza temu sytuacja na Grochowie i Gołędzinowie, gdzie udział dzieci żydowskich uczęszczających do szkoły był podobny jak dzieci wyznania chrześcijańskiego. Może zatem w początkowym etapie organizacji szkolnictwa wywiązywanie się z obowiązku szkolnego dzieci żydowskich wynikało z fizycznej i społecznej dostępności do lepiej lub gorzej rozwiniętej wówczas sieci szkół powszechnych. Po dziesięciu latach, w roku szkolnym 1931/32, udział dzieci nierealizujących obowiązku szkolnego wynosił już tylko 5% i do roku 1936/37 spadł do 3%.

W spisie z 1931 r. pytano nie tylko o umiejętność czytania, ale również o umiejętność pisania, i pytania brzmiały: „czy umie czytać w jakimkolwiek języku” oraz „czy umie pisać w jakimkolwiek języku”. W rubryce „wykształcenie” należało podać nazwę i rodzaj zakładu naukowego (szkoły), do której spisywana osoba uczęszczała lub uczęszcza, jeżeli ukończyła wymieniony zakład należało wpisać „ukończony”, jeżeli nie ukończyła, wpisywano „nieukończony” podając liczbę ukończonych klas. Pytanie o nazwę szkoły było pytaniem kontrolnym, które w trakcie opracowania materiałów spisowych miało zweryfikować poziom wykształcenia. Osoby, które otrzymały wykształcenie domowe lub były samoukami, opisywano słownie.

Tak zebrane informacje o poziomie wykształcenia nie zostały opracowane, gdyż nie sporządzono pełnego, imiennego, wykazu szkół. Opracowano i opublikowano jedynie informacje o umiejętności czytania i pisania. Opublikowano je według obwodów statystycznych, okręgów (komisariatów) i 12 dzielnic statystycznych, co uniemożliwia porównanie z wynikami spisu z 1921 r., opublikowanymi według 10 dzielnic. Aby umożliwić takie porównanie, dane z 1931 r. według komisariatów przeliczono na układ 10 dzielnic z 1921 r. (tab. VII.6), a bardziej szczegółowy rozkład przestrzenny analfabetów przedstawiono według obwodów statystycznych (ryc. VII.1).

Udział analfabetów w 1931 r. zmniejszył się z 18 do 10%, czyli w stosunku do 1921 r. był niższy o blisko połowę. Największy spadek udziału analfabetów nastąpił

w dzielnicy Nalewki, z 21% do 9,8%, w czym pewną rolę mogło odegrać lepsze sformułowanie pytania o umiejętność czytania i pisania. Można też dostrzec nieco większy spadek udziału analfabetów na peryferiach południowych i północno-wschodnich niż w pozostałych dzielnicach. W sumie rozkłady udziału analfabetów według dzielnic w 1921 i 1931 r. były bardzo podobne (korelacja między nimi wynosi 0,98).

Tabela VII.5. Dzieci w wieku szkolnym według wyznania i komisariatów oraz niezapisane do szkół, 1921/22

Table VII.5. Children at school age by denomination and police districts (*komisariat*), as well as those not enrolled in schools, 1921/22

Komisariaty Police districts	Liczba dzieci w wieku 7-13 lat (urodzone w latach 1908-1914) Number of children at the age 7-13 (born in the period 1908-1914)			% dzieci niezapisanych do szkół % of children not enrolled in schools		
	razem total	chrześ- cijan Christ- ians	żydów Jews	razem total	chrześ- cijan Christ- ians	żydów Jews
M.st. Warszawa	149 788	90 735	59 053	48,8	34,7	70,5
I. Krak. Przedmieście, II. Stare Miasto X. Ordynackie, XII. Ratuszowy	20 774	14 854	5 920	24,3	19,2	36,9
III. Leszno, IV. Nalewki, V. Powązki	37 596	9 961	27 635	72,2	55,4	78,3
VI. Towarowy, VII. Mirowski VIII. Grzybowski	34 885	18 221	16 664	53,7	38,9	69,9
IX. Ujazdowski, XI. Koszyki, XIII. Solec	18 266	16 176	2 090	28,2	26,7	39,4
XIV. Praga Północ, XV. Praga Południe	14 957	10 732	4 225	44,4	32,7	74,0
Śródmieście	126 478	69 944	56 534	49,6	33,3	69,7
XVI. Mokotów	4 251	3 889	362	49,1	44,9	94,5
XVII. Grochów	1 079	920	159	45,5	44,0	54,1
XVIII. Golędzinów, XXV. Bródno	3 120	2 786	334	21,6	17,2	58,4
XIX. Koło, XXII. Wola	4 793	4 386	407	27,1	20,9	93,6
XX. Sielce, XXI. Czerniaków	2 574	2 231	343	79,2	77,9	87,8
XXIII. Ochota	3 504	2 962	542	45,8	35,9	100,0
XXIV. Targówek	2 095	2 013	82	67,1	65,8	97,6
XXVI. Marymont	1 894	1 604	290	41,1	32,9	86,6
Przedmieścia	23 310	20 791	2 519	44,5	39,4	86,5
W-wa lewobrzeżna	128 537	74 284	54 253	49,7	34,7	70,3
W-wa prawobrzeżna	21 251	16 451	4 800	43,3	34,8	72,7

Źródło: RSW 1921 i 1922, tab. 96.

Tabela VII.6. Ludność w wieku 10 lat i więcej nieumiejąca czytać ani pisać według dzielnic, 9 XII 1931 r.

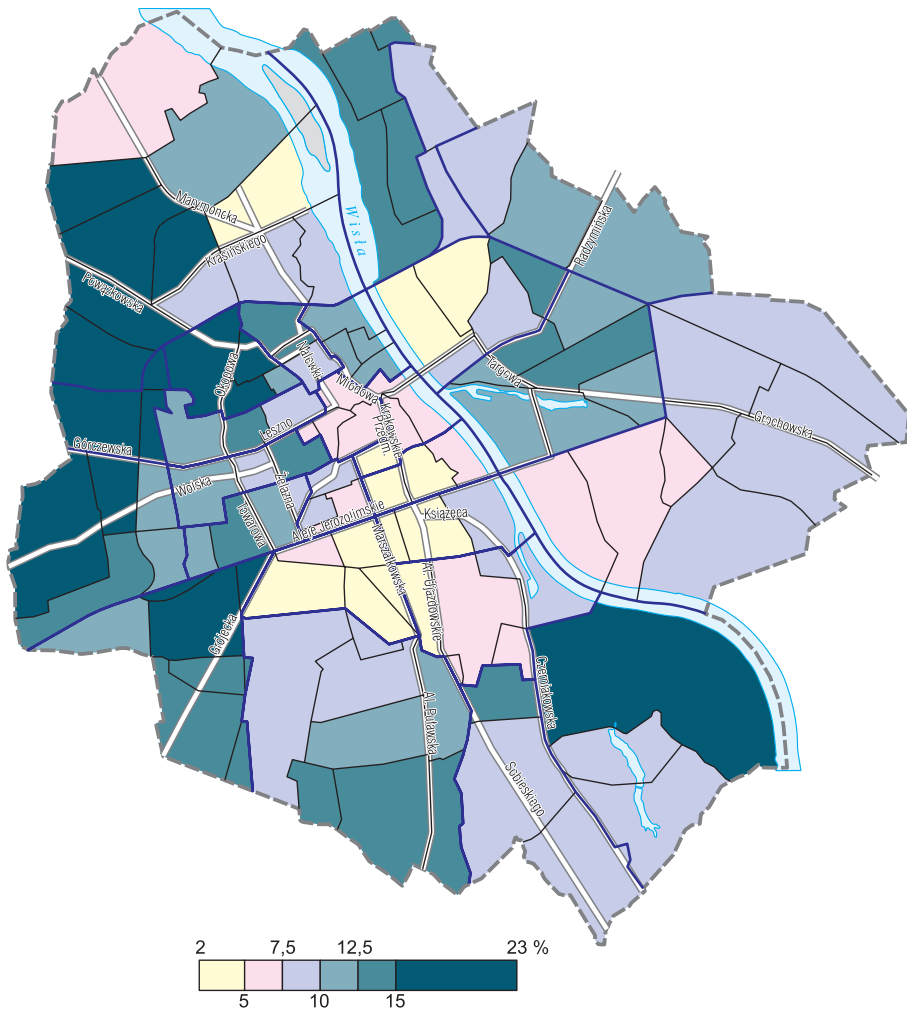
Table VII.6. Population at the age of 10 and more with no literacy skills by districts, 9 Dec. 1931

Dzielnice w podziale administracyjnym według spisu z 1921 r. Districts as defined in the Census of 1921	Analfabeci w % ludności w wieku 10 lat i więcej Illiterates in % of population at the age of 10 and more
POLSKA	23,1
Miasta	12,2
Wieś	27,6
M.st. Warszawa	10,0
1. Śródmieście Centrum	6,3
2. Stare Miasto	10,9
3. Nalewki	9,8
4. Powązki	14,5
5. Wola	10,9
6. Śródmieście Południe	4,9
7. Stara Praga	11,0
8. Peryferie Północno-Wschodnie	10,7
9. Peryferie Zachodnie	17,4
10. Peryferie Południowe	11,4
W-wa lewobrzeżna	9,9
W-wa prawobrzeżna	10,7

Źródło: RSW, 1934, tab. 5* i obliczenia własne.

Szczególnie niski udział analfabetów (2,1%) charakteryzował obwód 70 – Placu Wilsona, gdzie od 1927 r. do chwili spisu WSM wybudował i oddał do użytku pięć żoliborskich kolonii mieszkaniowych z 638 mieszkaniami, zasiedlanymi w większości przez ludność inteligencką. Kolejne obwody z bardzo niskim udziałem analfabetów (2,8%) to 18 Koszyki oraz praskie obwody Ogrodu Zoologicznego i ul. 11 Listopada (3,0%). Poza Śródmieściem zwraca uwagę niewielki udział analfabetów w rejonie Gocławka i Saskiej Kępy (5,5%) oraz obwodach 37 Nalewek zachodnich (7,8%) i 38 Nalewek wschodnich (8,6%). Najwyższy udział analfabetów występował w obwodzie 32 ul. Glinianej (nieistniejącej; obecnie między ul. Jana Paszyńskiego a Miłą) – 22,9%, oraz w obwodach 72 Skalszczyzna i 73 (obszar między ul. Powązkowską, obwodową linią kolejową i ul. Obozową) – 21,5%.

Istotne znaczenie w rozwoju oświaty i szkolnictwa miała reforma systemu edukacji opracowana przez Janusza Jędrzejewicza, Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i przyjęta przez sejm 11 marca 1932 r. (Dz.U. 1932, nr 38, poz. 389). Ujednoliciła ona program i organizację szkolnictwa polskiego po chaosie będącym pozostałością po czasach zaborów. Zreformowana szkoła powszechna (podstawowa) liczyła 7 klas, ale ostatnia była przeznaczona dla młodzieży, która nie zamierzała się dalej kształcić. Po ukończeniu 6 klas można było zdawać do 4-letniego gimnazjum (tzw. mała matura), a następnie do 2-letniego liceum,

Ryc. VII.1. Ludność w wieku 10 lat i więcej nieumiejąca czytać ani pisać według obwodów statystycznych, 9 XII 1931 r.

Fig. VII.1. Population at the age of 10 and more with no literacy skills by statistical areas, 9 Dec. 1931

którego absolwenci przystępowali do egzaminu dojrzałości (tzw. duża matura), dającego prawo do wyższych studiów. Reforma umożliwiała również wstęp na wyższe uczelnie absolwentom liceów zawodowych. Pierwsi absolwenci zreformowanego liceum otrzymali świadectwa dojrzałości w czerwcu 1939 r. Reforma wdrażana od nowego roku szkolnego przetrwała, w zasadzie, do czasu tzw. małej reformy wprowadzonej w 1948 r.

W latach międzywojennych Warszawa była największym, jednym z sześciu, ośrodkiem szkolnictwa wyższego w Polsce. W roku akademickim 1937/38 warszawskie uczelnie skupiały 43,5% ogółu studiujących na polskich uczelniach.

Warszawskie szkoły wyższe pełniły funkcje ponadregionalne. „Rodzice ponad 42% stołecznych studentów mieszkali w Warszawie, 14% – w województwie warszawskim, 8% – w województwie łódzkim i tyleż w województwie kieleckim. Reszta pochodziła głównie z województwa lubelskiego, białostockiego, wołyńskiego i wileńskiego” (Drozdowski, 1990, s. 381). Jeśli chodzi o narodowo-wyznaniowy skład studentów warszawskich, to w końcu lat trzydziestych 76,4% ogółu studentów było wyznania rzymskokatolickiego, 16,8% wyznania mojżeszowego, a 6,8% innych wyznań. Język polski za ojczysty uznawało 88,2% studentów, język żydowski lub hebrajski – 8,1%, a inne języki (ukraiński, niemiecki, białoruski) – 3,7% (*op.cit.*, s. 382). Jednak w różnych okresach i uczelniach skład wyznaniowy studentów ulegał zmianie (tab. VII.7).

Stosunkowo wysoki udział studentów Żydów w latach 1915–1917, w czasie niemieckiej okupacji podczas I wojny światowej, był znacznie niższy niż udział tej grupy wyznaniowej wśród mieszkańców Warszawy: w 1917 r. ludność wyznania mojżeszowego stanowiła 37,6% mieszkańców miasta. Na początku lat 1920., w latach akademickich od 1922/23 do 1924/25, liczba studiujących Żydów spadła do 1,0–1,2 tys. rocznie, a ich udział w całym pięcioleciu do 3,5%. Należy sądzić, że spadek zainteresowania studiami był spowodowany emigracją do Palestyny, propagowaną przez partie syjonistyczne, które chciały tam założyć narodową siedzibę Żydów. Drugą przyczyną podsycającą emigrację były reformy skarbowe Władysława Grabskiego, wprowadzające wzrost obciążeń podatkowych, szczególnie dotkliwych dla niewielkich przedsiębiorstw nieposiadających kapitałów. Gdy sytuacja gospodarcza w kraju zaczęła się poprawiać (od 1926 r.) spadło zainteresowanie emigracją, tym bardziej, że Wielka Brytania, sprawująca z upoważnienia Ligi Narodów nadzór nad Palestyną, mocno ograniczyła napływ żydowskich imigrantów. W roku akademickim 1925/1926 liczba studiujących Żydów była prawie trzykrotnie wyższa (2940 osób) niż rok wcześniej (1017).

Trwający od początku lat 1930. kryzys ekonomiczny pogłębił konflikty na tle gospodarczym, politycznym i narodowościowym. Ekspansja ideologii faszystowskiej i autorytarnej przeniknęła do ruchu studenckiego. Studencki ruch narodowy, wspierany przez endecję, wzorując się na hitlerowskim „paragrafie aryjskim”, wysunął hasła ograniczenia, a nawet wykluczenia studentów wyznania mojżeszowego z uczelni polskich. Chodziło o wyłączenie Żydów z wszystkich uczelni i tym samym usunięcie konkurencji we wszystkich zawodach wymagających studiów wyższych. O ile w pierwszej połowie lat trzydziestych rząd prowadził nieustępliwą politykę wobec awantur narodowych studentów, o tyle po śmierci Józefa Piłsudskiego złagodził postępowanie, wyrażając w 1937 r. zgodę na ograniczenie przyjęć kandydatów wyznania mojżeszowego na wyższe uczelnie i wprowadzenie podziału miejsc w salach wykładowych, tzw. getta ławkowego (Natkowska, 1999). Jednym z następstw antysemityzmu na polskich uczelniach były wyjazdy zamożniejszej młodzieży żydowskiej na studia za granicą.

Po wybuchu II wojny światowej i wkroczeniu wojsk niemieckich władze okupacyjne zarządzeniem z 15 listopada 1939 r. zamknęły w Warszawie szkoły powszechne oraz wyższe i średnie, zarówno państwowe jak i prywatne. Po kilku tygodniach zezwolono na otwarcie tylko szkół powszechnych, z zakazem nauczania historii, geografii i literatury. Ten sam zakaz dotyczył później uruchomionych szkół

Tabela VII.7. Studenci szkół wyższych w Warszawie według wyznania,
1915/16–1936/37Table VII.7. Students of higher education institutions in Warsaw by denomination,
1915/16–1936/37

Szkoly wyższe Higher education institutions	Lata / Years				
	1915/16– 1916/17	1917/18– 1921/22	1922/23– 1926/27	1927/28– 1931/32	1932/33– 1936/37
	Studenci ogółem (sumy) / Students total				
Ogółem	6 748	47 156	83 597	87 906	99 910
Uniwersytet Warszawski	2 845	24 811	44 087	45 438	48 313
Politechnika Warszawska ¹	1 836	10 893	19 755	20 188	21 866
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego ²	236	2 500	4 410	5 005	6 584
Akademia Stomatologiczna ³	–	500	1 714	2 215	2 489
Szkoła Główna Handlowa ²	184	1 862	6 797	8 021	5 907
Akademia Sztuk Pięknych ⁴	–	–	1 284	1 682	1 733
Wolna Wszechnica Polska ²	1 647	6 590	5 550	3 039	4 561
Szkoła Nauk Politycznych ⁵	–	–	–	2 318	7 356
Wyższa Szkoła Dziennikarska ⁶	–	–	–	–	1 101
	w tym: Żydzi (sumy) / of whom: Jews				
Ogółem	1 931	11 585	2 959	15 213	16 760
Uniwersytet Warszawski	1 321	8 412	6 563	10 701	10 286
Politechnika Warszawska ¹	610	2 247	1 006	2 147	3 157
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego ²	.	18	25	80	398
Akademia Stomatologiczna ³	–	352	365	435	525
Szkoła Główna Handlowa ²	.	129	269	1 147	400
Akademia Sztuk Pięknych ⁴	–	–	–	71	182
Wolna Wszechnica Polska ²	.	427	1 040	585	1 654
Szkoła Nauk Politycznych ⁵	–	–	–	47	113
Wyższa Szkoła Dziennikarska ⁶	–	–	–	–	45
	Żydzi w % według uczelni / Jews in % by university				
Ogółem	28,6	24,6	3,5	17,3	16,8
Uniwersytet Warszawski	46,4	33,9	14,9	23,6	21,3
Politechnika Warszawska ¹	33,2	20,6	5,1	10,6	14,4
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego ²	.	0,7	0,6	1,6	6,0
Akademia Stomatologiczna ³	–	70,4	21,3	19,6	21,1
Szkoła Główna Handlowa ²	.	6,9	4,0	14,3	6,8
Akademia Sztuk Pięknych ⁴	–	–	–	4,2	10,5
Wolna Wszechnica Polska ²	.	6,5	18,7	19,2	36,3
Szkoła Nauk Politycznych ⁵	–	–	–	2,0	1,5
Wyższa Szkoła Dziennikarska ⁶	–	–	–	–	4,1

zawodowych. Ogólna liczba uczniów szkół podstawowych objętych nauczaniem wynosiła pod koniec okupacji blisko 68 tysięcy (Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 153), czyli około połowy stanu z końca roku szkolnego 1937/1938. Z dniem 1 kwietnia 1940 r. zezwolono na kontynuowanie działalności szkolnictwa zawodowego, którego uczniowie i absolwenci nie byli początkowo, do marca 1943 r., zagrożeni przymusem pracy (obowiązywał młodzież od 14 lat) i wywózką na roboty do Niemiec. Oficjalnie było czynnych w Warszawie około 90 szkół zawodowych i młodzież chętnie się w nich uczyła, gdyż przerabiano także ograniczony program szkół ogólnokształcących, a pod jego przykrywką prowadzono tajne nauczanie na poziomie szkoły średniej. Dokładna liczba szkół zawodowych, a tym bardziej liczba ich uczniów nie jest znana. Najbardziej dotkliwa była likwidacja średniego szkolnictwa ogólnego. Nauczanie na tym poziomie prowadzono pod przykryciem w szkołach zawodowych, ale przede wszystkim na tajnych tzw. kompletach. Były to małe, kilkuosobowe grupki, które zbierały się w mieszkaniach prywatnych, uczniów bądź nauczycieli, i przerabiały pod kierunkiem nauczycieli program przedwojennego gimnazjum czy liceum łącznie z egzaminami maturalnymi. W tym toku nauczania uzyskało świadectwo nauczania około 6,5 tys. młodzieży, czyli 50% hipotetycznej liczby absolwentów.

Szkolnictwo wyższe w czasie okupacji oficjalnie nie istniało. Jednak w końcu grudnia 1939 r., staraniem władz warszawskich szkół wyższych, szef dystryktu warszawskiego, bez formalnej zgody Urzędu Generalnego Gubernatora, wydał zezwolenie na przeprowadzenie egzaminów dyplomowych dla studentów kończących studia. Zezwolenie takie otrzymały wydziały: lekarski, matematyczno-przyrodniczy, farmaceutyczny i weterynaryjny Uniwersytetu Warszawskiego, a na początku 1940 r.: Akademia Stomatologiczna, Szkoła Główna Handlowa i Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, zaś w marcu tegoż roku Politechnika Warszawska. W końcu maja zezwolenie cofnięto, mimo to egzaminy na kilku uczelniach warszawskich trwały do lipca 1940 r. Ogółem wydano wówczas ponad 900 dyplomów, w tym kilka stopni naukowych doktora (*Raporty ...*, 1987, s. 181 i przypis 34).

Na potrzeby niemieckiego przemysłu zbrojeniowego otwarto w kwietniu 1942 r. dwuletnią Państwową Wyższą Szkołę Techniczną w gmachu Politechniki Warszawskiej. Formalnie była to szkoła na poziomie wyższym niż średni (przyjmowano do niej absolwentów szkół zawodowych oraz szkół licealnych sprzed września 1939), w rzeczywistości – tajna Politechnika, nauczali w niej bowiem profesorowie i asystenci zamkniętej Politechniki, przerabiając program pierwszych 2 lat studiów politechnicznych. W latach 1942–1944 przez szkołę przeszło więcej niż 1500 słuchaczy, a ukończyło ją około 800 osób. Ponadto działały: Prywatna Szkoła Zawodowa dla Pomocniczego Personelu Sanitarnego, Kursy Rysunku

¹ bez 1919/20 r.

² bez 1916/17 i 1917/18 r.

³ od 1921/22 r.

⁴ od 1922/23 r.

⁵ od 1930/31 r.

⁶ od 1932/33 r.

Źródło: RSW 1921, 1937.

Technicznego i Miejska Szkoła Handlowa, które faktycznie przerabiały programy pierwszych 2 lat studiów medycznych, architektury i przedwojennej SGH. Pierwsza z nich miała około 1900 słuchaczy, a do pozostałych uczęszczało po blisko 900 studentów (Dunin-Wąsowicz, 1984, s. 159).

Tajne nauczanie na szczeblu akademickim, według badań prof. Tadeusza Manteuffla, objęło na tajnym Uniwersytecie Warszawskim w 1943/44 r. „około 2 tys. osób, z tego prawo – 600, medycynę – 445, nauki humanistyczne – 410, nauki fizyko-matematyczne – 306 i farmację – 215. Na podziemnej SGGW studioowało ok. 160 osób, na Wolnej Wszechnicy – ok. 170 osób. Kontrowersyjna jest liczba słuchaczy podziemnej Politechniki. Niektórzy badacze zaliczają do niej 1500 osób studiujących w Państwowej Wyższej Szkole Technicznej, inni natomiast uważają, że należy tu podać tylko 350 studentów, którzy douczali się na tajnych kompletach” (*op. cit.*, s. 160). Ogółem w wyniku tajnego nauczania uzyskano w Warszawie w czasie okupacji 587 magisteriów i dyplomów inżynierskich, 33 doktoraty oraz 19 habilitacji, a z tajnego nauczania na szczeblu wyższym korzystało około 10 tys. młodzieży.

W pierwszych latach powojennych system szkolnictwa i programy nauczania poddano tylko niewielkim modyfikacjom i nadal obowiązywały przedwojenne podręczniki. Dopiero w 1948 r. przeprowadzono tzw. małą reformę oświaty, wprowadzając od 1948/49 r. obowiązkową 7klasową szkołę podstawową i oparte na niej 4letnie licea ogólnokształcące, które organizacyjnie często łączono ze szkołami podstawowymi tworząc 11letnie szkoły ogólnokształcące. Celem reformy było ujednoczenie szkół podstawowych, rozwój szkolnictwa zawodowego, a przede wszystkim przebudowa treści nauczania w duchu ideologii marksistowskiej. Odbudowa kraju i budowa nowych zakładów stworzyły zapotrzebowanie na wykwalifikowanych pracowników przemysłu. W szkolnictwie wyższym, dla ułatwienia studiów pracującym, od 1948 r. organizowano wieczorowe szkoły inżynierskie, a od 1950 – studia zaoczne, początkowo tylko techniczne. W 1951 r. zreformowano szkolnictwo zawodowe (M.P. 1951, nr 59, poz. 776) tworząc trzy typy szkół: (1) szkoły przysposobienia zawodowego, w których nauka trwała od 4 do 11 miesięcy, przeznaczone dla młodzieży w wieku 16–19 lat; (2) zasadnicze szkoły zawodowe dwu- i trzyletnie, dla kandydatów z ukończoną 7klasową szkołą podstawową i (3) trzy- i czteroletnie technika zawodowe na podbudowie 7klasowej szkoły powszechnej. Główny nacisk położono na przedmioty zawodowe zaniedbując tzw. przedmioty ogólne.

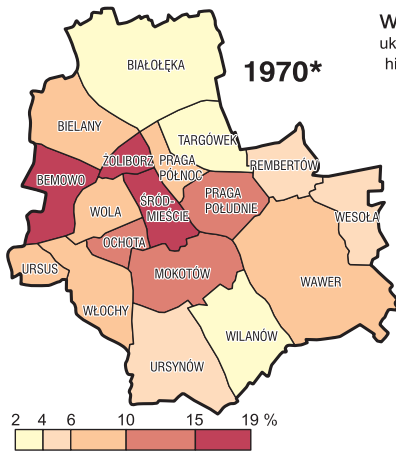
Po zakończeniu II wojny światowej liczbę analfabetów w Polsce szacowano na około 3 mln osób, tj. 18% ludności powyżej 9 roku życia. Nie są znane oszacowania liczby analfabetów w Warszawie. Z dniem 29 kwietnia 1949 r., na podstawie ustawy (Dz.U. 1949, nr 25, poz. 177) podjęto szeroko zakrojoną akcję społeczną mającą na celu likwidację analfabetyzmu, który uznano za „spuściznę rządów burżuazji i obszarnictwa” i „zapórę na drodze Polski Ludowej do pełnego rozwoju gospodarczego i kulturalnego Narodu”. Przeprowadzono ogólnokrajową akcję rejestracji analfabetów i półanalfabetów (nieumiejących pisać) w wieku od 14 do 50 lat, organizowano zespoły i kursy bezpłatnej nauki czytania i pisania, które do lipca 1951 r. objęły 1,02 mln spośród około 1,5 mln analfabetów. Upowszechniano naukę w szkołach podstawowych dla dorosłych, prowadzono kursy w zakła-

dach pracy. W dniu 21 grudnia 1951 r., Stefan Matuszewski, pełnomocnik rządu do spraw walki z analfabetyzmem, ogłosił likwidację analfabetyzmu jako zjawiska społecznego. Podobno analfabetyzm zmalał do rozmiarów marginalnych (ok. 2%).

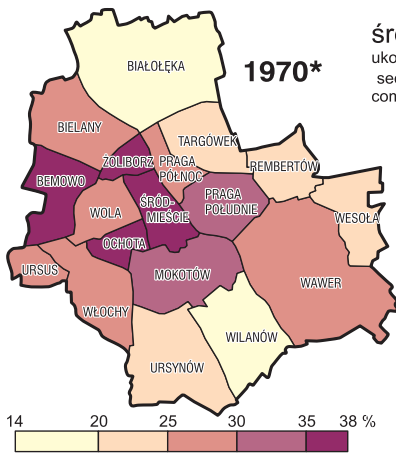
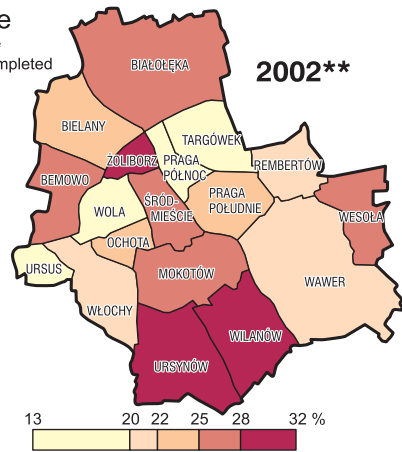
Doskonałą okazją do określenia poziomu wykształcenia społeczeństwa i faktycznych rozmiarów analfabetyzmu był spis ludności z 1950 r. Jednakże, choć w formularzu spisowym znalazły się dwa pytania określające umiejętność czytania (czy umie przeczytać gazetę) i pisania (czy umie napisać list), nie zainteresowano się poziomem wykształcenia spisywanych osób, gdyż trzecia zbierana informacja dotyczyła „osób, które uczą się obecnie” i należało podać nazwę szkoły (zakładu naukowego), miejscowość i rodzaj szkoły lub kierunku studiów. Zebranych danych nie opublikowano i jeśli nawet zostały opracowane, to w postaci tabulogramów znajdują się w archiwum GUS. Spis 1950 r. został przeprowadzony w apogeum okresu stalinowskiego (1947–1955) z jego wzmożoną czujnością i tajemnością. Prawdopodobnie powodem zatajenia części rezultatów spisu były jego wyniki, niepotwierdzające propagandowych osiągnięć nowego ustroju.

Ocena powojennego poziomu wykształcenia, po akcji zwalczania analfabetyzmu i reformach szkolnictwa, jest możliwa dopiero na podstawie wyników spisu ludności z 1960 r. W formularzu spisowym rubrykę zawierającą informację o wykształceniu wypełniano tylko w odniesieniu do osób urodzonych w 1953 r. i wcześniej. W zależności od posiadanego świadectwa (dyplomu) ukończenia szkoły lub określonej liczby klas (lat studiów), wpisywano jedno z następujących określeń z dopiskiem ukończone lub nieukończone: wyższe, średnie ogólnokształcące, średnie zawodowe, zasadnicze zawodowe, podstawowe (wpisać najwyższą ukończoną klasę) bądź samouk, umie tylko czytać, nie umie czytać ani pisać. Ponieważ komisarz spisowy nie sprawdzał deklarowanego wykształcenia ze świadectwem ukończenia szkoły, również wyniki tego spisu w zakresie poziomu wykształcenia należy uznać za zawyżone. Bezpośrednie porównanie poziomu wykształcenia ludności Warszawy w 1921 i 1960 r., pomijając inny podział administracyjny, nie jest możliwe, gdyż zmieniła się podstawa odniesienia: w tym pierwszym opracowano poziom wykształcenia ludności w wieku 10 lat i więcej, w drugim zaś – ludności w wieku 14 lat i więcej (tab. VII.8).

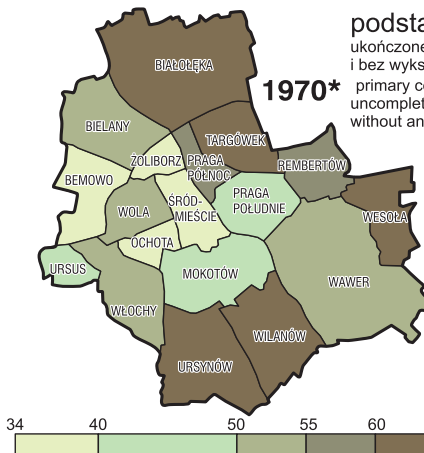
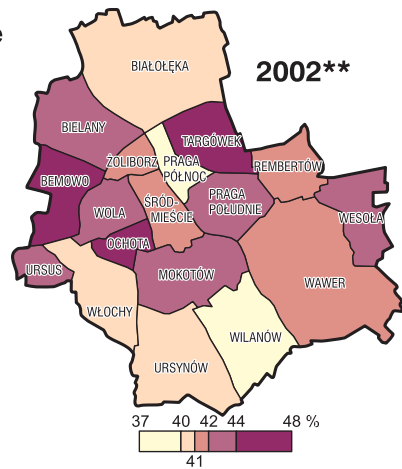
W ciągu 40 lat udział ludności z wyższym wykształceniem w Warszawie wzrósł z 4,1% w 1921 r. (po przeliczeniu na liczbę ludności w wieku 14 lat i więcej) do 10,2% w końcu 1960 r., czyli ponad dwukrotnie. Wzrost ten zapewne byłby znacznie wyższy, gdyby nie straty wojenne. Dzielnicą o najwyższym udziale ludności z wyższym wykształceniem było Śródmieście, w którym w latach poprzedzających spis koncentrowało się nowe budownictwo mieszkaniowe. Diametralnie zmienił się poziom wykształcenia ludności Żoliborza, który w 1921 r. był częścią peryferyjnej dzielnicy północno-wschodniej mającej 0,6% ludności z wyższym wykształceniem. W 1960 r. 11,8% mieszkańców Żoliborza miało wykształcenie wyższe. Podobnie znaczne zmiany poziomu wykształcenia dokonały się na Ochocie, która wraz z Wolą tworzyły w 1921 r. peryferyjną dzielnicę zachodnią z 0,4% udziałem ludności z wykształceniem wyższym. Na Ochocie jednak 10,5% mieszkańców w 1960 r. miało wyższe wykształcenie, na Woli zaś tylko 7,5%. Biorąc pod uwagę poziom udziału ludności ze średnim i wyższym wykształceniem, można ocenić, że najlepiej wykształcona ludność mieszkała w Śródmieściu, gdzie obie grupy

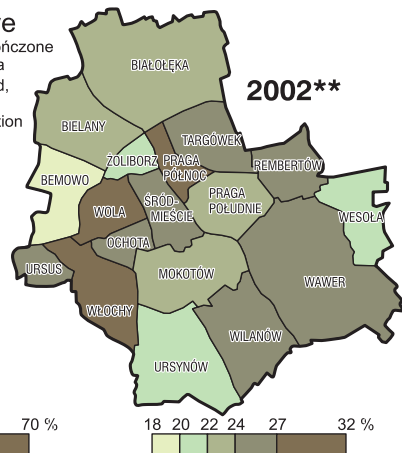
wyższe
ukończone
higher completed

średnie
ukończone
secondary
completed

podstawowe
ukończone, nieukończone
i bez wykształcenia
primary completed,
uncompleted and
without any education

* % ludności w wieku 15 lat i więcej;
* % of the population at the age of 15 and more

** % ludności w wieku 13 lat i więcej
** % of the population at the age of 13 and more

Ryc. VII.2. Wykształcenie ludności Warszawy według dzielnic, 1970, 2002
Fig. VII.2. Education of Warsaw population by quarters, 1970, 2002

stanowiły prawie połowę (49,7%) ludności w wieku 14 lat i więcej. Drugie miejsce zajmowała Ochota (42,7%) oraz Mokotów i Żoliborz, gdzie co najmniej średnie wykształcenie miało ponad 41% ludności. Wyraźnie niższy poziom wykształcenia miała ludność Pragi Południe (36,7%) i Woli (33,0%), a najniższy Pragi Północ, gdzie odsetek ludności z co najmniej średnim wykształceniem (26,3%) był niewiele wyższy niż ludności z wykształceniem podstawowym nieukończonym, niepełnym podstawowym i bez wykształcenia (24,4%). Niewiele mniejszy był udział tej grupy ludności na Woli (21,5%) i na Pradze Południe (19,7%).

Tabela VII.8. Ludność Warszawy w wieku 14 lat i więcej według poziomu wykształcenia i dzielnic, 6 XII 1960

Table VII.8. Warsaw population at the age of 14 and more by the level of education and by quarters, 6 Dec. 1960

Dzielnice Quarters	Liczba ludności w tys. Population in thous.	w tym z wykształceniem (%): education level (%):				
		wyższym higher	średnim ¹ secondary	zasadniczym zawo- dowym vocational	podsta- wowym ² primary completed	podstawa- wym nie ukończonym ³ primary uncom- pleted
POLSKA	20 004,2	2,1	10,2	10,2	32,1	45,4
Miasta	9 998,2	3,8	17,1	15,8	37,0	26,3
Wieś	10 006,0	0,3	3,4	4,6	27,3	64,4
M.st. Warszawa	858,5	10,2	28,7	17,4	24,3	19,5
Śródmieście	156,8	16,1	33,6	16,7	19,0	14,5
Żoliborz	76,2	11,8	29,6	16,1	23,0	19,5
Wola	121,1	7,5	25,5	18,4	27,1	21,5
Ochota	94,4	10,5	32,2	16,3	22,1	18,9
Mokotów	136,2	11,9	29,8	17,2	22,3	18,7
Praga Południe	143,2	8,3	28,4	17,7	25,9	19,7
Praga Północ	130,8	4,6	21,7	18,7	30,5	24,4

¹ Pomaturalne, niepełne wyższe i średnie.

² Łącznie z niepełnym średnim.

³ Niepełne podstawowe i bez wykształcenia oraz o nieustalonym wykształceniu.

Źródło: GUS, 1965, tab.3(6) i 4(8). GUS, 1964a, tab. 7 i obliczenia własne.

Ustawa sejmowa z 15 lipca 1961 r. (Dz.U. 1961, nr 32, poz. 160) przedłużała obowiązek nauki do 17 roku życia i zapoczątkowała nową reformę szkolnictwa trwającą do 1971 r. Z jej istotnych dokonań należy wymienić wprowadzenie 8-klasowej szkoły podstawowej, a w ramach reformy szkolnictwa wyższego (Dz.U. 1965, nr 14, poz. 98) – wprowadzenie punktów preferencyjnych dla kandydatów na studia pochodzenia robotniczego i chłopskiego (nieformalnie używane już znacznie wcześniej), które stosowano do końca lat 1980. Nie otrzymywali ich kandydaci

z rodzin „inteligencji pracującej”. Praktyki te przypominały ograniczenia w przyjmowaniu na studia młodzieży żydowskiej w czasach II Rzeczypospolitej.

W spisie z 8 grudnia 1970 r. w badaniu poziomu wykształcenia, w zależności od posiadanego świadectwa ukończenia szkoły lub liczby ukończonych klas (lat studiów), należało podać jedno z poniższych określeń: wyższe ukończone, niepełne wyższe, pomaturalne ukończone, średnie ukończone, niepełne średnie, zasadnicze zawodowe ukończone, podstawowe ukończone, jeśli nieukończone – to liczbę klas szkoły podstawowej, samouk, umie tylko czytać, nie umie pisać ani czytać. Badano również kierunek wykształcenia. W układzie publikacyjnym poziom wykształcenia odnoszono do liczby ludności w wieku 15 lat i więcej. Podniesienie granicy wieku wynikało z przeprowadzonej reformy szkolnej podnoszącej dotychczasowy 7-letni obowiązek szkolny (obejmujący 7–13-letki) na 8-letni (7–14-letki). W kolejnych spisach (1978, 1988, 2002) w zasadzie zachowano klasyfikację poziomów wykształcenia. Opublikowane wyniki spisu z 1970 r. wykazały, że wykształcenia szkolnego (samouk, umie tylko czytać, nie umie pisać ani czytać) nie posiadało 923 tys. osób (3,8% ludności w wieku 15 lat i więcej). W kolejnym spisie z 1978 r. było takich osób tylko 571 tys. (2,1% ludności w wieku 15 lat i więcej), w tym 448 tys. (78%) stanowiły osoby liczące 65 lat i więcej. W układzie publikacyjnym grupę tę określano jako „bez wykształcenia”. W niniejszym opracowaniu do oceny poziomu wykształcenia ludności Warszawy wykorzystano, zamówione w Głównym Urzędzie Statystycznym, zestawienia danych spisowych z lat 1970, 1978 i 1988 według jednolitych kryteriów poziomu wykształcenia, przeliczone na podział administracyjny Warszawy z dnia 27 października 2002 r. (GUS, 1999) i w takim też podziale są dane z ostatniego spisu ludności z 2002 r. (GUS, 2004b). O ile dane o poziomie wykształcenia ludności z lat 1970, 1978 i 1988 są w pełni porównywalne, gdyż dotyczą wykształcenia ludności w wieku 15 lat i więcej, o tyle w spisie z 2002 r., ze względu na nowy system szkolnictwa wprowadzony reformą oświaty w dniu 1 stycznia 1999 r., poziom wykształcenia ustalono dla osób w wieku 13 lat i więcej. Zbiorcze zestawienie informacji o wykształceniu ludności Warszawy według dzielnic w latach 1970–2002 zamieszczono w tabeli VII.9 i na ryc. VII.2.

W 1970 r. mieszkańcy Warszawy z wyższym wykształceniem stanowili 11,8% ludności w wieku 15 lat i więcej, a więc niewiele więcej niż w 1960 r. Również udział ludności z pełnym wykształceniem średnim wzrósł tylko nieznacznie. Wyraźniejszy był spadek udziału ludności z wykształceniem zasadniczym zawodowym, z 17,2% do 12,2%. Negatywną wymowę miał bardzo wyraźny wzrost udziału ludności z ukończoną szkołą podstawową i niepełnym wykształceniem średnim, który z 24,3% w 1960 r. wzrósł do 35,0% w roku 1970. Aspiracje znacznej części młodzieży kończyły się wraz z wypełnieniem obowiązku szkolnego, gdyż po przyuczeniu do zawodu zarabiali znacznie więcej niż ich koledzy po szkołach średnich czy nawet po studiach wyższych. Udział ludności z nieukończoną szkołą podstawową spadł z 19,5 do 10,9%, co przy istniejącym obowiązku szkolnym nastąpiło w wyniku wymierania najstarszych mieszkańców.

W 1970 r. dzielnicami o największym udziale ludności z wyższym wykształceniem nadal były Śródmieście (18,5%) i Żoliborz (18,4%). Niewiele niższy był odsetek takiej ludności na Bemowie (15,9%), gdzie nie było wówczas nowego

Tabela VII.9. Ludność Warszawy w wieku 15 lat i więcej¹ według poziomu wykształcenia i dzielnic, 1970–2002

Table VII.9. Warsaw population at the age of 15 and more by the level of education and by quarters, 1970–2002

Dzielnice (w podziale administracyjnym z dnia 27 X 2002 r.) Quarters (in the administrative division as of 27 Oct. 2002)	Rok Year	Liczba ludności w tys. Population in thous.	w tym z ukończonym wykształceniem (%): completed education (%):					
			wyższym higher	średnim ² secondary	zasadniczym zawodowym secondary vocational	podstawowym ³ primary completed	podstawowym nieukończonym ⁴ primary uncompleted	
POLSKA	1970	23 994,1	2,7	13,3	12,2	46,7	25,0	
	1978	26 694,1	4,5	19,8	19,4	43,5	12,8	
	1988	28 269,1	6,5	24,7	23,6	38,8	6,5	
	2002	32 435,4	10,2	32,6	24,1	28,2	4,9	
	Miasta	1970	13 482,5	4,5	19,7	15,3	46,8	13,7
		1978	15 908,9	6,9	27,4	20,9	38,3	6,5
		1988	17 573,5	9,4	31,8	23,2	32,4	3,2
		2002	20 434,3	13,7	38,6	21,1	22,2	4,4
	Wieś	1970	10 511,6	0,4	5,2	8,3	46,7	39,3
		1978	10 785,2	0,9	8,7	17,2	51,1	22,1
		1988	10 695,6	1,8	13,0	24,2	49,3	11,7
		2002	12 001,4	4,3	22,4	29,2	38,3	5,7
M.st. Warszawa	1970	1 116,3	11,8	30,1	12,2	35,0	10,9	
	1978	1 304,9	15,6	38,1	14,3	27,0	5,0	
	1988	1 346,1	19,3	41,9	13,5	23,2	2,0	
	2002	1 514,8	23,4	42,7	9,7	15,4	8,8	
	Bemowo	1970	33,0	15,9	36,1	10,3	30,1	7,6
		1978	35,8	19,6	42,9	11,5	22,2	3,7
		1988	61,8	22,0	43,2	14,4	18,8	1,5
		2002	94,3	25,8	47,3	8,5	12,8	5,6
	Białołęka	1970	14,8	2,7	16,8	15,0	44,6	20,9
		1978	13,4	4,2	24,7	20,2	40,0	10,8
		1988	19,0	10,2	36,0	22,5	26,7	4,6
		2002	48,9	25,4	40,9	11,6	16,6	5,5
	Bielany	1970	79,4	9,0	25,1	14,9	39,5	11,6
		1978	112,8	13,6	34,9	17,6	29,6	4,4
		1988	119,0	17,3	40,6	15,2	25,0	1,9
		2002	124,5	22,2	43,4	11,0	16,4	6,9
	Mokotów	1970	169,1	14,7	33,0	10,7	32,7	8,9
		1978	225,2	20,4	40,7	11,8	22,9	4,1

Dzielnice (w podziale administracyjnym z dnia 27 X 2002 r.) Quarters (in the administrative division as of 27 Oct. 2002)	Rok Year	Liczba ludności w tys. Population in thous.	w tym z ukończonym wykształceniem (%): completed education (%):				
			wyższym higher	średnim ² secondary	zasadniczym zawodowym secondary vocational	podstawowym ³ primary completed	podstawowym nieukończonym ⁴ primary uncompleted
Mokotów	1988	214,0	23,5	42,8	11,2	20,8	1,8
	2002	215,0	26,5	42,7	7,8	13,9	9,2
Ochota	1970	94,5	14,2	36,1	10,9	30,2	8,6
	1978	96,1	17,7	43,1	11,7	23,0	4,5
	1988	83,6	20,9	46,3	10,4	20,6	1,8
	2002	85,4	23,8	44,1	7,8	13,6	10,7
Praga Południe	1970	125,7	11,1	30,9	12,2	35,3	10,5
	1978	134,6	13,9	38,9	14,1	27,9	5,2
	1988	148,9	19,3	43,4	13,2	22,3	1,7
	2002	170,4	23,0	43,7	9,7	15,1	8,6
Praga Północ	1970	72,9	6,2	25,3	13,4	41,2	13,9
	1978	70,8	8,6	33,9	16,9	33,8	6,8
	1988	64,5	11,0	38,5	17,3	30,3	2,9
	2002	66,1	13,4	39,4	15,2	21,9	10,1
Rembertów	1970	16,3	4,3	22,8	16,3	42,8	13,8
	1978	16,4	5,9	31,5	19,0	35,8	7,7
	1988	14,7	18,2	35,4	15,7	27,1	3,6
	2002	18,7	20,6	41,4	11,9	18,5	7,6
Śródmieście	1970	175,4	18,5	35,7	9,1	28,3	8,5
	1978	163,0	23,4	41,9	9,1	21,6	3,8
	1988	135,8	27,1	43,7	8,5	18,8	2,0
	2002	127,1	27,7	41,2	6,8	13,1	11,2
Targówek	1970	41,5	2,8	20,1	16,0	45,0	16,1
	1978	91,8	6,6	32,9	21,6	33,3	5,6
	1988	103,4	8,7	38,9	20,2	30,2	2,1
	2002	110,2	14,7	44,5	15,4	18,3	7,2
Ursus	1970	23,9	7,3	26,9	17,4	37,5	10,9
	1978	33,1	9,6	36,0	20,6	28,7	5,1
	1988	33,5	10,9	41,0	18,8	27,3	2,0
	2002	37,2	18,0	43,9	13,0	17,6	7,6
Ursynów	1970	9,6	4,1	20,5	13,7	41,5	20,2
	1978	20,0	18,7	38,2	13,1	24,1	5,9
	1988	70,2	30,3	41,3	11,2	15,9	1,3
	2002	119,9	31,8	40,3	6,3	11,8	9,8
Wawer	1970	37,6	7,8	25,5	13,5	38,5	14,7
	1978	39,1	11,5	33,6	16,5	31,3	7,2

Dzielnice (w podziale administracyjnym z dnia 27 X 2002 r.) Quarters (in the administrative division as of 27 Oct. 2002)	Rok Year	Liczba ludności w tys. Population in thous.	w tym z ukończonym wykształceniem (%): completed education (%):				
			wyższym higher	średnim ² secondary	zasadniczym zawodowym secondary vocational	podstawowym ³ primary completed	podstawowym nieukończonym ⁴ primary uncompleted
Wawer	1988	43,2	12,8	39,2	16,0	28,3	3,7
	2002	53,8	20,9	41,9	10,4	19,1	7,8
Wesoła	1970	6,5	4,4	21,3	14,3	44,4	15,7
	1978	7,1	6,8	29,3	19,5	36,9	7,5
	1988	7,5	11,6	34,2	19,1	31,1	4,0
	2002	14,6	25,2	42,6	10,3	18,1	3,7
Wilanów	1970	5,7	2,3	15,0	13,0	44,0	25,7
	1978	8,1	14,9	30,2	14,9	29,5	10,5
	1988	9,3	25,2	34,8	11,6	25,1	3,3
	2002	12,3	28,7	37,9	7,8	15,3	10,3
Włochy	1970	30,8	6,1	25,8	15,0	38,8	14,3
	1978	32,7	9,4	35,7	16,5	31,5	6,9
	1988	29,0	12,9	40,7	15,6	28,1	2,8
	2002	34,1	21,3	40,3	10,5	16,9	11,0
Wola	1970	130,6	8,5	26,1	14,3	39,0	12,1
	1978	151,8	12,6	36,0	16,0	29,8	5,6
	1988	139,5	15,6	42,0	13,8	26,3	2,2
	2002	134,9	18,7	42,6	11,3	17,3	10,2
Żoliborz	1970	48,9	18,4	37,3	9,5	27,3	7,5
	1978	53,1	22,3	43,3	9,8	21,3	3,3
	1988	49,1	26,9	45,8	8,7	17,3	1,3
	2002	47,3	30,4	41,2	6,5	12,3	9,5
Wwa lewobrzeżna	1970	800,9	13,4	31,7	11,7	33,3	10,0
	1978	931,7	17,8	39,4	13,1	25,1	4,6
	1988	945,0	21,7	42,7	12,1	21,7	1,9
	2002	1 032,2	25,2	42,7	8,6	14,4	9,2
Wwa prawobrzeżna	1970	315,4	7,6	26,3	13,5	39,3	13,3
	1978	373,2	10,0	34,9	17,3	31,7	6,2
	1988	401,1	13,9	40,2	16,6	26,8	2,5
	2002	482,7	19,7	42,7	12,1	17,6	7,9

¹ W 2002 r. – ludność w wieku 13 lat i więcej.

² Łącznie z policealnym i niepełnym wyższym.

³ Łącznie z niepełnym średnim.

⁴ i bez wykształcenia oraz o nieustalonym wykształceniu.

Źródło: GUS, 1999, 2004.

budownictwa mieszkaniowego, ale tutaj wynikał on z przydzielania mieszkań na osiedlu Jelonki młodej kadrze naukowej warszawskich uczelni. Dzielnicą z wysokim, jak na owe czasy, udziałem ludności z wyższym wykształceniem był także Mokotów (14,7%). Te cztery dzielnice zachowały swoją czołową pozycję również w 1978 r. Najmniejszy udział ludności z wyższym wykształceniem w 1970 r. był natomiast charakterystyczny dla Targówka (2,8%), Białołęki (2,7%) oraz Wilanowa (2,3%); pierwsze dwie dzielnice nie zmieniły swojej pozycji w 1978 r., Wilanów jednak znacznie ją poprawił dzięki mieszkańcom nowo powstałego osiedla Wilanów I.

W 1988 r., podobnie jak w 2002, dzielnicą z największym odsetkiem mieszkańców z wyższym wykształceniem jest Usynów – jedna z najmłodszych dzielnic Warszawy, pod względem wieku zarówno budynków, jak i mieszkańców. Udział ludności z wyższym wykształceniem wzrósł tu czterokrotnie w latach 1971–1978 (z 4,1 do 18,7%), w 1988 r. wynosił 30,3% i w ciągu następnych ponad trzynastu lat wzrósł do 31,8%, co można nazwać stanem nasycenia, gdyż prawie co trzeci mieszkaniec w wieku 13 lat i więcej posiada wyższe wykształcenie, a z każdych 10 osób w wieku 24 lat i więcej 4 osoby posiadają ukończone studia wyższe. Drugie miejsce pod względem wysokości udziału ludności z wyższym wykształceniem w 1988 r. zajmowało Śródmieście, przed Żoliborzem i Wilanowem. Jednak w 2002 r. te dwie ostatnie dzielnice wyprzedziły Śródmieście, w którym udział ludności z wyższym wykształceniem pozostał na poziomie 1988 r. W 1988 r. dzielnicami o najniższym odsetku ludności z wyższym wykształceniem były Białołęka (10,2%) i Targówek (8,7%), ale dzięki rozwojowi nowego budownictwa mieszkaniowego w Białołęce i jego lepiej wykształconym mieszkańcom udział ludności z wyższym wykształceniem w 2002 r. wzrósł tu do 25,4%, podczas gdy Targówek, miał nadal, wraz z Pragą Północ, najmniejszy udział mieszkańców z wykształceniem wyższym.

Największe zmiany w wykształceniu ludności według dzielnic w latach 1970–2002 nastąpiły w wykształceniu wyższym, które początkowo charakteryzował stosunkowo niewysoki poziom, ale znaczne zróżnicowanie przestrzenne (przy średnim udziale 11,8% wskaźnik zmienności wynosił 62%). W kolejnych latach udział ludności z wyższym wykształceniem stopniowo wzrastał, a jednocześnie zmniejszało się jego zróżnicowanie przestrzenne i w 2002 r. wskaźnik zmienności wynosił tylko 22%. Podobna była sytuacja z odsetkiem ludności z wykształceniem średnim, którego zróżnicowanie mierzone wskaźnikiem zmienności spadło z 26% w 1970 do 5% w 2002 r. W przypadku wykształcenia zasadniczego zawodowego sytuacja była odmienna: jego udział nieznacznie zmalał, ale zróżnicowanie przestrzenne wyraźnie wzrosło (wskaźnik zmienności wzrósł z 18 do 27%). Natomiast udział ludności o najniższym poziomie wykształcenia zmalał dwukrotnie, zmniejszyło się też jego zróżnicowanie przestrzenne (z 20 do 12%).

Przedstawioną wyżej tradycyjną ocenę poziomu wykształcenia ludności można zastąpić bardziej syntetycznym miernikiem, a mianowicie średnią ważoną liczbą lat nauki ludności w wieku 13 lat i więcej, przyjmując subiektywnie, na przykład, że studia wyższe to 17 lat nauki, średnie i policealne – 12 lat, zasadnicze zawodowe – 10 lat, podstawowe ukończone – 8 lat i nieukończone podstawowe – 0 lat nauki. Z tak obliczonych średnich ważonych dla 2002 r. wynika, że

największą liczbę lat nauki mieli za sobą mieszkańcy Bemowa i Wesołej (po 11,9), następnie Żoliborza i Ursynowa (po 11,8), Białołęki (11,7), Mokotowa (11,5), Bielan, Śródmieścia i Wilanowa (po 11,4), Pragi Południe (11,3), Ochoty (11,2), Rembertowa i Wawra (po 11,1), Ursusa (11,0), Włoch (10,9), Targówka i Woli (po 10,8) oraz Pragi Północ (10,3), przy średniej dla Warszawy wynoszącej 11,3 lat nauki.

Wracając do tradycyjnej oceny poziomu wykształcenia stwierdzamy, że wśród miast liczących ponad 500 tys. mieszkańców Warszawa w 2002 r. miała najwyższy udział ludności z wyższym wykształceniem (23,4%), wyprzedzając Kraków (20,1%), Wrocław (19,8%), Poznań (19,6%), Trójmiasto (17,6%) i Łódź (14,2%), ale gminami miejskimi o najwyższym wskaźniku w kraju były Podkowa Leśna (33,4%) i Sopot (23,9%), a wśród gmin wiejskich – podwarszawskie Michałowice (23,0%).

Wiedzę o rozwoju wykształcenia ludności Warszawy warto uzupełnić podstawową informacją o liczbie szkół i uczniów w ujęciu przekrojowym (tab. VII.10). Pod koniec pierwszej dekady XX w. pod wielką liczbą szkół podstawowych kryje się niezwykle skromna liczba uczniów tych szkół, które w większości były szkołami 2–3-klasowymi, mieszczącymi się w wynajmowanych pomieszczeniach. Dopiero po uzyskaniu niepodległości i wprowadzeniu obowiązku szkolnego liczba dzieci w szkołach podstawowych podwoiła się i szybko wzrastała w następnych latach.

Tabela VII.10. Szkolnictwo w Warszawie, 1910/11–1998/99

Table VII.10. Educational system in Warsaw, 1910/11–1998/99

Rok szkolny School year	Szkoly podstawowe Primary schools		Szkoly zawodowe Vocational schools		Licea ogólnokształcące Secondary grammar schools		Szkoly wyższe Postsecondary	
	liczba number	uczniowie w tys. pupils in thous.	liczba number	uczniowie w tys. students in thous.	liczba number	uczniowie w tys. students in thous.	liczba number	studenci w tys. students in thous.
1910/11	387	28,7	43	3,5	105	26,0	2	3,2
1920/21	182	59,1	51 ¹	2,2 ¹	106	36,0	6	11,5
1930/31	233	96,2	53	11,3	105	29,4	8	18,7
1937/38	310	133,1	118	15,1	100	29,6	9	20,9
1946/47	135	60,3	212	28,5	45	15,9	9	18,4
1950/51	151	60,6	117 ²	27,7 ²	36	12,8	15	25,8
1960/61	284	155,9	215	58,3	69	28,0	14	44,4
1970/71	265	155,8	368	116,1	66	35,3	12	63,2
1980/81	243	127,3	429	96,7	64	21,5	13	75,0
1990/91	302	181,0	366	85,2	88	35,5	15	68,9
1998/99	352	143,4	332	65,3	203	62,2	53	211,7

¹ 1921/22.

² 1954/55.

Źródło: RSW 1921 i 1922, 1930, 1956, 2000; Warszawa w liczbach 1939, 1949; *130 lat statystyki Warszawy 1864–1994*, s. 110–111.

Nauka w szkołach podstawowych była bezpłatna. Stabilna natomiast była liczba uczniów szkół średnich, w których nauka, podobnie jak w szkołach wyższych, była płatna, przy czym studenci mieli większe możliwości zarobkowania. Po II wojnie światowej, w 1950 r., obowiązek szkolny wypełniało w Warszawie 92% dzieci w wieku 7–13 lat, a dziesięć lat później 98% objętych tym obowiązkiem. Szczególnie szybko wzrastała liczba uczniów szkół zawodowych, która w okresie 1954/55–1970/71 wzrosła czterokrotnie. Mniejszą popularnością cieszyły się średnie szkoły ogólnokształcące. Szybko przybywało słuchaczy na studiach wyższych, szczególnie po wprowadzeniu studiów zaocznych na uniwersytecie. Gwałtowny rozwój szkół średnich i wyższych nastąpił po wprowadzeniu ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 1991, nr 95, poz. 425), która umożliwiła powstawanie szkolnictwa niepublicznego wszystkich stopni. W roku 1998/99, ostatnim przed kolejną reformą edukacji, w Warszawie były 62 niepubliczne szkoły podstawowe (w tym 7 szkół organizacji wyznaniowych) z 7,2 tys. uczniów i 77 niepublicznych szkół średnich ogólnokształcących (w tym 6 szkół organizacji wyznaniowych) z 7,7 tys. uczniów oraz 40 niepublicznych szkół wyższych. Z 211,7 tys. studentów szkół wyższych w trybie studiów dziennych uczyło się 93,2 tys. osób, czyli 44% ogółu studentów, w trybie zaocznym 45%, wieczorowym 8% i 3% w trybie eksternistycznym.

VIII. ŹRÓDŁA UTRZYMANIA LUDNOŚCI

Jedną z podstawowych cech charakteryzujących każdą społeczność jest jej aktywność zawodowa, sposób zarobkowania i uprawiane zawody. Informacje te są zbierane w każdym spisie ludności, ale nie zawsze stosowane klasyfikacje są bezpośrednio w pełni porównywalne w czasie (Gawryszewski, 2005, aneks E). Szczególnie dotyczy to klasyfikacji przyjętej w rosyjskim spisie z 1897 r., którą wykorzystano tutaj z zachowaniem oryginału bez możliwości pokazania rodzajów zatrudnienia według cyrkulów. W wyborze źródeł z następnych spisów kierowano się chęcią pokazania różnicowań między dzielnicami, grupując szczegółowe klasyfikacje w kategorii działalności stosowane współcześnie.

Materiały spisowe klasyfikują czynnych zawodowo według rodzajów działalności. Ze względu na różny stopień szczegółowości tej klasyfikacji w zależności od daty spisu zdecydowano się, w podziale na dzielnice, zagregować dane dla wszystkich spisów w trzy sektory ekonomiczne: rolniczy – I, przemysłowy – II i usługowy – III (z podziałem na usługi rynkowe i nierynkowe). Podział na trzy sektory minimalizuje możliwość błędnego zaliczenia rodzaju działalności do niewłaściwego sektora, szczególnie przy danych z początków pierwszej połowy XX w. W agregacji posłużono się Polską Klasyfikacją Działalności 2007 przypisującą do poszczególnych sektorów gospodarki sekcje działalności (wymienione w nawiasie):

- sektor I – rolniczy (A. Rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo; B. Rybactwo),
- sektor II – przemysłowy (C. Górnictwo; D. Przetwórstwo przemysłowe; E. Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, wodę; F. Budownictwo),
- sektor III – usługi rynkowe (G. Handel i naprawy; H. Hotele i restauracje; I. Transport, gospodarka magazynowa i łączność; J. Pośrednictwo finansowe; K. Obsługa nieruchomości i firm; nauka; O. Pozostała działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna; P. Gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników)
- sektor III – usługi nierynkowe (L. Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zdrowotne; M. Edukacja; N. Ochrona zdrowia i opieka społeczna).

Autor zdaje sobie sprawę, że przeliczenia te nie są doskonałe, ale uznał je za wystarczające do porównań retrospektywnych Warszawy według dzielnic. Jedyne dane spisowe z 1897 r. pozostawiono w układzie oryginalnym, w wartościach bezwzględnych, pokazującym specyfikę klasyfikacji sprzed ponad 100 lat (tab. VIII.1).

Oprócz rodzaju działalności przedmiotem analizy były również główne źródła utrzymania ludności z podziałem na utrzymujących się: (1) z rolnictwa (w tym pracujących); (2) spoza rolnictwa (w tym pracujących); (3) ze źródeł niezarobkowych (w tym z własnego źródła) i (4) z dochodów z własności. Do niezarobkowych źródeł zaliczane są różnego rodzaju emerytury, renty i zasiłki oraz inne w postaci alimentów, stypendiów, świadczeń przedemerytalnych, pomocy z zagranicy, życie ze sprzedaży nieruchomości, środków trwałych, przebywanie w więzieniu lub areszcie powyżej 12 miesięcy. Główne źródła utrzymania ludności są szerszą kategorią pojęciową (obejmują całą ludność) niż ludność aktywna zawodowo, która obejmuje wszystkie osoby uznane za pracujące lub bezrobotne.

Tabela VIII.1. Ludność Warszawy czynna zawodowo według rodzaju zatrudnienia i narodowości, 9 II 1897 r.

Table VIII.1. Warsaw economically active population by kind of employment and by nationality, 9 Feb. 1897

Rodzaj zatrudnienia (wg klasyfikacji spisu 1897 r.) Kind of employment (according to classification from the Census of 1897)	Ogółem / Total		Narodowość: / Nationality:				
	1882	1897	polska Polish	rosyj- ska Russian	żydo- wska Jewish	nie- miecka German	inna other
M. Warszawa	179 332	317 358	194 088	45 423	66 759	5 729	5 359
Władze administracyjne	5 628	6 519	3 686	2 608	98	71	56
Adwokaci, rejenci, dependenci	448	597	548	28	19	–	2
Władze wojskowe i szeregowcy	3 740	37 315	782	31 535	1 139	403	3 456
Duchowieństwo i niższa służba	714	1 092	523	109	444	10	6
Zajęcia pedagogiczne	3 257	4 541	2 247	871	854	249	320
Nauka, sztuka, literatura, prasa	1 433	2 092	1 666	150	122	87	67
Opieka sanitarna: lekarze, dentyści i niższa służba w szpitalach	2 308	4 169	3 235	468	387	46	33
Usługi osobiste:	57 507	77 904	61 667	2 034	12 613	1 384	206
oficjaliści prywatni	3 358	6 817
służba domowa	38 738	50 182
wyrobnicy	15 411	20 905
Kapitaliści, właściciele nieruchomości, emeryci, ...	12 561	18 165	13 910	1 535	2 143	470	107
kapitaliści, właściciele ...	6 478	8 855

Rodzaj zatrudnienia (wg klasyfikacji spisu 1897 r.) Kind of employment (according to classification from the Census of 1897)	Ogółem / Total		Narodowość: / Nationality:				
	1882	1897	polska Polish	rosyj- ska Russian	żydo- wska Jewish	nie- miecka German	inna other
emeryci	2 940	4 095
żyjący ze środków rodziny	3 143	5 215
Na koszt skarbu państwa i dobroczynności publicznej i prywatnej	2 433	7 511	5 394	1 288	572	188	69
Więźniowie	1 371	1 703	1 207	107	328	35	26
Ogrodnictwo, sadownictwo, itp.	593	1 466	1 271	63	84	31	17
Przemysł	56 321	96 461	68 590	1 553	23 755	1 946	617
Koleje, komunikacja wodna, pocztą, telegraf, telefon	3 617	6 898	5 312	1 364	106	93	23
Przemysł przewozowy i inne środki komunikacyjne	2 407	6 244	4 446	63	1 652	82	1
Banki, lombardy, ubezpieczenia	445	908	754	42	95	16	1
Pośrednictwo handlowe	1 983	2 018	793	106	1 071	34	14
Handel	12 722	25 670	9 763	1 007	14 377	354	169
Handel domokrażny i uliczny	1 860	4 603	430	42	4 041	14	76
Hotele, restauracje, szynki	2 988	4 140	2 620	103	1 298	84	35
Kapiele, pralnie, fryzjerzy	2 018	3 507	3 077	67	310	47	6
Prostytucja	618	495	335	27	121	9	3
Nieokreślone zajęcia	2 360	3 340	1 832	253	1 130	76	49

Źródło: Konczyński, 1913, tab. VII i VIII.

Na przełomie XIX i XX wieku głównym pracodawcą w Warszawie był przemysł, dający zatrudnienie blisko 1/3 ludności czynnej zawodowo (30,4%). W równym stopniu pracowała w nim ludność polska (35,3% czynnej zawodowo ludności polskiej), żydowska (35,6% czynnej zawodowo ludności żydowskiej) i niemiecka (34,0%). Drugą pozycję pod względem zatrudnienia zajmowały usługi osobiste (24,5% czynnej zawodowo ludności Warszawy), które dzisiaj zaliczonoby do usług rynkowych, a wśród nich przede wszystkim służba domowa (15,8%) i wyrobnicy (6,6%) oraz w najmniejszym stopniu oficjaliści prywatni (2,1%), tacy jak buchalterzy, rachmistrze, prywatni sekretarze. Udział usług osobistych w porównaniu z 1882 r. znacznie zmalał, co mogło świadczyć o przejściu części osób z tej grupy do zajęć w nowo powstających gałęziach gospodarki. Nie licząc władz wojskowych i szeregowców, trzecim co do liczebności zajęciem był handel hurtowy i towarowy, w którym wraz z handlem domokrażnym i ulicznym pracowało 9,6% ludności czynnej zawodowo. Handlem trudniło się 27,6% czynnej zawodowo ludności żydowskiej, 5,2% polskiej, 6,4% niemieckiej i 2,3% rosyjskiej. Dość pokaźna była liczba kapitalistów, właścicieli nieruchomości, emerytów i żyjących ze środków od rodziny, przy czym w latach 1882–1897 udział każdej z wymienionych grup

w ogólnej liczbie czynnych zawodowo uległ zmniejszeniu. Natomiast zwiększyła się liczba i udział ludności żyjącej na koszt skarbu państwa i dobroczynności (2,4% czynnych zawodowo). Prawie podwoiła się liczba pracujących w komunikacji, ale jej udział wśród czynnych zawodowo wzrósł tylko nieznacznie. W znacznie większym stopniu wzrosło zatrudnienie w przemyśle środków komunikacji do 2,2% ogółu czynnych zawodowo. Jednak pod względem dynamiki wzrostu żaden z działów gospodarki nie mógł się równać z 10-krotnym wzrostem liczby wojska z 3,7 do 37,3 tys., który był spowodowany wzrostem zagrożenia ze strony rosnącej potęgi Rzeszy Niemieckiej i kryzysową sytuacją na Bałkanach. W sumie, nie licząc wojska, w Warszawie w 1897 r. przeważała ludność czynna zawodowo w sektorze usług, z dominacją usług rynkowych.

Odzyskanie niepodległości w listopadzie 1918 r. oraz rozwój instytucji stołecznych i metropolitalnych zmieniły w sposób zasadniczy strukturę zawodową ludności (tab. VIII.2). W porównaniu z 1897 r., bez rolnictwa, najsilniej wzrosła liczba zatrudnionych w dziale służby publicznej i wolnych zawodów (z 19 010 do 49 927 osób), nieco niższą dynamikę odnotowano w zatrudnieniu w dziale komunikacja i łączność (z 13 142 do 31 963 osób), handlu i ubezpieczeniach (z 37 339 do 78 586 osób) i przemyśle (z 96 461 do 128 844 osób). Natomiast zdecydowanie spadła liczba zatrudnionych w dziale służba domowa (z 81 411 do 39 171 osób).

Tabela VIII.2. Ludność Warszawy czynna zawodowo według działów gospodarki i wyznania, 30 IX 1921 r.

Table VIII.2. Warsaw economically active population by economic sectors and by denomination, 30 Sept. 1921

Działy i gałęzie gospodarki Economic sectors and branches	Czynni zawodowo według wyznania Active population by denomination				
	ogółem total	rzymsko- katolickie Roman Catholic	mojże- szowe Jewish	ewange- lickie Protestant	prawo- sławne Orthodox
Ogółem	413 283	284 246	113 022	9 432	3 598
A. Rolnictwo, leśnictwo, ogrodnictwo	4 084	3 734	159	130	39
B. Górnictwo i przemysł	128 844	83 849	41 178	2 722	545
górnictwo, kamieniołomy	280	241	21	11	3
hutnictwo i przemysł metalowy	12 787	10 375	1 959	340	59
przemysł maszynowy i elektrotechniczny	7 396	6 582	457	281	35
obróbka metali szlach., wyrób zegarków	2 684	1 084	1 507	55	10
przemysł chemiczny	2 904	1 962	765	133	16
przemysł mineralny	1 227	949	241	28	1
przemysł drzewny	7 080	4 554	2 372	123	19
przemysł papierniczy	1 411	601	780	21	4
przemysł włókienniczy	6 510	3 268	2 983	195	22
przemysł skórzany	4 115	2 093	1 825	156	17

Działy i gałęzie gospodarki Economic sectors and branches	Czynni zawodowo według wyznania Active population by denomination				
	ogółem total	rzymsko- katolickie Roman Catholic	mojże- szowe Jewish	ewange- lickie Protestant	prawo- sławne Orthodox
przemysł odzieżowy i galanteryjny	47 239	25 599	20 907	442	151
przemysł spożywczy	12 015	7 527	3 993	395	50
przemysł poligraficzny	5 676	4 363	1 131	93	51
budownictwo	9 265	7 987	1 002	186	62
gaz, woda i elektryczność	2 432	2 276	12	126	10
przemysł bez podania gałęzi	5 823	5 716	1 223	137	35
C. Handel i ubezpieczenia	78 576	36 316	40 003	1 470	330
handel towarowy	53 835	17 942	34 495	869	213
spółdzielnie, związki i hurtownie spółdz.	1 664	1 479	86	67	4
hotele, wynajem mieszkań, jadłodajnie	13 893	11 597	2 000	187	83
handel pieniężny	4 887	3 978	598	240	14
ubezpieczenia	905	723	115	50	5
pośrednictwo różnego rodzaju	3 402	597	2 709	57	11
D. Komunikacja i łączność	31 963	26 617	4 180	750	282
poczta, telegraf, telefon	4 071	3 805	15	166	64
koleje żelazne, kolejki, tramwaje	19 330	18 497	142	449	179
inne rodzaje komunikacji i transportu	3 617	2 673	865	51	21
prace pomocnicze przy komunikacji	4 945	1 642	3 158	84	18
E. Służba publiczna, wolne zawody, ...	49 927	40 247	6 326	1 834	676
adm. państwowa i samorządowa, sądownictwo	22 800	20 984	507	905	183
służba zdrowia	7 301	5 366	1 547	209	60
organizacje i instytucje społeczne	4 330	3 330	497	143	256
Kościół	1 044	608	367	34	19
szkolnictwo i wychowanie	10 720	7 056	2 841	423	83
nauka, literatura i sztuka	1 161	893	162	46	21
teatr, muzyka, widowiska, sport	2 571	2 010	405	74	54
F. Armia, marynarka, lotnictwo	11 162	10 416	214	338	110
G. Służba domowa i inne usługi	39 171	30 321	7 850	480	377
służba domowa	33 166	25 849	6 471	385	346
inne usługi osobiste	6 005	4 472	1 379	95	31
H. Bezrobotni i inne osoby	49 250	36 701	9 591	1 329	1 058
bezrobotni i przebywający w więzieniach	24 931	19 840	3 530	451	664
utrzymujący się bez pracy	24 319	16 861	6 61	878	394
N. Bez bliższego określenia	20 296	16 045	3 521	379	181

Źródło: GUS, 1926, tab. XX.

Najwięcej zatrudnionych było w przemyśle. Według statystyki, obejmującej zakłady zatrudniające powyżej 5 robotników, w Warszawie w 1922 r. było 2036 zakładów przemysłowych zatrudniających 60 596 robotników (RSW, 1921 i 1922, tab. 198). Drobnych zakładów, zatrudniających od 6 do 15 robotników, było 1334 z 9363 robotnikami. Zakładów średnich, liczących od 16 do 100 robotników, było 598 z 21 491 pracownikami. Natomiast zakładów wielkich, jak je wówczas nazywano, z ponad 100 robotnikami było 104 i pracowało w nich 29 742 robotników. Doliczając nawet personel administracyjno-techniczny dużych zakładów pozostałe kilkadziesiąt tysięcy czynnych zawodowo w przemyśle (różnica między 128,8 i 61,0 tys.) pracowało w niewielkich zakładach rzemieślniczych. Gałęzią o największej liczbie zatrudnionych był przemysł odzieżowy i galanteryjny. Zarejestrowanych zakładów przemysłowych w tej gałęzi było 241 (169 małych, 59 średnich i 13 wielkich) i pracowało w nich 6151 osób (1346 w małych, 1976 w średnich i 2829 w wielkich). Oznacza to, że pozostałe 40 tys. osób pracowało bądź samodzielnie, bądź w zakładach 2–5-osobowych. Bielizniarstwo, krawiectwo, modniarstwo, kuśnierstwo, rękawicznictwo, krawaciarstwo, gorseciarstwo, wyrób obuwia, zabawek i sprzętu sportowego oraz drobnych wyrobów galanteryjnych, takich jak grzebienie, sztuczne kwiaty, ozdoby z piór czy wyroby z celulozoidu, nie wymagało większych nakładów na maszyny i narzędzia, dlatego była to najbardziej rozpowszechniona, podstawowa dziedzina produkcji prawie w wszystkich dzielnicach miasta i dla każdej grupy wyznaniowej. Drugi pod względem liczby pracujących – przemysł metalowy zatrudniał 4-krotnie mniej pracowników niż odzieżowy. Większość jego produkcji wymagała fabrycznej organizacji, niedającej się zastąpić zakładem rzemieślniczym, toteż 90% czynnych zawodowo w przemyśle metalowym pracowało w zakładach przemysłowych zatrudniających powyżej 5 robotników, z tego 2/3 w dużych fabrykach (głównie na Pradze, w okręgu Towarowym, Grzybowskim i Ochoty). W przemyśle spożywczym, trzecim z kolei pod względem liczby pracujących, było zatrudnionych 12 tys. osób, z tego 8,5 tys. w 300 zakładach przemysłowych, w znacznej części ulokowanych na Lesznie, Muranowie, Mirowie i Powązkach, a reszta pracowała w rozproszonych małych rzemieślniczych piekarniach, ciastkarniach, wędliniarniach, itp.

Z przemysłem było związane 31,2% czynnej zawodowo ludności Warszawy, zaś w drugim, pod względem liczby zatrudnionych, dziale gospodarki – handlu i ubezpieczeniach, pracowało 19,0% ludności aktywnej zawodowo. Podstawową gałęzią tego działu był handel towarowy, w którym pracowało 30,5% czynnej zawodowo ludności żydowskiej i tylko 6,3% czynnej zawodowo ludności wyznania rzymskokatolickiego. O ile w tym dziale dominowała ludność żydowska, o tyle w pozostałych działach jej udział był kilka-kilkunastokrotnie mniejszy niż ludności polskiej, szczególnie na poczcie i w telekomunikacji (15 Żydów na 4071 zatrudnionych), na kolei i w tramwajach (142 wśród 19 330), czy w administracji państwowej, samorządowej, sądownictwie i adwokaturze (507 Żydów na 22 800).

Strukturę zawodową ludności Warszawy według sektorów gospodarki i dzielnic w 1921 r. przedstawia tabela VIII.3. W zdecydowanej większości dzielnic, od Śródmieścia Centrum po Marymont, przeważała ludność pracująca w sektorze usługowym. Jedynie na Przedmieściu Zachodnim (okręg Koło, Wola, Ochota) zdecydowanie, a na Przedmieściu Południowym (Mokotów, Grochów, Sielce, Czernia-

ków) dość wyraźnie przeważała ludność zatrudniona w przemyśle, na Powązkach z kolei była niewielka przewaga zatrudnionych w usługach nad pracującymi w przemyśle. Najsilniej rozwinięte funkcje usługowe miały obie dzielnice śródmiejskie.

Tabela VIII.3. Ludność Warszawy czynna zawodowo według sektorów gospodarki i dzielnic, 1897, 1921¹

Table VIII.3. Warsaw economically active population by economic sectors and districts, 1897, 1921

Obwody spisowe (dzielnice) Statistical areas (districts)	Czynni zawodowo / Active population					
	ogółem ¹ total	w sektorze I in sector I	w sektorze II in sector II	w sektorze III / in sector III		
				razem total	w usługach: in services sector:	
					rynko- wych market	nierynko- wych non-mar- ket
% ogółu zawodowo czynnych / % of the active population						
POLSKA 1921 ¹	13 598,6	75,5	9,3	10,0	7,4	2,6
Miasta	2 669,5	13,2	30,0	37,4	27,6	9,8
Wieś	10 929,1	90,7	4,2	3,4	2,5	0,9
M.st. Warszawa 1897 ²	317 358	0,5	30,4	47,9	42,1	5,8
M.st. Warszawa 1921 ³	413 283	1,0	31,2	51,0	36,2	14,8
1. Śródmieście Centrum	88 985	0,5	24,3	60,6	41,8	18,8
2. Stare Miasto	19 237	0,3	35,2	47,4	34,8	12,5
3. Nalewki (Muranów)	18 587	0,1	34,2	57,7	52,8	4,9
4. Powązki	59 544	0,3	41,4	43,0	35,0	8,0
5. Wola	62 650	0,3	36,0	48,1	36,5	11,5
6. Śródmieście Południe	79 731	0,7	21,5	59,6	35,2	24,4
7. Stara Praga	33 528	0,4	33,7	48,0	35,0	13,0
8. Marymont i Peryferie Północno-Wschodnie	16 083	2,4	27,9	41,4	29,2	12,2
9. Peryferie Zachodnie	16 347	5,7	44,9	29,0	21,9	7,0
10. Peryferie Południowe	18 591	6,3	35,2	33,8	22,6	11,2

¹ Bez ziem nieobjętych spisem 1921 r.;

² W podziale na sektory pominięto: wojsko (37,3 tys.), osoby żyjące z kapitału, nieruchomości i środków od rodziny (18,2 tys.) oraz skarbu państwa i dobroczynności (7,5 tys.), więźniów (1,7 tys.), osoby zajęć nieoznaczonych (1,5 tys.) oraz osoby, które nie podały swego zajęcia (1,8 tys.).

³ W podziale na sektory pominięto bezrobotnych (49 250 osób) i osoby bez bliższego określenia gałęzi gospodarki i zawodu (20 296).

Źródło: Dziewulski, 1913, tabl. 29; RSW, 1925, tab. 22 i obliczenia własne.

Wykorzystując szczegółową strukturę zatrudnienia można bliżej scharakteryzować główne zajęcia ludności według dzielnic. Największym pracodawcą w dzielnicy Śródmieście Centrum był przemysł, zatrudniający 24,3% czynnej zawodowo

ludności dzielnicy oraz handel i ubezpieczenia (23,5%). Znacznie mniejszy był udział zatrudnionych w służbie publicznej i wolnych zawodach (16,2%) oraz w służbie domowej (13,4%). Podobna była struktura zawodowa ludności Starego Miasta, przy czym udział pracujących w przemyśle był jeszcze wyższy (35,2%), natomiast w handlu i ubezpieczeniach (20,7%), służbie publicznej i wolnych zawodach (10,4%) oraz w służbie domowej (7,4%) znacząco niższy niż w Śródmieściu Centrum. Dzielnica Muranowska (Nalewki) była jedyną dzielnicą Warszawy, gdzie udział handlu i ubezpieczenia (35,2% czynnych zawodowo), ale przede wszystkim handel towarowy (31,3%), stanowił główne miejsce zatrudnienia. Niewiele niższy był udział zatrudnionych w dziale przemysłu (34,2%), głównie w przemyśle odzieżowym i galanterijnym (18,1% czynnej zawodowo ludności dzielnicy) oraz włókienniczym (3,4%) i skórzanym (2,5%). Drugą cechą wyróżniającą Nalewki spośród pozostałych dzielnic Warszawy był najniższy udział ludności pracującej w działach służba publiczna i wolne zawody (4,5% czynnej zawodowo ludności dzielnicy) oraz komunikacja i łączność (2,3%). Dzielnicę Powązki charakteryzował bardzo wysoki udział zatrudnionych w przemyśle (41,4%) i ponad dwukrotnie niższy udział pracujących w handlu towarowym (17,8%), a trzecie miejsce zajmowali pracujący w dziale służba domowa (7,3%); udział pracujących w komunikacji i łączności (5,3%) należał do najniższych w Warszawie, ale był wyższy niż na Nalewkach. Jeszcze wyższy był udział pracujących w przemyśle (44,9% czynnych zawodowo) na peryferii zachodniej (Koło, Wola Ochota), która wyróżniała się tym, że w hierarchii gałęzi przemysłu tuż po przemyśle odzieżowym (6,8%) występował, nie jak we wszystkich dzielnicach, przemysł metalowy (6,0%), lecz maszynowy i elektrotechniczny (6,5% czynnych zawodowo). Dzielnicę Marymont i peryferie północno-wschodnie (Golędzinów, Targówek, Bródno) oraz Starą Pragę wyróżniał od pozostałych dzielnic wysoki udział pracujących w komunikacji i łączności, wynoszący w pierwszej z wymienionych dzielnic 20,0%, a w drugiej 15,8% czynnej zawodowo ludności. W obu dzielnicach dominowali jednak pracujący w przemyśle, tylko niewielka część pracowała w handlu i ubezpieczeniach (odpowiednio: 6,4% i 13,9%) i znikoma jako służba domowa (odpowiednio: 2,8% i 5,2%). Natomiast peryferie południowe (Mokotów, Grochów, Sielce, Czerniaków), poza dominującym zatrudnieniem w przemyśle (35,2%), miały bardzo równomiernie rozłożone zatrudnienie w pozostałych działach: w handlu i ubezpieczeniach – 9,6%, w służbie publicznej i wolnych zawodach – 8,9%, w komunikacji i łączności – 8,6%, w rolnictwie – 6,3% i w służbie domowej – 4,4% czynnych zawodowo.

Przedstawiona wyżej struktura działowa i gałęziowa zatrudnienia ilustruje strukturę ludności czynnej zawodowo, natomiast analiza głównych źródeł utrzymania pokazuje, z czego utrzymuje się ludność ogółem, zarówno pracująca jak i niepracująca. Głównym źródłem utrzymania ludności Warszawy były zajęcia pozarolnicze (tab. VIII.4). Jednak w 1921 r., w porównaniu z 1897 r., udział ludności żyjącej z zajęć pozarolniczych, a także udział pracujących poza rolnictwem, spadł o kilka procent, natomiast wzrósł udział ludności o nieustalonym źródle utrzymania. W 1921 r. w Warszawie z zajęć pozarolniczych utrzymywało się 86,2% ludności, w tym 38,5% stanowiła ludność pracująca i 47,7% ludność przez nich utrzymywana. Na 4,5% ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł składała się ludność pobierająca zaopatrzenie emerytalne i inwalidzkie, oso-

by utrzymujące się z posiadanego kapitału, tj. rentierzy, kapitaliści itd., ale bez właścicieli domów, wykazywanych w dziale handel i ubezpieczenia (wynajem mieszkań), osoby utrzymujące się z dobroczynności publicznej, np. żebracy i osoby otrzymujące świadczenia opieki społecznej. Wyższą od średniej aktywność zawodową (udziałem pracujących) wykazywała ludność Śródmieścia, zdecydowanie górując nad ludnością np. Starej Pragi, która tylko nieznacznie wyprzedzała aktywnością pozarolniczą nowo przyłączone przedmieścia, a jeśli dodać aktywność rolniczą na tych obszarach, to prawie dorównywały one Starej Pradze ogólną aktywnością zawodową. Dość niski udział ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych był jednak zróżnicowany i np. prawie dwukrotnie niższy był na Nalewkach niż w Śródmieściu Południe, gdzie mieszkało więcej ludności posiadającej emerytury lub żyjącej z kapitału.

Tabela VIII.4. Ludność według głównego źródła utrzymania, 1897, 1921

Table VIII.4. Population by main source of income, 1897, 1921

Obwody spisowe (dzielnice) Statistical areas (districts)	Ludność ogółem w tys. Popu- lation in thous.	Ludność utrzymująca się (% ludności ogółem) Population deriving its income from					
		z rolnictwa agriculture		spoza rolnictwa outside agriculture		nie- zarobko- wych źródeł non-earn- ing sources	nie- usta- lono un- known
		razem total	w tym pracu- jąca of whom working popula- tion	z zarob- kowych źródeł earning sources	w tym pracu- jąca of whom working popula- tion		
POLSKA 1921 ¹	25 376,2	66,4	40,5	28,3	13,1	1,9	3,3
Miasta	6 344,9	9,1	5,5	75,7	36,6	5,2	10,0
Wieś	19 031,3	85,5	52,1	12,5	5,3	0,9	1,1
M.st. Warszawa 1897 ²	643,4	0,6	0,2	90,9	38,5	7,5	1,0
M.st. Warszawa 1921	936,7	0,9	0,4	86,2	36,3	4,5	8,4
1. Śródmieście Centrum	180,3	0,5	0,3	87,9	41,9	4,5	7,0
2. Stare Miasto	43,8	0,4	0,1	87,2	36,3	4,7	7,7
3. Nalewki (Muranów)	51,0	0,1	0,0	93,7	33,5	3,4	2,7
4. Powązki	150,0	0,2	0,1	88,5	33,5	4,0	7,3
5. Wola	148,2	0,3	0,1	88,0	35,6	3,9	7,9
6. Śródmieście Południe	149,3	0,9	0,4	84,5	43,3	6,1	8,5
7. Stara Praga	85,2	0,4	0,2	86,4	32,1	4,7	8,5
8. Marymont i Peryferie Północno-Wschodnie	40,1	2,0	1,0	79,2	27,8	3,7	15,1
9. Peryferie Zachodnie	44,0	4,6	2,1	78,1	27,4	3,0	14,4
10. Peryferie Południowe	44,7	5,3	2,6	75,5	28,7	4,8	14,4

¹ Bez ziem nieobjętych spisem 1921 r.² Pominięto 37,3 tys. wojska i 3,0 tys. utrzymywanych osób.

Źródło: Dziewulski, 1913, tab. 29; GUS, 1926, tab. XVIII i obliczenia własne.

Kolejny spis ludności został przeprowadzony w 1931 r., w środku kryzysu gospodarczego lat 1930–1934. Wcześniej gospodarka przechodziła kryzys lat 1924–1925, a dobra koniunktura przemysłowa trwała przez lata 1927–1929, przy czym w 1929 r. wykazywała już tendencję słabnącą. W latach 1922–1931 liczba ludności zawodowo czynnej poza rolnictwem wzrosła w Warszawie o 36%. Najbardziej dynamicznym działem gospodarki był przemysł i rzemiosło – zatrudnienie w nim wzrosło o 78% i w 1931 r. objęło 229 190 osób (tab. VIII.5).

Tabela VIII.5. Ludność Warszawy czynna zawodowo (poza rolnictwem) według działów gospodarki i wyznania, 9 XII 1931 r.

Table VIII.5. Warsaw economically active population (outside agriculture) by economic sectors and denomination, 9 Dec. 1931

Działy i gałęzie gospodarki Economic sectors and branches	Wyznanie / Denomination				
	ogółem total	rzymsko- katolic- kie Roman Catholic	mojże- szowe Jewish	rzymsko- katolic- kie Roman Catholic	mojże- szowe Jewish
	w osobach / in persons			%	
Ogółem	561 948	390 261	151 153	100,0	100,0
B. Ogrodnictwo, rybactwo i leśnictwo	2 200	1 648	279	0,4	0,2
C. Górnictwo i przemysł	229 190	152 038	70 574	39,0	46,7
w tym:					
hutnictwo, przemysł metalowy i maszynowy	44 163	35 994	6 546	9,2	4,3
w tym: zegarmistrzostwo i jubilerstwo	2 164	698	1 430	0,2	0,9
przemysł chemiczny	6 518	4 707	1 452	1,2	1,0
przemysł mineralny	2 203	1668	463	0,4	0,3
przemysł drzewny	12 266	7 992	3 994	2,0	2,6
przemysł papierniczy	6 735	3 097	3 533	0,8	2,3
przemysł włókienniczy	11 396	4 636	6 364	1,2	4,2
w tym: produkcja pończoch i dzianin	6 103	1 743	4 253	0,4	2,8
przemysł skórzaný	5 567	2 144	3 274	0,5	2,2
przemysł odzieżowy	61 424	28 486	32 005	7,3	21,2
w tym: krawiectwo	27 385	13 978	12 982	3,6	8,6
bieliźniarstwo	7 757	3 111	4 511	0,8	3,0
kuśnierstwo	1 792	552	1 161	0,1	0,8
szewstwo	44 783	20 605	23 860	5,3	15,8
kapelusznictwo, czapnictwo, ...	3 538	1 015	2 455	0,3	1,6
przemysł spożywczy	19 081	12 395	5 915	3,2	3,9
przemysł poligraficzny	8 581	6 043	2 298	1,5	1,5
przemysł budowlany	23 732	20 108	2 811	5,2	1,9
elektrownie, gazownie i wodociągi	3 727	3 519	40	0,9	0,0

Działy i gałęzie gospodarki Economic sectors and branches	Wyznanie / Denomination				
	ogółem total	rzymsko- kato- lic- kie Roman Catholic	mojże- szowe Jewish	rzymsko- kato- lic- kie Roman Catholic	mojże- szowe Jewish
		w osobach / in persons			%
D. Handel i ubezpieczenia	106 142	53 384	49 396	13,7	32,7
handel towarowy	64 521	23 155	39 770	5,9	26,3
w tym: handel hurtowy	1 478	650	760	0,2	0,5
handel wędrowny i domokrężny	5 429	830	4 566	0,2	3,0
wynajem pomieszczeń i zakłady gastronomiczne	9 835	7 789	1 720	2,0	1,1
obrot pieniędzy	7 462	5 947	1 082	1,5	0,7
pośrednictwo	4 786	1 469	3 083	0,4	2,0
pozostałe gałęzie działu D	19 538	15 024	3 741	3,8	2,5
E. Komunikacja i transport	36 447	29 988	5 225	7,7	3,5
w tym:					
poczta, telefon, telegraf, radiotelegraf	5 505	5 203	5	1,3	0,0
koleje żelazne, kolejki, tramwaje, autobusy	16 213	15 664	54	4,0	0,0
inne rodzaje komunikacji	13 922	8 399	5 129	2,2	3,4
F. Służba publiczna, kościół, org. społeczne	32 568	28 652	2 173	7,3	1,4
w tym:					
administracja państwowa i sądownictwo	12 709	11 854	167	3,0	0,1
administracja samorządowa	6 401	6 085	83	1,6	0,0
adwokatura, notariat, obrońcy sądowi, ...	2 011	1 218	646	0,3	0,4
policja państwowa, straż gra- niczna, ...	4 474	4 315	24	1,1	0,0
kościół i związki wyznaniowe	2 667	1 892	587	0,4	0,4
H. Szkolnictwo, oświata, kultura	26 199	18 103	6 411	4,6	4,2
I. Lecznictwo i higiena, utrzymanie czystości	25 829	19 012	5 909	4,9	3,9
w tym: lekarze wolnopracujący	1 472	421	976	0,1	0,6
J. Służba domowa	57 862	51 146	4 527	13,1	3,0
K. Utrzymujący się bez pracy zarobkowej	27 227	22 091	3 592	5,7	2,4
N. Osoby o zawodzie nieokreślonym ...	18 284	14 199	3 07	3,6	2,0

Źródło: GUS, 1937, tabl. 34, s. 227-257.

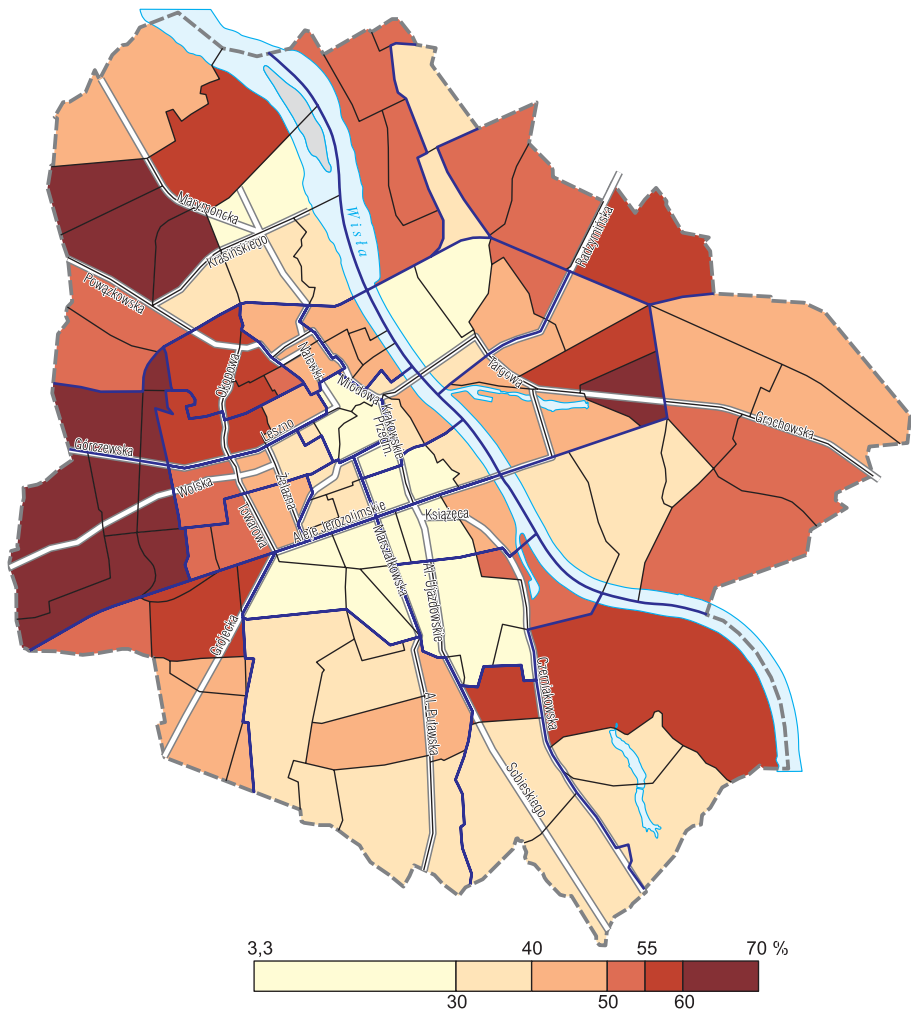
Przemysł, podobnie jak w 1921 r., był podstawowym miejscem pracy w każdej z 12 dzielnic miasta. Cechą charakterystyczną tego zatrudnienia było jego

rozproszenie, gdyż ponad 2/3 (153,2 tys.) pracowało w zakładach przemysłowych VIII kategorii (50,5 tys.) i niewiadomej kategorii (102,6 tys.). Zakłady VIII kategorii obejmowały najdrobniejszy przemysł i mniejsze zakłady rzemieślnicze, a osoby, które nie podały w spisie nazwy firmy, zaliczone do niewiadomej kategorii, faktycznie należałoby zaliczyć do kategorii VIII. Zakłady VI i VII kategorii, zaliczane do drobnego przemysłu względnie większych zakładów rzemieślniczych, zatrudniały zaledwie 14,1 tys. osób, zaś w zakładach wielkiego (I–III kategoria) i średniego (IV i V kategoria) przemysłu pracowały 62,0 tys. osób. Sądząc po liczbie pracujących w średnich i dużych zakładach mieściły się one w dzielnicach Śródmieście Zachód (11,1 tys. pracujących w tych zakładach), Śródmieście Południe (8,4 tys. osób), na Starej Pradze (7,7 tys.), na Przedmieściu Zachodnim i w Śródmieściu Centrum (po 7,4 tys. zatrudnionych) oraz na Powązkach (6,6 tys.), natomiast znacznie mniej było takich zakładów na Przedmieściu Południowym (4,0 tys. zatrudnionych) i Północno-Wschodnim (2,9 tys.), na Starym Mieście (2,0 tys.) oraz Grochowie (1,3 tys.), przy śladowej liczbie zatrudnionych na Muranowie (0,7 tys.). Pod względem liczby pracujących w najmniejszych zakładach przemysłowych i rzemieślniczych (kategoria VIII i niewiadoma) przodowały Powązki (33,5 tys.), Śródmieście Zachód (23,1 tys.), Śródmieście Centrum (20,7 tys.) i Śródmieście Południe (14,5 tys.). Najmniej pracujących w takich zakładach było na Przedmieściu Północno-Wschodnim (5,4 tys.), Marymoncie (4,7 tys.) i Grochowie (1,7 tys.).

W strukturze zatrudnienia ludności Warszawy w 1931 r. dominował przemysł, skupiający 40,8% ludności czynnej zawodowo. Jak wspomniano, był głównym miejscem pracy w każdej z dzielnic, ale w udziale zatrudnionych występowały znaczne różnice. Na Przedmieściu Zachodnim w przemyśle było zatrudnione 60,7% czynnej zawodowo ludności dzielnicy, niewiele niższy był ich udział na Powązkach (51,4%) i Przedmieściu Północno-Wschodnim (51,3%). Najniższy udział zatrudnionych w przemyśle charakteryzował Śródmieście Południe (26,4%) i Śródmieście Centrum (29,3%). W pozostałych dzielnicach pracujący w przemyśle stanowili od 41,7 do 45,5% czynnej zawodowo ludności dzielnicy. Jednak w bardziej szczegółowym podziale przestrzennym, według obwodów statystycznych (ryc. VIII.1), w udziale ludności utrzymującej się (czynni i bierni zawodowo) z przemysłu i rzemiosła występowały bardzo duże różnice: w obwodzie Koła 69,5% mieszkańców utrzymywało się z tego działu, niewiele mniej w obwodzie Moczydła (68,1%), czy ul. Opawskiej (66,4%). Na drugim krańcu skali były Rogatki Jerozolimskie (15,3%) i ul. 11 Listopada (3,3%), gdzie mieściły się koszary 36 Pułku Piechoty Legii Akademickiej, a spisem ludności objęto tylko nieskoszarowane wojsko.

O ile w sześciu dzielnicach śródmiejskich (Śródmieście, Stare Miasto, Muranów, Powązki) w strukturze gałęziowej przemysłu przeważało zatrudnienie w przemyśle odzieżowym, o tyle na Starej Pradze (11,3%), Przedmieściu Zachodnim (17,1%), Grochowie (14,5%) i Przedmieściu Północno-Wschodnim (12,8%) przeważali pracujący w przemyśle metalowym i maszynowym. Największy udział pracujących w przemyśle odzieżowym występował na Muranowie (21,5% czynnych zawodowo ludności dzielnicy), Powązkach (18,9%) i Starym Mieście (16,6%). Natomiast w dwóch dzielnicach podstawową gałęzią przemysłu był nie przemysł odzie-

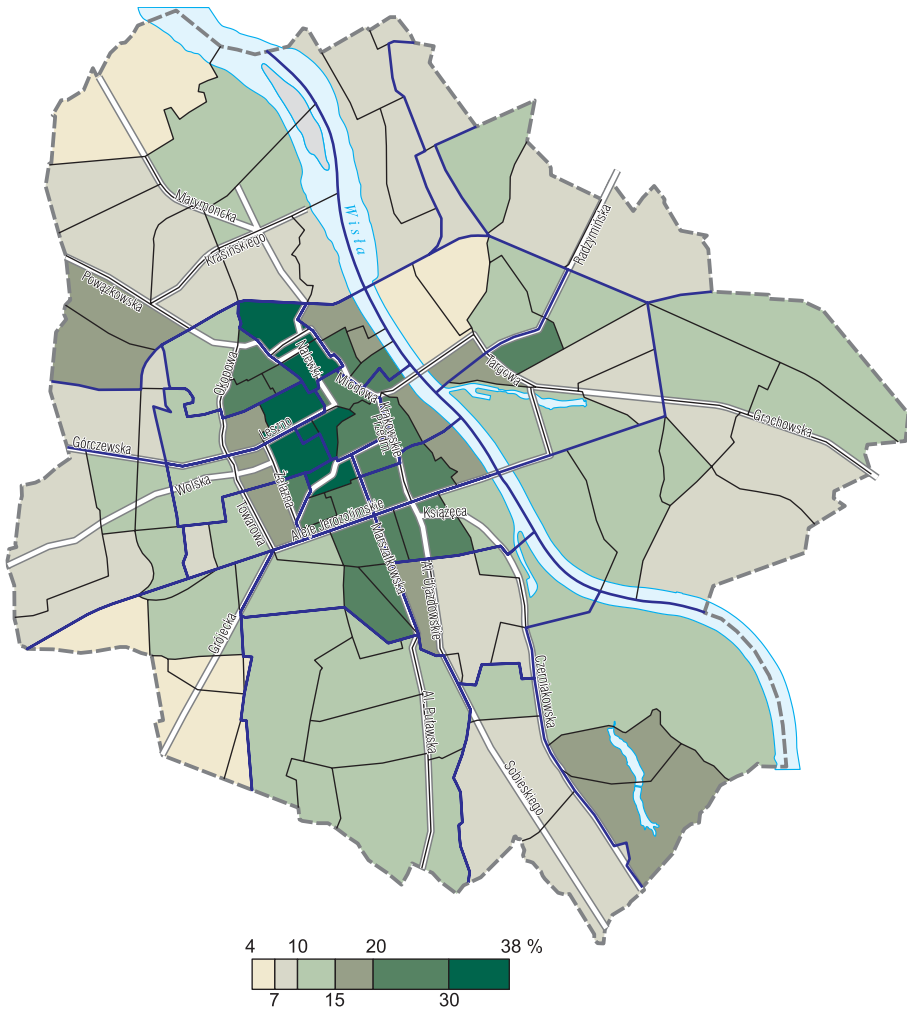
żowy czy metalowo-maszynowy, lecz budownictwo, a mianowicie na Marymoncie (8,6%) i Przedmieściu Południowym (9,0%).

Ryc. VIII.1. Ludność utrzymująca się z przemysłu i rzemiosła, 9 XII 1931 r.
(% ludności obwodu)

Fig. VIII.1. Population deriving its income from industry and craft activity,
9 Dec. 1931 (% of the district population)

Drugim po przemyśle działem gospodarki, w którym pracowało najwięcej osób, był handel i ubezpieczenia (ryc. VIII.2). W porównaniu z 1921 r. liczba pracujących w tym dziale wzrosła o 35%, ale udział pracujących w tym dziale w stosunku do ogółu zawodowo czynnych poza rolnictwem właściwie nie uległ zmianie, gdyż zmniejszył się z 19,0 do 18,9%. Główną gałęzią tego działu był handel

Ryc. VIII.2. Ludność utrzymująca się z handlu i ubezpieczeń, 9 XII 1931 r.
(% ludności obwodu)

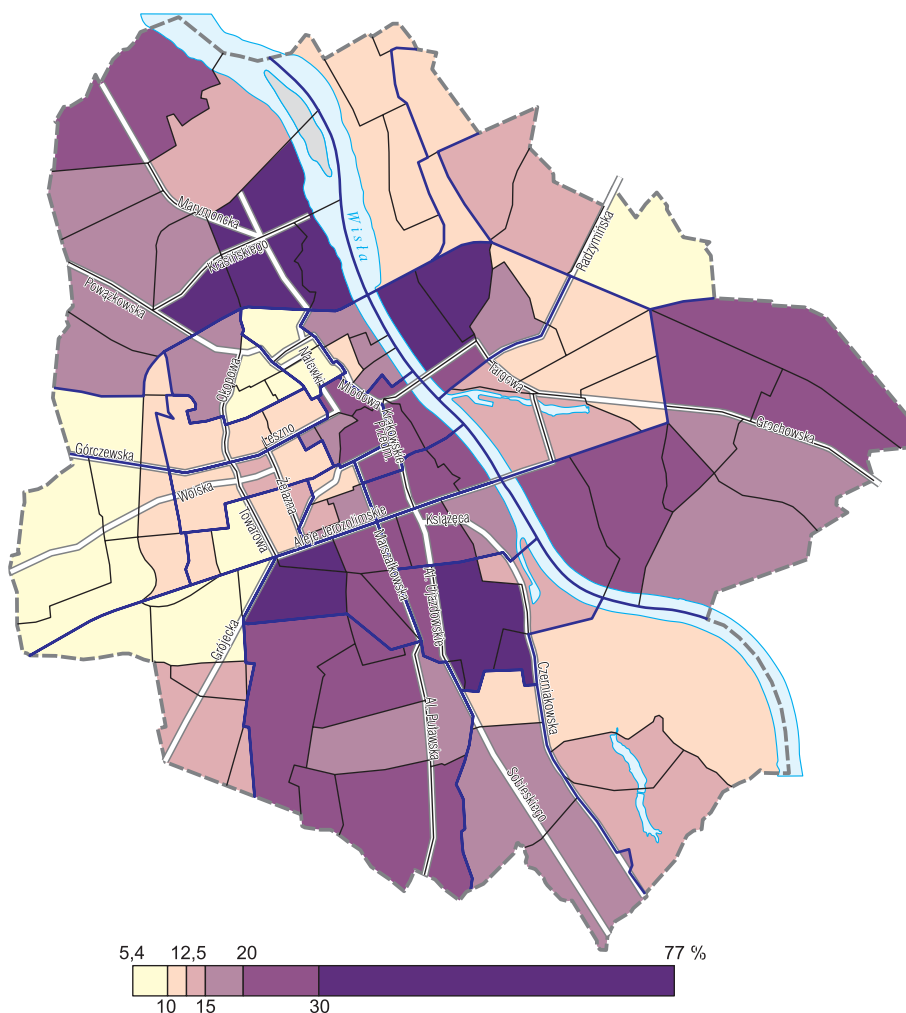
Fig. VIII.2. Population deriving its income from trade and insurance, 9 Dec. 1931
(% of the district population)

towarowy, w którym pracowało 26,3% czynnej zawodowo ludności żydowskiej (26,3% w 1921 r.) i tylko 5,9% ludności rzymskokatolickiej (6,3% w 1921 r.). Największy udział pracujących w handlu towarowym występował na Muranowie (30,1% ludności czynnej zawodowo w dzielnicy), w Śródmieściu Centrum (23,4%) oraz na Starym Mieście (20,5%) i Powązkach (20,9%). Najniższe odsetki pracujących w handlu towarowym charakteryzowały Marymont (4,8%), Grochów i Przedmieście Północno-Wschodnie (po 6,0% czynnych zawodowo). W podziale według obwodów statystycznych najczęściej mieszkańców utrzymywało się (czynni i bier-

ni zawodowo) z handlu i ubezpieczeń w obwodzie pl. Bankowego (37,9% ludności), pl. Grzybowskiego (37,3%) oraz Nalewek Wschodnich (36,0%) i Zachodnich (35,1%), zaś najmniej w obwodzie Bielan (6,6%), Czystego (6,5%), Rakowca (6,0%) i ul. 11 Listopada (4,0%), gdzie przebywało nieskoszarowane wojsko.

Liczba pracujących w komunikacji i transporcie w ciągu 10-letnia wzrosła o 14%, ale nastąpił relatywny spadek udziału pracujących z 7,7 do 6,5%. Największe znaczenie ten dział gospodarki odgrywał w zatrudnieniu mieszkańców Przedmieścia Północno-Wschodniego (Gołędzinów, Targówek, Bródno), gdzie pracujący w tym dziale stanowili 17,7% czynnej zawodowo ludności dzielnicy, i na Starej Pradze (11,7%). Najniższy udział zatrudnionych w komunikacji i transporcie (ryc. VIII.3) był na Muranowie (2,4%) i w Śródmieściu Centrum (4,5%). Transport i komunikacja stanowiły główne źródło utrzymania ludności na Nowym Bródnie i ul. Odrowąża (36,0%), ustępując utrzymującym się z przemysłu (34,6%), a nieco niższe były udziały ludności żyjącej z komunikacji i transportu w obwodzie Czyste (24,5%), Skaryszew i Port Praski (23,0%) i ul. Siedleckiej na Targówku (22,7%). W znikomym stopniu utrzymywali się z tego działu mieszkańcy Nalewek Zachodnich (2,0%) i ul. 11 Listopada (1,1%).

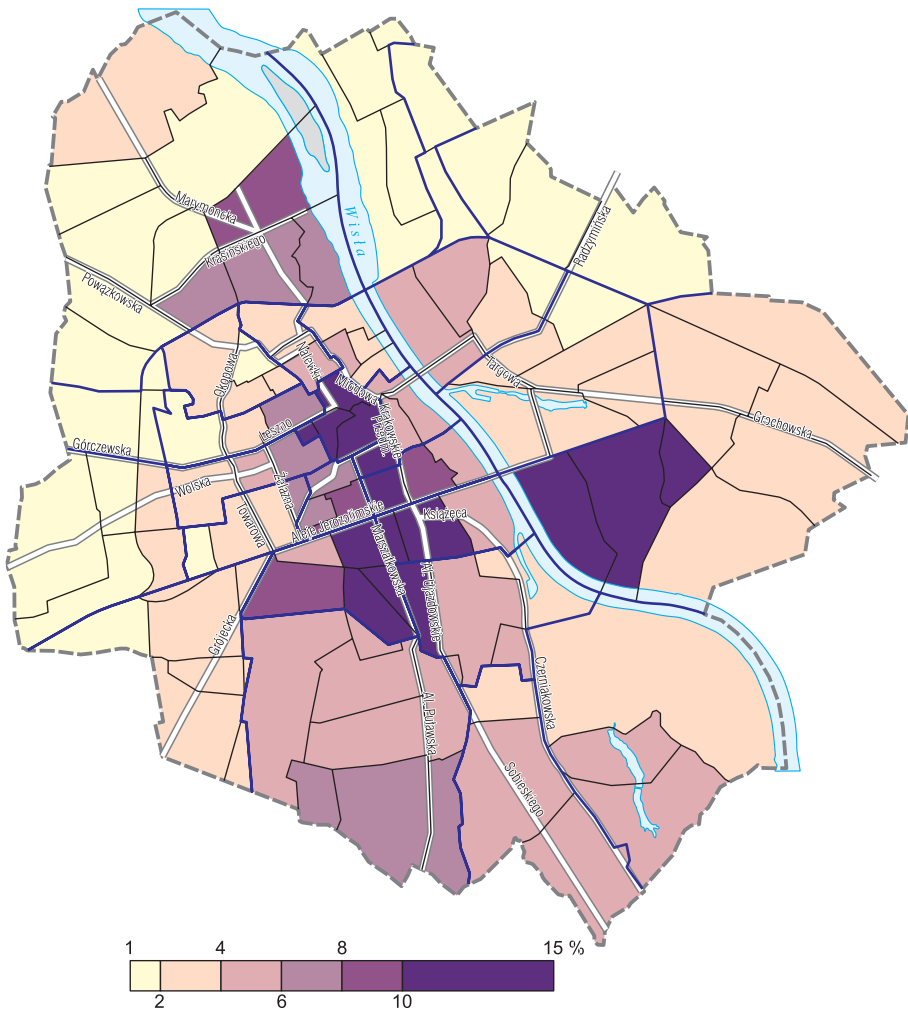
Bezpośrednie porównanie liczby pracujących w dziale służba publiczna w 1921 i 1931 r. nie jest możliwe, gdyż w 1921 r. dział E. Służba publiczna i wolne zawody obejmował zarówno służbę publiczną i wolne zawody, jak i szkolnictwo i służbę zdrowia. W spisie z 1931 r. figurują one jako odrębne działy: F. Służba publiczna, H. Szkolnictwo, oświata, kultura oraz I. Lecznictwo i higiena, utrzymanie czystości. Jeśli przyjmiemy, że te trzy działy łącznie zawierają te same rodzaje działalności co w 1921 r., to wówczas liczba pracujących w tych działach wzrosła z 49,9 do 84,6 tys., czyli o 69%, a udział zatrudnionych z 12,1 do 15,1%. W dwóch dzielnicach Warszawy udział zatrudnionych w służbie publicznej, szkolnictwie i lecznictwie był wyższy niż w handlu, ale niższy niż w przemyśle, a mianowicie w Śródmieściu Południe (23,3%) i na Przedmieściu Południowym (13,5%). Najbardziej upośledzonymi dzielnicami pod względem udziału pracujących w służbie publicznej, szkolnictwie i lecznictwie były Muranów (7,8%) i Przedmieście Zachodnie (8,5%). W ujęciu według obwodów (ryc. VIII.4) bardzo wysoki udział ludności utrzymującej się ze służby publicznej występował w obwodach: ul. 11 Listopada (76,9% z 2685 mieszkańców), Łazienkowskim (54,1% z 4599 mieszkańców), pl. Inwalidów (40,4% z 11 691 mieszkańców), pl. Wilsona (38,7% z 6155 osób), Rogatek Jerozolimskich (33,7% z 3906) i Filtrów (30,4% z 18 944 mieszkańców). W wymienionych obwodach znajdowały się bądź obiekty wojskowe (koszary na ul. 11 Listopada, przy Łazienkach, na Koszykowej i przy Nowowiejskiej), bądź budownictwo wojskowe (Żoliborz Oficerski), w których spisano nieskoszarowane wojsko. Dopiero kolejne obwody, bez obiektów wojskowych, mogą pokazywać udział cywilnych mieszkańców utrzymujących się ze służby publicznej, a mianowicie: pl. Krasińskich (28,3%), pl. Zbawiciela (27,2%) i pl. Małachowskiego (26,8%). Natomiast najniższy odsetek ludności utrzymującej się z tego działu charakteryzował Nalewki Wschodnie (5,9%), Czyste (5,5%) i obwód ul. Gniewkowskiej (5,4%) na Woli. Ponieważ dane statystyczne według obwodów podają tylko procentowe udziały ludności utrzymującej się według głównych działów, nie ma możliwości pokazania rozmieszczenia

Ryc. VIII.4. Ludność utrzymująca się ze służby publicznej, 9 XII 1931 r.
(% ludności obwodu)

Fig. VIII.4. Population deriving its income from public service, 9 Dec. 1931
(% of the district population)

szę przejście do rzemiosła lub pracy w fabrykach. Wysokość udziału pracujących w tym dziale wiązała się ze składem zawodowym dzielnicy, a właściwie zasobnością jej mieszkańców (ryc. VIII.5). W tzw. lepszych dzielnicach odsetek służby domowej był wyższy niż w typowo robotniczych, toteż w Śródmieściu Południe służba domowa stanowiła 16,8% pracujących, w Śródmieściu Centrum 14,8%, a na Przedmieściu Północno-Wschodnim zaledwie 2,9% zatrudnionych. Najwyższy udział ludności utrzymującej się (czynnej i biernej zawodowo) ze służby domowej występował w obwodzie pl. Małachowskiego (14,7%), pl. Napoleona (13,3%)

Ryc. VIII.5. Ludność utrzymująca się ze służby domowej, 9 XII 1931 r.
(% ludności obwodu)

Fig. VIII.5. Population deriving its income from domestic service, 9 Dec. 1931
(% of the district population)

i pl. Zbawiciela (12,6%), najniższy zaś na Targówku (1,1%), pomiędzy ul. św. Wincentego i Radzymińską, oraz w obwodzie Czyste (1,0%) na Woli (ryc. VIII.6).

W strukturze sektorowej gospodarki Warszawy wyraźnie uległa wzmocnieniu rola sektora przemysłowego, o czym świadczy wzrost odsetka czynnych zawodowo w tym sektorze z 31,2% w 1921 do 40,8% w 1931 r. (tab. VIII.6). Najsilniejszy wzrost tego sektora, prawie o 16 punktów procentowych, nastąpił na Przedmieściu Zachodnim (Koło, Wola, Ochota), Starej Pradze i Muranowie (powyżej 11 p.p.) i Powązkach (10 p.). O ile jednak na Przedmieściu Zachodnim, przede wszyst-

udział zatrudnionych w usługach był niski (32,8%), wysoki natomiast pracujących w przemyśle i rzemiośle (63,8%). Warszawę w dziale handlu i ubezpieczeń wyprzedzały Kraków (19,3%), Poznań (19,5%) i Lwów (19,9%), w dziale komunikacji i transportu – Lwów (7,2%), Wilno (7,6%) i Poznań (8,9%), w dziale służby publicznej – Poznań, Lwów (po 6,4%), Wilno (6,7%) i Kraków (7,6%), w dziale szkolnictwa – Wilno (4,9%), w dziale lecznictwa – Wilno (4,9%) i Kraków (5,0%), a w dziale służby domowej – Lwów (13,6%) i Kraków (16,0%). W efekcie w usługach rynkowych, w miarach względnych, Warszawę wyprzedzało Wilno (36,2%), Poznań (37,3%), Kraków (40,6%) i Lwów (40,7%), a w usługach nierynkowych – Lwów (15,6%), Wilno (16,5%) i Kraków (17,2%). Warszawa była jednak, w liczbach absolutnych, największym skupiskiem pracowników umysłowych i inteligencji, a cechą charakterystyczną składu zawodowego ludności był dość harmonijny rozwój wszystkich działów zawodowych. Natomiast brak prymatu Warszawy i przewaga Krakowa i Lwowa – w liczbach względnych – w takich działach jak służba publiczna, szkolnictwo i lecznictwo wynikały z warunków historycznych. „Szeroki zakres autonomii, z której korzystały miasta galicyjskie, stwarzał możliwość powstania polskiej administracji, samorządu, szkolnictwa i innych instytucji publicznych. Trzydzieści lat niepodległego bytu nie wystarczyło na odrobienie historycznych zaległości” (Drozdowski, 1990, s. 263).

Najliczniejszą grupę zawodową w Warszawie stanowili robotnicy, których udział wśród czynnych zawodowo w 1931 r. osiągnął 52,6% (tab. VIII.7). W rzeczywistości udział ten był większy, ponieważ wśród osób o nieokreślonej przynależności społecznej większość stanowili robotnicy. Drugą co do wielkości grupą byli samodzielni niezatrudniający siły najemnej, ale w 1931 r. przewaga tej grupy nad pracownikami umysłowymi była znikoma. W skład grupy pracowników umysłowych w 1921 r. wchodził personel: kierowniczy (21,5%), biurowy i handlowy (61,9%), techniczny (14,4%) i nadzorczy (2,2%), zaś grupę pracowników fizycznych tworzyli: rzemieślnicy (5,4%), robotnicy wykwalifikowani (33,4%), inni robotnicy (60,0%) i chałupnicy (1,2%). Samodzielni przedsiębiorcy zatrudniający siły najemne najliczniej zamieszkiwali na Muranowie oraz w Śródmieściu Centrum i Śródmieściu Południe, preferowanych również przez pracowników umysłowych. Te dwie ostatnie dzielnice, pod względem składu zawodowego mieszkańców, miały najbardziej inteligencki charakter. Jednak we wszystkich dzielnicach przeważała ludność robotnicza, a w dziewięciu stanowiła ponad połowę mieszkańców. Typowo robotniczymi dzielnicami były Przedmieście Zachodnie (Koło, Wola, Ochota) i Północno-Wschodnie (Gołędzinów, Targówek, Bródno), gdzie robotnicy stanowili ponad 2/3 czynnych zawodowo mieszkańców.

Zmiany jakie dokonały się w latach 1922–1931 w głównych źródłach utrzymania ludności polegały na zmniejszeniu – i tak bardzo niskiego – udziału ludności żyjącej z rolnictwa oraz znaczącym zwiększeniu udziałów ludności utrzymującej się spoza rolnictwa (tab. VIII.8). Udział tej grupy ludności ogółem wzrósł o 4 punkty procentowe i podobny wzrost nastąpił w kilku dzielnicach, ale największe zmiany dokonały się na Przedmieściu Zachodnim i Południowym, gdzie udziały ludności utrzymującej się spoza rolnictwa wzrosły o ponad 11 p.p. Natomiast tylko nieznaczny wzrost nastąpił w dzielnicach, które już poprzednio miały wysoki odsetek tej grupy ludności (Śródmieście Południe, Muranów, Śródmieście Cen-

Tabela VIII.6. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki i dzielnic, 9 XII 1931

Table VIII.6. Economically active population by economic sectors and by districts, 9 Dec. 1931

Dzielnice spisowe Census districts	Czynni zawodowo ¹ Active population					
	ogółem total	w sektora- rze I ² in sector I	w sektora- rze II in sector II	w sektorze III in sector III		
				razem total	w usługach in services sector	
					rynko- wych market	nierynko- wych non-mar- ket
w % ogółu zawodowo czynnych in % of active population						
Polska (tys.)	15 429,8	65,2	16,4	14,3	10,2	4,1
Miasta	3 840,2	7,9	41,7	41,4	30,0	11,4
Wieś	11 589,6	84,2	8,1	5,2	3,6	1,6
M.st. Warszawa	561 948,0	0,4	40,8	50,7	35,7	15,1
1. Śródmieście Centrum	103 761,0	0,2	29,3	61,9	42,7	19,2
2. Stare Miasto	24 935,0	0,2	44,3	46,3	32,9	13,4
3. Muranów (Nalewki)	28 484,0	0,1	45,5	50,8	43,0	7,8
4. Powązki	83 448,0	0,2	51,4	42,8	32,8	10,0
5. Śródmieście Zachód	82 265,0	0,2	44,5	48,5	35,9	12,6
6. Śródmieście Południe	92 813,0	0,5	26,4	62,5	39,2	23,3
7. Stara Praga	48 438,0	0,2	45,2	45,9	33,0	13,0
8. Marymont	18 177,0	0,4	41,7	44,5	25,5	19,0
9. Przedmieście Zachodnie	27 422,0	1,9	60,7	32,7	24,2	8,5
10. Przedmieście Południowe	28 317,0	1,2	44,8	42,0	28,4	13,5
11. Grochów	6 861,0	0,5	47,3	44,4	27,8	16,6
12. Przedmieście Płn.-Wsch.	17 037,0	0,6	51,3	40,6	30,8	9,8
Wwa lewobrzeżna	489 612,0	0,4	39,9	51,6	36,2	15,4
Wwa prawobrzeżna	72 336,0	0,3	46,9	44,5	32,0	12,5

¹ W podziale na sektory nie uwzględniono utrzymujących się bez pracy zarobkowej (411,0 tys. w Polsce i 27,2 tys. w Warszawie) oraz osób o nieokreślonym statusie zawodowym (108,3 tys. w Polsce i 18,3 tys. osób w Warszawie).

² W Warszawie: dział B. Ogrodnictwo, rybactwo i leśnictwo; bez działu A. Rolnictwo.

Źródło: GUS, 1937, tab. 29; GUS, 1938a, tab. 28 i obliczenia własne.

trum). Jednak największe zmiany polegały na wzroście aktywności zawodowej ludności pozarolniczej. Udział ludności pracującej wzrósł w każdej z dzielnic przynajmniej o 11 punktów procentowych, szczególnie na Przedmieściu Południowym

Tabela VIII.7. Skład ludności Warszawy według stanowiska społecznego i dzielnic, 9 XII 1931

Table VIII.7. Warsaw population composition by social standing and by districts, 9 Dec. 1931

Dzielnice spisowe Census districts	Ludność czynna zawodowo ogółem ¹ Active population in total	Stanowisko społeczne: Social standing:					członko- wie rodzin pomaga- jący u samo- dzielnych family members assisting their self- dependent relatives
		samodzielni: self-dependent group of people:		najemni: hired workers:		robotnicy i chałup- nicy workers and homework- ers	
		zatrudnia- jący siły najemne ² employing hired labour	nie zatrud- niający any staff	praco- wnicy umysłowi white- collar workers	w % ogółu samodzielnych / in % of self-dependent group		
M.st. Warszawa 1921	413 283	3,9	17,9	16,5	46,7	2,3	
M.st. Warszawa 1931	561 948	3,1	18,2	18,1	52,6	2,8	
1. Śródmieście Centrum	103 761	4,8	17,0	24,8	44,9	3,0	
2. Stare Miasto	24 935	2,5	20,6	13,5	53,8	2,7	
3. Muranów (Nalewki)	28 484	5,5	29,4	8,8	46,5	7,7	
4. Powązki	83 448	2,9	25,5	9,7	54,1	3,7	
5. Śródmieście Zachód	82 265	2,8	19,8	15,0	54,6	3,1	
6. Śródmieście Południe	92 813	3,6	13,4	30,8	44,2	1,7	
7. Stara Praga	48 438	1,8	17,0	15,3	58,8	2,3	
8. Marymont	18 177	0,8	11,5	24,2	57,8	1,0	
9. Przedmieście Zachodnie	27 422	1,2	13,0	8,3	72,5	1,9	
10. Przedmieście Południowe	28 317	2,1	14,4	15,2	58,5	2,0	
11. Grochów	6 861	1,3	12,9	19,8	60,5	1,1	
12. Przedmieście Płn.-Wsch.	17 037	1,2	15,0	9,7	67,8	1,5	
Wwa lewobrzeżna	489 612	3,3	18,6	18,7	51,3	2,9	
Wwa prawobrzeżna	72 336	1,6	16,1	14,4	61,1	2,0	

¹ W podziale na stanowiska społeczne nie uwzględniono 52 426 osób w 1921 r. i 28 716 osób w 1931 r. o nie określonym stanowisku społecznym.

² Zatrudniający 5 i więcej sił najemnych.

Źródło: GUS, 1926, tab. XVII; GUS, 1937, tab. 29 i obliczenia własne.

(o 15 p.p.). Grupa ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł, głównie z emerytur, rent i dobroczynności, tylko nieznacznie wzrosła (o 1,2 p.p.). Najwyższy udział tej grupy ludności charakteryzował Śródmieście Południe (9,4% ludności), zaś najniższy Przedmieście Zachodnie (2,9%). Należy tu wyjaśnić, że sto-

sunkowo niski udział ludności utrzymującej się bez pracy zarobkowej wynikał z objęcia systemem emerytalnym tylko niewielkiego kręgu pracowników, gdyż w zaborze rosyjskim nie było, w odróżnieniu od zaborów pruskiego i austriackiego, ustawy o systemie emerytalnym. Po uzyskaniu niepodległości najwcześniej wprowadzono ubezpieczenia emerytalne funkcjonariuszy państwowych i zawodowych wojskowych (Dz.U. 1924, nr 6, poz. 46), kilka lat później wprowadzono ubezpieczenie emerytalne pracowników umysłowych (Dz.U. 1927, nr 106, poz. 911), które zapewniało im znacznie korzystniejsze warunki ubezpieczenia niż zrealizowana 6 lat później ustawa emerytalna robotników, tzw. ustawa scaleniowa z 28 marca 1933 r. (Dz.U. 1933, nr 51, poz. 396). Spis z 1931 r. pokazuje zatem stan sprzed wprowadzenia ustawy scaleniowej. Z danych spisowych wynika, że w Warszawie bez pracy zarobkowej utrzymywało się 66 438 osób (czynni i bierni), z tego środki do życia (czynni) uzyskiwało 27 227 osób. Na tę ostatnią liczbę składało się: 12 529 emerytów i inwalidów, 1 866 kapitalistów i rentierów, 1 854 osoby uzyskujące środki z dobroczynności (w tym 855 żebraków) i 10 978 osób przebywających w więzieniach, szpitalach i zakładach opieki społecznej.

Straty wojenne Warszawy w zabudowaniach przemysłowych i parku maszynowym szacowano na około 90%. Po upadku powstania warszawskiego park maszynowy ocalałych fabryk został wywieziony do Niemiec, a opróżnione budynki Niemcy wysadzili w powietrze. W styczniu 1945 r., z 2677 zakładów (zatrudniających 5 i więcej pracowników) czynnych w 1937 r., pracowało tylko kilkadziesiąt na wespół zniszczonych drobnych zakładów na Pradze, Targówku i Szmulowiznie, produkujących głównie artykuły spożywcze pierwszej potrzeby. Pierwsze informacje o życiu gospodarczym miasta zebrano w lipcu 1945 r., przeprowadzając spis zakładów przemysłowych na terenie Warszawy (ZM, 1945a), uzupełniony zestawieniem sporządzonym na podstawie kart rejestracyjnych wydawanych przez Urzędy Skarbowe według stanu na dzień 1 października 1945 r. (ZM, 1945b). Spis 1945 r. wykazał 859 czynnych zakładów zatrudniających ogółem 44 265 osób. Najwięcej zatrudnionych było w budownictwie (26 528) i zakładach użyteczności publicznej (7843) oraz w przemyśle spożywczym (2957) i metalowym (2556). W porównaniu ze stanem przedwojennym nastąpiły znaczne przesunięcia w strukturze przemysłu. Bardzo duży wzrost wykazywał udział przemysłu budowlanego (w 1937 r. zatrudniał 17 445 osób), jak również spożywczego. Nieznacznie wzrósł udział przemysłu metalowego i chemicznego. Pozostałe gałęzie wykazywały udział mniejszy niż przed wojną, przy czym spadek ten był największy w przemyśle odzieżowym, który w październiku 1945 r. zatrudniał 823 osoby, a dawniej był najważniejszą gałęzią przemysłu pod względem liczby zarówno zakładów, jak i zatrudnionych (ZM, 1945a).

O ile w 1938 r. było zarejestrowane 33 058 zakładów handlowych, o tyle 1 października 1945 r. było ich tylko 8646, z tego 4143 w lewobrzeżnej Warszawie, gdzie najpierw był to handel uliczny, przenoszący się stopniowo do budek i sklepów. Liczbę pracujących w handlu można w przybliżeniu oszacować na podstawie struktury zatrudnienia: zakłady małe zatrudniające 1 osobę stanowiły 45,9% zakładów, 2 osoby łącznie z właścicielem – 38,5%, 3 do 5 osób – 12,3%, 6 do 9 osób – 1,6% i zakładów dużych zatrudniających 10 i więcej osób – 1,7%. Podobnie, korzystając ze struktury zatrudnienia w zakładach rzemieślniczych

Tabela VIII.8. Ludność według głównego źródła utrzymania, 9 XII 1931

Table VIII.8. Population by the main source of income, 9 Dec. 1931

Dzielnice spisowe Census districts	Ludność ogółem w tys. Total popula- tion in thous.	Ludność utrzymująca się (w % ludności ogółem): Population deriving its income from (in % of population):					
		rolnictwa agriculture		spoza rolnictwa outside agriculture		nie- zarobko- wych źródeł non- earning	nie usta- lono un- known
		razem total	w tym pracu- jąca of whom the employed	zarobko- wych źródeł earning sources	w tym pracu- jąca of whom the employed		
POLSKA	31 915,8	61,4	31,5	34,6	16,5	3,3	0,8
Miasta	8 731,1	7,5	.	82,8	40,5	7,4	2,3
Wieś	23 184,7	81,8	.	16,4	7,4	1,7	0,2
M.st. Warszawa	1 171,9	0,8	0,5	90,5	47,8	5,7	3,0
1. Śródmieście Centrum	191,7	0,6	0,5	89,8	54,0	6,7	2,9
2. Stare Miasto	50,9	0,4	0,2	91,2	48,9	6,0	2,4
3. Muranów (Nalewki)	62,5	0,2	0,1	94,6	45,6	3,8	1,4
4. Powązki	184,4	0,3	0,1	94,1	45,2	3,9	1,7
5. Śródmieście Zachód	170,5	0,4	0,2	92,9	48,1	4,7	2,0
6. Śródmieście Południe	168,4	1,1	0,8	84,9	54,8	9,4	4,6
7. Stara Praga	109,7	0,4	0,2	90,1	44,1	5,3	4,2
8. Marymont	42,4	0,6	0,4	84,8	42,7	5,4	9,2
9. Przedmieście Zachodnie	66,8	2,3	1,2	93,1	40,3	2,9	1,7
10. Przedmieście Południowe	63,7	2,6	1,6	87,0	43,9	6,2	4,2
11. Grochów	16,9	2,9	2,2	89,8	40,3	4,2	3,1
12. Przedmieście Północno-Wschodnie	44,1	0,9	0,4	91,9	38,4	4,8	2,4
Wwa lewobrzeżna	1 001,2	0,8	0,5	90,5	48,7	5,8	2,9
Wwa prawobrzeżna	170,7	0,8	0,5	90,6	42,2	5,0	3,6

Źródło: GUS, 1937, tab. 18, 29 i obliczenia własne.

(1-osobowe – 46,1%, 2-osobowe – 27,5%, 3 do 5 osób – 20,2%, 6 do 9 osób – 3,7%, 10 i więcej osób – 2,5%) i przypisując im zatrudnienie 1, 2, 4, 8 i 20 osób, oszacowano w przybliżeniu zatrudnienie w rzemiośle według komisariatów. Był to jedyny sposób określenia liczby zatrudnionych w handlu i rzemiośle, gdyż dane źródłowe zawierają tylko informacje o rozmieszczeniu liczby zakładów rzemieślniczych i handlowych według komisariatów, nie podając liczby zatrudnionych ogółem ani według komisariatów (tab. VIII.9). W przybliżeniu możemy zatem określić liczbę pracujących w przemyśle, rzemiośle i handlu na około 70 tysięcy. Jeśli dodać pracujących w pozostałych działach gospodarki (służbie publicznej i woj-

sku, komunikacji i transporcie, szkolnictwie i służbie zdrowia) oraz aparacie partyjnym i rozbudowywanej służbie bezpieczeństwa, to liczba osób pracujących w Warszawie jesienią 1945 r. raczej nie przekraczała 100 tys. osób, czyli 1/4 mieszkańców.

Tabela VIII.9. Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i handlowe w Warszawie w 1945 r.

Table VIII.9. Factories, workshops and commercial establishments in Warsaw, as of 1945

Komisariaty MO Police districts	Liczba ludności ogółem w dniu 1 X 1945 Total population size as of 1 Oct. 1945	Liczba zakładów: Number of:			Pracujący w zakładach: Persons employed in:		
		przemysłowych factories	rzemieślniczych workshops	handlowych commercial outlets	przemysłowych factories	rzemieślniczych workshops	handlowych commercial outlets
		dane rzeczywiste data				szacunek własny own estimation	
M.st. Warszawa	425 053	857 ¹	2 317	8 646	44 265	6 059	18 926
I. Stare Miasto	3 218	7	12	86	180	31	188
V. Powązki	3 476	12	11	54	137	29	118
VI. Ochota	14 547	27	28	240	424	73	525
VII. Grzybów	34 758	59	194	829	485	507	1 815
IX. Ujazdowski	8 754	11	39	150	129	102	328
X. Ordynackie ²	18 151	45	169	323	2 941	442	707
XI. Koszyki	23 945	92	208	748	3 792	544	1 638
XIII. Solec	21 885	77	212	483	23 458	554	1 07
XIV. Praga Północ	49 374	99	421	1 447	1 600	1 100	3 167
XV. Praga Południe	50 170	169	409	1 816	4 200	1 070	3 975
XVI. Mokotów	35 760	64	107	434	797	280	950
XVII. Grochów	50 814	77	255	808	1 173	667	1 769
XVIII. Gołędzinów	5 285	3	1	17	16	3	37
XX. Czerniaków	12 750	17	30	130	179	78	285
XXII. Wola	20 535	46	63	311	4 169	165	681
XXIV. Targówek	30 195	19	70	314	192	183	687
XXV. Bródno	10 479	6	27	101	39	71	221
XXVI. Marymont	30 957	27	61	355	354	160	778
Wwa lewobrzeżna	228 736	484	1 134	4 143	37 045	2 965	9 070
Wwa prawobrzeżna	196 317	373	1 183	4 503	7 220	3 094	9 856

¹ Oraz 2 zakłady o niepodanej licznie osób zatrudnionych.

² Komisariat X został z dniem 1 sierpnia 1945 r. skasowany i podzielony pomiędzy komisariaty I i XIII.

Źródło: ZM, 1945a, tab.7; ZM, 1945b, tab. 1 i 2 oraz szacunek własny.

W handlu, zwłaszcza detalicznym, dominująca była rola sektora prywatnego. W 1946 r. na 11 290 zakładów było 10 583 prywatnych (350 spółdzielczych

i 69 państwowych), w 1947 r. na 11 589 – 10 739 prywatnych (631 spółdzielczych i 165 państwowych). Szerzej o rynku pracy w Warszawie w latach 1945–1949 pisał A. Lipowski (1969).

W połowie 1947 r. rządząca partia robotnicza rozpoczęła polityczno-gospodarczą akcję, tzw. „bitwę o handel”, której celem było zlikwidowanie prywatnego handlu. Rok później rozpoczęto podobną „bitwę o rzemiosło”. Efektem bitwy o handel był spadek ogólnej liczby placówek handlu detalicznego w 1952 r. do 6 091 (w tym prywatnych 2 693). Znacznie wcześniej, ustawą z 3 stycznia 1946 r., upaństwowiono – naruszając prawo – przedsiębiorstwa przemysłowe zatrudniające na jedną zmianę więcej niż 50 pracowników (Dz.U. 1946, nr 3, poz. 17), a także mniejsze zakłady.

W przyjętym w 1949 r. 6-letnim planie odbudowy Warszawy „największe tereny dla lokalizacji zakładów przemysłowych wyznaczono po prawej stronie Wisły na Pelcowiznie i Żeraniu w sąsiedztwie linii kolejowej Warszawa-Gdańska oraz portu rzeczno-kanalnego Żerań-Zegrze. W tym przypadku widać wyraźnie wpływ koncepcji z okresu międzywojennego. W części lewobrzeżnej Warszawy największe tereny przemysłowe wyznaczono na Woli, głównie na obszarze zniszczonej dzielnicy przemysłowej między Wolską a Towarową, torami kolei obwodowej i kolei Warszawa-Katowice oraz na Służewcu (w sąsiedztwie linii kolejowej Warszawa-Kraków). Poza tymi najrozleglejszymi dzielnicami przemysłowymi Warszawy, mniejsze terenowo dzielnice przemysłowe zachowano po lewej stronie Wisły (na Powązkach, Okęciu i Sielcach, a po prawej na Kamionku, Targówku, Utracie). Przewidywano również możliwość lokalizacji średnich i drobnych zakładów przemysłowych, nie uciążliwych dla otoczenia w dzielnicach mieszkaniowych w Warszawie. Natomiast tereny zniszczonych w czasie wojny dzielnic przemysłowych na Powiślu i w zachodniej części miasta przeznaczono pod zieleń miejską i budownictwo mieszkaniowe. Z planowanych terenów przemysłowych Warszawy większość posiadała mniej lub bardziej wykształcone cechy dzielnic przemysłowych już w 20-leciu międzywojennym. Zupełnie nowymi dzielnicami miały stać się jedynie Żerań i Służewiec” (Misztal, 1962, s. 128–129).

Wiedzę o powojennej strukturze zawodowej ludności Warszawy dają dopiero wyniki powszechnego spisu ludności z 1950 r. W analizie opartej na spisach ludności należy pamiętać, że operujemy informacjami według miejsca zamieszkania ludności, a nie jej miejsca pracy. Pięć lat po zakończeniu wojny w Warszawie pracowało 396 695 osób, tzn. o 16,5 tys. mniej niż w 1921 r. W strukturze zatrudnienia dominował przemysł (22,4%) i budownictwo (16,0%) oraz administracja (19,5%), znacznie niższy był udział pracujących w obrocie towarowym (13,5%) oraz oświacie, nauce i ochronie zdrowia (11,8%), przy niewielkim udziale zatrudnionych w gospodarce komunalnej i mieszkaniowej (5,2%) i transporcie i łączności (5,0%). W porównaniu z 1931 r. nieznacznie zmniejszyło się znaczenie sektora przemysłowego i znacznie zwiększyło sektora usługowego (tab. VIII.10).

Jedynie na Pradze Północ więcej osób pracowało w przemyśle i budownictwie (46,5%) niż w usługach (42,6%), a ponadto dzielnica wyróżniała się wysokim, jak na miasto, udziałem pracujących w rolnictwie (9,2%). Jeszcze wyższy był udział pracujących w rolnictwie i ogrodnictwie w Wilanowie (14,5%). Istniejące na Pradze Północ i w Wilanowie duże majątki ziemskie zarządzane przez przedsię-

biorstwo miejskie AGRIL (Administracja Gospodarstw Rolnych i Leśnych)³³ zostały w 1949 r. przekazane Państwowym Nieruchomościom Ziemskim, a następnie utworzono z nich na Pradze Państwowe Gospodarstwo Rolne Bródno (309 ha), zaś w Wilanowie PGR Wilanów³⁴ z majątków Wilanów (300 ha) i Morysin (200 ha). Liczne gospodarstwa rolne i ogrodnicze znajdujące się na obrzeżach były nastawione na zaopatrzenie miasta w płody rolne. Najbardziej znanym przedsiębiorstwem ogrodniczym w Warszawie, w końcu XIX i pierwszych dziesięcioleciach XX w., były zakłady ogrodnicze rodziny Ulrichów³⁵ przy ul. Górczewskiej na Woli (upaństwowione w 1958 r.); obecnie w tym miejscu znajduje się centrum handlowe Wola Park. Wysoki udział pracujących w przemyśle miała również dzielnica Wola (46,8%), ale nieznacznie przeważało tam zatrudnienie w usługach (48,8%).

W 1960 r. liczba czynnych zawodowo mieszkańców Warszawy wzrosła do 536,9 tys., czyli o 35% w stosunku do 1950 r., nadal jednak była niższa niż w 1931 r. (561,9 tys.). W latach 1950. intensywnie rozwijano w Warszawie przemysł, gdyż w wizji politycznych decydentów socjalistyczną stolicę wiązano z obrazem miasta przemysłowego z dominacją klasy robotniczej. Do czołowych inwestycji tego okresu należała elektrociepłownia Żerań, Fabryka Samochodów Osobowych na Żeraniu, Huta Warszawa na Żoliborzu, która miała zmienić strukturę społeczną dzielnicy, Zakłady Mechaniczne PZL-Wola (silniki do czołgów) oraz na Woli Fabryka Wyrobów Precyzyjnych im. gen. Świerczewskiego (d. Państwowa Fabryka Karabinów), Zakłady Radiowe im. Kasprzaka, Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”, a na Służewcu Zakłady Urządzeń Dźwigowych i Fabryka Półprzewodników „Tewa” (wszystkie zlikwidowane na początku lat 1990.). Udział czynnych zawodowo w przemyśle wzrósł w 1960 r. do 28,7% (tab. A.14). Wzrost nakładów na przemysł wiązał się z ograniczeniem nakładów na rozwój budownictwa mieszkaniowego i spadkiem udziału pracujących w budownictwie do 11,8%. Zmalał również udział pracujących w handlu – do 10,6%. Znacznie wzrósł natomiast udział pracujących w nauce, oświacie, kulturze i sztuce (do 12,3%) i w mniejszym stopniu w ochronie zdrowia (do 5,5%).

Nie ma możliwości porównania zmian, jakie zaszły w strukturze pracujących według dzielnic w okresie 1951–1960, z uwagi na wprowadzenie z dniem 1 stycznia 1960 r. nowego podziału Warszawy na 7 dzielnic, w miejsce 11 wcześniej istniejących. Dopiero poczynając od spisu 1970 r. dysponujemy danymi o liczbie ludności czynnej zawodowo według dzielnic (miejsca zamieszkania) w podziale

³³ AGRIL – miejskie przedsiębiorstwo rolne powołane przez Radę Miejską (1916–1919), z inicjatywy jej członka Teodora Toeplitza, które na gruntach komunalnych, głównie nieużytkach, uprawiało płody rolne na potrzeby mieszkańców Warszawy. „Akcja ta pozwoliła lepiej przetrwać najcięższy okres wojenny, okres największej nędzy, głodu i wymierania stolicy” (Toeplitz, 2004, s. 276).

³⁴ W latach 1950. przeszedł we władanie Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego jako gospodarstwo doświadczalne.

³⁵ Jan Bogumił Ulrich (1755–1844) pierwszy ogród handlowy w Rzeczypospolitej założył w 1805 r. na zakupionej w jurydyce Grzybów, prawie 5 ha, nieruchomości między Ceglana, Żelazną, Prosta i Twardą, który działał do wybuchu powstania warszawskiego (na zachodniej części działki w latach 1950–1952 wybudowano gmach nowej mennicy państwowej). Jego syn Krystian (1809–1881), przeniósł hodowlę roślin na zakupioną w 1876 r. ziemię we wsi Górcze, przy drodze Górczewskiej (ob. ul. Górczewska 124). Po upaństwowieniu zakład powoli popadał w ruinę i około 2000 roku został zlikwidowany.

Tabela VIII.10. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki i dzielnic: 1950, 1960

Table VIII.10. Active population by economic sectors and quarters: 1950, 1960

Dzielnice Quarters	Czynni zawodowo ¹ / Active population					
	ogółem total	w sektorze I in sector I	w sektorze II in sector II	w sektorze III / in sector III		
				razem total	w usługach: in services sector:	
					rynko- wych market	nierynko- wych non-market
% ogółu zawodowo czynnych / % of active population						
3 XII 1950						
POLSKA	12 404 177	57,2	23,0	19,2	9,9	9,3
Miasta	4 122 352	8,6	47,4	42,9	21,3	21,6
Wieś	8 281 825	81,3	10,8	7,4	4,2	3,2
M.st. Warszawa ²	396 695	2,5	38,4	57,5	23,6	33,9
Śródmieście	50 126	0,4	28,0	70,5	21,2	49,3
Stare Miasto	55 548	0,3	40,3	57,8	24,5	33,3
Żoliborz	30 288	2,1	35,5	61,3	22,2	39,1
Wola	29 708	3,0	46,8	48,8	25,2	23,6
Ochota	37 289	2,4	39,5	55,7	25,2	30,6
Mokotów	40 245	3,7	28,3	66,9	19,2	47,6
Wilanów	15 697	14,5	36,4	47,1	18,9	28,1
Praga Śródmieście	66 494	0,6	42,8	54,8	27,2	27,7
Praga Północ	12 508	9,2	46,5	42,6	25,0	17,5
Praga Południe	41 010	0,6	43,8	54,3	24,2	30,1
Wawer	17 782	9,4	39,7	48,5	22,7	25,8
W-wa lewobrzeżna	258 901	2,5	35,9	60,1	22,6	37,5
W-wa prawobrzeżna	137 794	2,5	43,0	52,7	25,5	27,2
6 XII 1960						
POLSKA	13 907 442	47,7	29,0	23,3	11,8	11,5
Miasta	5 944 111	7,3	51,2	41,5	20,4	21,1
Wieś	7 963 331	77,9	12,4	9,7	5,4	4,3
M.st. Warszawa	536 908	1,7	40,6	57,7	21,2	36,5
Śródmieście	100 422	0,3	31,8	67,9	19,4	48,5
Żoliborz	47 993	1,1	41,6	57,2	20,2	37,0
Wola	77 218	1,0	45,8	53,2	22,1	31,1
Ochota	57 242	1,9	37,3	60,8	22,0	38,8
Mokotów	86 261	3,8	32,6	63,6	18,7	44,9
Praga Południe	87 079	2,0	46,8	51,2	21,5	29,7
Praga Północ	80 693	1,7	50,0	48,3	24,7	23,6
W-wa lewobrzeżna	369 136	1,6	37,0	61,3	20,3	41,0
W-wa prawobrzeżna	167 772	1,8	48,4	49,8	23,0	26,8

¹ W dalszym podziale na sektory nie uwzględniono „nieustalone”.

² W podziale administracyjnym z 1951 r.

Źródło: GUS, 1954, tab. 11; GUS, 1965, tab. 9 i obliczenia własne.

z dnia 27 października 2002 r. Ponieważ dotyczą one podziałów według sektorów gospodarki, w *Aneksie* uzupełniono je informacjami o liczbie ludności czynnej zawodowo w Warszawie w latach 1950–1988 według dzielnic (miejsca zamieszkania) i działów gospodarki narodowej w wówczas obowiązującej klasyfikacji działalności (tab. A.14) oraz osobną tablicą o zatrudnieniu ludności według dzielnic (według miejsca pracy) i sekcji (rodzaju działalności) w końcu grudnia 2002 r. (tab. A.16ab).

W 1960 roku nadal jedyną dzielnicą, w której więcej osób pracowało w sektorze przemysłowym (50,0%) niż w usługach (48,3%), była Praga Północ. Wysoki udział pracujących w przemyśle występował również na Pradze Południe (46,8%) i na Woli (45,8%), jednak był niższy niż w usługach. Pracujący w usługach wyraźnie dominowali wśród czynnych zawodowo mieszkańców Śródmieścia (67,9%), Mokotowa (63,6%) i Ochoty (60,8%). Jeśli porównać relacje udziału pracujących w usługach rynkowych i nierynkowych, to jedynie na Pradze Północ występowała przewaga pracujących w usługach rynkowych (24,7%) nad tymi drugimi (23,6%). W pozostałych dzielnicach występowała przewaga pracujących w usługach nierynkowych, w Śródmieściu i na Mokotowie ponad dwukrotna.

Głównym źródłem utrzymania ludności zarówno w 1950, jak i w 1960 r. była praca poza rolnictwem (tab. VIII.11), ale udział tej grupy ludności, mimo poważnych inwestycji przemysłowych i rozwoju usług, utrzymywał się na poziomie niecałych 90%, czyli minimalnie niższym niż w 1931 r. (90,5%). Podobnie udział pracujących (utrzymujących) był nieznacznie niższy niż przed wojną. W związku z przyłączeniem do miasta nowych obszarów wzrósł udział ludności utrzymującej się z rolnictwa (z 0,8% w 1931 do 2,2% w 1950 i 1,7% w 1960 r.). Większe zmiany nastąpiły w udziale ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł: w 1950 r. udział tej grupy ludności (6,0%) był nieznacznie wyższy niż w 1931 (5,7%), do roku 1960 wzrósł zaś do 9,9%. Najniższy udział ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł (renty, emerytury) charakteryzował Mokotów (8,6% w 1960 r.), natomiast najwyższy Śródmieście (10,0%), Pragę Północ (11,0%) i Ochotę (11,2%), która w 1950 r. miała najwyższy wskaźnik wśród dzielnic Warszawy (8,4%). Wysokość udziału ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł jest w znacznej mierze zależna od udziału ludności w wieku 60 lat i więcej, gdyż na Mokotowie był on jednym z najniższych (9,4%), znacznie wyższy był w Śródmieściu (12,8%) i na Pradze Północ (13,0%), ale na Ochocie wynosił tylko 10,5%. W jednostkach przestrzennych najniższego rzędu udział ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł może zależeć również od lokalizacji domów opieki społecznej, w których mieszkają pensjonariusze nie tylko w zaawansowanym wieku³⁶. Być może, że i ten czynnik odgrywał rolę w przypadku niektórych dzielnic Warszawy.

W latach 1961–1970 liczba ludności czynnej zawodowo wzrosła w Warszawie do 711,5 tys., czyli o 32,5% w stosunku do 1960 r. Jednak struktura pracujących według sektorów gospodarki nie uległa zmianie, różnice udziału czynnych zawodowo w sektorach nie przekraczały nawet 1 punktu procentowego w skali

³⁶ W 1960 r. w Warszawie było 1900 miejsc w zakładach opieki (528 w domach opieki, 274 w domach rencistów i 1098 w zakładach specjalnych dla przewlekle chorych). W ramach tzw. pomocy społecznej pozazakładowej udzielono 39,1 tys. zasiłków stałych. Do 2000 r. liczba miejsc w zakładach opieki wzrosła do 2235.

Tabela VIII.11. Ludność według głównego źródła utrzymania, 1950–1960

Table VIII.11. Population by main source of income, 1950–1960

Dzielnice Quarters	Ludność ogółem Total population	Ludność utrzymująca się ze źródeł: Population deriving its income from:					
		rolniczych agriculture		pozarolniczych outside agriculture		niezarob- kowych non- earning sources	nie- usta- lono un- known
		razem total	w tym pracujący of whom: employed	razem total	w tym pracujący of whom: employed		
		w % ogółem / % of the total					
3 XII 1950							
POLSKA	24 613 684 ¹	47,9	28,8	46,2	21,2	4,0	1,8
Miasta	9 605 254	6,7	3,7	82,8	38,7	7,3	3,2
Wieś	15 008 430	74,2	44,9	22,8	10,0	2,0	1,0
M.st. Warszawa ²	803 888	2,2	1,3	88,8	47,3	6,0	3,0
Śródmieście	92 761	0,5	0,2	90,5	53,2	6,3	2,7
Stare Miasto	105 972	0,3	0,2	90,9	51,5	5,9	2,9
Żoliborz	63 516	1,6	1,0	89,8	46,2	6,1	2,5
Wola	62 215	2,4	1,5	89,5	45,6	5,4	2,7
Ochota	80 665	2,3	1,1	85,6	44,0	8,4	3,7
Mokotów	79 627	3,4	1,9	89,8	48,1	4,5	2,3
Wilanów	32 703	11,7	7,0	80,4	40,1	4,4	3,6
Praga Śródmieście	134 145	0,5	0,3	90,2	48,4	6,1	3,2
Praga Północ	27 647	6,8	4,2	84,0	40,3	6,2	3,1
Praga Południe	84 489	0,6	0,3	90,4	47,6	6,2	2,8
Wawer	40 148	7,0	4,2	83,0	39,1	5,9	4,1
Wwa lewobrzeżna	517 459	2,3	1,3	88,9	48,0	6,0	2,9
Wwa prawobrzeżna	286 429	2,1	1,2	88,7	46,1	6,1	3,2
6 XII 1960							
POLSKA	29 405 729 ¹	39,1	22,6	54,4	24,7	6,5	×
Miasta	14 206 112	6,0	3,1	83,5	38,8	10,5	×
Wieś	15 199 617	70,0	40,8	27,3	11,6	2,7	×
M.st. Warszawa	1 139 189	1,7	0,8	88,4	46,3	9,9	×
Śródmieście	202 008	0,5	0,1	89,5	49,6	10,0	×
Żoliborz	102 741	1,1	0,5	89,6	46,2	9,3	×
Wola	162 493	1,2	0,5	89,0	47,0	9,8	×
Ochota	124 419	1,9	0,9	86,9	45,1	11,2	×
Mokotów	186 066	3,3	1,8	88,1	44,6	8,6	×
Praga Południe	190 667	2,1	0,9	88,1	44,8	9,8	×
Praga Północ	170 795	1,6	0,8	87,4	46,5	11,0	×
Wwa lewobrzeżna	777 727	1,6	0,8	88,7	46,7	9,7	×
Wwa prawobrzeżna	361 462	1,9	0,8	87,8	45,6	10,4	×

¹ Bez spisanych centralnie (wojsko): 394 495 osób w 1950 r. i 369 779 osób w 1960 r.

² W podziale administracyjnym z 1951 r.

Źródło: GUS, 1954, tab. 1, 4, 10, 13; GUS, 1964, tab. 10 i obliczenia własne.

miasta. Mając do dyspozycji podział na 18 dzielnic można dla 1970 r. dokładniej prześledzić różnice struktury pracujących według sektorów gospodarki i dzielnic (tab. VIII.12).

Udział pracujących w rolnictwie nieznacznie wzrósł do 1,9%. Udziały czynnych zawodowo w tym sektorze według dzielnic są silnie zróżnicowane, gdyż w najślabiej zaludnionych dzielnicach istniały liczne indywidualne gospodarstwa rolne i ogrodnicze nastawione na zaopatrzenie miasta, dlatego np. w Białoleśce udział pracujących w rolnictwie wynosił 19,6%, na Ursynowie 21,7% i w Wilanowie 27,7%. Tak jak od połowy lat 1960. na tereny rolnicze PGR Bródno wkroczyło spółdzielcze budownictwo mieszkaniowe, tak od połowy lat 1970. na rolniczych terenach Ursynowa rozpoczęto budowę nowych osiedli mieszkaniowych, zmieniając strukturę zawodową mieszkańców dzielnicy. W następnych latach przejmowano pod budownictwo mieszkaniowe użytki rolne w dzielnicy Wilanów i Białoleśka.

W sektorze przemysłowym pracowało 39,7% czynnych zawodowo. Najniższy udział charakteryzował Ursynów (29,8%) i Śródmieście (31,0%), najwyższy: Białolekę (49,7%), Rembertów (52,0%), Targówek (52,2%) i Ursus (64,3%) – w tych czterech dzielnicach udział pracujących w sektorze przemysłowym był wyższy niż w sektorze usługowym. Z ogółu czynnych zawodowo mieszkańców Warszawy w usługach pracowało 58,4%. W Śródmieściu udział pracujących w tym sektorze wynosił 68,4% czynnych zawodowo. Podobnie wysokim wskaźnikiem wyróżniały się Bemowo (65,4%), Mokotów (65,3%), Ochota (65,9%) i Żoliborz (62,9%). Procentowo najmniej było pracujących w usługach wśród czynnych zawodowo mieszkańców Białoleki (30,6%), Rembertowa (46,5%), Targówka (45,9%) i Ursusa (33,5%), to znaczy dzielnic w których dominowali pracujący w przemyśle. Wśród usług bardziej rozwinięte były usługi nierynkowe, w których pracowało 36,2% czynnych zawodowo niż usługi rynkowe (22,2%). Załedwie w trzech dzielnicach nieznacznie przeważali pracujący w usługach rynkowych, a mianowicie w Rembertowie (24,2% i 22,3% usługi nierynkowe), na Targówku (25,0% i 21,0%) oraz we Włochach (27,0% i 26,1%). Największe zróżnicowania udziału pracujących występowały w sektorze rolniczym (współczynnik zmienności wynosił 150%), zaś stosunkowo niewielkie w usługach nierynkowych (32%), sektorze przemysłowym (22%), usługach ogółem (21%) i w usługach rynkowych (15%).

W 1978 r. liczba ludności czynnej zawodowo wzrosła do 829,0 tys., czyli o 16,5% w stosunku do 1970 r. W strukturze pracujących ogółem według sektorów gospodarki zaszły minimalne zmiany. Choć udział pracujących w sektorze rolniczym ogółem tylko nieznacznie się zmniejszył – do 1,7% czynnych zawodowo, to na Ursynowie, gdzie od połowy lat 1970. wznoszono wielkie osiedla mieszkaniowe i liczba ludności podwoiła się, udział pracujących w rolnictwie spadł z 21,7% do 9%. Podobna sytuacja, tylko na mniejszą skalę, nastąpiła w Wilanowie (spadek z 27,7 do 18,9%) i w Białoleśce (z 19,6 do 16,2%). Udział pracujących w sektorze przemysłowym zmniejszył się o 1 punkt procentowy i nadal w tych samych czterech dzielnicach (Białoleśka, Rembertów, Targówek, Ursus) przeważała ludność pracująca w sektorze przemysłowym. Charakterystyczne, że w żadnej z dzielnic nie wzrósł udział pracujących w sektorze przemysłowym i poza Białoleką, gdzie wysokość udziału pozostała bez zmian, w pozostałych dzielnicach wystąpiły jego spadki. Najwyższy spadek odnotowano w Wesołej (o 4 p.p.) i na Woli (o 3,2 p.)

Tabela VIII.12. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki i dzielnic, 1970–2002 (struktura)

Table VIII.12. Active population by economic sectors and by quarters, 1970–2002 (percentage)

Dzielnice Quarters		Czynni zawodowo ¹ / Active population					
		ogółem total	w sektorze I in sector I	w sektorze II in sector II	w sektorze III / in sector III		
					razem total	w usługach in services sector	
						rynko- wych market	nierynko- wych non-mar- ket
		% ogółu zawodowo czynnych / % of active population					
POLSKA	1970	16 943 848	38,6	34,2	27,1	14,1	13,0
	1978	17 962 126	30,2	37,9	31,9	16,7	15,2
	1988	18 452 479	27,8	36,1	36,1	17,3	18,8
	2002	13 218 344	17,1	28,4	54,2	33,6	20,6
Miasta	1970	8 533 861	7,8	51,0	41,2	20,6	20,6
	1978	10 063 419	6,0	50,4	43,6	21,7	21,9
	1988	10 767 098	6,7	45,8	47,5	21,9	25,7
	2002	8 139 919	2,3	30,6	66,7	41,5	25,2
Wieś	1970	8 409 987	69,9	17,2	12,9	7,6	5,3
	1978	7 898 707	60,9	22,2	16,9	10,2	6,7
	1988	7 685 381	57,5	22,6	20,0	10,9	9,1
	2002	5 074 407	40,8	24,8	34,0	20,9	13,1
M.st. Warszawa	1970	711 498	1,9	39,7	58,4	22,2	36,2
	1978	828 957	1,7	38,8	59,6	21,8	37,8
	1988	807 423	1,9	36,8	61,3	22,2	39,1
	2002	681 312	0,7	19,3	79,3	54,8	24,5
Bemowo	1970	21 232	2,3	32,3	65,4	19,3	46,1
	1978	22 619	1,7	32,1	66,2	19,5	46,6
	1988	43 148	1,5	34,6	63,8	22,8	41,0
	2002	49 854	0,5	17,7	81,5	53,6	27,9
Białoleka	1970	10 046	19,6	49,7	30,6	14,8	15,8
	1978	8 752	16,2	49,7	34,1	16,7	17,4
	1988	13 980	14,2	42,2	43,6	18,5	25,1
	2002	28 008	1,7	22,9	75,0	52,3	22,7
Bielany	1970	52 491	1,2	45,6	53,2	23,0	30,2
	1978	76 279	1,0	43,1	55,9	22,4	33,5
	1988	73 860	1,2	39,7	59,1	22,6	36,5
	2002	57 538	0,4	20,5	78,4	53,6	24,8
Mokotów	1970	107 822	1,2	33,5	65,3	20,8	44,5
	1978	145 715	1,2	32,4	66,4	19,8	46,7
	1988	125 472	1,3	32,1	66,6	20,7	45,9

Dzielnice Quarters		Czynni zawodowo ¹ / Active population					
		ogółem total	w sektorze I in sector I	w sektorze II in sector II	w sektorze III / in sector III		
					razem total	w usługach in services sector	
						rynko- wych market	nierynko- wych non-mar- ket
% ogółu zawodowo czynnych / % of active population							
Mokotów	2002	92 405	0,5	17,6	81,3	54,5	26,9
Ochota	1970	58 652	0,9	33,2	65,9	21,8	44,1
	1978	57 395	1,0	31,8	67,3	22,5	44,8
	1988	45 522	1,4	31,7	66,9	23,2	43,7
	2002	33 662	0,3	16,4	82,8	56,1	26,7
Praga Południe	1970	79 675	0,8	43,6	55,7	22,3	33,4
	1978	83 322	0,9	42,2	56,9	21,7	35,2
	1988	89 742	1,0	39,1	59,9	21,8	38,1
	2002	76 995	0,4	19,8	79,1	54,8	24,3
Praga Północ	1970	44 157	0,4	46,0	53,6	25,6	28,0
	1978	42 725	0,7	44,4	54,9	24,8	30,1
	1988	36 765	0,9	42,5	56,5	25,7	30,9
	2002	26 712	0,4	20,7	78,3	57,1	21,2
Rembertów	1970	10 945	1,5	52,0	46,5	24,2	22,3
	1978	10 581	1,0	50,8	48,2	24,3	23,9
	1988	8 445	1,6	36,4	62,0	18,7	43,2
	2002	8 902	0,7	17,7	81,1	46,4	34,7
Śródmieście	1970	108 453	0,6	31,0	68,4	20,9	47,5
	1978	94 704	0,9	29,3	69,7	20,8	48,9
	1988	70 895	1,3	28,5	70,2	21,3	48,9
	2002	49 066	0,5	17,0	81,6	56,2	25,4
Targówek	1970	26 765	1,9	52,2	45,9	25,0	21,0
	1978	63 395	1,0	50,2	48,8	23,2	25,6
	1988	66 432	1,2	45,5	53,3	24,5	28,8
	2002	51 603	0,4	23,4	75,7	55,2	20,5
Ursus	1970	16 405	2,2	64,3	33,5	15,0	18,5
	1978	23 262	1,8	63,8	34,4	15,4	19,0
	1988	21 658	2,0	60,2	37,8	17,6	20,2
	2002	17 088	0,9	23,4	75,4	57,2	18,2
Ursynów	1970	6 371	21,7	29,8	48,5	19,0	29,5
	1978	13 287	9,0	29,4	61,6	19,5	42,1
	1988	50 342	3,2	30,4	66,4	20,8	45,6
	2002	64 072	1,0	17,4	80,5	55,5	25,1

Dzielnice Quarters		Czynni zawodowo ¹ / Active population						
		ogółem total	w sektorze I in sector I	w sektorze II in sector II	w sektorze III / in sector III			
					razem total	w usługach in services sector		
						rynko- wych market	nierynko- wych non-mar- ket	
% ogółu zawodowo czynnych / % of active population								
Wawer	1970	24 137	7,7	41,9	50,4	21,1	29,2	
	1978	25 122	6,4	41,6	52,0	20,6	31,4	
	1988	25 775	5,8	42,3	51,8	19,0	32,8	
	2002	24 021	1,8	22,8	74,6	50,6	24,0	
Wesoła	1970	4 153	4,4	44,6	51,0	22,1	28,9	
	1978	4 610	5,6	40,6	53,8	22,3	31,4	
	1988	4 709	4,9	39,4	55,7	18,1	37,7	
	2002	7 466	1,3	22,4	75,4	50,8	24,6	
Wilanów	1970	3 835	27,7	32,2	40,1	19,3	20,9	
	1978	5 673	18,9	29,7	51,4	18,9	32,5	
	1988	6 157	15,2	26,6	58,2	18,8	39,4	
	2002	5 906	6,7	17,8	74,6	52,1	22,5	
Włochy	1970	19 962	4,6	42,3	53,1	27,0	26,1	
	1978	20 436	3,1	39,7	57,1	27,7	29,4	
	1988	17 114	3,6	38,2	58,1	26,9	31,2	
	2002	15 073	1,0	19,6	78,6	58,1	20,5	
Wola	1970	85 160	0,9	43,9	55,2	25,0	30,2	
	1978	98 876	1,0	40,7	58,3	24,6	33,8	
	1988	80 168	1,0	37,1	61,9	25,5	36,4	
	2002	53 704	0,5	19,0	78,8	56,1	22,8	
Żoliborz	1970	31 237	0,7	36,5	62,9	21,2	41,6	
	1978	32 204	0,9	34,8	64,4	21,3	43,1	
	1988	27 239	1,1	32,9	66,0	21,1	44,9	
	2002	19 237	0,5	18,1	80,8	56,1	24,7	
W-wa lewobrzeżna	1970	511 620	1,6	37,3	61,1	21,8	39,2	
	1978	590 450	1,5	36,1	62,4	21,5	40,9	
	1988	561 575	1,7	34,6	63,7	22,2	41,5	
	2002	457 605	0,7	18,3	80,3	55,2	25,1	
W-wa prawobrzeżna	1970	199 878	2,8	45,8	51,4	23,0	28,4	
	1978	238 507	2,1	45,3	52,6	22,5	30,1	
	1988	245 848	2,4	41,8	55,8	22,4	33,4	
	2002	223 707	0,8	21,5	77,2	53,9	23,2	

¹ W 1950 r. czynni zawodowo i pomagający członkowie rodzin. W 2002 r. w podziale na sektory pominięto pracujących w „organizacje i zespoły eksterytorialne” (168 osób w Polsce) oraz w „nieustalony rodzaj działalności” (32 634 osoby w Polsce).

Źródło: GUS, 1954, 1999, 2004.

oraz we Włochach (o 2,6), na Bielanych, w Wilanowie (po 2,5) i na Targówku (o 2,0), a w pozostałych dzielnicach poniżej 2 punktów procentowych. Spadkom udziału pracujących w przemyśle towarzyszył wzrost udziału pracujących w sektorze usługowym. Ogółem pracujący w usługach stanowili 59,6% czynnych zawodowo (poprzednio 58,4%). W każdej z dzielnic nastąpił wzrost udziału pracujących w usługach. Najsłabszy wzrost notowano na Bemowie, w Ursusie (po 0,8 p.p.) i Mokotowie (o 1,1), a najsilniejszy w dzielnicach z nowymi osiedlami mieszkaniowymi: w Wilanowie udział pracujących w usługach wzrósł o 11,3 punktu procentowego, a na Ursynowie o 13,1 punktu, z 48,5% do 61,6%. W obu dzielnicach nastąpiła zmiana struktury społecznej mieszkańców – na miejscu utrzymujących się z rolnictwa osiedliła się ludność pracująca w usługach. Ursynów wysunął się na jedno z czołowych miejsc pod względem udziału czynnych zawodowo mieszkańców pracujących w usługach (61,6%). Podobny lub jeszcze wyższy udział charakteryzował Żoliborz (64,4%), Bemowo (66,2%), Mokotów (66,4%) i Śródmieście (69,7%). W usługach nadal przeważali pracujący w usługach nierynkowych, i jedynie w Rembertowie nieznacznie większy był udział pracujących w usługach rynkowych (24,3% czynnych zawodowo) nad usługami nierynkowymi (23,9%). Bez większego wpływu na strukturę usług miał zapewne fakt, że na początku lat 1970. przeniesiono do Rembertowa bazar z „ciuchami”, który wcześniej działał na placu przy ul. Lubelskiej, róg Skaryszewskiej, koło Dworca Warszawa Wschodnia.

Kolejny spis w grudniu 1988 r. wykazał, po raz pierwszy w powojennym okresie, spadek liczby czynnych zawodowo, o 2,5%, do 807,4 tys. W miastach Polski ogółem spadek ten był jeszcze wyższy (7,0%) i był efektem stopniowo pogłębiającego się kryzysu gospodarczego kraju zapoczątkowanego w końcu lat 1970. W Warszawie, w porównaniu z rokiem 1978, zmniejszył się udział pracujących w sektorze przemysłowym (o 2 p.p.) i nieznacznie wzrósł w sektorze usługowym (o 1,7 p.) i rolniczym (o 0,2 p.). W sektorze rolniczym nadal relatywnie wysokim udziałem pracujących cechowały się Wilanów (18,9%) i Białołęka (16,2%), natomiast na Ursynowie, gdzie dalej rozwijało się budownictwo mieszkaniowe, choć nie tak intensywnie jak w poprzednim okresie, zaledwie 3,2%. Jediną dzielnicą, w której udział pracujących w sektorze przemysłowym (60,2%) był wyższy niż w sektorze usługowym (37,8%) był Ursus; największy zakład przemysłowy dzielnicy – fabryka traktorów, w najlepszym swoim okresie zatrudniał blisko 20 tys. osób, w tym większość dojeżdżała do pracy spoza Warszawy. Drugą dzielnicą pod względem wysokości udziału pracujących w sektorze przemysłowym był Targówek (45,5%), gdzie znajdowała się fabryka samochodów osobowych. Udział pracujących w sektorze usługowym w żadnej z dzielnic nie był niższy niż 43% (Białołęka 43,6%), a najwyższy był w Śródmieściu (70,2%) oraz na Ochocie (66,9%), Mokotowie (66,6%), Ursynowie (66,4%) i Żoliborzu (66,0%). We wszystkich dzielnicach udział pracujących w usługach nierynkowych był wyższy niż pracujących w usługach rynkowych, i przewaga ta była co najmniej kilku-kilkunastopunktowa, a w siedmiu dzielnicach ponad 20-punktowa (Mokotów, Ochota, Rembertów, Śródmieście, Ursynów, Wilanów i Żoliborz).

Zmiana ustroju społeczno-gospodarczego państwa wprowadzona w 1989 r. i późniejsza transformacja gospodarki z planowanej centralnie na rynkową

całkowicie zmieniły strukturę zatrudnienia. W 2002 r. liczba czynnych zawodowo w Warszawie była o 15,6% niższa niż w 1988 r. i wynosiła 681,3 tys. Udział pracujących w rolnictwie spadł do 0,7%, a w poszczególnych dzielnicach wahał się od 0,4% (Bielany) do 1,8% (Wawer), z wyjątkiem Wilanowa (6,7%). W wyniku upadłości bądź prywatyzacji przestały istnieć wielkie państwowe zakłady przemysłowe i udział pracujących w sektorze przemysłowym spadł do 19,3% (z 36,8% w 1988 r.). W żadnej z dzielnic udział pracujących w przemyśle nie był wyższy niż w sektorze usługowym. Pracujący w sektorze usługowym stanowili w Warszawie 79,3% ludności czynnej zawodowo. Najniższy udział pracujących w usługach charakteryzował Wawer i Wilanów (po 74,6%), a najwyższy, powyżej 80%, siedem dzielnic: Ursynów (80,5%), Żoliborz (80,8%), Rembertów (81,1%), Mokotów (81,3%), Bemowo (81,5%), Śródmieście (81,6%) i Ochota (82,8%). Tak jak poprzednio we wszystkich dzielnicach występowała przewaga udziału pracujących w usługach nierynkowych, tak w 2002 r. we wszystkich dzielnicach przeważał udział pracujących w usługach rynkowych i w zdecydowanej większości dzielnic było to przewaga 2-krotna. Warszawa stała się miastem o zdecydowanej przewadze usług rynkowych.

Istotne zmiany nastąpiły również w zróżnicowaniu przestrzennym udziału pracujących według sektorów i dzielnic (miejsca zamieszkania), które możemy ocenić na podstawie obliczonych wartości współczynnika zmienności względnej, w jednolitym podziale administracyjnym, dla kolejnych lat spisowych (tab. VIII.13).

Tabela VIII.13. Współczynnik zmienności udziału pracujących według sektorów i dzielnic, 1970–2002

Table VIII.13. Variability index of the share of the employed by sectors and by quarters, 1970–2002

Lata Years	Współczynniki zmienności (%) udziału pracujących w sektorach według dzielnic Variability indexes (%) of the share of the employed in sectors by quarters				
	w sektorze I – rolniczym in sector I – agricultural	w sektorze II – przemysłowym in sector II – industrial	w sektorze III – usługowym in sector III – services		
			ogółem total	usługi rynkowe market services	usługi nierynkowe non-market services
1970	150	22	21	15	32
1978	136	23	18	14	28
1988	124	20	14	13	21
2002	135	12	4	5	15

Zróżnicowania przestrzenne udziału pracujących według sektorów w latach 1970–1988 stopniowo zmniejszały się, najwyraźniej w usługach nierynkowych. Wysokie współczynniki zmienności w sektorze rolniczym były wynikiem, czasami kilkunastokrotnie wyższych od średniej, udziałów w 2–3 dzielnicach, a w 2002 r. tylko w jednej dzielnicy. W 2002 r. zróżnicowania międz dzielnicowe

udziałów były wyraźnie niższe, szczególnie w usługach rynkowych i ogółem, niż w 1988. Świadczy to o zmniejszeniu się różnic i ujednocnieniu struktury pracujących według sektorów. Wniosek ten, podobnie jak całe opracowanie dotyczy pracujących według miejsca zamieszkania na podstawie spisów ludności. Natomiast analiza według miejsca zatrudnienia może być przeprowadzona na podstawie danych ze sprawozdawczości bieżącej, które w przyjętej skali przestrzennej i ujęciu retrospektywnym nie istnieją. Ocenę struktury zatrudnienia (według miejsca pracy) według dzielnic i bardziej szczegółowego rodzaju działalności (według sekcji) w dniu 31 XII 2002 r. umożliwiał zestawienie zamieszczone w *Aneksie* (tab. A.16.ab).

Warto się przyjrzeć głównym źródłom utrzymania ludności w latach 1970–2002. Interesuje nas przede wszystkim ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł, gdyż jej udział z biegiem czasu stawał się coraz większy. W 1960 r. w Warszawie z niezarobkowych źródeł utrzymywało się 9,9% ludności ogółem, w 1970 zaś udział tej grupy ludności wynosił już 15,6% (tab. VIII.14), a jego wysokość korespondowała z udziałem ludności w wieku 60 lat i więcej (15,4%). Wzrost ten jest powiązany ze wzrostem liczby ludności w wieku poprodukcyjnym, ale również z możliwościami przejścia na wcześniejszą emeryturę, stopniem uprzywilejowania niektórych grup pracowniczych (górnicy, służby mundurowe) pod względem osiągania wieku emerytalnego, łatwością uzyskania renty, jak i z dostępnością do zasiłków z opieki społecznej w okresie gorszej koniunktury gospodarczej.

W 1970 r. najniższy udział ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł występował w Ursusie (9,1%), ale i udział ludności w wieku 60 lat i więcej był tu też najniższy (9,1%) wśród dzielnic Warszawy. Analogicznie, na Pradze Północ, najwyższemu udziałowi utrzymujących się z niezarobkowych źródeł (20,1%) towarzyszył najwyższy udział ludzi w starszym wieku (20,0%). Warto zwrócić uwagę na dwa skrajne przypadki. W pierwszym, na Ochocie, względnie wysokiemu udziałowi utrzymujących się z niezarobkowych źródeł (16,1%) towarzyszył o 2,4 p.p. niższy udział ludności w starszym wieku (13,6%). W drugim, w Wilanowie, sytuacja była odwrotna: dość niskiemu udziałowi utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (13,2%) towarzyszył znacznie wyższy udział ludności w wieku 60 lat i więcej (18,1%). Można przypuszczać, że ludność utrzymująca się z rolnictwa indywidualnego w Wilanowie, choć osiągnęła wiek emerytalny, nie otrzymywała renty, gdyż należała się ona tym rolnikom, którzy przekazały swoje gospodarstwo rolne państwu (Dz.U. 1962, nr 38, poz. 166). Podobna sytuacja występowała w dzielnicy Białołęka (odpowiednio: 15,2 i 17,2%) i na Ursynowie (12,6 i 14,7%). Warto przypomnieć, że przed 1962 r. rolnicy indywidualni nie byli objęci systemem rentowo-emerytalnym.

W roku 1978 udział utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (19,6%) był już wyższy od udziału osób w wieku 60 lat i więcej (15,4%) i przewaga ta występowała we wszystkich dzielnicach Warszawy, z wyjątkiem Wilanowa. Najniższym udziałem utrzymujących się z niezarobkowych źródeł wyróżniał się Ursynów (11,5%), który miał zarazem najmniej ludzi w starszym wieku (9,6%), a najwyższym Śródmieście (27,1%), z również najwyższym udziałem ludności w starszym wieku (22,4%) oraz Praga Północ (24,0 i 19,6%). Ponieważ wspomniana wyżej

Tabela VIII.14. Ludność według głównego źródła utrzymania, 1970–2002
 Table VIII.14. Population by main source of income, 1970–2002

Dzielnice Quarters		Lata Years	Ludność ogółem w tys. Total popula- tion in thous.	Ludność utrzymująca się ¹ (% ludności ogółem): Population deriving income from (% of population):						
				z rolnictwa agriculture		spoza rolnictwa outside agriculture		niezarobkowych non-earning sources		docho- dów z włas- ności real estate
				razem total	w tym pracu- jąca of whom employed	razem total	w tym pracu- jąca of whom employed	źródeł razem total	w tym z włas- nego źródła of whom own source	
POLSKA	1970	32 642,3	29,8	18,7	59,8	31,7	10,4	7,5	×	
	1978	35 061,4	23,4	14,2	61,8	35,7	14,8	11,5	×	
	1988	37 879,1	17,7	10,7	61,0	34,8	21,2	18,0	×	
	2002	38 230,1	7,9	4,3	53,3	28,0	37,0	28,0	0,1	
Miasta	1970	17 620,7	5,6	2,6	80,2	44,1	14,2	10,6	×	
	1978	20 397,6	4,9	2,4	77,6	46,1	17,5	14,0	×	
	1988	23 279,0	4,1	1,9	73,7	42,4	22,2	18,5	×	
	2002	23 610,4	1,1	0,5	59,9	32,6	36,6	27,9	0,1	
Wieś	1970	15 021,5	58,3	36,3	36,0	18,0	5,8	4,1	×	
	1978	14 663,9	49,2	30,2	39,8	21,3	11,0	8,3	×	
	1988	14 600,1	39,4	24,2	40,8	22,9	19,8	17,1	×	
	2002	14 619,7	18,9	10,4	42,5	20,7	37,8	28,0	0,1	
M.st. Warszawa	1970	1 357,5	1,6	0,9	82,7	49,9	15,6	12,7	×	
	1978	1 565,4	1,5	0,8	78,9	51,3	19,6	16,9	×	
	1988	1 666,2	1,3	0,7	73,4	46,1	25,2	22,3	×	
	2002	1 689,2	0,4	.	64,1	39,8	30,1	.	0,3	
Bemowo	1970	40,3	2,1	1,1	85,4	50,4	12,5	10,4	×	
	1978	41,9	1,9	0,9	79,8	52,3	18,3	15,6	×	
	1988	85,0	1,2	0,7	86,3	49,2	12,4	10,4	×	
	2002	104,7	0,4	.	73,1	47,2	23,0	.	0,1	
Białołęka	1970	18,8	12,8	8,7	71,9	42,1	15,2	12,7	×	
	1978	16,6	12,0	7,9	68,0	44,0	20,0	17,1	×	
	1988	26,8	7,8	5,3	77,6	44,1	14,6	13,0	×	
	2002	57,8	1,0	.	79,7	47,5	16,8	.	0,4	
Bielany	1970	102,1	1,0	0,5	86,9	49,7	12,1	9,6	×	
	1978	139,6	0,9	0,5	84,3	53,5	14,8	12,5	×	
	1988	147,9	0,8	0,4	76,7	48,2	22,4	19,4	×	
	2002	138,4	0,1	.	64,1	41,1	31,7	.	0,2	

Dzielnice Quarters		Lata Years	Ludność ogółem w tys. Total popula- tion in thous.	Ludność utrzymująca się ¹ (% ludności ogółem): Population deriving income from (% of population):						docho- dów z włas- ności real estate
				z rolnictwa agriculture		spoza rolnictwa outside agriculture		niezarobkowych non-earning sources		
				razem total	w tym pracu- jąca of whom employed	razem total	w tym pracu- jąca of whom employed	źródeł razem total	w tym z włas- nego źródła of whom own source	
Mokotów	1970	204,9	1,2	0,6	83,9	50,6	14,9	11,9	x	
	1978	270,0	1,2	0,6	80,3	52,5	18,5	15,7	x	
	1988	256,9	1,1	0,5	71,9	46,4	27,1	24,0	x	
	2002	235,4	0,3	.	60,7	38,8	34,0	.	0,3	
Ochota	1970	114,6	1,2	0,4	82,7	49,0	16,1	13,3	x	
	1978	111,1	1,0	0,4	76,1	50,2	22,8	19,6	x	
	1988	98,3	1,1	0,5	66,2	43,8	32,8	29,1	x	
	2002	94,2	0,2	.	55,9	35,4	35,0	.	0,2	
Praga Południe	1970	153,0	0,8	0,3	83,6	50,3	15,6	12,7	x	
	1978	158,3	0,8	0,4	77,8	51,3	21,4	18,4	x	
	1988	185,6	0,7	0,4	74,9	46,5	24,4	21,6	x	
	2002	189,3	0,2	.	64,7	40,3	30,1	.	0,4	
Praga Północ	1970	86,9	0,3	0,2	79,6	48,8	20,1	16,3	x	
	1978	84,3	0,5	0,3	75,4	49,7	24,0	20,7	x	
	1988	80,4	0,5	0,3	70,9	44,3	28,5	25,0	x	
	2002	75,3	0,2	.	59,5	35,1	34,6	.	0,2	
Rembertów	1970	21,1	1,0	0,6	86,4	50,0	12,6	10,3	x	
	1978	19,8	0,8	0,5	80,0	51,6	19,2	16,4	x	
	1988	19,1	0,6	0,4	72,5	42,6	26,9	22,8	x	
	2002	21,6	0,2	.	67,7	40,7	28,6	.	0,2	
Śródmieście	1970	203,6	0,8	0,3	80,5	50,9	18,7	15,7	x	
	1978	184,2	0,9	0,4	71,9	49,6	27,1	23,8	x	
	1988	158,2	0,8	0,4	62,1	42,0	37,1	33,6	x	
	2002	138,3	0,3	.	56,6	35,0	37,1	.	0,4	
Targówek	1970	53,2	1,2	0,7	83,4	48,3	15,4	12,3	x	
	1978	121,3	0,9	0,5	86,0	51,3	13,0	10,9	x	
	1988	130,1	0,9	0,5	80,4	49,6	18,7	16,0	x	
	2002	124,3	0,2	.	64,7	41,1	30,9	.	0,2	
Ursus	1970	30,4	2,3	1,1	88,6	52,0	9,1	6,9	x	
	1978	42,0	1,9	0,9	85,6	54,1	12,5	10,2	x	
	1988	41,5	1,7	0,9	78,2	50,1	20,1	17,3	x	
	2002	42,5	0,4	.	63,8	39,7	30,9	.	0,1	

Dzielnice Quarters		Lata Years	Ludność ogółem w tys. Total popula- tion in thous.	Ludność utrzymująca się ¹ (% ludności ogółem): Population deriving income from (% of population):						docho- dów z włas- ności real estate
				z rolnictwa agriculture		spoza rolnictwa outside agriculture		niezarobkowych non-earning sources		
				razem total	w tym pracu- jąca of whom employed	razem total	w tym pracu- jąca of whom employed	źródeł razem total	w tym z włas- nego źródła of whom own source	
Ursynów	1970	11,7	17,2	10,9	70,2	41,8	12,6	9,8	×	
	1978	26,1	8,4	4,3	80,1	46,0	11,5	9,4	×	
	1988	101,3	2,8	1,4	87,4	47,6	9,7	8,1	×	
	2002	134,4	0,6	.	77,4	46,7	15,7	.	0,3	
Wawer	1970	47,2	5,5	3,5	79,9	46,1	14,6	11,4	×	
	1978	48,7	4,5	3,0	77,6	47,7	17,9	15,0	×	
	1988	54,2	3,3	2,1	71,2	43,6	25,5	22,7	×	
	2002	61,8	1,1	.	65,5	37,9	29,5	.	0,3	
Wesoła	1970	8,4	2,8	1,7	84,5	46,7	12,7	9,5	×	
	1978	8,9	3,1	2,1	80,9	48,5	15,9	13,0	×	
	1988	9,8	2,3	1,6	76,7	44,1	21,0	17,5	×	
	2002	17,5	0,4	.	76,0	41,6	21,8	.	0,3	
Wilanów	1970	7,0	22,9	14,6	63,9	38,6	13,2	10,0	×	
	1978	10,2	15,3	10,3	70,7	44,9	14,0	11,9	×	
	1988	12,0	11,1	7,2	71,6	42,6	17,3	15,3	×	
	2002	13,7	4,7	.	64,9	39,8	23,1	.	0,3	
Włochy	1970	37,4	3,1	2,1	80,7	49,7	16,2	12,9	×	
	1978	39,2	2,3	1,5	76,8	49,8	20,9	17,7	×	
	1988	35,5	2,0	1,3	70,7	44,8	27,3	24,1	×	
	2002	39,2	0,6	.	64,3	37,8	28,9	.	0,2	
Wola	1970	158,5	0,9	0,4	84,2	52,0	14,8	12,1	×	
	1978	181,7	1,0	0,5	80,1	53,2	18,9	16,5	×	
	1988	166,1	0,8	0,4	68,5	46,1	30,6	27,3	×	
	2002	148,9	0,3	.	57,8	35,3	36,7	.	0,2	
Żoliborz	1970	58,5	0,6	0,3	82,1	51,3	17,3	14,6	×	
	1978	61,7	0,7	0,4	76,0	50,9	23,4	20,6	×	
	1988	57,5	0,6	0,4	67,9	45,0	31,4	28,6	×	
	2002	51,9	0,2	.	57,8	36,6	36,3	.	0,3	
Wawa lewobrzeźna	1970	968,9	1,5	0,8	83,1	50,5	15,4	12,6	×	
	1978	1 107,5	1,4	0,7	78,7	51,7	19,9	17,1	×	
	1988	1 160,3	1,3	0,7	72,6	46,1	26,1	23,2	×	
	2002	1 141,6	0,4	.	63,1	39,5	31,1	.	0,2	

Dzielnice Quarters		Lata Years	Ludność ogółem w tys. Total popula- tion in thous.	Ludność utrzymująca się ¹ (% ludności ogółem): Population deriving income from (% of population):						docho- dów z włas- ności real estate
				z rolnictwa agriculture		spoza rolnictwa outside agriculture		niezarobkowych non-earning sources		
				razem total	w tym pracu- jąca of whom employed	razem total	w tym pracu- jąca of whom employed	źródeł razem total	w tym z włas- nego źródła of whom own source	
W-wa prawobrzeżna	1970	388,6	2,0	1,2	81,8	48,7	16,2	13,1	×	
	1978	457,9	1,6	1,0	79,3	50,3	19,0	16,2	×	
	1988	505,9	1,4	0,9	75,4	46,3	23,2	20,3	×	
	2002	547,6	0,4	.	66,1	40,3	29,1	.	0,3	

¹ Udział ludności o niestabilnym źródle utrzymania w 2002 r. dopełnia strukturę do 100%.

Źródło: GUS, 1999, 2004 i obliczenia własne.

oferta otrzymywania renty rolniczej w zamian za przekazane państwu gospodarstwo rolne nie spotkała się z zainteresowaniem, od 1978 r. nowa ekipa polityczna wprowadziła ustawę umożliwiającą rolnikom indywidualnym otrzymywanie zaopatrzenia emerytalnego za przekazanie gospodarstwa następcy (Dz.U. 1977, nr 32, poz. 140). Z początkiem 1983 r., w okresie trwania stanu wojennego, wprowadzono ubezpieczenia społeczne dla rolników indywidualnych i ich rodzin (Dz.U. 1982, nr 40, poz. 268), która w podstawowym zakresie zrównywała ich prawa do tych, z jakich korzystali od dziesięcioleci wszyscy pracownicy najemni. Odnotowujemy to dla porządku, gdyż wśród mieszkańców Warszawy liczba rolników indywidualnych nabywających prawa rentowo-emerytalne na podstawie tej ustawy miała znaczenie marginalne.

Kolejny spis, przeprowadzony w 1988 r., wykazał, że liczba mieszkańców Warszawy utrzymujących się z niezarobkowych źródeł wzrosła do 420,5 tys. osób, co w porównaniu z 307,4 tys. w 1978 r. daje przyrost w wysokości 37%. Utrzymujący się z niezarobkowych źródeł stanowili w 1988 r. 25,2% ludności ogółem, podczas gdy udział ludności w wieku 60 lat i więcej wynosił tylko 17,8% ogółu. Nadal odsetek utrzymujących się z niezarobkowych źródeł był najniższy na Ursynowie (9,7%), przy wyjątkowo niskim udziale osób w starszym wieku (5,3%), i najwyższy w Śródmieściu, gdzie z niezarobkowych źródeł utrzymywało się 33,6% ludności, przy również najwyższym udziale mieszkańców w wieku 60 lat i więcej (29,6%). We wszystkich dzielnicach, w porównaniu z 1978 r., wzrosła punktowa przewaga udziału utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych nad udziałem ludności w starszym wieku, i o ile w 1970 r. wynosiła ona kilka punktów procentowych (nie przekraczała 5), o tyle w 1988 r. w przypadku Rembertowa sięgała 12 (odpowiednio: 26,9 i 15,3%), a w przypadku Ochoty 10 punktów procentowych (32,8 i 22,8%). Z analizy zróżnicowań przestrzennych udziału utrzymujących się z niezarobkowych źródeł według dzielnic, przeprowadzonej za pomocą współczynnika

zmienności, wynika, że w kolejnych latach zróżnicowania rosły: współczynnik zmienności udziałów w 1970 r. wynosił 18%, w 1978 r. 23%, w 1988 r. 31% i w 2002 r. 23%.

Wprowadzenie w 1989 r. gospodarki rynkowej oraz kilkuletni okres przekształceń gospodarczych spowodowały, że w miejsce niedoborów siły roboczej i nadwyżki popytu na pracę, charakterystycznych dla gospodarki centralnie planowanej, pojawiła się nadwyżka podaży pracy i bezrobocie, które jako nowe zjawisko było szczególnie dotkliwie odczuwane w latach 1990–1991. W następnych latach liczba bezrobotnych malała lub rosła w zależności od tempa rozwoju gospodarczego i bezrobocie stało się stałym elementem rynku pracy. Zwiększyła się presja osób w wieku produkcyjnym, nieradzących sobie na rynku pracy, na uzyskanie niezarobkowych źródeł utrzymania.

W okresie 1989–2002 nastąpił w Warszawie spadek liczby pracujących o 15,6% oraz wzrost liczby utrzymujących się z niezarobkowych źródeł o 22,2%, do 513,9 tys. osób. Stanowiły one 30,4% mieszkańców miasta, to znaczy więcej niż wynosił udział ludności w starszym wieku (21,5%). Nadal względnie najmniej ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł było na Ursynowie (15,7%), podobnie jak ludności w wieku 60 lat i więcej (9,5%). Podobnie jak wcześniej, pod względem wysokości udziału ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych przodowało Śródmieście (37,1%) oraz niewiele mu ustępujące Wola (36,7%), Żoliborz (36,3%), Ochota (35,0%) i Praga Północ (34,6%). Przewaga udziału utrzymujących się z niezarobkowych źródeł nad udziałem osób w starszym wieku w pięciu dzielnicach sięgała kilkunastu punktów procentowych, a mianowicie na Pradze Północ (odpowiednio: 34,6 i 19,6%), w Rembertowie (28,6 i 15,8%), na Targówku (30,9 i 18,4%), w Ursusie (30,9 i 19,5%) i na Bemowie (23,0 i 11,6%).

W Warszawie wśród 513,9 tys. osób utrzymujących się z niezarobkowych źródeł blisko 2/3 (64,0%) stanowiły osoby utrzymujące się głównie z emerytury (pracowniczej lub rolnej), dla 14,9% głównym źródłem utrzymania była renta z tytułu niezdolności do pracy (renta inwalidzka), a dla 21,1% pozostałe niezarobkowe źródła (renty socjalne i rodzinne, zasiłki dla bezrobotnych, zasiłki pomocy społecznej, zasiłki pielęgnacyjne, alimenty, stypendia, świadczenia przedemerytalne, dom opieki i pozostałe niewymienione). Udział poszczególnych niezarobkowych źródeł utrzymania według dzielnic zamieszczono w *Aneksie* (tab. A.17). Należy zwrócić uwagę, że w Polsce ogółem, w stosunku do spisu z 1988 r., nastąpił ponad 4-krotny wzrost liczby osób utrzymujących się z zasiłku pomocy społecznej.

IX. PRZEMIESZCZENIA LUDNOŚCI

Podstawowe dane o migracjach ludności pochodzą z trzech rodzajów źródeł: spisów ludności, rejestracji bieżącej i badań specjalnych. W spisach ludności na ogół pytało o miejsce urodzenia lub miejsce poprzedniego zamieszkania, na przykład przed kilku laty lub w jakimś kluczowym momencie. Takie dane informują o ostatecznym rezultacie wędrówek, a nie o ich przebiegu. Ponadto w spisie badanie jest ograniczone do zbiorowości osób spisanych i jeśli wcześniej, w okresie międzyspisywym, nastąpił zgon lub wyjazd za granicę na stałe, przypadki takie nie są w spisie uwzględniane. W powojennym dwudziestolecu przyjmowano jednak priorytet spisu jako źródła użytecznych i wiarygodnych informacji o liczbie i strukturze migracji. Przyczyną takiego stanu rzeczy była niedoskonałość i ograniczona wiarygodność informacji bieżącej opartej na danych ewidencji ludności. Dane ewidencji bieżącej rejestrują fakty migracyjne, ale indywidualny migrant, jeśli ponawiał swoją wędrówkę, może być rejestrowany wielokrotnie. Zaletą danych zbieranych na podstawie rejestracji meldunkowej jest możliwość badań w krótszych przekrojach czasowych, zwykle rocznych, wadą – ograniczony zakres zbieranych cech migrantów. Największe możliwości w zakresie badanych cech i zagadnień dają badania specjalne. Zwykle były to badania ankietowe małych zbiorowości ze szczegółowo określonym zakresem, przeprowadzane przez instytuty naukowe. Obecnie takie badania są przeprowadzane przez internet. Do badań specjalnych, zakrojonych na dużą skalę, należy również zaliczyć spisy kadrowe przeprowadzane okresowo w latach 1964–1983, w których zbierano informacje o dojazdach i wyjazdach do pracy. W niniejszym opracowaniu wykorzystano wszystkie trzy rodzaje źródeł.

Analizę rozpoczyna ocena przemieszczeń ludności na podstawie spisów ludności, gdyż ich zakres czasowy jest najdłuższy, obejmuje ponad 100 lat. Następnie przedstawiono migracje wewnętrzne na podstawie informacji pochodzących z rejestracji bieżącej, której zakres czasowy jest znacznie krótszy, szczególnie w bardziej szczegółowym układzie przestrzennym. Część o migracjach wewnętrznych kończy krótka informacja o dojazdach do pracy do Warszawy, które w większości przekształcały się w migracje do Warszawy na pobyt stały. Drugą część rozdziału poświęcono migracjom zagranicznym ludności Warszawy.

IX.1. Migracje wewnętrzne według spisów ludności

Pogląd o rozmiarach migracji do Warszawy w końcu XIX wieku dają wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności przeprowadzonego w Imperium Rosyjskim i należącym do niego Królestwie Polskim w lutym 1897 r. (tab. IX.1). Spis nie podaje bezpośrednio liczby migrantów i czasu ich przybycia, gdyż pytano tylko o miejsce urodzenia. Na tej podstawie wiadomo, że z 683,7 tys. mieszkańców ludność urodzona w Warszawie stanowiła 49,2% (336 169 osób). Jeśli jednak odliczyć stacjonujące carskie wojsko, to odsetek urodzonych w Warszawie wzrośnie do 51,3%; w spisie jednodniowym z 1882 r. odsetek ten był nieco wyższy (52,6%).

Najwyższe odsetki ludności zasiedziałej (zamieszkałej w miejscowości aktualnego zamieszkania od urodzenia) występowały w cyrkułach Powązkowskim (59,9%) i Bielańskim (58,8%), w których dominowała ludność żydowska, stanowiąc odpowiednio 69,0 i 88,5% (por. tab. VI.2). W tych dwóch żydowskich cyrkułach zamieszkiwała zatem najbardziej rdzenna ludność Warszawy. Kolejne dwa cyrkuły o wysokim udziale ludności zasiedziałej, to Jerozolimski (56,8%), również z przewagą ludności żydowskiej (52,9%), i Wolski (56,7%), z większym udziałem ludności polskiej (50,9%) niż żydowskiej (41,4%). Jeszcze w dwóch cyrkułach przeważała ludność zasiedziała nad napływową: Mostowski i Soborny; tam większość stanowiła ludność polska. Układ ten zapewne uległby zmianie, gdyby odliczyć carskie wojsko, które – sądząc po udziale urodzonych w innych guberniach i udziale ludności prawosławnej – stacjonowało przede wszystkim w cyrkułach Łazienkowskim, Mokotowskim i Praskim. Znamy jednak tylko ogólną liczbę wojska bez jego rozmieszczenia według cyrkułów.

Ludność napływowa, wliczając carskie wojsko, stanowiła 50,8% ludności, a dokładnie 347 523 osoby, w tym 105 174 osób urodzonych w guberni warszawskiej, 230 025 w innych guberniach i 12 324 w innych państwach. W strukturze ludności napływowej według cyrkułów nie sposób wyeliminować wojsko – dlatego cyrkuły Łazienkowski (63,3% urodzonych poza Warszawą) i Mokotowski (61,2%) występują jako względnie największe skupiska ludności napływowej. Jest rzeczą charakterystyczną, że w składzie ludności napływowej w cyrkułach miejskich było dwukrotnie więcej przybyszów z innych guberni niż z warszawskiej. Natomiast do cyrkułów podmiejskich, z najniższym udziałem ludności zasiedziałej, napływała w równym stopniu ludność z guberni warszawskiej, jak i z pozostałych obszarów. Osiedlenie się w cyrkułe miejskim wymagało posiadania znacznie większych środków (wynajęcie mieszkania) niż w cyrkułach podmiejskich, z zabudową wiejską, gdzie najczęściej wynajmowano miejsce do spania, umożliwiające poszukiwanie pracy w najprostszycy zajęciach. Zwraca uwagę wyjątkowo niski udział napływu z guberni warszawskiej do cyrkułu Bielańskiego (7,5%) w porównaniu z napływem z innych guberni. Odzwierciedla to zjawisko napływu ludności żydowskiej wysiedlonej z Białorusi, zwanych „litwakami” (por. rozdz. VI). Podobnie poddani innych państw najczęściej osiedlali się w cyrkułach Nowoświeckim, Zamkowym i Mokotowskim.

Tabela IX.1. Ludność obecna w Warszawie według miejsca urodzenia,
9 II 1897 r.

Table IX.1. Actual population in Warsaw by place of birth, 9 Feb. 1897

Cyrkuły Police districts	Ludność obecna Actual population	Ludność obecna urodzona w: Actual population born in:			
		Warszawie Warsaw	guberni warszaw- skiej Warsaw governorate	innych guberniach other governorates	innych państwach other countries
M. Warszawa, 9 II 1882	382 964 ¹	52,6	11,3	31,7	4,4
M. Warszawa, 9 II 1897	683 692 ²	49,2	15,4	33,6	1,8
I. Zamkowy	55 208	48,9	14,2	34,1	2,8
II. Soborny	41 646	51,4	12,9	33,9	1,8
III. Mostowski	60 400	53,1	14,1	30,9	1,9
IV. Bielański (Nalewki)	48 321	58,8	7,5	33,3	0,4
V. Powązkowski	52 545	59,9	11,4	27,9	0,7
VI. Towarowy	42 408	53,9	19,4	25,2	1,6
VII. Wolski	57 864	56,7	14,3	27,2	1,9
VIII. Jerozolimski	51 766	56,8	12,2	29,5	1,5
IX. Łazienkowski	57 887	36,6	13,0	48,0	2,4
X. Nowoświecki	48 242	43,7	15,8	36,9	3,5
XI. Mokotowski	50 789	38,8	15,4	43,1	2,7
XII. Praski	57 113	47,2	17,6	34,1	1,1
Cyrkuły miejskie	624 189	50,4	14,0	33,8	1,9
Cyrkuły podmiejskie	59 503	36,6	30,4	31,8	1,2
Wwa lewobrzeżna	567 076	50,7	13,6	33,8	1,9
Wwa prawobrzeżna	57 113	47,2	17,6	34,1	1,1

¹ Jednodniowy spis miejski przeprowadzony w cyrkułach miejskich. W tym 3 740 wojska.

² W tym 27 878 wojska.

Źródło: CSK, 1904, s. IV, VIII, 2.

W pierwszym polskim spisie powszechnym w 1921 r. pytano o miejsce urodzenia oraz o rok przybycia do obecnego miejsca pobytu, a także, czy przebywa w nim stale czy chwilowo (tab. IX.2).

W 1921 r. udział ludności zasiedziałej był w Warszawie wyjątkowo wysoki, jeśli wziąć pod uwagę zakończoną przed trzema laty wielką wojnę światową, poprzedzającą ją pobór do wojska, dobrowolną i przymusową ewakuację w 1915 r. fabryk i urzędów wraz z pracownikami i ich rodzinami przez wycofujące się wojska rosyjskie, wstępowanie w szeregi polskiego wojska oraz obronę Warszawy przed bolszewicką armią w sierpniu 1920 r. Udział ludności przebywającej w Warszawie od urodzenia wynosił 55,8%, był zatem wyższy niż w 1897 i nieco wyższy niż w miastach Polski ogółem w 1921 r. (54,5%). Nadal Nalewki i Powązki miały najwyższy udział

ludności zasiedziałej. Poza tym te dwa komisariaty cechował najniższy udział ludności przybyłej w 1913 r. i później oraz najwyższe odsetki ludności przybyłej przed 1913 r. We wszystkich komisariatach (dzielnicach) przeważała ludność zasiedziała nad napływową, z wyjątkiem Śródmieścia Południe, w którym obok Przedmieścia Północno-Wschodniego, widać wyraźny wpływ przybyłych w ostatnich dwóch latach przed datą spisu ludności. Wśród ludności przybyłej najslabiej reprezentowane są napływy z lat 1913–1919, obejmujących okres I wojny światowej.

Tabela IX.2. Ludność urodzona w miejscu pobytu oraz napływowa,
30 IX 1921 r.

Table IX.2. Population born in the place of residence and elsewhere, 30 Sept. 1921

Dzielnice Districts	Ludność obecna Actual population	Przebywali w miejscu swego urodzenia Stayed in the place of birth	Przybyli w latach: Arrived in the years:		
			po 30 IX 1919 after 30 Sept. 1919	1913– –1919	przed 1913 prior 1913
w % ludności obecnej / % of actual population					
Polska	25 376 175	71,5	9,0	4,4	12,3
Miasta	6 345 896	54,5	14,2	7,2	19,5
Wieś	19 030 270	77,2	7,5	3,4	9,9
M.st. Warszawa	936 713	55,8	10,8	7,0	20,7
1. Śródmieście Centrum	180 267	52,8	12,2	7,0	20,6
2. Stare Miasto	43 805	58,9	9,6	7,4	19,4
3. Nalewki (Muranów)	51 015	66,1	5,5	6,1	18,5
4. Powązki	150 042	61,3	7,0	6,0	21,4
5. Wola	148 183	59,9	7,4	6,2	21,4
6. Śródmieście Południe	149 330	45,4	16,9	8,8	21,7
7. Stara Praga	85 245	57,9	10,3	6,9	20,9
8. Przedmieścia Płn.-Wsch.	40 148	50,7	17,6	8,2	18,0
9. Przedmieścia Zachodnie	43 992	58,9	9,1	6,3	20,3
10. Przedmieścia Południowe	44 686	54,4	12,6	7,5	19,9

Źródło: GUS, 1928, tab. VIII.

Z analizy miejsca urodzenia ludności wynika, że poza osobami urodzonymi w Warszawie (55,8%), najliczniejszą grupę mieszkańców Warszawy stanowiły osoby urodzone w województwach warszawskim (18,2%) oraz lubelskim (7,3%), kieleckim (5,4%), łódzkim (2,9%) i białostockim (2,3%), które tworzyły grupę województw centralnych. Urodzeni w Warszawie i województwach centralnych stanowili 91,9% mieszkańców Warszawy. Jeśli odliczyć 3,5% urodzonych za granicą i 0,4% urodzonych w Polsce poza terenem objętym spisem oraz 2,0% urodzonych w niewiadomym miejscu, to pozostałe 2,2% mieszkańców Warszawy urodziło się w województwach południowych (1%), wschodnich (0,9%) i zachodnich

(0,3%). Dokładniejszy podział ludności poszczególnych dzielnic według miejsca urodzenia pokazano w tabeli IX.3.

Tabela IX.3. Ludność Warszawy według miejsca urodzenia, 30 IX 1921 r.

Table IX.3. Warsaw population by place of birth, 30 Sept. 1921

Dzielnice Districts	Na 100 osób było urodzonych ¹ : Percentage:						
	w War- szawie in War- saw	poza Warszawą – w tym w: outside Warsaw – including:					za granicą abroad
		woj. central- nych central voivod- ships	woj. wscho- dnych eastern voivod- ships	woj. zacho- dnych western voivod- ships	woj. połud- niowych south- ern voivod- ships	poza teren- em spisu ² outside the census area	
M.st. Warszawa	55,8	36,1	0,9	0,3	1,0	0,4	3,5
1. Śródmieście Centrum	52,8	36,8	1,0	0,4	1,7	0,6	4,7
2. Stare Miasto	58,9	35,2	0,8	0,2	0,8	0,3	2,2
3. Nalewki (Muranów)	66,1	28,9	2,0	0,0	0,2	0,2	1,8
4. Powązki	61,3	33,7	1,3	0,1	0,4	0,2	2,0
5. Wola	59,9	34,7	0,6	0,2	0,6	0,2	2,1
6. Śródmieście Południe	45,4	40,6	1,0	0,6	2,1	0,7	7,4
7. Stara Praga	57,9	35,7	0,6	0,2	0,8	0,3	2,9
8. Przedmieścia Płn.-Wsch.	50,7	38,3	0,5	0,2	0,6	0,3	2,9
9. Przedmieścia Zachodnie	58,9	37,4	0,2	0,1	0,5	0,1	1,3
10. Przedmieścia Płd.	54,4	39,4	0,4	0,1	1,0	0,3	2,3

¹ W podziale nie uwzględniono osób o miejscu urodzenia niewiadomym i urodzonych w Polsce w niewiadomym województwie.

² Spis 1921 r. nie objął tzw. Litwy Środkowej i Górnego Śląska.

Źródło: A.P., 1929, s. 14.

Na podkreślenie zasługuje wysoki odsetek urodzonych za granicą w Śródmieściu Południe i Śródmieściu Centrum, najmniejszy odsetek tej grupy wykazują robotnicza Wola oraz Ochota (Przedmieście Zachodnie). W Śródmieściu Południe znajdujemy również najwyższe odsetki urodzonych w województwach zachodnich, południowych i w Polsce poza terenem spisowym, natomiast urodzeni w województwach wschodnich stanowią największy odsetek w dzielnicach Nalewki i Powązki, w większości zamieszkałych przez ludność żydowską. Wyjątkowo mały odsetek urodzonych w województwach wschodnich ma Przedmieście Zachodnie. Urodzeni w województwach zachodnich prawie nie występują wśród mieszkańców Nalewek. Zwraca uwagę (niepokazany w tabeli) niewytłumaczalnie wysoki odsetek osób (6,5%) o miejscu urodzenia niewiadomym na Przedmieściach Północno-Wschodnich.

Spis ludności z 1921 r. stanowił źródło wiedzy o strukturze ludności Warszawy, według miejsca urodzenia i okresu przybycia, w pierwszych latach niepodległości. Zarazem jest jedynym źródłem wiedzy o migracjach w świetle statystyki spisowej dla całego okresu międzywojennego, bowiem wyniki kolejnego spisu ludności w 1931 r., w którym również pytano o miejsce urodzenia, nigdy nie zostały opracowane.

Problematyka ludności zasiedziałej i mobilnej została podjęta w pierwszym powojennym powszechnym spisie ludności z 1950 r. Zebrano w nim informację o miejscu zamieszkania ludności bezpośrednio przed wybuchem II wojny światowej – w końcu sierpnia 1939 r. Celem badania było ujawnienie rezultatów przemieszczeń ludności wywołanych wojną i zmianami granic Polski oraz ustalenie rozmieszczenia ludności repatriowanej. W spisie 1960 r. postawiono pytanie o miejsce zamieszkania w 1950 r., a więc w okresie spisu poprzedniego. Uzyskane dane dotyczyły okresu intensywnej industrializacji kraju, ale z punktu widzenia nasilenia ruchów migracyjnych był to okres przypadkowy, związany tylko z datą spisu. W Narodowym Spisie Powszechnym 1970 r. po raz pierwszy postawione zostały jednocześnie dwa pytania dotyczące migracji: (1) o miejsce urodzenia oraz (2) o rok przybycia do miejsca aktualnego zamieszkania, powiązane z pytaniem o miejsce poprzedniego zamieszkania. Przy spisie powszechnym ludności w 1978 r. przeprowadzono tylko reprezentacyjne badanie migracji ludności, którym objęto 10% populacji. Badanie zawierało pytanie o miejsce urodzenia oraz miejsce poprzedniego zamieszkania przed przybyciem do miejscowości aktualnego zamieszkania. W spisie z grudnia 1988 r. zagadnieniom migracji ludności poświęcono pięć pytań. Wszystkie spisowane osoby pytano: „Od kiedy mieszka (przebywa) w tej miejscowości”. Następnie tylko osoby przybyłe do danej miejscowości w latach 1979–1988 podawały: (1) nazwę województwa i charakter miejscowości w poprzednim miejscu zamieszkania, (2) źródło utrzymania w poprzednim miejscu zamieszkania, (3) czy mieszkały z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub same były użytkownikami w poprzednim miejscu zamieszkania. W ostatnim spisie ludności w 2002 r. pytanie związane z migracjami było sformułowane następująco: „Od kiedy Pan(i) mieszka (przebywa) w tej miejscowości (mieście, na terenie gminy wiejskiej)?” Na pytanie możliwe były odpowiedzi: (1) od urodzenia, (2) od 1988 r. lub dłużej, (3) od 1989 r. lub krócej. W spisie badano ostatnią migrację osoby, a nie całą historię zmian miejsca zamieszkania. Osobnym badaniem ankietowym objęto osoby, które mieszkały w danej miejscowości od 1989 r. lub krócej. Ten krótki historyczny przegląd badania migracji w spisach ludności pokazuje, jak zmieniała się ich metodologia w zależności od potrzeb. W niniejszym opracowaniu interesuje nas przede wszystkim pokazanie retrospektywnych zmian ludności zasiedziałej (zamieszkałej od urodzenia) i napływowej (z okresem przybycia) według dzielnic oraz w miarę możliwości pokazanie regionów (województw) poprzedniego zamieszkania.

Na początku grudnia 1950 r. Warszawa (w granicach administracyjnych z 15 maja 1951 r.) miała bardzo jednorodną strukturę pochodzenia terytorialnego ludności (tab. IX.4). Spośród 803,9 tys. mieszkańców 619,8 tys. (77,1%) mieszkało w Warszawie w sierpniu 1939 r. Nie wiadomo ilu spośród nich urodziło się w Warszawie, można jedynie przypuszczać, że nie więcej niż 2/3, wówczas

Tabela IX.4. Ludność Warszawy w 1950, 1960 i 1970 r. według poprzedniego miejsca zamieszkania (urodzenia)

Table IX.4. Warsaw population, as of 1950, 1960 and 1970, by the former place of residence (birth)

Dla 1950 r. – miejsce zamieszkania 31 VIII 1939 r. ¹ Dla 1960 r. – miejsce zamieszkania 31 XII 1950 r. ² Dla 1970 r. – miejsce urodzenia Concerning 1950 – place of residence 31 Aug. 1939 Concerning 1960. – place of kania 31 Dec. 1950 Concerning 1970 – place of birth	Ludność zamieszkała w Warszawie w dniu spisu ludności w roku: Population residing on the census day:					
	1950 ³	1960	1970	1950	1960	1970
	w tys. in thous.			w % ogółem % in total		
Ogółem	803,9	1 139,2	1 314,9	100,0	100,0	100,0
w miastach	.	1 064,2	959,6	.	93,4	73,0
na wsi	.	63,6	347,8	.	5,6	26,4
nie ustalono	–	4,5	7,5	–	0,4	0,6
M.st. Warszawa	619,8	900,3	688,6	77,1	79,0	52,4
M. Kraków	×	5,2	5,3	×	0,5	0,4
M. Łódź	4,0	11,7	10,7	0,5	1,0	0,8
M. Poznań	×	4,9	5,0	×	0,4	0,4
M. Wrocław	×	9,8	2,9	×	0,9	0,2
Białostockie	8,0	8,7	28,3	1,0	0,8	2,2
Bydgoskie	5,6	7,6	17,4	0,7	0,7	1,3
Gdańskie	1,6	10,7	5,6	0,2	0,9	0,4
Katowickie	5,6	12,0	18,3	0,7	1,1	1,4
Kieleckie	15,2	12,6	56,0	1,9	1,1	4,3
Koszalińskie	×	3,9	2,3	×	0,3	0,2
Krakowskie	5,6	3,5	12,8	0,7	0,3	1,0
Lubelskie	12,8	12,4	43,2	1,6	1,1	3,3
Łódzkie	9,6	9,2	38,4	1,2	0,8	2,9
Olsztyńskie	0,3	6,5	5,0	0,0	0,6	0,4
Opolskie	×	2,3	1,3	×	0,2	0,1
Poznańskie	6,4	4,6	16,1	0,8	0,4	1,2
Rzeszowskie	4,0	4,0	13,4	0,5	0,4	1,0
Szczecińskie	×	6,5	2,7	×	0,6	0,2
Warszawskie	77,1	78,4	251,3	9,6	6,9	19,1
Wrocławskie	0,1	9,7	4,9	0,0	0,9	0,4
Zielonogórskie	0,1	3,3	1,8	0,0	0,3	0,1
Za granicą	28,1	6,9	76,1	3,5	0,8	5,8
w tym w ZSRR	.	.	66,3	.	.	5,0

¹ Dzieci urodzone po 31 VIII 1939 r. zaliczono według ówczesnego miejsca zamieszkania matki.

² Dzieci urodzone w 1951 r. i później zaliczono według miejsca zamieszkania matki w 1950 r.

³ W podziale administracyjnym z dnia 15 maja 1951 r.

Źródło: GUS, 1955; RSW, 1958, tab. 8; GUS, 1968, tab. 13(132); GUS, 1973, tab. 1A.

rodowici warszawianie stanowiliby około połowy mieszkańców stolicy. Drugą co do liczebności grupą mieszkańców była ludność mieszkająca przed wybuchem wojny w województwie warszawskim (77,1 tys.), a kolejną (28,1 tys.) – zamieszkali w sierpniu 1939 r. za granicą, w tym 26 tys. na terenach wschodniej Polski zagarniętych w 1939 r. przez Związek Radziecki (w woj. wrocławskim z m. Wrocławiem ta grupa ludności stanowiła 88% mieszkańców). Mniej liczni byli mieszkający przed wojną w woj. kieleckim (15,2 tys.), lubelskim (12,8 tys.), łódzkim (9,6 tys., ale z m. Łodzią 13,6 tys.) i białostockim (8,0 tys.). W innych krajach mieszkało przed wojną 2,4 tys. osób.

Dziesięć lat później, w spisie z 1960 r. nie pytano o miejsce urodzenia, lecz o miejsce zamieszkania w końcu 1950 r. Spośród 1 139,2 tys. mieszkańców Warszawy 900,3 tys. osób (79,0%) podało, że przed dziesięciami laty mieszkało w Warszawie, co znaczy, że niektórzy z nich mogli w międzyczasie migrować na stałe poza Warszawę, ale powrócili do niej przed datą spisu. Drugą co do liczebności grupę mieszkańców Warszawy stanowili ci, którzy przed 10 laty mieszkali w woj. warszawskim (78,4 tys. osób), a kolejne mieszkańcy woj. kieleckiego (12,6 tys.), lubelskiego (12,4 tys. osób), katowickiego (12,0 tys.), m. Łodzi (11,7 tys.) i łódzkiego (9,2 tys.). Pod względem pochodzenia terytorialnego skład mieszkańców Warszawy w 1960 r. nie różnił się od tego sprzed 10 lat (współczynniki zmienności udziałów miały prawie tę samą wartość). Wśród mieszkańców Warszawy, którzy w końcu 1950 r. nie mieszkali w Warszawie, dla 63,6 tys. poprzednim miejscem zamieszkania była wieś, a dla 175,3 tys. miasto. Ten 27% udział ludności wiejskiej jest niezwykle niski. Wynika z tego, że ograniczenia meldunkowe wprowadzone w Warszawie z dniem 15 maja 1954 r. (por. rozdz. III) znacznie skuteczniej ograniczyły napływ ludności ze wsi niż z miast. Dla wyjaśnienia należy dodać, że ograniczenia meldunkowe nie dotyczyły osób przenoszonych służbowo, a tymi byli na ogół mieszkańcy miast.

Obszerne studium poświęcone migracjom do Warszawy do początku lat 1960., na podstawie spisów ludności i badań ankietowych ludności przybyłej w 1961 r. przedstawił Włodzimierz Mirowski (1968), badając skład społeczno-demograficzny migrantów, ich motywy oraz mechanizmy migracji.

W spisie z grudnia 1970 r. na 1 314,9 tys. mieszkańców Warszawy 688,6 tys. (52,4%) tu się urodziło. Pozostali stanowili ludność napływową, w większości pochodzącą ze wsi (347,8 tys. osób). Wśród przybyłych terytorialnie najliczniejszą grupę stanowili mieszkańcy pochodzący z woj. warszawskiego (251,4 tys.) oraz kieleckiego (56,0 tys.), lubelskiego (43,2 tys.), łódzkiego (38,4 tys., ale z m. Łódź 49,1 tys.) i białostockiego (28,3 tys.). Ze względu na odmienną metodologię tego spisu i spisu poprzedniego nie jest możliwe przeprowadzenie porównania rozkładu przestrzennego ludności przybyłej. Podobna sytuacja jest z porównaniem spisów 1970 i 1978 r., bowiem z dniem 1 czerwca 1975 r. wprowadzono nowy podział kraju na 49 województw, w miejsce dotychczasowych 22 (w tym 5 miast wydzielonych). Porównanie wyników wszystkich spisów z punktu widzenia migracji do Warszawy według tego samego kryterium jest możliwe w dość wąskim zakresie (tab. IX.5).

W następnym spisie, w grudniu 1978 r., na 1 543,4 tys. mieszkańców Warszawy urodzonych w niej było 847,0 tys. (54,9%), a pozostali stanowili ludność napły-

wową, z której najliczniejsze grupy to przybyli w latach 1971–1978 (10,6% mieszkańców) i 1951–1960 (10,4%), a także 1961–1970 (8,3%). Wśród 678 450 osób ludności napływowej najliczniejsza była ludność urodzona w woj. stołecznym warszawskim (49,9 tys. w miastach, 38,9 tys. na wsi). W sześciu województwach okalających pierścieniem warszawskie urodziło się 253,4 tys. mieszkańców Warszawy (16,4%), w tym 68,4 tys. w miastach i 185,0 tys. na wsi, a mianowicie w: siedleckim 82,3 tys. (z nich na wsi 64,6 tys.), radomskim 55,4 tys. (41,9), ciechanowskim 33,2 tys. (23,4), skierniewickim 33,2 tys. (21,0), ostrołęckim 21,1 tys. (19,3) i plockim 22,2 tys. (14,7). W sumie migranci z tych sześciu województw pochodzili w 27% z miast i w 73% ze wsi. Z drugiego, dalszego, pierścienia 13 województw okalających Warszawę wywodziło się 147,6 tys. jej mieszkańców, w tym 47% z miast i w 53% ze wsi. Z pozostałych 29 województw pochodziło 122,0 tys. mieszkańców Warszawy – 68% z miast i tylko 32% ze wsi. Prowadzi to do wniosku, że wraz ze wzrostem odległości w strumieniu migracji malał udział migrantów ze wsi, wzrastał zaś z miast. W sumie 22,1% (340 092 osób) mieszkańców Warszawy urodziło się na wsi. Warto też dodać, że w 1978 r. mieszkało w Warszawie 67 050 osób urodzonych za granicą, w tym 57 440 osób w ZSRR, tzn. na byłych kresach wschodnich.

W kolejnym spisie, w końcu 1988 r., w Warszawie liczącej 1 655,3 tys. mieszkańców zamieszkali od urodzenia stanowili 58,7% ludności, przy średniej dla miast Polski wynoszącej 52,3% (na wsi ludność zamieszkała w miejscu urodzenia stanowiła 63,8% ludności wsi). Wśród ludności napływowej największy udział miała ludność przybyła w latach 1971–1978 (21,5% ogółu mieszkańców) oraz kolejno przybyli w latach 1951–1960 i 1979–1988 (po 19,2%), 1961–1970 (18,0%), 1945–1950 (13,8%), w 1939 r. i wcześniej (7,0%) oraz w okresie 1940–1944 (1,4%).

Wyniki ostatniego spisu z 2002 r. umożliwiają ocenę pochodzenia mieszkańców według dzielnic (tab. IX.6). W spisie 2002 r. pojęcie „mieszka od urodzenia” oznaczało, że osoba nie opuszczała miejscowości urodzenia (miejscowości, w której znajdował się dom rodzinny) na okres 12 miesięcy lub dłuższy. Ogółem w Warszawie spełniało to kryterium 52,7% mieszkańców. Dzielnicami o najwyższym udziale ludności zamieszkałej od urodzenia były Mokotów i Wawer (po 57,7%) oraz Żoliborz (57,2%). W większości dzielnic, w 14, ponad połowa ludności mieszkała od urodzenia. Jedynie w czterech dzielnicach udział ten był mniejszy i wynosił 47,2% na Bielanach, 45,9% w Rembertowie, 41,9% w Ursusie i niezwykle niski, 25,2%, w Wesołej. Ludność Wesołej ma zdecydowanie napływowy charakter, a większość jej mieszkańców (44,5%) przybyła w latach 1989–2002. Osiedlaniu sprzyjały zarówno atrakcyjne warunki przyrodnicze (duże zalesienie) i wolne działki, jak i warunki komunikacyjne (droga międzynarodowa z Warszawy do Moskwy), dogodnie dla lokalizacji drobnej przedsiębiorczości, szczególnie w handlu i naprawach. Zróżnicowania udziału ludności zamieszkałej od urodzenia według dzielnic były niewielkie (współczynnik zmienności wynosił 15%), podobnie jak zróżnicowania udziału ludności przybyłej w 1988 r. i wcześniej (13%). Natomiast znaczne zróżnicowania występowały w udziale ludności przybyłej w ciągu ostatnich 13 lat (1989–2002). O ile w 12 dzielnicach udział tej grupy mieszkańców nie przekraczał 10%, o tyle w następnych 5 (Bemowo, Białołęka, Ochota,

Tabela IX.5. Ludność zasiedziła i napływowa w Warszawie według spisów ludności, 1950–2002

Table IX.5. Sitting and inflow population in Warsaw by the Censuses, 1950–2002

Wyszczególnienie Specified list	3 XII 1950	6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	20 V 2002
Ludność	803 900	1 139 200	1 314 892	1 543 430	1 655 272	1 689 201
Zamieszkała od urodzenia	619 800 ¹	900 300 ²	688 626	846 980	971 645	889 854
Przybyła w okresie:						
1939 i wcześniej	184 100 ³	x	453 072	105 140	47 805	512 847
1940–1944	x	x		12 010	9 560	
1945–1950	x	x		121 250	94 242	
1951–1960	x	234 400 ⁴		160 300	131 120	
1961–1970	x	x		160 044	122 925	
1971–1978	x	x		x	164 160	
1979–1988	x	x	x	x	131 120	
1989–2002	x	x	x	x	x	170 667
nie ustalono	–	4 500	13 150	5 990	–	115 833
razem	184 100 ³	238 900	626 266	696 450	683 600	799 347

¹ Mieszkali w Warszawie w dniu 31 VIII 1939 r. Dzieci urodzone po 31 VIII 1939 r. zaliczono według miejsca zamieszkania matki w 1939 r.

² Mieszkali w Warszawie w dniu 31 XII 1950 r. Dzieci urodzone później zaliczono według miejsca zamieszkania matki w 1950 r.

³ W dniu 31 VIII 1939 r. mieszkali poza Warszawą.

⁴ W dniu 31 XII 1950 r. mieszkali poza Warszawą.

Źródło: RSW, 1958, tab. 8; GUS 1945–1966, R. 1, tab. 13(132); GUS, 1973, tab. 1A, 3; GUS, 1981, tab. 4(5), 5(6); GUS, 1992, tab. 4, 13; GUS, 2004b.

Rembertów, Ursynów) wynosił kilkanaście procent, a w Wesołej, jak wspomniano – 44,5%. Tak znaczne różnice udziału przybyłych w 1989 r. i później wynikają ze zróżnicowania rozwoju budownictwa mieszkaniowego i wielkości osiedlających się rodzin. W Wesołej, gdzie zasoby mieszkaniowe w latach 1989–2002 wzrosły ponad dwukrotnie (por. tab. A.6b) osiedlały się bardziej liczne rodziny w wybudowanych domach, natomiast w Białołęce, z ponad 3-krotnym wzrostem liczby mieszkań, raczej osoby samotne i młode bezdzietne małżeństwa niż wieloosobowe rodziny, co znalazło odzwierciedlenie w o połowę niższym udziale (19,8%) niż w Wesołej. Szczegółowy obraz kartograficzny ludności przybyłej do Warszawy ze wsi i z innych miast, w podziale na 1440 rejonów statystycznych Warszawy w 2002 r., przedstawiono na kartogramach w Atlasie Warszawy (Stępiak i inni, 2009, s. 17–18).

Pod względem wysokości udziału ludności zamieszkałej od urodzenia podobne wskaźniki do warszawskich ma Kraków, który w 1970 r. miał niższy udział ludności zasiedziłej niż Warszawa, z uwagi na duży udział ludności napływowej

Tabela IX.6. Ludność Warszawy według dzielnic i okresu zamieszkiwania, 20 V 2002 r.

Table IX.6. Warsaw population by quarters and period of residence, 20 May 2002

Dzielnice Quarters	Ogółem w tys. Total in thous.	Zamieszkała od urodzenia Resident from birth	Przybyła do Warszawy w: Arrived in Warsaw in:					
			razem total	1988 r. i wcześniejszej 1988 or earlier	1989-2002			nie ustalono kiedy date unknown
					razem total	z kraju from the country	z za- graniczy from abroad	
w % ludności ogółem / in % of population in total								
POLSKA	38 230,1	59,2	39,2	28,7	10,5	10,3	0,2	1,7
Miasta	23 610,4	54,2	43,5	33,2	10,3	10,0	0,3	2,3
Wieś	14 619,7	67,3	32,1	21,3	10,8	10,7	0,1	0,6
M.st. Warszawa	1 689,2	52,7	40,5	30,4	10,1	9,4	0,7	6,9
Bemowo	104,7	52,7	42,8	31,2	11,6	11,2	0,5	4,5
Białołęka	57,8	51,8	44,4	24,0	20,3	19,8	0,5	3,8
Bielany	138,5	57,2	37,0	28,8	8,2	7,7	0,5	5,9
Mokotów	235,4	50,2	41,5	31,9	9,6	8,8	0,8	8,3
Ochota	94,2	47,2	43,3	29,5	13,8	13,0	0,8	9,5
Praga Południe	189,3	54,8	37,5	29,5	8,0	7,4	0,6	7,7
Praga Północ	75,3	57,7	34,6	26,8	7,8	7,5	0,3	7,7
Rembertów	21,6	45,9	48,8	37,5	11,3	11,0	0,3	5,4
Śródmieście	138,3	50,2	41,7	31,8	9,9	8,9	1,0	8,1
Targówek	124,3	56,0	37,7	31,7	6,0	5,6	0,3	6,3
Ursus	42,5	41,9	51,7	42,1	9,6	9,3	0,3	6,4
Ursynów	134,4	53,3	40,3	28,3	12,1	11,0	1,0	6,4
Wawer	61,8	57,7	36,6	29,2	7,4	6,5	0,9	5,7
Wesoła	17,5	25,2	73,2	28,7	44,5	43,7	0,8	1,6
Wilanów	13,7	55,6	34,5	28,3	6,3	4,8	1,5	9,9
Włochy	39,2	52,1	38,3	29,1	9,2	8,3	0,8	9,7
Wola	148,9	54,7	40,6	30,9	9,7	9,1	0,6	4,7
Żoliborz	51,9	53,5	37,8	30,4	7,3	6,6	0,7	8,7
Wwa lewobrzeżna	1 141,6	52,0	41,0	30,9	10,1	9,4	0,7	7,0
Wwa prawobrzeżna	547,6	54,2	39,3	29,3	10,0	9,5	0,5	6,5

Źródło: GUS, 2004.

w Nowej Hucie, wznoszonej od 1949 r. jako socjalistyczne miasto robotnicze, od 1951 r. dzielnicy Krakowa. W ostatnim okresie stopień zasiedziałości mieszkańców Krakowa wzrósł, podczas gdy Warszawy zmniejszył się (tab. IX.7). Niezwykle niski udział ludności zamieszkałej od urodzenia w Poznaniu w 1921 r. był następstwem emigracji zasiedziałej ludności niemieckiej do Niemiec po przyłączeniu

Wielkopolski do Polski na podstawie traktatu wersalskiego z 1919 r. Na miejsce ludności niemieckiej napłynęła ludność polska i w 1921 r. wśród mieszkańców Poznania ludność przybyła po 30 września 1919 r. stanowiła 31%. Podobna sytuacja miała miejsce w powojennym Wrocławiu, gdzie na miejsce wysiedlonej ludności niemieckiej napłynęła polska ludność wysiedlona z kresów wschodnich. W 1978 r., ponad 30 lat od zakończenia wojny, ludność zamieszkała od urodzenia stanowiła tylko 38,7% mieszkańców Wrocławia, a 12,8% ludność przybyła z kresów wschodnich, podczas gdy w Warszawie udział tej grupy ludności stanowił 3,7% ludności (w Krakowie 3,4%, w Łodzi 2,6%, w Poznaniu 2,1%). Spośród pięciu porównywanych miast największy udział ludności zamieszkałej od urodzenia występował w Łodzi.

Tabela IX.7. Udział ludności zamieszkałej od urodzenia w wielkich miastach Polski, 1921–2002

Table IX.7. The share of population resident from birth in large Polish cities, 1921–2002

Miasto City	Udział ludności zamieszkałej od urodzenia w % ogółu mieszkańców w dniu: Percentage share of population resident from birth as of:				
	30 IX 1921	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	20 V 2002
Warszawa	55,8	49,8	54,9	58,7	52,7
Kraków	45,9	43,6	53,1	55,9	57,1
Łódź	52,9	54,4	60,4	66,0	65,8
Poznań	37,3	50,4	55,6	61,7	60,7
Wrocław	.	31,3	38,7	46,7	50,3

Na podstawie relacji ludności zasiedziałej i napływowej potocznie wydawane są opinie wartościujące pochodzenie mieszkańców Warszawy, na tych „lepszach” warszawiaków, zamieszkałych od urodzenia, i tych „gorszych”, przybyłych do Warszawy. Nie wdając się w takie oceny, z ciekawości sprawdzono miejsca urodzenia prezydentów Warszawy. W okresie 1792–2006 prezydentami Warszawy były 44 osoby (siedem pełniło ten urząd dwukrotnie), ale tylko trzynaścioro z nich (30%) urodziło się w Warszawie. W latach 1915–1944 na 9 prezydentów pięciu (56%) pochodziło z Warszawy, a od jesieni 1944 do 2006 r. na 16 tylko pięcioro (31%) urodziło się w Warszawie.

IX.2. Migracje wewnętrzne według rejestracji bieżącej

Podstawą ewidencji wewnętrznego ruchu wędrownego ludności jest istnienie prawnego obowiązku meldunkowego, na którym opiera się cała organizacja sprawozdawczości i jej statystyczne opracowanie. W niepodległej Polsce podstawą prawną ewidencji ludności było rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 16 marca 1928 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności (Dz.U. 1928, nr 32,

poz. 309) z późniejszymi zmianami (Dz.U. 1932, nr 38, poz. 390) i uzupełnieniami (Dz.U. 1934, nr 54, poz. 489). W Warszawie, jeszcze przed tą datą, dane takie zbierano w Zarządzie Miasta, później zbierał je Wydział Ewidencji Ludności Zarządu Miejskiego, a opracowywał Wydział Statystyczny. Zasady meldunkowe wprowadzone w okresie międzywojennym obowiązywały do końca 1961 r. i zostały uchylone przez nową ustawę z dnia 14 lipca 1961 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności (Dz.U. 1961, nr 33, poz. 164). Kolejną ustawę wprowadzono w 1974 r. (Dz.U. 1974, nr 14, poz. 85), znowelizowano ją w 1984 (Dz.U. 1984, nr 32, poz. 174) i ostatnio w 2001 r. (Dz.U. 2001, nr 87, poz. 960).

Zanim zaczęto wprowadzać ewidencję ruchu wędrownego, wielkość przyrostu wędrownego (saldo migracji) ustalano w sposób pośredni metodą ruchu naturalnego. Polega ona na wyznaczeniu salda migracji jako różnicy między przyrostem (lub ubytkiem) liczby ludności w danym okresie, na podstawie corocznej rejestracji ludności, na dzień 1 stycznia, z ksiąg meldunkowych, a zarejestrowanym przyrostem naturalnym (różnicą między liczbą urodzeń i zgonów) na podstawie rejestracji w urzędach stanu cywilnego. Na tej podstawie Wydział Statystyczny Zarządu Miasta wyliczał przyrost wędrowny ludności Warszawy (tab. IX.8). Wiarygodność rozmiarów przyrostu wędrownego zależy od rzetelności rejestracji ruchu naturalnego, przede wszystkim rzeczywistej liczby urodzeń, co do której istniały wątpliwości, gdyż nie wszystkie urodzenia były zgłaszane. Tak obliczane dane obejmują okres do 1930 r. Po konfrontacji składników przyrostu z wynikami spisu 1931 r. wyliczanie przyrostu wędrownego metodą pośrednią zarzucono. Później była stosowana jedynie jako metoda obliczeń kontrolnych.

Tabela IX.8. Przyrost wędrowny ludności Warszawy wyliczony metodą pośrednią, 1905–1930

Table IX.8. Estimated net migration growth of Warsaw population, 1905–1930

Rok Year	Razem Total	Chrześcijaństwo Christians	Niechrześcijaństwo Non-Christians	Rok Year	Razem Total	Chrześcijaństwo Christians	Niechrześcijaństwo Non-Christians
1905	-30 777	-15 633	-15 144	1918	75 663	78 022	-2 359
1906	8 954	9 431	-477	1919	121 195	112 416	8 779
1907	-19 512	-29 507	9 995	1920	-8 734	-2 323	-6 411
1908	3 848	2 468	1 380	1921	4 594	10 110	-5 516
1909	8 254	-12 229	20 483	1922	-3 132	-1 413	-1 719
1910	8 143	15 735	-7 592	1923	-4 688	-2 405	-2 283
1911	17 771	23 454	-5 683	1924	20 538	19 595	973
1912	16 038	-1 423	17 461	1925	14 100	23 827	-9 727
1913	31 516	15 696	15 820	1926	6 278	7 137	-859
1914	-23 024	-30 721	7 697	1927	16 078	12 744	3 334
1915	-81 729	-80 831	-898	1928	30 184	21 300	6 884
1916	60 748	61 695	-947	1929	18 067	13 734	1 333
1917	-57 732	-39 976	-17 756	1930	-1 611	6 937	-3 548

Źródło: RSW, 1930, tab. 24.

Pierwsze dane statystyczne o wielkości napływu i odpływu migracyjnego dla Warszawy, zestawiane na podstawie rejestracji meldunkowej, ukazały się w Roczniku Statystycznym Warszawy 1928 i obejmowały okres od 1924 r. W kilku następnym latach były korygowane, z uwagi na zdarzające się przypadki zaliczania przeprowadzek lub migracji czasowych do migracji na pobyt stały, a brakujące w rocznikach z lat 1934–1937 dane uzupełniono z innego źródła, zachowując ciągłość informacji (tab. IX.9). Wyznaczone wielkości przyrostu wędrownego (tab. IX.8) korespondują, co do znaku, z wielkością salda migracji z rejestracji (tab. IX.9), ale różnice wynoszą od kilku procent w 1927 do 300% w 1926 r. Oba zestawienia statystyczne są raczej świadectwem rodzącej się statystyki migracji niż dokumentem umożliwiającym faktyczną ocenę migracji, przy czym bardziej wiarygodne są dane z rejestracji.

Tabela IX.9. Migracje ludności na pobyt stały w Warszawie, 1924–1938

Table IX.9. Population migration for permanent residence in Warsaw, 1924–1938

Rok Year	Napływ Inflow	Odpływ Outflow	Saldo Balance	Rok Year	Napływ Inflow	Odpływ Outflow	Saldo Balance
1924	163 455	148 282	15 173	1931 ¹	104 541	86 424	18 117
1925	179 854	167 812	12 042	1932 ¹	87 854	82 266	5 588
1926	164 159	162 023	2 136	1933 ¹	73 314	56 924	16 390
1927	185 834	170 507	15 327	1934 ¹	65 920	49 639	16 281
1928	210 752	174 174	36 578	1935 ¹	59 059	56 506	2 553
1929	205 956	188 701	17 255	1936	.	.	.
1930	190 929	194 793	-3 864	1937	71 531	52 735	18 796
1931	107 994	86 424	21 570	1938	71 543	58 323	13 220

¹ Dane po korekcie Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego. Dla 1935 r. dane niepełne (Rychliński, 1936, tab. 37).

Źródło: RSW, 1928–1933; Warszawa w liczbach 1938, 1939.

Po odzyskaniu niepodległości, kiedy Warszawa z miasta gubernialnego stała się siedzibą centralnych władz państwowych i instytucji gospodarczo-kulturalnych, wzmogła się tu migracja ludzi, którzy przybywali z różnych części kraju i obejmowali stanowiska w tworzących się urzędach. Do przemysłu zwykle najliczniej napływali robotnicy i pracownicy niewykwalifikowani z regionu. Warszawa była największym ośrodkiem przemysłowym kraju i w odróżnieniu od pobliskiej Łodzi miała zróżnicowaną strukturę przemysłową. Przyrost wędrownkowy w 1918 r. przekroczył 75 tys. osób. W następnym roku stolica przeżyła niespotykany w swych dotychczasowych dziejach przyrost migracyjny w postaci 121 tys. osób, w tym znaczną część mogły stanowić powroty ludności ewakuowanej przez Rosjan przed sierpniem 1915 r.³⁷ oraz ludności, która później, podczas okupacji niemieckiej, opuściła Warszawę w wyniku kłopotów aprowizacyjnych. Wojna pol-

³⁷ W ramach akcji repatriacyjnej w latach 1918–1922 powróciło do Polski ze Wschodu 443,9 tys. Polaków, w tym 193,2 tys. w 1919 r.

sko-bolszewicka i zbliżenie się Armii Czerwonej do bram stolicy w sierpniu 1920 r. spowodowały ubytek wędrowników w wysokości około 8 tys. osób. Począwszy od 1920 aż do 1924 r. (z wyłączeniem 1921 r., kiedy demobilizowano armię) więcej ludności opuszczało Warszawę niż do niej przybywało na pobyt stały. Powodem był brak mieszkań oraz zastój w budownictwie spowodowany inflacją, skutkujące odpływem części mieszkańców do miejscowości podwarszawskich. Po reformie walutowej Władysława Grabskiego w 1924 i załamaniu koniunktury w 1926 r. nastąpił okres wzrostu gospodarczego (1927–1929) i w 1928 r. przyrost migracyjny sięgał 36 tys. osób. Załamanie się koniunktury gospodarczej w 1930 r. tylko w pierwszym okresie zahamowało proces migracji do Warszawy. Narastające bezrobocie pozbawiło szans na zdobycie pracy w mieście ludzi nieposiadających w nim rodziny ani znajomych, jak również kwalifikacji zawodowych. Jednak atrakcyjność stołecznego rynku pracy i lepiej funkcjonująca opieka społeczna przyciągały przybyszów ze wsi i małych miasteczek, którzy często powiększali grupę lumpenproletariatu (Rychliński, 1935). Jednocześnie występowało zjawisko powrotu na wieś osób pozbawionych środków do życia, liczących na utrzymanie się przy pomocy krewnych. Jednak migracje do Warszawy przewyższały ruch w przeciwnym kierunku. Rozmiary migracji do/z Warszawy są znane, nieznane są jednak kierunki tych migracji w podziale na miasto–wieś. Po załamaniu w 1930 r. w pozostałych latach występowało mniejsze lub większe dodatnie saldo migracji. Wraz ze stopniową poprawą koniunktury w przemyśle od 1933 r., saldo wyraźnie wzrosło, ale szybki wzrost produkcji przemysłowej w latach 1936–1939 nie znalazł wyraźnego odbicia w przyroście migracyjnym Warszawy. Prawdopodobnym wytłumaczeniem jest rozłożenie napływu migracyjnego na inne ośrodki przemysłowe lub miejscowości podwarszawskie.

Informacje o migracjach na pobyt stały w bardziej szczegółowym podziale terytorialnym, według komisariatów (okręgów), opublikowano tylko dla lat 1924–1928 (tab. IX.10). Migranci przede wszystkim kierowali się do Warszawy lewobrzeżnej, gdzie napływy (ale i odpływy) były kilkunastokrotnie większe niż w prawobrzeżnej części miasta. Ważne są nie tyle wielkości napływu do czy odpływu z okręgu (komisariatu), ile wielkość salda migracji w wartościach bezwzględnych, a szczególnie w przeliczeniu na liczbę mieszkańców. Wystarczy porównać wysokie wartości napływu (i odpływu) do okręgu Muranów, dające w efekcie taką samą wielkość salda (przeciętnie rocznie 846 osób) jak 10-krotnie niższy napływ do Grochowa, który przy niezwykle niskim odpływie miał taką samą wielkość salda migracji, 873 osoby. W miarach względnych zysk migracyjny Grochowa wynosił 105 osób na 1000 mieszkańców, zaś na Muranowie tylko 16. Drugim okręgiem, pod względem zysku migracyjnego, był Marymont, w skład którego wchodził Żoliborz z powstającymi osiedlami mieszkaniowymi. Wysoka efektywność migracji charakteryzowała Sielce i Czerniaków, Mokotów i Targówek, tzn. dawne przedmieścia, przyłączone do Warszawy w 1916 r. Względny zysk migracyjny dawnych przedmieść (przeciętnie rocznie 45 osób na 1000 mieszkańców) był czterokrotnie wyższy niż w śródmieściu (10,4). Najniższy zysk migracyjny (4,3 na 1000 mieszkańców) występował w okręgu Krakowskie Przedmieście, gdzie przeciętnie rocznie meldowało się na pobyt stały ponad 19 tys. osób, ale prawie tyle samo opuszczało ten obszar. Podobnie wyglądała sytuacja w okręgach

Ordynackie, Solec i Stare Miasto. Powodem był brak wolnych mieszkań i terenów pod nowe budownictwo, które w tym czasie powstawało na tzw. przedmieściach. Jedynym okręgiem na przedmieściach z bardzo niskim napływem – i takim samym odpływem – był Gołędzinów, którego zysk migracyjny nie przekraczał rocznie 8 osób na 1000 mieszkańców.

Tabela IX.10. Migracje ludności na pobyt stały według komisariatów, 1924–1928 (przeciętne roczne)

Table IX.10. Population migration for permanent residence by police districts (*komisariat*), 1924–1928 (annual average)

Komisariaty Police districts	Napływ Inflow	Odpływ Outflow	Saldo Balance	Napływ Inflow	Odpływ Outflow	Saldo Balance
	liczba osób / persons			na 1000 ludności / per 1000		
M.st. Warszawa	180 811	164 560	16 251	176,8	160,9	15,9
I. Krakowskie Przedm. (d. Zamkowy)	19 228	19 046	182	456,2	451,9	4,3
II. Stare Miasto (d. Soborny)	6 178	5 866	313	130,4	123,8	6,6
III. Leszno (d. Mostowski)	10 449	9 519	930	124,9	113,8	11,1
IV. Muranów (d. Bielański)	11 237	10 392	846	206,2	190,7	15,5
V. Powązki (d. Powązkowski)	7 625	6 631	994	100,0	87,0	13,0
VI. Towarowy (d. Towarowy)	6 806	6 424	382	100,8	95,1	5,7
VII. Mirowski (d. Wolski)	9 659	8 677	982	107,5	96,6	10,9
VIII. Grzybowski (d. Jerozolimski)	13 697	12 994	702	199,4	189,1	10,2
IX. Ujazdowski (d. Łazienkowski)	5 564	5 222	342	149,9	140,7	9,2
X. Ordynackie (d. Nowoświecki)	13 193	12 965	228	278,8	274,0	4,8
XI. Koszyki (d. Mokotowski)	15 448	14 115	1 333	247,7	226,4	21,4
XII. Ratuszowy (d. Centralny)	21 991	21 724	266	775,4	766,0	9,4
XIII. Solec (d. Aleksandrowski)	12 590	12 296	293	214,6	209,6	5,0
XIV. Praga Północ (d. Nowopraski)	5 798	5 152	646	115,0	102,2	12,8
XV. Praga Południe (d. Staropraski)	4 600	4 060	540	101,8	89,8	12,0
Śródmieście	164 063	155 083	8 980	190,9	180,4	10,4
XVI. Mokotów	3 734	2 666	1 068	131,0	93,6	37,5
XVII. Grochów	1 007	134	873	121,0	16,1	104,9
XVIII. Gołędzinów	567	513	54	79,1	71,5	7,6
XIX. Koło i XXII. Wola	2 557	1 654	902	79,1	51,2	27,9
XX. Sielce i XXI. Czerniaków	1 685	972	713	89,5	51,6	37,9
XXIII. Ochota	1 804	1 346	458	81,6	60,9	20,7
XXIV. Targówek	1 347	837	510	94,6	58,8	35,8
XXV. Bródno	1 174	967	207	92,8	76,4	16,4
XXVI. Marymont	2 874	389	2 485	151,4	20,5	130,9
Przedmieścia	16 748	9 477	7 271	102,7	58,1	44,6
Wwa lewobrzeżna	166 318	152 898	13 420	188,0	172,8	15,2
Wwa prawobrzeżna	14 493	11 662	2 831	105,0	84,5	20,5

Źródło: RSW, 1923–1928 i obliczenia własne.

Poza migracjami na pobyt stały Warszawa odznaczała się dużym udziałem osób przebywających czasowo (tab. IX.11). Rozporządzenie o ewidencji i kontroli ruchu ludności nakładało na właścicieli lub dzierżawców domów, kierownictwo hoteli, pensjonatów, domów noclegowych itp. zakładów obowiązek zameldowania osób przebywających dłużej niż 24 godziny. W latach 1931–1935 obywatele polscy przybywający czasowo do Warszawy tylko w 20 (w 1932 r.) do 28% (w 1935 r.) mieszkali (meldowali się) w mieszkaniach prywatnych. W okresie gorszej koniunktury w Warszawie przebywało czasowo co najmniej 130 tys. obywateli polskich, przy czym część z nich pozostawała na stałe. Ujemny wpływ kryzysu zaznaczał się aż do 1932 r., po czym dał się zauważyć wpływ ożywienia gospodarczego i w 1938 r. liczba przebywających (wraz z cudzoziemcami) zbliżyła się do 500 tys. osób. W stosunku do liczby mieszkańców miasta, udział przebywających czasowo wzrósł z 13% w 1931 r. do 38% w 1938 r.

Tabela IX.11. Liczba osób przybywających do Warszawy na pobyt czasowy, 1927–1938

Table IX.11. Number of people arriving in Warsaw for a temporary residence, 1927–1938

Lata Years	Ogółem Total	Obywatele polscy Polish citizens	Cudzoziemcy Foreigners
1927	156 741	132 123	24 618
1928	181 387	155 449	25 938
1929	182 621	152 141	30 480
1930	188 365	171 694	16 671
1931	154 161	129 596	24 565
1932	155 426	134 312	21 114
1933	189 369	166 095	23 274
1934	247 062	217 774	29 288
1935	332 264	299 406	32 858
1936	380 587	343 261	37 326
1937	424 827	387 169	37 658
1938	489 223	456 625	32 598

Źródło: Rychliński, 1936, tab. 45; RSW, 1929–1931; Warszawa w liczbach 1939.

W latach 1939–1944 podczas okupacji niemieckiej rejestrację meldunkową prowadzono na dotychczasowych zasadach, jednak dokumentacja spłonęła w czasie powstania warszawskiego. Rejestracja prowadzona od 1945 r. służyła do ustalania liczby mieszkańców, gdyż nie było zorganizowanej sprawozdawczości z ruchu wędrownego. Badania migracji wewnętrznych ludności na pobyt stały zostały wprowadzone z dniem 1 lipca 1949 r.³⁸ W latach 1949–1951 były to badania

³⁸ Zarządzenie Przewodniczącego Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z dnia 11 kwietnia 1949 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Administracji Publicznej w sprawie sprawozdawczości statystycznej zarządów miejskich i gminnych (biur ewidencji ludności) o ruchu i stanie liczebnym ludności (Dziennik Urzędowy Ministerstwa Administracji Publicznej, R. V, nr 19, poz. 104; nr 37, poz. 260).

sumaryczne, uwzględniające zbiorczo liczbę ludności zameldowanej na zamieszkanie oraz liczbę ludności wymeldowanej z zamieszkania (pobytu stałego). Właściwe badania ludności migrującej na pobyt stały wprowadzono dopiero w 1952 roku, w którym po raz pierwszy uwzględniono płeć, rok urodzenia i miejsce poprzedniego zamieszkania. Od 1975 r. do celów statystyki migracji – zamiast wykazów osób zameldowanych na pobyt (zestawianych na podstawie zgłoszeń pobytu stałego) – wykorzystuje się bezpośrednio druk meldunkowy „Zgłoszenie pobytu stałego”, wypełniany przez osobę migrującą, na którym znajdują się m.in. dane o poprzednim i obecnym miejscu pobytu stałego, dacie zameldowania, płci, wieku, stanie cywilnym i wykształceniu osoby meldującej się. W niniejszym opracowaniu interesuje nas przede wszystkim wielkość migracji, bez rozważania cech migrantów, których analiza dla Warszawy, tym bardziej według dzielnic, w ujęciu retrospektywnym nie wydaje się możliwa, gdyż takie dane nie były publikowane, a sięgnięcie do materiałów źródłowych sprzed kilkudziesięciu lat, przy zmieniających się podziałach administracyjnych, jest niewykonalne.

Dane o migracjach w latach 1950. (od 1952 r.) i 1960. były publikowane tylko w przekroju wojewódzkim, a Warszawa była wówczas miastem wydzielonym na prawach województwa. Dane według dzielnic są dostępne poczynając od 1968 r. i w wartościach bezwzględnych (przeciętne roczne) zamieszczono je w *Aneksie* (tab. A.18) oraz po przeliczeniu na 1000 mieszkańców w tabeli X.12.

Dane o migracjach do Warszawy w 1952 r. dają nam pojęcie o skali wcześniejszych migracji, które na pewno nie były mniejsze. Zysk migracyjny Warszawy w 1952 r. wynosił 36,1 tys. osób, tzn. współczynnik salda migracji wynosił 20 osób na 1000 mieszkańców i nigdy później nie osiągnął tak wysokiej wartości. Z dniem 15 maja 1954 r. władze wprowadziły ograniczenia meldunkowe (por. rozdz. III) i w czterolecie 1952–1955 przeciętne roczne saldo migracji spadło do 11,6‰. Przez następną ćwierć wieku, do 1980 r., saldo migracji utrzymywało się na poziomie kilkunastu promil, z wyraźnym spadkiem w drugiej połowie lat 1960., kiedy chcąc zmniejszyć migracje ludności do Warszawy wprowadzono tzw. akcję deglomeracyjną, mającą na celu ograniczenie zatrudnienia w Warszawie i przeniesienie części zakładów przemysłowych poza nią (por. rozdz. III). W efekcie napływ migracyjny w latach 1966–1970, w porównaniu z poprzednim pięcioleciem, zmniejszył się o 20%, a saldo migracji spadło do 9,2‰. W latach 1970. największe nasilenie migracji przypada na okres 1973–1975 i wiąże się z wysokim tempem spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego, w którym ponad 30% mieszkań otrzymywały zakłady pracy przydzielając je m.in. „niezbędnym fachowcom” dojeżdżającym do pracy spoza Warszawy. Osoby te wraz z przydziałem mieszkania stawały się członkami spółdzielni i otrzymywały prawo zameldowania w Warszawie w otrzymanym mieszkaniu, pomimo ograniczeń meldunkowych obowiązujących pozostałych chętnych do zamieszkania w Warszawie. Sprawa zamieszkania w tej czy innej dzielnicy nie była sprawą wyboru oczekującego na mieszkanie, lecz zależała od tego, która spółdzielnia mieszkaniowa przyjmowała zapisy kandydatów na członka, a także lokalizacji terenów przyznanych spółdzielni pod zabudowę mieszkaniową. Natomiast zameldowania w starym zasobie mieszkaniowym wynikały najczęściej z migracji do rodziny. Dopiero od likwidacji ograniczeń meldunkowych (1984 r.), a przede wszystkim

Tabela IX.12. Migracje ludności do i z Warszawy według dzielnic¹,
1960–1993 (przeciętne roczne na 1000 mieszkańców)Table IX.12. Population migrations to or from Warsaw by quarters, 1960–1993
(annual average per 1000)

Lata Years	Napływ ² / Inflow				Odpływ ³ / Outflow				Saldo migracji Net migrat- ion
	razem total	z miast from city/ towns	ze wsi from villages	z zagra- nicy ⁴ from abroad	razem total	do miast to cities/ towns	na wieś to villages	z zagra- nicy ⁴ abroad	
	Warszawa								
1952	77,0	.	.	.	57,0	.	.	.	20,0
1952–1955	44,4	26,7	17,7	.	32,8	18,0	14,8	.	11,6
1956–1960	18,4	12,9	4,7	0,8	8,4	4,8	2,0	1,4	10,0
1961–1965	16,8	11,8	5,0	0,2	4,4	2,9	1,1	0,5	12,3
1966–1970	12,6	8,0	4,5	0,2	3,4	1,5	0,7	1,2	9,2
1971–1973	16,3	9,2	7,0	0,2	2,9	1,6	0,5	0,8	13,5
1975	18,1	10,2	7,6	0,2	3,4	1,7	0,5	1,1	14,7
1976–1980	14,9	8,8	5,9	0,2	3,5	2,2	0,8	0,5	11,4
1981–1985	8,8	5,2	3,6	0,1	4,3	2,7	1,1	0,5	4,5
1986–1990	8,0	4,7	3,1	0,1	4,4	2,9	1,2	0,4	3,5
1991–1993	8,1	5,0	3,0	0,1	5,1	3,5	1,6	0,0	3,0
	Mokotów								
1960	16,1	11,0	4,6	0,5	6,1	3,0	1,9	1,1	10,0
1968–1970	13,5	8,7	4,6	0,2	4,4	1,6	0,6	2,2	9,1
1971–1973	16,3	9,7	6,3	0,2	3,0	1,6	0,7	0,8	13,2
1975	19,9	.	.	0,4	4,1	.	.	1,1	15,8
1976–1980	19,0	12,0	6,8	0,3	4,0	2,5	0,9	0,6	15,0
1981–1985	9,7	5,8	3,8	0,1	4,2	2,6	1,0	0,6	5,5
1986–1990	6,3	3,8	2,4	0,1	4,7	2,9	1,2	0,6	1,6
1991–1993	6,6	4,3	2,2	0,1	5,4	3,6	1,7	0,0	0,3
	Ochota								
1960	20,0	14,5	5,1	0,4	8,1	4,9	2,3	0,9	12,0
1968–1970	13,0	7,9	5,0	0,1	3,9	1,6	0,8	1,4	9,1
1971–1973	13,6	7,7	5,9	0,1	3,2	1,8	0,7	0,8	10,4
1975	13,0	.	.	0,2	3,7	.	.	1,0	9,3
1976–1980	14,4	8,1	6,1	0,2	5,2	3,4	1,2	0,7	9,1
1981–1985	7,1	4,0	3,0	0,1	6,5	4,6	1,5	0,4	0,6
1986–1990	8,1	4,5	3,4	0,1	6,2	3,7	1,7	0,8	1,9
1991–1993	8,1	4,9	3,1	0,2	7,0	4,8	2,1	0,2	1,0
	Praga Południe								
1960	21,8	16,0	5,4	0,4	7,4	4,7	1,8	1,0	14,3
1968–1970	10,6	6,8	3,7	0,1	2,7	1,3	0,4	1,0	7,9
1971–1973	17,4	10,0	7,3	0,1	2,8	1,5	0,4	0,8	14,6

Lata Years	Napływ ² / Inflow				Odływ ³ / Outflow				Saldo migracji Migration balance
	razem total	z miast from city/ towns	ze wsi from villages	z zagra- nicy ⁴ from abroad	razem total	do miast to cities/ towns	na wieś to villages	z zagra- nicy ⁴ abroad	
Praga Południe									
1975	14,2	.	.	0,2	3,1	.	.	0,9	11,1
1976–1980	13,3	8,0	5,2	0,2	3,1	2,1	0,6	0,4	10,2
1981–1985	10,4	6,5	3,8	0,1	3,9	2,6	0,9	0,4	6,5
1986–1990	10,0	6,2	3,5	0,2	3,9	2,9	1,0	0,0	6,1
1991–1993	8,0	5,0	2,8	0,1	4,6	3,2	1,3	0,0	3,4
Praga Północ									
1960	15,6	9,5	5,7	0,3	6,0	3,7	1,4	0,9	9,6
1968–1970	14,0	8,2	5,8	0,1	2,4	1,2	0,5	0,7	11,7
1971–1973	24,2	12,2	12,0	0,1	1,9	1,2	0,4	0,4	22,3
1975	31,5	.	.	0,1	2,2	.	.	0,5	29,3
1976–1980	18,3	10,4	7,8	0,1	2,4	1,7	0,6	0,2	15,8
1981–1985	10,2	5,5	4,7	0,1	3,5	2,3	0,9	0,3	6,7
1986–1990	9,0	4,8	4,1	0,1	3,4	2,4	0,9	–	5,6
1991–1993	10,0	5,3	4,6	0,0	4,3	3,0	1,3	–	5,7
Śródmieście									
1960	21,3	16,1	4,3	0,9	7,7	4,5	1,5	1,7	13,6
1968–1970	10,1	6,8	2,8	0,5	6,0	1,6	0,6	3,8	4,1
1971–1973	13,6	8,6	4,6	0,4	4,2	2,1	0,5	1,6	9,4
1975	12,8	.	.	0,4	4,7	.	.	2,1	8,2
1976–1980	10,7	6,7	3,7	0,3	3,9	2,2	0,7	0,9	6,8
1981–1985	8,6	5,5	2,9	0,2	5,0	2,8	1,1	1,0	3,6
1986–1990	8,8	5,6	2,9	0,2	4,4	3,1	1,2	0,2	4,3
1991–1993	8,9	5,8	2,9	0,2	5,7	3,9	1,7	0,1	3,2
Ursus ⁵									
1993	17,1	8,2	8,9	.	4,5	3,3	1,2	.	12,6
Wola									
1960	15,9	12,5	3,1	0,3	5,9	4,4	1,1	0,4	10,0
1968–1970	10,1	6,0	4,0	0,1	3,1	1,5	0,7	1,0	7,0
1971–1973	12,8	7,0	5,7	0,1	2,5	1,6	0,6	0,4	10,3
1975	21,4	.	.	0,2	2,7	.	.	0,9	18,7
1976–1980	15,3	8,7	6,4	0,2	2,8	1,7	0,6	0,5	12,4
1981–1985	7,3	4,3	3,0	0,0	3,4	2,3	1,0	0,1	4,0
1986–1990	10,5	6,2	4,2	0,1	4,1	2,9	1,2	0,0	6,4
1991–1993	8,8	5,8	2,8	0,1	4,4	2,9	1,5	0,0	4,3
Żoliborz									
1960	20,0	13,6	6,2	0,3	5,5	3,4	1,3	0,9	14,5
1968–1970	13,8	8,0	5,7	0,1	2,8	1,1	0,5	1,2	11,0

Lata Years	Napływ ² / Inflow				Odływ ³ / Outflow				Saldo migracji Migration balance
	razem total	z miast from city/ towns	ze wsi from villages	z zagra- nicy ⁴ from abroad	razem total	do miast to cities/ towns	na wieś to villages	z zagra- nicy ⁴ abroad	
Żoliborz									
1971–1973	17,3	9,2	7,9	0,2	2,3	1,2	0,4	0,7	15,0
1975	12,8	.	.	0,2	3,2	.	.	1,5	9,6
1976–1980	10,7	5,6	4,9	0,1	2,9	1,6	0,7	0,5	7,8
1981–1985	7,3	3,9	3,3	0,1	4,2	2,2	1,2	0,8	3,1
1986–1990	3,5	2,0	1,4	0,1	4,9	2,5	1,4	1,0	-1,4
1991–1993	6,7	3,9	2,6	0,2	5,3	3,3	1,8	0,1	1,4
Warszawa lewobrzeżna									
1960	18,5	13,5	4,5	0,5	6,7	4,0	1,6	1,0	11,8
1968–1970	12,0	7,5	4,3	0,2	4,1	1,5	0,7	2,0	7,8
1971–1973	14,7	8,5	6,0	0,2	3,1	1,7	0,6	0,9	11,7
1975	16,5	.	.	0,3	3,7	.	.	1,3	12,8
1976–1980	14,5	8,6	5,7	0,2	3,7	2,3	0,8	0,6	10,8
1981–1985	8,2	4,8	3,3	0,1	4,5	2,8	1,1	0,6	3,7
1986–1990	7,3	4,4	2,8	0,1	4,8	3,0	1,3	0,5	2,5
1991–1993	8,0	5,0	2,8	.	5,4	3,6	1,7	.	2,6
Warszawa prawobrzeżna									
1960	18,8	13,0	5,5	0,4	6,8	4,2	1,6	0,9	12,1
1968–1970	12,0	7,3	4,6	0,1	2,6	1,3	0,4	0,9	9,4
1971–1973	20,3	10,9	9,3	0,1	2,4	1,4	0,4	0,6	17,9
1975	22,0	.	.	0,1	2,7	.	.	0,7	19,2
1976–1980	15,7	9,2	6,4	0,1	2,8	1,9	0,6	0,3	13,0
1981–1985	10,3	6,0	4,2	0,1	3,7	2,4	0,9	0,4	6,6
1986–1990	9,5	5,5	3,8	0,1	3,6	2,7	1,0	0,0	5,9
1991–1993	8,9	5,2	3,7	0,1	4,4	3,1	1,3	0,0	4,5

¹ Bez napływu i odpływu z innych dzielnic tego samego miasta.

² Zameldowania na pobyt stały.

³ Wymeldowania z pobytu stałego.

⁴ Od 1992 r. bez migracji zagranicznych.

⁵ Od 1 stycznia 1993 r.

Źródło: RSW 1970–1990; WUS, 1994 i obliczenia własne.

wprowadzenia gospodarki rynkowej, wybór miejsca zamieszkania (dzielnicy) zależy od migranta.

W narastającym od końca lat 1970. kryzysie gospodarki malały rozmiary budownictwa mieszkaniowego i rozmiary napływu migracyjnego. W drugiej połowie lat 1980. napływ migracyjny do Warszawy był o połowę niższy niż w 1975 r., a saldo migracji spadło z 14,7 do 3,5‰ w latach 1986–1990 i 3,0‰ w następnym trzyleciu.

Tabela IX.13. Migracje ludności do / z Warszawy według dzielnic¹, 1994–2002 (przeciętne roczne)

Table IX.13. Population migrations to / from Warsaw by quarters, 1994–2002 (annual average)

Dzielnice Quarters	Napływ ² Inflow			Odpływ ³ Outflow			Saldo migracji Net migration		
	1994– 1995	1996– 2000	2001– 2002	1994– 1995	1996– 2000	2001– 2002	1994– 1995	1996– 2000	2001– 2002
M.st. Warszawa	12 092	12 984	17 284	8 941	10 972	11 845	3 151	2 012	5 439
Bemowo	894	725	954	365	611	778	529	115	176
Białołęka	618	829	2 030	133	186	307	485	644	1 723
Bielany	864	872	1 180	688	910	1 018	176	-38	162
Mokotów	1 666	1 664	1 847	1 436	1 790	1 841	230	-126	7
Ochota	662	766	897	610	632	590	52	134	307
Praga Południe	1 320	1 379	1 523	993	1 203	1 155	327	176	368
Praga Północ	605	547	666	520	541	479	85	7	188
Rembertów	181	229	168	74	81	98	107	147	70
Śródmieście	1 112	1 028	1 103	838	955	967	274	73	137
Targówek	811	833	1 011	530	781	843	281	52	168
Ursus	328	591	863	303	402	408	26	190	455
Ursynów	709	1 095	2 053	557	789	1 058	152	306	995
Wawer	408	480	510	227	278	292	181	202	218
Wesoła ⁵	x	x	329	x	x	129	x	x	200
Wilanów	47	95	134	71	75	101	-24	20	33
Włochy	288	355	419	180	201	293	109	155	127
Wola	1 243	1 142	1 205	885	1 027	1 025	358	115	181
Żoliborz	341	354	395	534	512	466	-194	-158	-72
Wwa lewobrzeżna	8 152	8 687	11 048	6 465	7 903	8 542	1 687	784	2 506
Wwa prawobrzeżna	3 941	4 297	6 072	2 476	3 069	3 238	1 465	1 228	2 834
	na 1000 ludności / per 1000								
M.st. Warszawa	7,4	8,0	10,5	5,5	6,8	7,2	1,9	1,2	3,3
Bemowo	9,1	7,2	9,3	3,7	6,1	7,6	5,4	1,1	1,7
Białołęka	18,0	21,7	40,9	3,9	4,9	6,2	14,1	16,9	34,7
Bielany	5,8	6,0	8,3	4,6	6,2	7,2	1,2	-0,3	1,1
Mokotów	6,9	7,1	8,1	5,9	7,6	8,0	0,9	-0,5	0,0
Ochota	7,4	8,9	10,4	6,8	7,3	6,9	0,6	1,5	3,6
Praga Południe	7,2	7,6	8,4	5,4	6,7	6,4	1,8	1,0	2,0
Praga Północ	7,9	7,3	9,0	6,8	7,2	6,5	1,1	0,1	2,5
Rembertów	7,8	9,5	7,0	3,2	3,4	4,1	4,6	6,1	2,9
Śródmieście	7,4	7,2	8,0	5,6	6,7	7,0	1,8	0,5	1,0
Targówek	6,3	6,6	8,1	4,1	6,1	6,8	2,2	0,4	1,3
Ursus	7,7	13,7	19,7	7,1	9,3	9,3	0,6	4,4	10,4
Ursynów	6,5	9,6	16,6	5,1	7,0	8,5	1,4	2,7	8,0

Dzielnice Quarters	Napływ ² Inflow			Odpływ ³ Outflow			Saldo migracji Net migration		
	1994– 1995	1996– 2000	2001– 2002	1994– 1995	1996– 2000	2001– 2002	1994– 1995	1996– 2000	2001– 2002
Wawer	7,1	8,2	8,4	4,0	4,8	4,8	3,2	3,5	3,6
Wesoła ⁴	x	x	36,8	x	x	14,4	x	x	22,3
Wilanów	3,9	7,6	10,2	5,8	6,0	7,7	-1,9	1,6	2,5
Włochy	8,0	9,6	10,9	5,0	5,4	7,6	3,0	4,2	3,3
Wola	8,0	7,5	8,2	5,7	6,7	6,9	2,3	0,8	1,2
Żoliborz	6,7	7,3	8,4	10,5	10,6	9,9	-3,8	-3,3	-1,5
W-wa lewobrzeżna	7,2	7,8	9,9	5,7	7,1	7,7	1,5	0,7	2,3
W-wa prawobrzeżna	7,8	8,5	11,7	4,9	6,1	6,2	2,9	2,4	5,5

¹ Bez napływu i odpływu z innych dzielnic tego samego miasta.

² Zameldowania na pobyt stały.

³ Wymeldowania z pobytu stałego.

⁴ Dzielnica Warszawy od 27 października 2002 r. (dane o migracjach w 2002 r.).

Źródło: RSW, 1995–2003 i obliczenia własne.

We wszystkich dzielnicach wyraźnie zaznaczają się wyższe współczynniki salda migracyjnego w połowie lat 1970. przekraczające 10‰, z wyjątkiem dzielnicy Śródmieście. Szczególnie wysoki współczynnik salda w całym okresie lat 1970. występował na Pradze Północ (powyżej 15‰), gdzie w tym czasie oddawano do użytku osiedla Szmulowizny. Nieco niższe były zyski migracyjne na Mokotowie (około 15‰), na Woli i Pradze Południe. Natomiast na Żoliborzu od drugiej połowy lat 1970. współczynnik salda migracji wyraźnie malał i w drugiej połowie lat 1980. występował już ubytek migracyjny w wysokości 1,4‰ rocznie, przechodzący w następnym okresie w przyrost migracyjny w tej samej wysokości. Na początku lat 1990. najwyższy, choć na niskim poziomie, zysk migracyjny wykazywały Praga Północ (5,7‰) i Wola (4,3‰), a najniższy Mokotów (0,3‰) i Ochota (1,0‰). W całym okresie 1968–1993 (brak danych dla 1974 r.) Warszawa prawobrzeżna miała względnie większe zyski migracyjne w przeliczeniu na liczbę mieszkańców niż Warszawa lewobrzeżna, choć w wartościach bezwzględnych salda migracji w części lewobrzeżnej były wyższe. Warto dodać, że w napływach migracyjnych zarówno do lewobrzeżnej, jak i prawobrzeżnej Warszawy przeważali migranci z miast, stanowiąc w tej pierwszej od 58 do 72% napływu (w zależności od okresu), a w drugiej od 54 do 69%. Jedynie w Ursusie w 1993 r. migranci ze wsi stanowili 52% ogółu napływu.

Bardziej szczegółowy obraz migracji otrzymujemy w nowym podziale na dzielnice (tab. IX.13). Przy na ogół niskich współczynnikach salda wysokim zyskiem migracyjnym od połowy lat 1990. wyróżnia się Białołęka, która stała się największym placem budowy w Warszawie i w okresie międzypisowym (1989–2002) liczba mieszkań wzrosła tu trzykrotnie. W latach 2001–2002 Białołęka w wyniku migracji zyskiwała przeciętnie rocznie 1723 mieszkańców, czyli 35 osób na 1000 ludności. Drugą dzielnicą o porównywalnie wysokim współczynniku salda migracji jest Wesoła, do której napływ jest 7krotnie mniejszy, ale przy

stosunkowo niewielkiej liczbie mieszkańców otrzymujemy wysoki współczynnik salda migracyjnego. Trzecią wyróżniającą się dzielnicą jest Ursus, w którym po wysokim współczynniku salda w 1993 r. (12,6‰) i znacznym obniżeniu w latach 1994–1995, nastąpił jego szybki wzrost do 10,4‰ w latach 2001–2002, związany z budową osiedli w Ursusie i Skoroszach. Również na Ursynowie ostatnie lata przyniosły znaczny wzrost salda migracyjnego do 8,0‰. Jedyną dzielnicą z ujemnym bilansem migracyjnym jest od 1994 r. Żoliborz. Szczegółowy kartograficzny obraz migracji (napływ, odpływ, saldo) ludności Warszawy w 1995 r. według dzielnic, płci i wieku zawiera Atlas Warszawy nr 7 (Potrykowska, Śleszyński, 1999).

Dostępne dane pozwalają na retrospektywną ocenę salda migracji wewnętrznych do/z Warszawy według wieku migrantów (tab. IX.14). Najbardziej mobilną grupą ludności jest młodzież wkraczająca w okres studiów, życia zawodowego i poszukująca miejsca najlepiej spełniającego jej ambicje. Zwykle tę grupę ludności określa się mianem mobilnej przyjmując, że stanowi ją ludność w wieku 18–44 lat. Według salda migracji wewnętrznych w Warszawie w 1975 r. grupę tę stanowili migranci w wieku 20–39 lat, ale z upływem lat zawężała się ona do migrantów w wieku 20–34, czy nawet 25–29 lat. O ile w 1975 i 1980 r. licznie występowała w saldzie migracji ludność w wieku 45 lat i więcej oraz 19 lat i mniej, o tyle od 1995 r. udział dzieci i młodzieży w saldzie jest minimalny, natomiast

Tabela IX.14. Saldo migracji wewnętrznych do/z Warszawy według wieku, 1975–2002

Table IX.14. Net internal migration balance to/from Warsaw by age, 1975–2002

Wiek Age	Saldo migracji wewnętrznych w roku: Net internal migration:						
	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2002
Ogółem	25 389	14 979	2 131	4 961	2 360	3 243	6 239
0–4	1 617 ¹	1 865	88	384	139	161	372
5–9	1 556 ²	1 180	56	357	6	12	62
10–14	1 635 ³	649	84	284	–12	–21	34
15–19	1 362	566	147	333	79	109	69
20–24	4 885	2 691	757	1 047	1 000	1 172	1 806
25–29	4 918	3 264	721	1 061	1 368	2 407	4 211
30–34	2 344	1 830	267	798	546	771	1 533
35–39	1 599	854	108	527	85	71	171
40–44	1 220	568	30	126	–98	–94	–252
45–49	860	388	48	64	–191	–274	–422
50–54	607	263	–19	20	–125	–285	–435
55–59	386	162	11	–26	–156	–201	–332
60–64	535	136	–21	–26	–126	–226	–243
65 lat i więcej	1 865	563	–146	12	–155	–359	–335

W wieku: ¹ 0–2 lata, ² 3–6 lat, ³ 7–14 lat.

Źródło: RSW, 1976–2004.

wśród migrujących w wieku 45 lat i więcej występuje coraz wyższy ujemny bilans migracyjny. Może to świadczyć zarówno o migracji powrotnej do miejsc pochodzenia, jak i o przenoszeniu się lepiej sytuowanej ludności dorosłej i w starszym wieku do własnych domów wybudowanych w atrakcyjnych miejscowościach podwarszawskich.

IX.3. Dojazdy do pracy

Jedną z form migracji ludności są dojazdy do pracy³⁹, stanowiące często wstęp do migracji na pobyt stały. Przed II wojną światową liczba dojeżdżających do pracy w Warszawie była stosunkowo niewielka, a część dojeżdżających stanowili uprzednio mieszkający w Warszawie, którzy ze względu na deficyt mieszkań i wysokie komorne przenieśli się do miejscowości podwarszawskich i powstających suburbiów, jak Konstancin i Milanówek, gdzie mieszkania i utrzymanie były tańsze.

Po wojnie szybki wzrost zatrudnienia w przemyśle i innych działach gospodarki w okresie planu 6-letniego (1950–1955) spowodował znaczny napływ ludności do Warszawy, która nie była przygotowana na przyjęcie tak wielkiej liczby nowych mieszkańców. Pogarszające się warunki mieszkaniowe wynikały z kierowania wielkich nakładów na przemysł i niewspółmiernie niskich na budownictwo mieszkaniowe. Aby ograniczyć presję mieszkaniową wprowadzono zakazy mel-dunkowe, co z kolei spowodowało wzrost dojazdów do pracy i zagęszczenie mieszkań w osiedlach podwarszawskich.

Udział ludności Warszawy w dojazdach do pracy przekraczających granicę miasta był niewielki, natomiast liczni dojeżdżający do pracy w Warszawie często aspirowali do zamieszkania w Warszawie. Z badań ankietowych przeprowadzonych wśród dojeżdżających do pracy w zakładach ERA we Włochach, wynika, że „62% wyraziło chęć przesiedlenia się do lub bliżej miejsca pracy; 28% nie chciało zmieniać miejsca zamieszkania, natomiast 10% brało pod uwagę możliwość przesiedlenia się bliżej miejsca pracy dopiero z chwilą likwidacji warunków ówczesnie stabilizujących” (Cegielski, 1974b, s. 53). Nie znamy szczegółowej drogi migracyjnej allochtonicznej ludności Warszawy i jej stopnia uczestnictwa w dojazdach do pracy zanim stali się mieszkańcami Warszawy. Przejście od statusu dojeżdżającego do stałego mieszkańca było związane z rozwojem budownictwa mieszkaniowego. Znaczniejsze zakłady przemysłowe i instytucje budowały własne mieszkania zakładowe, które po części przydzielały pracownikom dojeżdżającym do pracy, o ile byli niezbędni dla funkcjonowania zakładu. Powojenny rozwój spółdzielni budownictwa mieszkaniowego rozpoczął się po 1957 r. W 1973 r. było w Warszawie

³⁹ Przyjętym kryterium dojazdów do pracy jest codzienne przekraczanie, w drodze z miejsca zamieszkania do miejsca pracy, granicy jednostki administracyjnej (miasta, gminy). Informacje o dojazdach do pracy zbierano w ramach spisów kadrowych przeprowadzanych przez Główny Urząd Statystyczny w latach 1958, 1964, 1968, 1973, 1977 i 1983. Ponadto dla 1978 i 1988 r. dane o dojazdach do pracy zebrano w trakcie spisów ludności, o innej metodyce i zakresie niż spis kadrowy.

Tabela IX.15. Dojazdy ludności do Warszawy w latach 1935–1988
 Table IX.15. Commuting to Warsaw in the years 1935–1988

Rok Year	Ludność / Population		Ludność dojeżdżająca / Commuters		
	ogółem total	zatrudniona w gospodarce uspołecznionej employed in the nationalized economy	ogółem ¹ total		zatrudniona w gospodarce uspołecznionej employed in the nationalized economy
			w tys. / in thousands		
1935	1 220	.	73,4	6,0	.
1948	569	325,8	65,0	11,4	20,0
1950	650	.	106,0	16,4	.
1951 ²	670	.	123,7	18,5	.
1951 ³	865	.	102,7	11,9	.
1960	1 157	584,6	112,4	9,7	19,2
1964	1 241	639,9	121,1	9,8	18,9
1966	1 268	681,8	135,2	10,7	19,8
1967	1 267	694,8	139,6	11,0	20,1
1968	1 279	705,3	142,5	11,1	20,2
1969	1 288	708,1	142,3	11,0	20,1
1970	1 309	708,5	143,5	11,0	20,2
1971	1 326	732,1	151,4	11,4	20,7
1972	1 357	758,8	157,0	11,6	20,7
1973	1 388	784,5	168,8	12,2	22,7
1978	1 557	829,8	188,9 ⁴	12,1	22,8
1983	1 641	746,0	141,4	8,6	19,9

¹ Dla lat 1935, 1948, 1950 i 1951 – dojazdy koleją do pracy i nauki; dla lat pozostałych – dojazdy do pracy w gospodarce uspołecznionej.

² Stan przed inkorporacją terenów podmiejskich.

³ Stan po inkorporacji terenów podmiejskich 15 maja 1951 r.

⁴ Na podstawie spisu ludności 1978 zebrano informacje o dojazdach powyżej 20 osób wyjeżdżających z danej miejscowości.

Źródło: Cegielski, 1977, tab. 5; GUS, 1970, tab. 1; RSW, 1970, tab. 16(62); GUS, 1980, tab. 32(9); GUS, 1985, tab. 5.

219 spółdzielni zrzeszających 194,4 tys. członków (w tym oczekujących na mieszkanie 35,2 tys.), poza tym zarejestrowanych było 132,3 tys. kandydatów na członków spółdzielni. Spółdzielnie budowały mieszkania na użytek członków będących mieszkańcami Warszawy. Jednak od 1971 r. spółdzielnie, choć wyodrębnione organizacyjnie, zostały uzależnione od państwa, które kierowało procesem redystrybucji wybudowanych mieszkań. Mieszkania oddawano do dyspozycji rad narodowych, zakładów pracy, Milicji Obywatelskiej i wojska, część przydziałało kierownictwo spółdzielni za łapówki i zaledwie 30% mieszkań trafiało do członków spółdzielni (Włudyka, 2007, s. 328). Tą drogą część dojeżdżających dzięki zakładowi pracy otrzymywała przydział mieszkania w spółdzielni, następnie stawała

się jej członkami i zyskiwała stałe zameldowanie. Wiele osób uzyskało w ten sposób status migranta na pobyt stały i stało się mieszkańcami miasta.

W 1968 r. do pracy w gospodarce uspołecznionej w Warszawie dojeżdżało 134 579 osób (11 678 osób wyjeżdżało z Warszawy do pracy), do Krakowa dojeżdżało 47 539 (wyjeżdżało 2688), do Łodzi 30 250 (4389), do Poznania 33 756 (2928) i do Wrocławia 14 165 osób (3177).

Warszawa stanowiła największy w skali kraju ośrodek dojazdów do pracy (tab. IX.15), większy niż m. Katowice, do których dojeżdżało w 1973 r. 72,5 tys. osób i tylko 400 osób mniej w 1983 r. Według badania z 1973 r., dla którego opublikowano wielkości dojazdów według gmin miejsca zamieszkania, dojeżdżało do pracy w Warszawie 168 820 osób, a wyjeżdżały z Warszawy 15 884. Wśród dojeżdżających do pracy do Warszawy przeważały osoby z miejscowości położonych na wschód od Wisły (98,6 tys.) wobec 69,7 tys. z miejscowości na zachód od Wisły. O ile wśród dojeżdżających ze wschodu przeważali dojeżdżający z miast (53,5 tys.), o tyle wśród tych drugich lekką przewagę mieli dojeżdżający ze wsi (36,4 tys.). W strumieniu dojeżdżających z zachodu był znacznie wyższy udział osób z ukończonym średnim i wyższym wykształceniem (27,0%, ze wschodu 14,3%). Oba strumienie różniły się też udziałem osób z ukończonym i nieukończonym wykształceniem podstawowym (odpowiednio: 51,4% i 63,8%). Przeważali zatrudnieni w przemyśle (37% ogółu dojeżdżających), w większym stopniu wśród

Tabela IX.16. Pracownicy¹ dojeżdżający do uspołecznionych zakładów pracy w Warszawie, 31 XII 1972 r.

Table IX.16. Employees commuting to nationalized establishments in Warsaw, 31 Dec. 1972

Działy gospodarki narodowej National economy sectors	Ogółem Total	Mężczyźni Males	Kobiety Females
Ogółem	157 002	97 706	59 296
Przemysł	58 434	35 691	22 743
Budownictwo	25 467	22 125	3 342
Rolnictwo	436	248	188
Leśnictwo	113	60	53
Transport i łączność	23 122	17 478	5 644
Handel	15 161	4 677	10 484
Gospodarka mieszkaniowa i komunalna	8 540	6 441	2 099
Nauka	5 734	3 263	2 471
Oświata i wychowanie	3 980	1 775	2 205
Kultura i sztuka	3 001	1 666	1 335
Ochrona zdrowia, opieka społeczna i kultura fizyczna	6 283	1 375	4 908
Finanse i ubezpieczenia	1 120	396	724
Administracja państwowa, wymiar sprawiedliwości	2 465	1 266	1 199
Pozostałe	3 146	1 245	1 901

¹ Zamieszkali poza granicami administracyjnymi m.st. Warszawy.

Źródło: RSW, 1973, tab. 11(64).

dojeżdżających ze wschodu (40% takich osób) niż z zachodu (33%). Szczegółową strukturę dojeżdżających do Warszawy według działów gospodarki narodowej zawiera tabela IX.16. Obszerniejsze charakterystyki dojazdów do pracy w Warszawie można znaleźć w pracach J. Cegielskiego (1971, 1974a,b, 1977), A. Ginsberta (1967), A. Ginsberta-Geberta i M. Ziółkowskiego (1978) oraz A. Potrykowskiej (1983).

W 1983 r. dojeżdżało do pracy w Warszawie 141 365 osób, a wyjeżdżało z Warszawy 17 235 osób. 70,9% dojeżdżających do Warszawy miało wykształcenie poniżej średniego, 24,3% wykształcenie średnie i tylko 4,8% dojeżdżających miało wykształcenie wyższe. Według wieku 33,8% dojeżdżających miało 29 lat i mniej, 48,5% było w wieku 30–49 lat i 17,7% miało 50 lat i więcej. 77,6% dojeżdżających do Warszawy pracowało na stanowiskach robotniczych i pokrewnych. Spis kadrowy z 1983 r. był ostatnim systematycznym badaniem dojazdów do pracy, gdyż zebrane informacje o dojazdach do pracy na podstawie spisu ludności w grudniu 1988 r. nie zostały opracowane.

Z badań ankietowych przeprowadzonych przez S. Monkiewicza (2008) wynika, że w 2005 r. do pracy w Warszawie codziennie dojeżdżało 90–100 tys. osób i około 100 tys. w sprawach służbowych i interesach. Ogółem przyjeżdżało codziennie do Warszawy 592 tys. osób, w tym 391 tys. samochodami osobowymi i 201 tys. komunikacją zbiorową (132 tys. autobusami i 69 tys. koleją podmiejską).

IX.4. Migracje zagraniczne

Na masową skalę emigracja z terenów polskich rozpoczęła się w ostatnich dekadach wieku XIX, a przybrała na sile w przededniu I wojny światowej. Wiązała się ona z gwałtownie rosnącym zapotrzebowaniem na siłę roboczą, w tym osadników rolniczych w Ameryce Północnej i Południowej, a także w krajach Europy Zachodniej oraz w głębi Rosji. W latach 1871–1913 z obszaru późniejszych województw centralnych (białostockie, kieleckie, lubelskie, łódzkie, warszawskie z m. Warszawą) wyemigrowało – według przybliżonych danych – 700 tys. osób (Fogelson, 1937). Z tej liczby 50 tys. wyemigrowało do Niemiec, 100 tys. do Rosji, 450 tys. do Stanów Zjednoczonych i 100 tys. do innych krajów pozaeuropejskich. Nieznana jest liczba emigrantów z Warszawy, ale chyba niewielka i sądząc po późniejszej strukturze emigrantów, raczej uczestniczyła w niej ludność żydowska zainspirowana ideą syjonizmu oraz antysemitkami pogromami w Rosji. Pierwsza wojna światowa przyniosła drastyczny spadek emigracji i masowe przemieszczenia wojenne, które w ograniczonym stopniu objęły również ludność Warszawy. W połowie października 1914 r. w obawie przed niemiecką ofensywą blisko 260 tys. mieszkańców opuściło Warszawę, ale po jej niepowodzeniu około 200 tys. w listopadzie powróciło do miasta (por. rozdz. III). Bardziej trwałe skutki, po klęsce wojsk rosyjskich, miała ewakuacja z Warszawy w głąb Rosji, wiosną 1915 r., dużych zakładów przemysłowych wraz z personelem, taboru i kolejarzy oraz administracji. Liczba ewakuowanych nie została ustalona ani oszacowana, ale na pewno było ich co najmniej kilkanaście tysięcy. Niemcy po zajęciu Warszawy (6 VIII 1915 r.)

wprowadzali coraz niższe racje żywnościowe dla ludności i rabunkową gospodarką pogarszali zaopatrzenie miasta w żywność i opał. Część ludności przeniosła się na wieś, inni, nie mając takich możliwości, zgłaszali się na roboty do Niemiec. Tę wymuszoną emigrację szacuje się na kilka-kilkanaście tysięcy osób. Jednak w czasie wojny w Niemczech było prawie 1,5 mln robotników sezonowych pochodzących z zaboru rosyjskiego, a po wojnie, w latach 1919–1920, nadal pozostawało ich 234 tys. (Gawryszewski, 2005, s. 413).

Przed wojną i krótko po wojnie emigrację zarobkową z kraju organizowali prywatni agenci i agencje emigracyjne, stosując nieuczciwą agitację. W styczniu 1919 r. powołano Państwowe Urzędy Pośrednictwa Pracy, podległe Ministerstwu Pracy i Opieki Społecznej, które poza rejestracją bezrobotnych i pośrednictwem w uzyskaniu pracy w kraju, miały zajmować się udzielaniem informacji o możliwości znalezienia pracy za granicą, ułatwiać otrzymanie paszportu (zwolnienie z opłat) i zaliczki na podróż oraz wymianę pieniędzy, a także zbierać i zestawiać dane statystyczne. Spory kompetencyjne rozwiązano tworząc w kwietniu 1920 r. Urząd Emigracyjny i podporządkowując mu działalność Państwowych Urzędów Pośrednictwa Pracy w zakresie emigracji. Wykładnią polskiej polityki emigracyjnej było rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 11 października 1927 r. o emigracji (Dz.U. 1927, nr 89, poz. 799), które gwarantowało swobodę emigracji oraz podporządkowanie organizacji ruchu emigracyjnego administracji państwowej. Po kilku latach rozporządzeniem Prezydenta RP zniesiono Urząd Emigracyjny (Dz.U. 1932, nr 52, poz. 492) oraz Państwowe Urzędy Pośrednictwa Pracy (Dz.U. 1933, nr 84, poz. 612), a sprawy emigracyjne przekazano Ministrowi Spraw Zagranicznych. W gestii Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej pozostawiono tylko sprawy selekcji, rekrutacji i transportu emigrantów oraz opieki nad emigrantami w kraju i w czasie podróży.

W latach 1918–1938 wyemigrowało z Polski 2 048,4 tys. osób, ale w tym samym czasie 1 013,4 tys. powróciło, czyli pozostało za granicą na stałe 1 035,0 tys. Nieznany jest rozkład reemigracji według województwa miejsca wydania paszportu, gdyż notowano tylko kraj, z którego reemigrant powracał. Do 1926 r. zbierano tylko ogólne dane o rozmiarach migracji zagranicznych; od 1927 r. istnieją bardziej szczegółowe dane, ale nie są one wystarczające do celów analitycznych, gdyż nie zawierają skorelowania struktury według płci, wieku i zawodu emigrantów z ich wyznaniem czy narodowością. Pod względem rozmiarów można podzielić migracje na dwa okresy: przedkryzysowy i kryzysowy, rozdzielone cezurą wielkiego kryzysu gospodarczego, który rozpoczął się jesienią 1929 r., osiągnął dno w 1932 r., i dopiero w 1937 r. produkcja przemysłowa w Polsce przekroczyła poziom sprzed kryzysu. Rozmiary emigracji zależały od ustawodawstwa krajów imigracyjnych. Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, chcąc ograniczyć napływ ludności z krajów Europy Wschodniej, wprowadziły w 1921 r. ustawę ograniczającą liczbę imigrantów do 3% poszczególnych grup etnicznych zamieszkujących Amerykę w dniu spisu ludności z 1910 r., a w trzy lata później ustawa z 1924 r. ograniczyła kwoty imigracyjne do 2% liczebności grup etnicznych według spisu z 1890 r. W 1927 r. wprowadzono kolejne ograniczenia. Również inne kraje imigracyjne chroniły własne rynki pracy, wprowadzając kwoty imigracyjne lub zawierając umowy międzypaństwowe określające charakter i rozmiary imigracji.

Z Warszawy w latach 1927–1938 r. wyemigrowało za granicę 33 950 osób (tab. IX.17), co stanowiło 2,5% emigracji ogólnokrajowej. Jeśli przyjmiemy, że w latach 1919–1923, odsetek emigrantów z Warszawy również wynosił 2,5% emigracji ogólnokrajowej, to liczbę wychodźców dla tego okresu można w przybliżeniu ustalić na około 10 tys. Znając liczbę emigrantów z lat 1924–1926 można przyjąć, że w całym okresie 1919–1938 opuściło Warszawę około 50 tys. wychodźców. Prawdopodobnie liczba ta była o 10–20% wyższa.

Tabela IX.17. Emigracja z Polski i Warszawy według składu narodowościowego, 1918–1938

Table IX.17. Emigration from Poland and Warsaw by nationalities, 1918–1938

Lata Years	Emigracja z Polski Emigration from Poland		Emigracja z Warszawy Emigration from Warsaw		Udział Żydów w emigracji The share of Jews in emigration	
	ogółem total	w tym Żydzi of whom Jews	ogółem total	w tym Żydzi of whom Jews	z Polski from Poland	z Warszawy from Warsaw
	osób / persons				w % ogółem / % in total	
1918	4 629
1919	6 705
1920	88 304
1921	116 300
1922	70 089
1923	127 421
1924	74 593	.	2 200	.	.	.
1925	81 218	.	1 100	.	.	.
1926	167 509	22 406	3 700	.	13,4	.
1927	147 614	18 074	3 375	2 760	12,2	81,8
1928	186 630	18 211	2 959	2 202	9,8	74,4
1929	243 442	23 378	4 205	3 187	9,6	75,6
1930	218 387	18 983	4 677	2 251 ¹	8,7	48,1 ¹
1931	76 005	8 632	1 817	1 374	11,4	75,6
1932	21 439	8 640	1 608	1 321	40,3	82,2
1933	35 525	16 917	2 568	2 280	47,6	88,8
1934	42 563	19 026	3 332	2 944	44,7	88,4
1935	53 812	30 703	4 224	3 948	57,1	93,5
1936	54 647	16 942	2 424	2 096	31,0	86,5
1937	102 463	8 856	1 378	1 101	8,6	79,9
1938	129 116	9 238	1 383	1 163	7,2	84,1
1927–1938	1 311 643	197 600	33 950	26 627 ²	15,1	78,4 ²

¹ Bez emigracji europejskiej.

² Bez migracji europejskiej w 1930 r.

Źródło: Zarychta, 1933, tab. I (dla lat 1918–1921); GUS, 1922–1939 i obliczenia własne.

Biorąc pod uwagę rozmiary emigracji w latach 1927–1938 według województw, m.st. Warszawa zajmowała trzynaste miejsce (33,9 tys.). Największa liczba emigrantów pochodziła z woj. łódzkiego (251,2 tys.), lwowskiego (155,6 tys.) i poznańskiego (149,2 tys.), najmniejsza zaś ze śląskiego (9,2 tys.). Niewielkie rozmiary emigracji zagranicznej z Warszawy wynikały z jej atrakcyjności jako ośrodka stołecznego, ale przede wszystkim jako ośrodka gospodarczego o zróżnicowanej strukturze przemysłu, wyspecjalizowanym rzemiośle przemysłowym, handlu, usługach i komunikacji, które dawały potencjalnie większe niż gdzie indziej szanse na znalezienie pracy. Nawet w okresie pogorszenia koniunktury i wzrostu bezrobocia więcej ludności napływało do Warszawy niż z niej wyjeżdżało. Niska emigracja zagraniczna z Warszawy wynikała też ze specyfiki zapotrzebowania imigracyjnych rynków pracy.

Tabela IX.18. Emigracja według zawodów, 1927–1938

Table IX.18. Emigration by professions, 1927–1938

Zawód Profession	Emigranci ogółem ¹ Emigrants from Poland			Emigranci z m.st. Warszawy ¹ Emigrants from Warsaw		
	1927– 1929	1930– 1938	1927– 1938	1927– 1929	1930– 1938	1927– 1938
Ogółem w tys.	577,7	562,1	1 139,8	10,5	21,2	31,8
	%					
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Czynni zawodowo:	80,8	71,8	76,3	46,0	44,0	44,6
Rolnictwo	61,6	58,7	60,2	4,4	2,5	3,1
Górnictwo	0,8	0,8	0,8	0,4	0,0	0,1
Przemysł	3,3	4,8	4,0	20,5	19,2	19,6
Handel, banki, biurowość	0,5	1,6	1,0	4,1	7,5	6,4
Komunikacja, transport	0,1	0,1	0,1	0,8	0,5	0,6
Wolne zawody, nauczyciele	0,2	0,8	0,5	3,0	5,3	4,6
Służba domowa, usługi osobiste	0,9	0,8	0,8	5,8	4,6	5,0
Zawód bliżej nieokreślony	13,5	4,1	8,9	7,1	4,3	5,2
Bierni zawodowo	14,3	26,9	20,5	43,5	52,7	49,7
Zawód niewiadomy	4,9	1,3	3,2	10,5	3,3	5,7

¹ Bez migracji europejskiej w 1930 r.

Źródło: GUS, 1922–1939 i obliczenia własne.

Z 1139,8 tys. emigrantów sezonowych⁴⁰ i niesezonowych (bez migracji europejskiej w 1930 r.), w okresie 1927–1938, nieco ponad 60% to byli robotnicy rolni (tab. IX.18), ale w odniesieniu do czynnych zawodowo (870,2 tys.) stanowili oni 78,8%. Wśród emigrantów z Warszawy robotnicy rolni stanowili zaledwie

⁴⁰ Emigracją sezonową określano okresowe wychodźstwo głównie do prac rolnych, od marca do grudnia, przede wszystkim do wschodnich reencji Niemiec.

3,1% (994 osoby), a wśród zawodowo czynnych (14,2 tys.) było 7% pracowników rolnych. Główne ośrodki imigracyjne przyjmowały emigrację rolną, sezonową (Niemcy od 1926, Łotwa od 1934, Estonia od 1937 r.), pracowniczą (Francja) lub osiedleńczą (Kanada, Argentyna), których bazą rekrutacyjną była wieś. Wśród emigrantów z Warszawy dominowała ludność bierna zawodowo (49,7%) i na każdą osobę czynną zawodowo przypadała przynajmniej jedna osoba bierna zawodowo, to znaczy, że były to migracje rodzinne lub wyjazdy osób biernych zawodowo na zaproszenie pracujących za granicą. W okresie przed kryzysem gospodarczym udział tej grupy emigrantów był o 9 punktów procentowych niższy niż w latach następnych. Dla emigracji z Polski ogółem udział tej grupy emigrantów był 2,5-krotnie mniejszy. Z punktu widzenia uprawianego zawodu największą grupę wśród emigrantów z Warszawy stanowili pracownicy przemysłowi (6 229 osób, czyli 19,6% emigrantów), ale do tej grupy zawodowej zaliczali się np. także krawcy i szewcy. W gronie emigrujących z Polski udział pracowników przemysłowych był 5-krotnie niższy niż wśród emigrujących z Warszawy. Mniej licznie emigrowali z Warszawy pracownicy handlu, banków i biur (2017 osób; 6,4%), osoby o zawodzie bliżej nieokreślonym (1666), służba domowa i osoby wykonujące usługi osobiste (1591), bądź osoby wolnych zawodów i nauczyciele (1453).

Specyfiką emigracji z Warszawy, poza śladowym udziałem emigracji sezonowej (0,3 tys. osób), była dominacja emigrantów żydowskich, których udział w latach 1927–1938 w zależności od roku wahał się od 74,4 do 93,5% emigracji z Warszawy. Ludność żydowska emigrowała również wcześniej, ale z braku danych o emigracji z wczesnych lat 1920. według województw miejsca wydania paszportu i kraju przeznaczenia, nie są znane rozmiary emigracji żydowskiej z Warszawy. Wiadomo jednak, że w latach 1921–1925 wyjechało z Polski 184 500 Żydów. Gdyby rozszacować tę liczbę według struktury rozmieszczenia ludności żydowskiej w Polsce w 1921 r., wówczas liczba emigrantów żydowskich z Warszawy, skupiającej 10,5% ludności żydowskiej, wyniosłaby około 19 tys. osób. Głównym powodem emigracji Żydów, podobnie jak pozostałych grup narodowościowych, były względy ekonomiczne, ale wielu Żydów skłaniały do wyjazdu wystąpienia antyżydowskie, które miały miejsce w pierwszych latach po I wojnie światowej oraz antysemickie ekscesy nasilające się od połowy lat 1930. Atmosferę zagrożenia pogłębiły tzw. ustawy norymberskie, przyjęte w Niemczech we wrześniu 1935 r., które stały się podstawą prawną antyżydowskiej polityki w III Rzeszy.

Na emigrację z Polski w 40% składała się emigracja sezonowa i w 60% emigracja niesezonowa (stała). Głównymi kierunkami emigracji z Polski w latach 1927–1938 były Francja i Argentyna, a dla emigrantów żydowskich Palestyna i Argentyna. Natomiast emigranci z Warszawy (brak danych w przekroju narodowościowym) najliczniej wyjeżdżali do Palestyny i Francji (tab. IX.19). Bardziej szczegółowe zestawienie emigracji według okresów i krajów przeznaczenia pozwala prześledzić układ ruchu emigracyjnego z Warszawy w porównaniu z ruchem ogólnokrajowym (tab. X.20).

W emigracji z Warszawy prawie brak jest wychodźstwa do Niemiec. Niemcy, na podstawie zawartych umów (1926, 1927), przyjmowały aż do 1931 r. kilkudziesięciotysięczny kontyngent emigrantów sezonowych rocznie. Wyłącznie rolniczy charakter emigracji na tzw. saksy (nazwa od Saksonii) eliminował War-

szawę jako ośrodek tego rodzaju wychodźstwa. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku emigracji na Łotwę i do Estonii, które w zestawieniu występują jako „inne” kraje; np. na Łotwę w latach 1934–1938 wyjechały z Polski 88 402 osoby, a z Warszawy zaledwie 12, do Estonii zaś w latach 1937–1938 udały się z Polski 3 074 osoby, a z Warszawy nikt. Liczące się kraje imigracyjne w Europie dla wychodźstwa z Warszawy to Francja i Belgia. Ponieważ jednak znaczną część wychodźstwa do Francji stanowili rolnicy, odsetek emigrujących z Warszawy jest niższy niż z Polski. Emigracja do Belgii także miała w większości charakter rolniczy, i choć w latach 1937–1938 wyemigrowały tam 9603 osoby, to z Warszawy zaledwie 113.

Tabela IX.19. Główne kierunki emigracji z Warszawy i Polski, 1927–1938 (tys.)
Table IX.19. Principal directions of emigration from Warsaw and Poland, 1927–1938 (thous.)

Kierunki emigracji Destination	Emigracja z Warszawy Emigration from Warsaw	Emigracja ogółem ¹ Total emigration		Struktura emigracji w % Percentage share	
		ogółem total	w tym Żydzi of whom Jews	ogółem total	w tym Żydów of whom Jews
Emigracja ogółem	33,9	1 311,6	199,2	x	x
w tym:					
niesezonowa (stała)	33,6	777,8	198,6	100,0	100,0
sezonowa	0,3	533,8	0,6	x	x
Emigracja stała do:					
Francji	5,9	335,6	9,0	43,1	4,6
Stanów Zjedn. A.P.	3,3	46,4	27,6	6,0	14,0
Kanady	1,2	100,0	13,6	12,9	6,9
Argentyny	4,8	113,1	33,7	14,5	17,1
Palestyny	9,7	73,7	73,7	9,5	37,1

¹ Wychodźstwo do krajów europejskich w 1930 r. podzielone szacunkowo w źródle.

Źródło: Mały Rocznik Statystyczny 1939, tab. III.20.

Z krajów pozaeuropejskich na początku XX wieku największym ośrodkiem dla imigracji z Polski były Stany Zjednoczone, które przeciętnie rocznie przyjmowały około 200 tys. imigrantów z ziem polskich. W okresie I wojny światowej i po jej zakończeniu wprowadzono restrykcje imigracyjne, ale jeszcze w 1921 r., przed wejściem w życie nowych ograniczeń, wychodźstwo z Polski wyniosło 90,1 tys. osób. W 1922 r. spadło do 27,7, do 12,3 tys. w 1923 oraz 4,3 tys. w 1924 r., a od 1925 ustaliło się na poziomie 8 tys. rocznie, aby od 1931 r. nie przekraczać 1,5 tys. rocznie. Nie ma danych dotyczących wychodźstwa z Warszawy z pierwszych lat po wojnie. „Możemy jedynie przypuszczać, że dochodziło ono do kilku tysięcy osób – w przybliżeniu od 3 w r. 1921 do 0,5 tys. w 1922” (Janowska, 1968, s. 67).

W latach 1927–1938 wyemigrowały z Warszawy do Stanów Zjednoczonych 3323 osoby, co stanowiło prawie 10% wychodźstwa z Warszawy w tym okresie. Najwięcej osób wyemigrowało w 1929 r. (742), najmniej zaś w 1936 r. (72).

Tabela IX.20. Emigracja z Polski i Warszawy według krajów przeznaczenia, 1927–1938

Table IX.20. Emigration from Poland and Warsaw by the destination country, 1927–1938

Kraje przeznaczenia Destination country	Emigracja z Polski Emigration from Poland			Emigracja z Warszawy Emigration from Warsaw		
	1927– 1938	1927– 1930	1931– 1938	1927– 1938	1927– 1930	1931– 1938
Ogółem	1 311 643	796 073	515 570	33 950	15 216	18 734
Kraje europejskie						
Razem	912 974	561 461	351 513	9 786	5 798	3 988
Francja	335 588	216 364	119 224	5 893	3 762	2 131
Niemcy	431 192	318 941	112 251	353	156	197
Inne	146 194	26 156	120 038	3 540	1 880	1 660
Kraje pozaeuropejskie						
Razem	398 669	234 612	164 057	24 164	9 418	14 746
Stany Zjednoczone A.P.	46 434	34 122	12 312	3 323	2 268	1 055
Kanada	100 031	87 710	12 321	1 247	1 066	181
Argentyna	113 078	77 116	35 962	4 834	2 780	2 054
Brazylia	32 114	19 940	12 174	2 046	1 204	842
Urugwaj	7 999	3 967	4 032	594	186	408
Palestyna	73 663	5 485	68 178	9 721	733	8 988
Inne	25 350	6 272	19 078	2 399	1 181	1 218
	%					
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kraje europejskie						
Razem	69,6	70,5	68,2	28,8	38,1	21,3
Francja	25,6	27,2	23,1	17,4	24,7	11,4
Niemcy	32,9	40,1	21,8	1,0	1,0	1,1
Inne	11,1	3,3	23,3	10,4	12,4	8,9
Kraje pozaeuropejskie						
Razem	30,4	29,5	31,8	71,2	61,9	78,7
Stany Zjednoczone A.P.	3,5	4,3	2,4	9,8	14,9	5,6
Kanada	7,6	11,0	2,4	3,7	7,0	1,0
Argentyna	8,6	9,7	7,0	14,2	18,3	11,0
Brazylia	2,4	2,5	2,4	6,0	7,9	4,5
Urugwaj	0,6	0,5	0,8	1,7	1,2	2,2
Palestyna	5,6	0,7	13,2	28,6	4,8	48,0
Inne	1,9	0,8	3,7	7,1	7,8	6,5

Źródło: GUS, 1922–1939.

W ramach przyznanych kwot pierwszeństwo wyjazdu do Stanów Zjednoczonych mieli rolnicy, co ograniczało możliwości emigracyjne warszawiaków. Jednak poza kwotą imigracyjną duże szanse mieli najbliżsi członkowie rodzin imigran-

tów, którzy osiedlili się w Stanach Zjednoczonych przed 1924 r. Stąd bierze się co najmniej 2-krotnie wyższy udział biernych zawodowo wśród emigrantów z Warszawy niż z Polski ogółem (por. tab. IX.18).

Wśród krajów emigracji pozakontynentalnej z Warszawy do Ameryki Północnej i Południowej w latach 1927–1938 pierwsze miejsce zajmuje Argentyna, do której wyjechały 4834 osoby. Argentyna, wobec ograniczenia imigracji do Stanów Zjednoczonych i Kanady, stała się zastępczym krajem przeznaczenia. Na stałym, ale znacznie niższym poziomie utrzymywała się do 1937 r. emigracja do Brazylii i na poziomie kilkudziesięciu osób rocznie do Urugwaju.

Na czoło krajów emigracyjnych dla wychodźstwa warszawskiego wysuwa się Palestyna, do której wyemigrowało 9721 osób, czyli blisko 30% wychodźców z Warszawy z lat 1927–1938. W tym samym czasie z całej Polski wyemigrowały do Palestyny 73 663 osoby⁴¹. Maksimum emigracji do Palestyny we wcześniejszym okresie nieobjętym wykorzystywaną tu statystyką nastąpiło w 1925 r., po reformie walutowej Grabskiego, w atmosferze gorączki emigracyjnej podsycanej przez organizacje syjonistyczne, kiedy z Polski wyemigrowały 16 983 osoby (Tomaszewski, 1993, s. 165), z tego z Warszawy około 2200 osób (szacunek na podstawie udziału z późniejszych lat). W latach 1927–1932 emigracja z Warszawy do Palestyny wahała się od 75 (1928) do 386 (1932) osób rocznie. W 1933 r. wyjechało 1305 osób, w następnym 1996 i 3226 w 1935 r. W kolejnym, 1936 liczba osób spadła do 1311, w następnym do 356, i w ostatnim przedwojennym roku wyjechały tylko 263 osoby.

Emigracja do Palestyny, w przeciwieństwie do swobodnej emigracji do Kanady, Argentyny i Brazylii, była reglamentowana. Po deklaracji Balfoura z 1917 r. w sprawie utworzenia w Palestynie żydowskiej siedziby narodowej, mandat (nadzór) nad tym terytorium, z ramienia Ligi Narodów, od lipca 1920 r. pełniła Wielka Brytania ograniczając imigrację w obawie, że Palestyna nie zdoła wchłonąć w krótkim czasie wielkiej liczby przybyszów nieposiadających kapitału ani odpowiednich kwalifikacji zawodowych. Ograniczenia stosowano także pod wpływem protestów organizacji arabskich. „Władze mandatowe wprowadziły certyfikaty, wydawane – za pośrednictwem organizacji żydowskich – osobom zamierzającym przyjechać na stałe do Palestyny, dzieląc je na kategorie według zamożności (właściciele kapitałów mieli pierwszeństwo) oraz zawodu. Ograniczenia dotyczyły przede wszystkim osób nie dysponujących odpowiednim minimum kapitału, a przecież najwięcej kandydatów na wyjazd rekrutowało się spośród środowisk niezamożnych. Powodowało to, że organizacje żydowskie pomagały zebrać niezbędne sumy, które otwierały wstęp do Erec Izrael. Z kolei władze polskie, zwłaszcza w latach wielkiego kryzysu, z niepokojem spoglądały na wywóz kapitałów z kraju, który sam cierpiał na niedostatek środków” (Tomaszewski, 1993, s. 164–165). Przejściowa liberalizacja ograniczeń imigracyjnych w latach 1933–1936 spowodowała wzrost emigracji do Palestyny: z Polski wyjechało w tym czasie 58,4 tys. osób (wg statystyki izraelskiej imigrowało 64,9 tys. obywateli polskich;

⁴¹ Według Archiwum Yad Vashem do Palestyny w latach 1923–1937 przybyło 111 502 obywateli polskich, w tym 79 179 osób w latach 1927–1937 (Tomaszewski, 1993, s. 165). Uzupełniając tę ostatnią liczbę o dane z 1938 r. (2 516 osób) otrzymamy 81 695 imigrantów z Polski w latach 1927–1938.

Tomaszewski, 1993, s. 165), a z Warszawy 7,8 tys. osób. Drastyczny spadek emigracji w następnych dwóch latach wynikał zarówno z przywróconych ograniczeń imigracyjnych, jak i silnej konkurencji masowej emigracji Żydów z III Rzeszy, dla których rezerwowano dużą część certyfikatów palestyńskich. Rozmiary emigracji należałoby pomniejszyć o liczbę reemigrantów, ale reemigracja z Palestyny, kraju typowej imigracji osiedleńczej była w latach 1925–1938 (brak danych z lat wcześniejszych) bardzo niewielka: nieco ponad 7 tys. osób, co stanowiło tylko 0,8% reemigracji ze wszystkich krajów w tym okresie. Można na tej podstawie przyjąć, że i do Warszawy powróciło z Palestyny niewiele reemigrantów, a przecież wychodźstwo palestyńskie stanowiło najpoważniejszą część ogółu emigracji z Warszawy (Janowska, 1968, s. 78).

Wybuch II wojny światowej przerwał na sześć lat dobrowolne migracje zagraniczne ludności. Nastąpił okres wewnętrznych i zagranicznych przemieszczeń, wymuszonych na wybranych grupach ludności przez niemieckie i radzieckie władze okupujące terytorium Polski. Częściowo objęły one mieszkańców Warszawy i przedstawiono je w rozdziale III.

Dobrowolne migracje powojenne były następstwem wojennych migracji przymusowych, bądź następstwem zmiany granic Polski. W końcowej fazie II wojny światowej na terenie polskich kresów wschodnich, poza nową granicą Polski, znajdowało się 2,2–2,7 mln obywateli polskich uprawnionych do przesiedlenia się do Polski (Czerniakiewicz, 1987, s. 53), a na terenie Rzeszy Niemieckiej około 3,4 mln (w tym 400 tys. byłych mieszkańców kresów wschodnich), zmuszonych w czasie wojny do opuszczenia kraju (jeńcy wojenni, robotnicy przymusowi, więźniowie obozów) oraz 575 tys. żołnierzy polskich (łącznie z 200–250 tys. wcielonymi do Wehrmachtu) uczestniczących w wojnie (Kersten, 1974, s. 82–83). Nie z własnej woli znaleźli się poza granicami swojego kraju, a ich dobrowolne powroty w nowe granice polskiego państwa nazywano repatriacją.

W latach 1944/1945–1950 migracje zagraniczne ludności objęły łącznie 7822,8 tys. osób, z tego 3819,6 tys. stanowiła imigracja z zagranicy do Polski, a 4003,2 tys. emigracja za granicę (tab. IX.21). Dane te zestawiono w Głównym Urzędzie Statystycznym na podstawie materiałów Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, Generalnego Pełnomocnika RP do spraw Ewakuacji oraz Urzędu Głównego Delegata Ministerstwa Ziem Odzyskanych do spraw Repatriacji Ludności Niemieckiej, a więc instytucji, które zajmowały się w tym okresie migracjami zagranicznymi. Następnie dane te zostały rozszacowane na miasta i wieś oraz w przekroju wojewódzkim na podstawie różnych założeń co do prawdopodobnego rozkładu migrantów (Latuch K., 1974).

Na tej podstawie możemy powiedzieć, że do Warszawy przybyło w tym okresie 174,2 tys. osób z zagranicy i wyemigrowało 9,9 tys. 90% tych ruchów odbyło się w latach 1945–1946. Z pewnością wszyscy imigrujący do Warszawy byli obywatelami polskimi, niekoniecznie wcześniejszymi mieszkańcami Warszawy, powracającymi ze wschodu i z zachodu do kraju. Statystycznie kilkutyśięcną grupę emigrantów można wiązać z wyjazdami ludności żydowskiej. Decyzje o emigracji ocalałych polskich Żydów wynikały z wielu powodów osobistych związanych z traumatycznymi przeżyciami wojennymi, zagładą ich najbliższych rodzin, krewnych i przyjaciół oraz utratą dorobku życia. Na podejmowane decyzje, niekiedy

Tabela IX.21. Migracje zagraniczne na pobyt stały do/z m.st. Warszawy, 1944/45–2000

Table IX.21. International migrations for permanent residence to/from Warsaw, 1944/45–2000

Lata Years	M.st. Warszawa ¹ Capital city of Warsaw			Polska Poland		
	imigracja immigration	emigracja emigration	saldo balance	imigracja immigration	emigracja emigration	saldo balance
1944/45–1950	174 174	9 858	164 316	3 819 604	4 003 206	-183 602
1951–1960	5 679	8 098	-2 419	277 836	377 485	-99 649
1961–1970	2 097	10 642	-8 545	24 362	223 833	-199 471
1971–1973	665	3 188	-2 523	4 957	62 216	-57 259
1974	.	.	.	1 395	11 848	-10 453
1975–1980	1 994	5 971	-3 977	9 922	151 516	-141 594
1981–1990	2 170	8 215	-6 045	17 290	266 968	-249 678
1991–1998	7 445	3 752	3 693	58 032	176 412	-118 380
1999–2000	1 334	952	382	14 856	48 535	-33 679
	Przeciętna roczna na 10 tys. mieszkańców Annual average per 10 000 of inhabitants					
1944/45–1950	500,57	28,33	472,24	24,10	25,20	-1,10
1951–1960	5,66	8,08	-2,42	10,10	13,73	-3,63
1961–1970	1,69	8,57	-6,88	0,77	7,11	-6,34
1971–1973	1,64	7,88	-6,24	0,50	6,27	-5,77
1974	.	.	.	0,41	3,52	-3,10
1975–1980	1,49	4,48	-2,99	0,47	7,25	-6,78
1981–1990	0,91	3,43	-2,52	0,46	7,18	-6,72
1991–1998	3,85	1,94	1,91	1,88	5,73	-3,85
1999–2000	4,13	2,95	1,18	1,92	6,27	-4,35

¹ Dla lat 1975–1998 dane dla województwa stołecznego warszawskiego.

Źródło: K. Latuch, 1974; Roczniki Demograficzne: 1975–2001; WUS, 2000, 2002 i obliczenia własne.

w rozstrzygającym stopniu, wpływały zachowania i atmosfera społeczna, sytuacja polityczna i pamięć przedwojennych doświadczeń. Nastroje antyżydowskie przeżyły wojnę i były podsycane przez szeptaną propagandę antysemitką, której następstwem był pogrom w Krakowie w połowie 1945 r., a jej nasilenie nastąpiło w pierwszej połowie 1946 r. w trakcie masowego powrotu polskich Żydów z ZSRR; 3 tys. z nich osiedliło się w Warszawie i w dniu 1 stycznia 1946 r. kolonia żydowska w Warszawie liczyła 8 tys. osób (Adelson, 1993, s. 399). Pogrom w Kielcach w dniu 4 lipca 1946 r., w którym zamordowano 42 Żydów, spowodował panikę społeczności żydowskiej i gwałtowny wzrost liczby zdecydowanych na opuszczenie Polski. Oficjalna emigracja Żydów w 1946 r. była niewielka, a w latach 1947–1948 legalnie emigrowało z Polski po około 6 tys. osób rocznie. Natomiast półoficjalnie w latach 1944–1947 opuściło Polskę około 140 tys. Żydów (Adelson, 1993, s. 413).

Oprócz emigracji oficjalnej i półoficjalnej w latach 1945–1946 istniała emigracja nielegalna, z której skorzystało około 50 tys. osób. Natomiast od września 1949 r. do grudnia 1950 r. oficjalnie wyjechało do nowo powstałego państwa Izrael 22 tys. dorosłych i 5,5 tys. dzieci w wieku do 13 lat. Jedną trzecią wyjeżdżających stanowili mieszkańcy Dolnego Śląska. Emigracja odbywała się na podstawie specjalnego „dokumentu podróży” uprawniającego do jednokrotnego przekroczenia granicy bez prawa powrotu i z chwilą wyjazdu emigrant automatycznie tracił polskie obywatelstwo. Nie do ustalenia jest faktyczna liczba emigrantów, którzy w pierwszych powojennych latach wyemigrowali z Warszawy za granicę. Z danych szacunkowych wynika, że wielkiej fali imigracji (repatriacji) towarzyszyła skromna liczba emigrujących (poniżej 10 tys.), która wydaje się być zaniżona. W tym rachunku Warszawa miała wyjątkowo wysokie saldo migracji zagranicznych (47%). Późniejsze dane, poczynając od 1951 r. opierają się na rejestracji paszportowej prowadzonej przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i rejestracji meldunkowej (zgłoszenie pobytu stałego lub zgłoszenie wymeldowania z pobytu stałego).

W dziesięcioleciu 1951–1960 napłynęło do Warszawy z zagranicy 5,6 tys. osób, czyli nieco ponad tysiąc osób rocznie do miasta liczącego, w 1955 r., milion mieszkańców. Liczba emigrantów była znacznie wyższa, i ujemny bilans migracji zagranicznych wynosił nieco ponad 2 osoby na 10 tys. mieszkańców. Obraz migracji zagranicznych tego okresu kształtował się pod wpływem emigracji Żydów (lub uważanych za Żydów), oraz drugiej repatriacji ludności, głównie z ZSRR. Od 1 stycznia 1951 r. nie wydawano zezwoleń na emigrację do Izraela. W Polsce, w ślad za Związkiem Radzieckim, wzrastał wrogi stosunek do żydowskiej inteligencji i pod hasłem „unarodowienia kadr” usuwano Żydów z odpowiedzialnych stanowisk, zwłaszcza w aparacie bezpieczeństwa. Sporadycznie zezwalano na wyjazdy tym, którzy uzyskali zgodę przed 1951 r., ale z przyczyn obiektywnych nie mogli wówczas wyjechać lub uzyskali specjalną zgodę później. Według statystyk międzynarodowych z Polski wyemigrowało: w 1951 r. – 3500 ludności żydowskiej, w 1952 – 600, w 1953 – 200, w 1954 – 300, w 1955 – 400, w 1956 – 0, w 1957 – 25 200 osób (Myśliński, 2005, s. 283). Odwilży politycznej z lat 1955–1956 towarzyszyła wewnątrzpartyjna walka dwóch frakcji, z których jedna wskazywała na Żydów jako odpowiedzialnych za „błędy i wypaczenia” w Polsce. W latach 1955–1960, a głównie 1956–1957, wyemigrowało z Polski ponad 50 tys. Żydów (inne źródła wymieniają 40–50 tys.) oraz jako emigracja „tranzytowa” 13–14 tys. Żydów powracających do Polski w ramach drugiej repatriacji z ZSRR. O ile wiadomo, że z 260,3 tys. repatriowanych w latach 1955–1960 (w tym 249,2 tys. z ZSRR) 9023 osób osiedliło się w województwie warszawskim łącznie z Warszawą (brak danych dla samej Warszawy), o tyle danych o liczbie emigrującej z Warszawy ludności żydowskiej brak. W połowie lat 1950. rozpoczęła się emigracja z Polski do Niemiec w ramach akcji „łączenie rodzin”, ale w minimalnym stopniu dotyczyła ona mieszkańców Warszawy: na ogólną liczbę 263,8 tys. emigrujących w latach 1956–1959 tylko 770 osób było mieszkańcami Warszawy i województwa warszawskiego. Podobnie nikły był udział mieszkańców Warszawy w kolejnej takiej akcji rozpoczętej w 1971 r.

Po zakończeniu wielkich powojennych ruchów repatriacyjnych, emigracji ludności żydowskiej i ponownej repatriacji w latach 1955–1959, które dotyczyły lud-

ności Warszawy, dopiero z początkiem lat 1950. możemy mówić o indywidualnych, jednostkowych migracjach zagranicznych ludności na pobyt stały. Jednak w całym okresie od jesieni 1945 r., kiedy utworzono Wojska Ochrony Pogranicza i punkty kontroli na przejściach granicznych, po rok 1989, migracje zagraniczne i wydawanie paszportów⁴² pozostawały pod kontrolą partii i państwa. Uzyskanie paszportu i wyjazd z kraju na pobyt stały należały do rzadkości. Dopiero od początku lat 1970. polityka wyjazdowa uległa złagodzeniu, ale i wówczas wiele osób występujących o paszport spotykała odmowa z powodu „ważnych względów państwowych”.

W latach 1960. imigracja do Warszawy wynosiła przeciętnie 200, a emigracja ponad 1000 osób rocznie. Wśród emigrujących znaczącą część stanowiła ludność pochodzenia żydowskiego, która wyjeżdżała z kraju po kampanii antysemitkiej rozpętanej przez władze po tzw. sześciodniowej wojnie izraelsko-arabskiej (5–10 czerwca 1967 r.), w której Izrael odniósł błyskawiczne zwycięstwo nad wspieranymi przez ZSRR wojskami arabskimi. W latach 1967–1971 według różniących się szacunków wyemigrowało z Polski od 15 do 30 tys. Opuściły kraj nie tylko osoby identyfikujące się z narodem żydowskim, ale również pochodzące z rodzin żydowskich lub mające tylko małżonka pochodzenia żydowskiego, w zdecydowanej większości całkowicie zasymilowane, niekiedy niewiedzące wcześniej o swoim pochodzeniu. W tym przypadku również nie wiadomo, jaki był udział mieszkańców Warszawy w tej emigracji.

W kolejnym dziesięcioleciu (1971–1980) do Warszawy z zagranicy przybyło 2659 osób, a wyemigrowało 9159, przy tym od 1975 r. dane te dotyczą łącznie Warszawy i województwa warszawskiego, a dla 1974 r. brak danych dla Warszawy. Jak wspomniano, od 1971 r. nastąpiło złagodzenie polityki paszportowej i wiele osób otrzymywało paszport zagraniczny deklarując wyjazd w celach turystycznych. Po wyjeździe pozostawali za granicą, podejmowali pracę, z czasem legalizując pobyt w nowym kraju. W statystyce paszportowej prowadzonej przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych osoby te występowały jako ci, którzy nie powrócili z zagranicy, natomiast według ewidencji ludności osoby te nadal zamieszkiwały w kraju. Rozmiary tej „samowolnej” emigracji były kilkakrotnie większe niż emigracji legalnej.

W latach 1980. oficjalnie wyemigrowało ze stołecznego województwa warszawskiego 8215 osób, czyli nieco mniej niż w poprzednim dziesięcioleciu. O ile w okresie stanu wojennego (13 XII 1981–22 VII 1983) emigrację drastycznie ograniczono, o tyle w kolejnych latach złagodzono politykę paszportową i następował coraz szybszy wzrost wyjazdów zagranicznych deklarowanych jako turystyczne, które znacznie częściej niż w poprzedniej dekadzie zamieniały się w samowolną emigrację na dłuższy lub stały pobyt. Szczególne nasilenie takich wyjazdów nastąpiło

⁴² W okresie międzywojennym sprawy emigracji regulowało rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 11 października 1927 r. (Dz.U. 1927, nr 89, poz. 799) oraz ustawa o paszportach dnia 14 lipca 1936 r. (Dz.U. 1936, nr 56, poz. 404), którą uchylił dekret o paszportach zagranicznych z dnia 14 sierpnia 1954 r. (Dz.U. 1954, nr 39, poz. 170). Dekret zastąpiła ustawa o paszportach z dnia 17 czerwca 1959 r. (Dz.U. 1959, nr 36, poz. 224), która obowiązywała przez 30 lat. Po zmianie ustroju państwa z dniem 8 kwietnia 1991 r. weszła w życie nowa ustawa o paszportach z 29 listopada 1990 r. (Dz.U. 1991, nr 2, poz. 5).

w 1988 i 1989 r. Szacuje się, że w latach 1981–1989 wyjechało z kraju ponad milion osób, a liczba emigrantów z Warszawy mogła sięgać 50 tysięcy.

Po zmianach ustrojowych w 1989 r. i wejściu w życie nowej ustawy o paszportach (paszport ważny na 10 lat pozostający w ręku obywatela) nastąpiła liberalizacja zasad przekraczania granicy umożliwiającą swobodę podróżowania i podejmowania decyzji migracyjnych. Po raz pierwszy od kilkudziesięciu lat Warszawa w latach 1990. miała dodatnie saldo migracji zagranicznych. Poczynając od 1999 r. dostępne są dane statystyczne o migracjach zagranicznych ludności Warszawy, a nie jak dotychczas dla całego województwa warszawskiego, w tym z podziałem na dzielnice (tab. IX.22).

Tabela IX.22. Migracje zagraniczne do/z Warszawy według dzielnic, 1999–2000 (przeciętne roczne)

Table IX.22. International migrations to/from Warsaw by quarters, 1999–2000 (annual average)

Dzielnice Quarters	Imigracja Immigration	Emigracja Emigration	Saldo Balance	Imigracja Immigration	Emigracja Emigration	Saldo Balance
	przeciętne roczne (osób) annual average (persons)			przeciętne roczne na 10 tys. ludności annual average per 10 000 of inhabitants		
M.st. Warszawa	667,0	476,0	191,0	4,13	2,95	1,18
Bemowo	9,5	1,0	8,5	0,94	0,10	0,84
Białołęka	8,0	9,5	-1,5	1,98	2,35	-0,37
Bielany	26,0	113,0	-87,0	1,80	7,81	-6,02
Mokotów	125,0	88,0	37,0	5,39	3,79	1,60
Ochota	69,0	46,5	22,5	8,11	5,46	2,64
Praga Południe	74,0	1,5	72,5	4,12	0,08	4,03
Praga Północ	12,0	15,5	-3,5	1,60	2,07	-0,47
Rembertów	1,5	-	1,5	0,61	-	0,61
Śródmieście	116,5	51,0	65,5	8,30	3,63	4,67
Targówek	22,0	63,5	-41,5	1,74	5,03	-3,29
Ursus	14,0	24,5	-10,5	3,22	5,63	-2,41
Ursynów	53,5	-	53,5	4,63	-	4,63
Wawer	23,0	-	23,0	3,89	-	3,89
Wesoła ¹	x	x	x	x	x	x
Wilanów	10,5	-	10,5	8,28	-	8,28
Włochy	11,0	18,0	-7,0	2,92	4,78	-1,86
Wola	56,5	44,0	12,5	3,76	2,93	0,83
Zoliborz	35,0	-	35,0	7,44	-	7,44
W-wa lewobrzeżna	526,5	386,0	140,5	4,74	3,48	1,27
W-wa prawobrzeżna	140,5	90,0	50,5	2,78	1,78	1,00

¹ Dzielnica Warszawy od 27 października 2002 r.

Źródło: WUS, 2000, 2002.

Najwięcej imigrantów wybierało jako miejsce zamieszkania Mokotów (250 osób) i Śródmieście (233), znacznie mniej osiedliło się na Pradze Południe (148), Ochocie (138) i Ursynowie (107). Tylko jednostki kierowały się do Rembertowa (3), Białołęki (16) i Bemowa (19). Jednak w przeliczeniu liczby imigrantów na liczbę mieszkańców dzielnicy, najkorzystniejszy wskaźnik imigracji miały Śródmieście, Wilanów i Ochota, najniższy zaś Rembertów i Bemowo. W dwuleciu 1999–2000 najwięcej osób wyemigrowało z Bielan (226), Mokotowa (176) i Targówka (127), z pięciu dzielnic (Rembertów, Ursynów, Wawer, Wilanów, Żoliborz) nikt nie wyemigrował na stałe, tzn. nie zgłosił wymeldowania na stałe za granicę. Dodatnie saldo migracji zagranicznych występowało w 11 dzielnicach, z Pragą Południe i Śródmieściem na czele. Z pozostałych wysokie ujemne saldo migracji zagranicznych charakteryzowało Bielany i Targówek. Szczegółowy obraz kartograficzny ludności przybyłej do Warszawy zza granicy w latach 1989–2002, w podziale na 1440 rejonów statystycznych, przedstawiono na kartogramach w Atlasie Warszawy (Stępiak i inni, 2009, s. 19).

Zasadnicze zmiany jakie nastąpiły w latach 1990. jeśli chodzi o rodzaj (ruch bezwizowy), formy i kierunki migracji (migracje tranzytowe), spowodowały konieczność opracowania nowego systemu badań statystyki migracji zagranicznych w Polsce.

X. ZAKOŃCZENIE

W pracy przedstawiono rozwój i rozmieszczenie ludności, ruch naturalny i migracyjny oraz struktury demograficzne, społeczne i wyznaniowe ludności Warszawy w ciągu XX wieku w podziale na dzielnice. Nie wszystkie tematy i okresy potraktowano proporcjonalnie do ich znaczenia, głównie z powodu braku danych statystycznych, które nie były zbierane, bądź nie zostały opracowane. Do takich tematów należało na przykład wykształcenie ludności w 1931 r., ruch naturalny i wędrownikowy w powojennym dziesięcioleciu i migracje zagraniczne w latach 1950. i 1960.

Warszawa wkraczała w XX wiek jako 686-tysięczne miasto gubernialne, które dynamiką rozwoju w ostatnim dwudziestolecu XIX w. ustępowało w Królestwie Polskim tylko burzliwie rozwijającej się Łodzi. Wraz z odzyskaniem niepodległości uzyskiwała funkcje stołeczne, które ponownie utraciła w czasie okupacji niemieckiej podczas II wojny światowej i odzyskała po wyzwoleniu, w maju 1945 r. O ile I wojna światowa nie wpłynęła w drastyczny sposób na rozwój ludnościowy miasta, o tyle w czasie II wojny światowej straty ludnościowe Warszawy pod okupacją niemiecką szacowane są na 685–729 tys., w tym zgładzeni przez Niemców prawie wszyscy Żydzi warszawscy, którzy w 1938 r. stanowili 29,1% mieszkańców miasta. Po okresie niezwykle dynamicznego wzrostu liczby mieszkańców Warszawy w pierwszych powojennych miesiącach dalszy wzrost nie był tak gwałtowny i dopiero w końcu pierwszego kwartału 1970 r. Warszawa przekroczyła stan zaludnienia z 1938 r. W sumie w ciągu XX wieku liczba jej mieszkańców wzrosła prawie 2,5-krotnie, z 686 do 1689 tys. w 2002 r., ale jej obszar zwiększył się 15-krotnie, z 33,5 do 501, 2 km² (bez Wisły). Jedenaście razy dokonano przyłączenia sąsiednich jednostek do Warszawy i tyleż razy zmieniano podział administracyjny miasta.

Głębokie zmiany zaszły w ruchu naturalnym ludności. Wysoka rodność w końcu XIX w., sięgająca 45 urodzeń na 1000 ludności, szybko malała, okresowo rosnąc w okresach powojennych, aby pod koniec wieku XX zejść do poziomu 7‰, co przy nieco wyższym poziomie umieralności spowodowało, że Warszawa od 1987 r., ma ujemny przyrost naturalny. Wysoka umieralność niemowląt, w pierwszej dekadzie XX w. utrzymująca się na poziomie 200 zgonów na 1000 urodzeń

żywych, w wyniku stopniowego postępu cywilizacyjnego spadła w końcu XX w. do kilku zgonów na 1000 urodzeń żywych. Poważne zmiany nastąpiły w strukturze wieku ludności Warszawy. W 1897 r. przeciętny wiek ludności wynosił 25,9 lat, w 1931 r. wzrósł do 29,9, w 1950 i 1960 r. nieznacznie przekroczył 32 lata, w 1970 – 35,9 roku, w 1978 – 36,7, w 1988 – 37,8 i w 2002 – 40,9 lat. W ciągu stulecia średni wiek mieszkańca Warszawy wzrósł o 15 lat. O dokonanym postępie społecznym świadczy przeciętne dalsze trwanie życia w momencie narodzin, które dla mężczyzn wzrosło z 50,8 lat w 1931 r. do 72,6 lat dla urodzonych w 2003 r., a kobiet odpowiednio z 56,2 do 79,8 lat. Zmiany struktury płci ludności Warszawy były kształtowane przez wydarzenia wojenne. Zwykle występująca w miastach lekka przewaga liczby kobiet nad liczbą mężczyzn, na początku XX wieku była w Warszawie zaburzona przez stacjonujące carskie wojska, a po zakończeniu I wojny światowej wzrosła do 122 kobiet na 100 mężczyzn i w następnych latach nieznacznie zmniejszyła się do 119 w 1931 r. Wielkie wojenne straty wśród mężczyzn spowodowały, że w 1946 r. w Warszawie na 100 mężczyzn przypadało 141 kobiet, a do 1950 r. ta proporcja zmalała do 127 na 100. W ostatnim trzydziestoleciu współczynnik feminizacji utrzymuje się na poziomie 114–116 kobiet na 100 mężczyzn.

Rewolucyjne przemiany dokonały się w strukturze wykształcenia ludności, przede wszystkim jeśli chodzi o wykształcenie kobiet. W końcu XIX wieku, w 1897 r., wyższe wykształcenie miało 0,98% ludności Warszawy w wieku 10 lat i więcej, wśród mężczyzn 1,6%, a wśród kobiet tylko 0,05%, co w przełożeniu na liczby bezwzględne oznacza, że wyższe wykształcenie miało 4252 mężczyzn, z których część to carscy wojskowi i urzędnicy, oraz tylko 125 kobiet. W Polsce niepodległej, w 1921 r., udział mężczyzn z wyższym wykształceniem wynosił 6,3% i kobiet 1,6% w wieku 10 lat i więcej. Po II wojnie światowej dopiero w spisie z 1960 r. badano poziom wykształcenia ludności. W Warszawie udział mężczyzn w wieku 14 lat i więcej z wykształceniem wyższym wzrósł dwukrotnie, do 15%, ale kobiet czterokrotnie, do 6,4%. Dziesięć lat później, w 1970 r., mężczyzn w wieku 15 lat i więcej z wykształceniem wyższym było 16,6%, a kobiet 8,1%. Kolejny wysoki wzrost udziału ludności z wyższym wykształceniem, szczególnie kobiet, dokonał się w latach 1971–1988 (brak danych według płci dla 1978 r.). Udział kobiet wówczas wzrósł dwukrotnie, do 16,2%, a mężczyzn do 23,2%. W ostatnim kilkunastolecu (1989–2002) kobiety nadal wyprzedzały mężczyzn w zdobywaniu wyższego wykształcenia. W 2002 r. udział kobiet w wieku 13 lat i więcej z wyższym wykształceniem wynosił 22,3% i prawie zrównał się z udziałem mężczyzn (24,8%) o tym poziomie wykształcenia. W sumie Warszawa z 23,4% ludności z wyższym wykształceniem zajmowała trzecie miejsce wśród miast Polski, po Podkowie Leśnej (33,4%) i Sopocie (23,9%), a przed Piasecznem (21,6%).

W świetle spisów, w których korelowano miejsce urodzenia z miejscem zamieszkania, Warszawa wykazuje dość stabilny udział ludności zamieszkałej od urodzenia, którą często nazywa się ludnością zasiedziałą. W roku 1897 ludność urodzona i zamieszkała w Warszawie stanowiła 52,6%, w 1921 r. – 55,8% mieszkańców, w 1970 – 52,4%, w 1978 – 54,9%, w 1988 – 58,7% i w 2002 – 52,7% mieszkańców. Trudno zweryfikować prawdziwość poglądu E.G. Ravensteina, prekursora badań migracji, że zasiedlenie ludności oznacza stagnację, zaś migra-

cja – życie i postęp. Warszawę wśród miast Polski charakteryzuje umiarkowany udział ludności zamieszkałej od urodzenia, której skrajne wartości w miastach Polski w 2002 r. zawierały się między bardzo niską zasiedziałością mieszkańców m. Borne-Sulinowo (9,4%) i Podkowy Leśnej (25,8%) i bardzo wysoką zasiedziałością mieszkańców podkrakowskiego m. Skała (83,3%). Z miast 100-tysięcznych najmniejsza zasiedziałość ludności charakteryzuje Olsztyn (41,1%), Zabrze (44,2%) i Opole (44,6%), najwyższa zaś Kalisz (68,9%), Radom (67,8%) i Łódź (65,8%). Stopień zasiedziałości ludności dawnej stolicy Polski, Krakowa (57,1%), niewiele odbiega od poziomu Warszawy.

Dalszy umiarkowany rozwój Warszawy będzie się odbywał dzięki napływowi migracyjnemu młodej, dobrze wykształconej ludności do atrakcyjnych miejsc pracy w mieście, przy jednoczesnym słabszym odpływie dobrze sytuowanej ludności starszej do własnych domów budowanych w atrakcyjnych miejscowościach podwarszawskich.

BIBLIOGRAFIA

- Adelson Józef, 1993, *W Polsce zwanej ludową*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce* (red. Jerzy Tomaszewski). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 387–477.
- Ajnenkiel Andrzej, 1978, *Spółeczność żydowska międzywojennej Warszawy*. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 3/4, s. 65–71.
- Aleksińska Janina (oprac.), 1971, *Prognoza stanu i ludności Polski do 2000 r.* Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, wrzesień.
- A.[ntoni] P.[ański], 1936, *Warszawa według obwodów statystycznych*. Kronika Warszawy, 12, 3, s. 96–118.
- Atlas Warszawy*, 1975, Urząd m.st. Warszawy, Stołeczne Zjednoczenie Projektowania Budownictwa Komunalnego, Biuro Głównego Geodety m.st. Warszawy. Oprac. Warszawskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne, Warszawa.
- Bartoszewski Władysław, 1974, *1859 dni Warszawy*. Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Bergel Izabela, 1987, *Warszawa jako ośrodek dojazdów do pracy*. Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego, [druk 1990], 30, 2, s. 31–46.
- Berger Jan, 1997, *Spis ludności, nieruchomości, budynków i mieszkań w październiku 1916 r. na przyłączonych do Warszawy przedmieściach*. Rocznik Warszawski, 27, s. 293–304.
- Berenstein T[atiana], Rutkowski A[dam], 1958, *Liczba ludności żydowskiej i obszar przez nią zamieszkiwany w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej*. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 26, s. 73–114.
- Berezowska Małgorzata, 2005, *Obraz demograficzny Warszawy czasu wojny i okupacji*, [w:] *Straty Warszawy 1939–1945: Raport* (red. Wojciech Fałkowski), Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa, s. 283–307.
- Bibliografia Warszawy, Wydawnictwa ciągłe, 1864–1903*, 1971, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, Ossolineum, Wrocław.
- Bogucka Maria, Kwiatkowska Maria, Kwiatkowski Marek, Tomkiewicz Władysław, Zahorski Andrzej, 1984, *Warszawa w latach 1526–1795*. Seria: Dzieje Warszawy, 2. PWN, Warszawa.

- Borowski Stanisław, 1975, *Natural population movement, population, reproduction and the family*, [w:] *The Population of Poland*. Polish Academy of Sciences, Committee for Demographic Studies, PWN, Warszawa, s. 17–41.
- Budzynowska Olga, 1981, *Rozwój Warszawy i powstanie aglomeracji*. *Geografia w Szkole*, 34, 4, s. 156–160.
- Budzynowska Olga, 1982, *Zastosowanie modelu potencjału ludności w badaniach aglomeracji miejskich (na podstawie Warszawskiego Zespołu Miejskiego)*. *Miasto*, 32, 6, s. 36–40.
- Budzynowska Olga, 1985, *Spółeczno-przestrzenna struktura Warszawskiego Zespołu Miejskiego*. *Przegląd Geograficzny*, 57, 3, s. 361–378.
- Bulska Bogusława, 1999, *Populacja osób starych w Warszawie*. *Wiadomości Statystyczne*, 44, 11, s. 54–66.
- Bulska Bogusława, 2000a, *Sytuacja ludzi starych w Warszawie w okresie międzywojennym*. *Wiadomości Statystyczne*, 45, 6, s. 63–75.
- Bulska Bogusława, 2000b, *Warszawa u schyłku XIX i na progu XXI wieku w dokumentacji statystycznej*. Polskie Towarzystwo Statystyczne, Oddział Warszawski, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.
- Cegielski Jerzy, 1952, *Ludność i stosunki mieszkaniowe na obszarach Warszawskiego Zespołu Miejskiego*. *Biuletyn Instytutu Budownictwa Mieszkaniowego*, 3, 7, s. 1–5.
- Cegielski Jerzy, 1960, *Ludność, mieszkania i ich zaludnienie w Warszawie od połowy XIX wieku*. *Prace Instytutu Budownictwa Mieszkaniowego*, 10, 28, s. 23–46.
- Cegielski Jerzy, 1968, *Budownictwo mieszkaniowe w Warszawie w okresie międzywojennym*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*. T. I, *Studia Warszawskie*, Instytut Historii PAN, PWN, Warszawa, s. 117–140.
- Cegielski Jerzy, 1971, *Dojazdy ludności do pracy w Warszawie*. *Kronika Warszawy*, 1/5, s. 23–37.
- Cegielski Jerzy, 1974a, *Dalekie dojazdy pracownicze do Warszawy*. Instytut Gospodarki Mieszkaniowej, Zakład Polityki Mieszkaniowej, Materiały i Studia, 14/238.
- Cegielski Jerzy, 1974b, *Dalekie dojazdy pracownicze do Warszawy*. *Kronika Warszawy*, 1/17, s. 45–56.
- Cegielski Jerzy, 1977, *Problemy dojazdów do pracy. Próba syntezy*. Instytut Kształtowania Środowiska, PWN, Warszawa.
- Choriev Borys S., 1971, *Problemy gorodov (ekonomiko-geografičeskoje issledowanije gorodskogo rasselenija v SSSR)*. Izdatelstvo Mysl', Moskwa.
- Ciechocińska Maria, 1965, *Przeobrażenia w strukturze zawodowej Warszawy na podstawie materiałów spisów ludności w okresie 1897–1960*. [w:] *Socjologia zawodów* (red. Adam Sarapata), Książka i Wiedza, Warszawa.
- Ciechocińska Maria, 1970, *Zagadnienia ludnościowe*. [w:] *Warszawa. Rozwój miasta w Polsce Ludowej*. Biblioteka Wiedzy o Polsce Ludowej. PWN, Warszawa, s. 80–105.

- Ciechocińska Maria, 1971, *Losy osób zmieniających pracę w wyniku deglomeracji w latach 1966–1968*. Kronika Warszawy, 1/5, s. 5–22.
- Ciechocińska Maria, 1975, *Problemy ludnościowe aglomeracji warszawskiej*. PWN, Warszawa.
- Ciechocińska Maria, 1981, *Analiza demograficzna przedszkolnej i szkolnej populacji Warszawy w latach 1950–1980*. Nowa Szkoła, 36, 5, s. 194–197.
- Ciechocińska Maria, 1981, *Liczebność populacji przedszkolnej w Warszawie w latach 1950–1979*. Nowa Szkoła, 37, 6, s. 231–234.
- Ciechocińska Maria, 1981, *Liczebność dzieci i młodzieży w Warszawie według dzielnic w latach 1950–1980 (na poziomie szkoły podstawowej)*. Nowa Szkoła, 37, 7/8, s. 277–281.
- Ciechocińska Maria, 1982, *Przedszkolna i szkolna populacja stolicy (1945–1980). Analiza demograficzna*. Studia Demograficzne, 1(67), s. 53–74.
- Ciechocińska Maria, 1982, *Struktura demograficzna ludności Warszawy*. Kronika Warszawy, 2/50, s. 77–96.
- Ciechocińska Maria, 1985, *Przemiany demograficzno-społeczne Warszawy w 40-leciu*. Stolica, 40, 10, s. 14.
- Czerniakiewicz Jan, 1987, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*. PWN, Warszawa.
- Davies Norman, 2000, *Boże igrzysko. Historia Polski*. Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Datner Szymon, 1962, *Zburzenie Warszawy, [w:] Straty wojenne Polski w latach 1939–1945*. Wydawnictwo Zachodnie, Poznań, s. 107–133.
- Dąbrowski Jan, Koskowski Józef (wybór i oprac.), 1964, *Niepiękne dzielnice. Reportaże o międzywojennej Warszawie*. Biblioteka Syrenki, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Demographic Yearbook 1952*. 1953, Prepared by the Statistical Office of the United Nations in Collaboration with the Department of Social Affairs. United Nations, New York.
- Dobrucki Andrzej, 1973, *Osiedla mieszkaniowe Warszawy*. Kronika Warszawy, 2/14, s. 21–39.
- Drozdowski Andrzej, Latuch Mikołaj, Lisowski Adam, 1980, *Społeczno-demograficzne uwarunkowania emigracji osób w starszym wieku z Warszawy w latach 1974–1978*. Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego, 23, 4, s. 31–53.
- Drozdowski Andrzej, Lisowski Adam, Ochocki Andrzej, 1978, *Procesy i struktury demograficzne w osiedlu mieszkaniowym. Na przykładzie warszawskiego osiedla „Wierzbo” [1955–1975]*. Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego, 21, 4, s. 67–95.
- Drozdowski Andrzej, Lisowski Adam, Ochocki Andrzej, 1981, *Procesy demograficzne w skali osiedla mieszkaniowego [w sześciu wybranych osiedlach warszawskich]*. Studia Demograficzne, 3(65), s. 121–157.

- Drozdowski Marian Marek, 1962, *Struktura społeczno-zawodowa ludności Warszawy w latach 1918–1939*. [w:] *Najnowsze Dzieje Polski 1914–1939*, t. 5, PWN, Warszawa, s. 5–50.
- Drozdowski Marian Marek, 1968, *Skład i struktura społeczna ludności Warszawy międzywojennej*. [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, t. 1, Studia Warszawskie, PWN, Warszawa, s. 29–59.
- Drozdowski Marian Marek, 1973, *Warszawiacy i ich miasto w latach Drugiej Rzeczypospolitej*. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Drozdowski Marian Marek, 1976, *Warszawa XX wieku*. Wydawnictwo MON, Warszawa.
- Drozdowski Marian Marek, 1990, *Warszawa w latach 1914–1939*. Seria: *Dzieje Warszawy* (red. Stefan Kieniewicz). PWN, Warszawa.
- Drozdowski Marian Marek, Zahorski Andrzej, 1981, *Historia Warszawy*. PWN, Wyd. 3, Warszawa.
- Drzażdżyńska Helena, 1931, *Ludność Warszawy w roku 1792*. *Kwartalnik Statystyczny*, 8, 1, s. 45–65.
- Dunin-Wąsowicz Anna (red.), 1995, *Bródno i okolice w pamiętnikach mieszkańców: czasy międzywojenne, okupacja, powstanie*. Koło Miłośników Bródna. Wydawnictwo Lampa i Iskra, Warszawa.
- Dunin-Wąsowicz Krzysztof (oprac.), 1971, *Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Biblioteka Syrenki, Warszawa.
- Dunin-Wąsowicz Krzysztof, 1974, *Warszawa w czasie pierwszej wojny światowej*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Biblioteka Wiedzy o Warszawie, Warszawa.
- Dunin-Wąsowicz Krzysztof, 1984, *Warszawa w latach 1939–1945*. *Dzieje Warszawy*, t. 5. PWN, Warszawa.
- Dunin-Wąsowicz Krzysztof, 1989, *Warszawa 1914–1918*. PWN, Varsaviana, Warszawa.
- Dzieje Woli* (red. Józef Kazimierski i inni), 1974. Varsaviana, PWN, Warszawa.
- Dziewulski Stefan, 1913, *Warszawa. T. 1: Dzieje miasta, topografia, statystyka ludności*. Nakładem Księgarni Gebethner i Wolff, Warszawa.
- Dziewulski Stefan, 1933, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy w ciągu wieków (1230–1930)*. *Kronika Warszawy*, 9, III kw., s. 117–135.
- Eberhardt Piotr, 2002, *Geografia ludności Rosji*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Eisenbach Artur, 1955, *Struktura ludności żydowskiej w Warszawie w świetle spisu 1810 r.* *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 13/14, s. 73–121.
- Eisenbach Artur, 1958, *Rozprzestrzenienie i warunki mieszkaniowe ludności żydowskiej w Warszawie w świetle spisu 1815 r.* *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 25, s. 50–86.

- Eisenbach Artur, 1972, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Eisler Jerzy, 1991, *Marzec 1968. Geneza – Przebieg – Konsekwencje*. PWN, Warszawa.
- Encyklopedia Warszawy*, 1975, (kom. red. Stanisław Herbst), PWN, Warszawa.
- Encyklopedia Warszawy*, 1994, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Engelking Barbara, Leociak Jacek, 2001, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Fogelson Samuel, 1937, *Rola wędrowek w rozwoju demograficznym Polski*. *Ekonomista*, 1, s. 55–77.
- Fogelson Samuel, 1938, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*. Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska”. T. III, Warszawa, s. 599–695, 746–774.
- Fuks Marian, 1992, *Żydzi w Warszawie. Życie codzienne, wydarzenia, ludzie*. Wydawnictwo Sorus, Poznań-Daszewice.
- Gawryszewski Andrzej, 2005, *Ludność Polski w XX wieku*. Monografie, IGiPZ PAN, 5, Warszawa.
- Getter Marek, 1972, *Policja granatowa w Warszawie 1938–1944*, [w:] *Warszawa w latach wojny i okupacji 1939–1944*. Zeszyt 2, Instytut Historii PAN, *Studia Warszawskie*, t. X, PWN, Warszawa, s. 213–237.
- Getter Marek, 2004, *Straty ludzkie i materialne w powstaniu warszawskim*. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 8–9(43–44), 62–74.
- Getter Marek, 2005, *Władze niemieckie okupowanej Warszawy*, [w:] *Straty Warszawy 1939–1945: Raport* (red. Wojciech Fałkowski), Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa, s. 213–239.
- Gieysztor Aleksander, 1975, *Śródmieście Warszawy – dzieje starsze*, [w:] *Dzieje Śródmieścia*. PWN, Warszawa, s. 29–46.
- Gilbert Martin, 1998, *Atlas historii Żydów*. Wydanie piąte (pierwsze polskie). Wydawnictwo Platan, Liszki.
- Ginsbert Adam, 1967, *Dojazdy do pracy do Warszawy*. *Gospodarka i Administracja Terenowa*, 8, 3, s. 25–28.
- Ginsbert-Gebert Adam, 1984, *Ursynów – nowa dzielnica Warszawy*. *Kronika Warszawy*, 4, s. 21–38.
- Ginsbert-Gebert Adam, Ziółkowski Marek, 1978, *Dojazdy do pracy w Warszawie w świetle badań ankietowych*. *Kronika Warszawy*, 3/35, s. 45–57.
- Góra Władysław, 1977, *Przemiany struktury społecznej w latach 1918–1975*, [w:] *Spółeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym* (red. Józef Kazimierski i inni). *Varsaviana*, PWN, Warszawa, s. 91–131.
- Góra Władysław, 1980, *Zmiany struktury ludności Warszawy w latach 1949–1979*. *Stolica*, 35, 6, s. 6.
- Górski Jan, 1988, *Warszawa w latach 1944–1949: odbudowa*. *Dzieje Warszawy* (red. Stefan Kieniewicz), t. 6. PWN, Warszawa.

- Hoelsche August Carl von, 1800–1804, *Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu-Ostpreussen: nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung*. Bei Friedrich Maurer, Berlin, III.
- Holzer Jerzy Z., 2003, *Demografia*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, Wyd. VI zmienione.
- Homolicki Jan, 1925, *Ludność Warszawy*. Kronika Warszawy, 1, 2, s. 10–11.
- Homolicki Jan, 1925, *Struktura powojenna ludności Warszawy. Na podstawie danych spisu jednodniowego z dnia 30.IX.1921 r.*, Kronika Warszawy, 1, 9, s. 8–16.
- Homolicki Jan, 1931, *Obszar Warszawy i jej ludność w dniu 1 stycznia 1931 r.* Kronika Warszawy, 7, 1/2, s. 18–20.
- Janczak Julian Karol, 1994, *Statystyka Ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w. Przeszłość Demograficzna Polski*, 19, s. 47–116.
- Janowska Halina, 1968, *Emigracja z Warszawy w latach międzywojennych*. [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej 1918–1939, t. 1*, Studia Warszawskie, PWN, Warszawa, s. 61–81.
- Kacprzak M.[arcin], 1927, *Warunki zdrowotne Warszawy w okresie powojennym*. Kronika Warszawy, 3, 3, s. 11–23.
- Kamiński Stanisław, 1975, *Wyjście wojsk niemieckich z Warszawy w listopadzie 1918 roku*. Rocznik Warszawski, 13, s. 361–366.
- Kania Tadeusz, 1976, *Warszawa wśród stolic krajów europejskich w świetle danych statystyki międzynarodowej*. Rada Narodowa, Gospodarka, Administracja, 4, 1, s. 38–41.
- Kasprzycki Jerzy, 1998, *Korzenie miasta: warszawskie pożegnania. T. III: Praga*. Wydawnictwo Veda, Warszawa.
- Kasprzycki Jerzy, 1999, *Korzenie miasta: warszawskie pożegnania. T. V: Żoliborz i Wola*. Wydawnictwo Veda, Warszawa.
- Kawalec Wincenty, 1966, *Założenia ustrojowe i praktyczne wnioski z deglomracji Warszawy i innych ośrodków miejskich*, [w:] *Rozmieszczenie ośrodków naukowych w Polsce. Materiały z seminarium w Jabłonie*. Biuletyn KPZK PAN, 38, s. 29–54.
- Kersten Krystyna, 1974, *Kształtowanie stosunków ludnościowych*, [w:] *Polska Ludowa 1944–1950, Przemiany społeczne* (oprac. zbiorowe). Ossolineum, Wrocław, s. 74–176.
- Kędelski Mieczysław, 1983, *Ewolucja średniego trwania życia w m.st. Warszawie w latach 1931–1980*. Wiadomości Statystyczne, 28, 3, s. 29–32.
- Kieniewicz Stefan, 1976, *Warszawa w latach 1795–1914*. Seria: Dzieje Warszawy, t. 3. PWN, Warszawa.
- Klimaszewska-Budzynowska Olga, 1977, *Modele rozkładu gęstości zaludnienia Warszawskiego Zespołu Miejskiego w latach 1879–1970*. Przegląd Geograficzny, 49, 3, s. 481–506.

- Klimaszewska-Budzynowska Olga, 1978, *Rozmieszczenie ludności na obszarze Warszawskiego Zespołu Miejskiego w latach 1897–1970*. Kronika Warszawy, 3/35, s. 59–69.
- Klimczyk Marian, 1970, *Obszar metropolitalny Warszawy na tle Warszawskiego Zespołu Miejskiego*. Wiadomości Statystyczne, 15, 5, s. 29–31.
- Kochanowski Jerzy, 2001, *W polskiej niewoli: Niemieccy jeńcy wojenni w Polsce 1945–1950*. Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Kołodziejczyk Edward, 1984, *Tryptyk warszawski: wypędzenie, Dulag 121, tułaczka*. Wydawnictwo MON, Warszawa.
- Kołodziejczyk Ryszard, 1975, *Spółeczeństwo Warszawy w dobie kapitalizmu (1864–1914)*, [w:] *Dzieje Śródmieścia*. PWN, Warszawa, s. 187–207.
- Konczyński Józef, 1913, *Ludność Warszawy. Studium statystyczne 1877–1911*. Wyd. Kasa Mianowskiego, Warszawa.
- Korotyński Władysław, 1915, *Ludność Warszawy*, [w:] *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na 1916 rok*. Wydany nakładem Magistratu m. stoł. Warszawy, Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, Warszawa, s. 442–481.
- Korotyński Władysław, 1916, *Jak i z czego Wielka Warszawa powstała*, [w:] *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*. Wydany nakładem Magistratu m. stoł. Warszawy, Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, Warszawa, s. 493–588.
- Kosiński Leszek, 1965, *Warschau*. Geographische Rundschau, 17, 7, s. 259–269.
- Kowalska Anna, 1990, *Demograficzno-społeczne cechy emigrantów z Warszawy*. Wiadomości Statystyczne, 35, 11, s. 34–35.
- Krajewska Barbara, 1973, *Ludność Warszawy w latach 1939–1945*, [w:] *Warszawa lat wojny i okupacji 1934–1944*, 3. Studia Warszawskie, 18. Instytut Historii PAN, PWN, Warszawa, s. 185–207.
- Krajewska-Tartakowska Barbara, 1977, *Przemiany demograficzne w Warszawie w latach 1939–1944*, [w:] *Spółeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym* (red. Józef Kazimierski i inni), PWN, Warszawa, s. 301–336.
- Krannhals Hanns von, 1962, *Der Warschauer Aufstand 1944*. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Mein.
- Kroll Bogdan, 1977, *Opieka i samopomoc społeczna w Warszawie: 1939–1945*. Stołeczny Komitet Samopomocy Społecznej i warszawskie agendy Rady Głównej Opiekuńczej, PWN, Warszawa.
- Kronika Warszawy [oraz] Miesięcznik Statystyczny. Miesięcznik [od 1933 r. kwartalnik]. Magistrat m.st. Warszawy, Warszawa, t. I–XV, Warszawa, 1925–1939.
- Kronika Warszawy, kwartalnik, 1970–1991, 1993–1996, 1998–2000, 2003–, PWN, od 1998 Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Królikowski Lech, 2002, *Twierdza Warszawa*, Bellona, Warszawa.
- Krzeczkowski Henryk, 1986, *W cieniu Warszawy. Pruszków w latach okupacji hitlerowskiej*. Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.

- Krzyżanowski Adam, Kumaniecki Kazimierz, 1915, *Statystyka Polski*. Wydane staraniem i nakładem Polskiego Towarzystwa Statystycznego, Kraków.
- Kuciński Kazimierz, Rakowski Witold, 1978, *Zasięg oddziaływania Warszawy w świetle napływu ludności [1976 r.]*. Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego, 21, 2, s. 86–102.
- Kuciński Kazimierz, Rakowski Witold, 1990, *Uwarunkowania imigracji do Warszawy*. Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego, 33, 4, s. 11–43.
- Kula Witold, 1984, *Ludność Warszawy w pierwszych ośmiu miesiącach wojny (IX 1939–IV 1940)*. Rocznik Warszawski, 17, s. 171–243.
- Kulski Julian, 1964, *Zarząd miejski Warszawy 1939–1944*. PWN, Warszawa.
- Kurowski Stefan, 1987, *Warszawa na tle stolic Europy*. Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Kuźma Mieczysław, 1947, *Zygmuntowskie obwarowania Warszawy*. Biuletyn Historii Sztuki i Kultury, 9, 1/2.
- Latuch Kazimierz, 1974, *Bilans migracji zagranicznych ludności Polski*. Wiadomości Statystyczne, 19, 9, 34–38; wersja obszerniejsza w: *Bilans migracji zagranicznych ludności w Polsce w latach 1944/1945–1973*. Departament Badań Demograficznych i Społecznych GUS, Warszawa, maszynopis powielany.
- Latuch Mikołaj, 1970, *Rola migracji we wzroście ludnościowym Warszawy*. Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego, 13, 1, s. 15–39.
- Latuch Mikołaj, 1971, *Aktualne problemy migracji ludności m.st. Warszawy*, [w:] *Analiza przemian struktury ludnościowej Warszawy na lata 1970–2000* (Kazimierz Romaniuk i inni). Prace i Materiały Techniczno-Ekonomicznej Rady Naukowej przy Prezydium Stołecznej Rady Narodowej, Sekcja I – Planowania i Budowy Miast, (Druk Politechnika Warszawska), Warszawa, 46, s. 47–82.
- Latuch Mikołaj, 1973, *Pochodzenie terytorialne aktualnych mieszkańców Warszawy*. Kronika Warszawy, 3, s. 29–45.
- Lipowski Adam, 1968, *Problemy ludnościowe Warszawy 1945–1950*. Stolica, 23, s. 7.
- Lipowski Adam, 1969, *Rynek pracy w Warszawie w latach 1945–1949*. Rocznik Warszawski, 9, s. 233–260.
- Lipowski Adam, 1970, *Procesy demograficzne w Warszawie w latach 1945–1949*, [w:] *Warszawa stolica Polski Ludowej*, 1, Studia Warszawskie, t. 5, Instytut Historii PAN, PWN, Warszawa, s. 317–340.
- Litterer-Marwege Wanda, 1976, *Z problematyki demograficznej Warszawy i aglomeracji warszawskiej*. Kronika Warszawy, 3, s. 76–78.
- London's Health in 1954*, 1956, The British Journal of Nursing, January, www.rcnarchive.rcn.org.uk/data
- Ławnik Józef, 1977, *W sprawie strat ludnościowych Warszawy w latach II wojny światowej i okupacji*, [w:] *Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym* (red. Józef Kazimierski i inni). Varsaviana, PWN, Warszawa, s. 389–392.

- Łuczak Czesław, 1984, *Przemieszczenia ludności z Polski podczas drugiej wojny światowej*, [w:] *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)* (red. Andrzej Pilch), PWN, Warszawa, s. 451–483.
- Madajczyk Czesław, 1970, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, T. I–II, PWN, Warszawa.
- Madej Krzysztof, 2005, *Mieszkać w PRL*. Magazyn Historyczny „Mówią Wieki”, Bellona, Warszawa, 1(styczeń), (541).
- Małcużyński Witold, 1900, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy*. S. Lubowski i Ska, Warszawa.
- Marciniak Jerzy, 1974, *Akcja przesiedleńcza mieszkańców Warszawy na Ziemię Odzyskane w latach 1945–1947*. Kronika Warszawy, 4/20, s. 5–23.
- Markiewicz Tomasz, 2003, *Prywatna odbudowa Warszawy*, [w:] Kochanowski Jerzy, Gajewski Piotr, Markiewicz Tomasz, Rokicki Konrad, *Zbudować Warszawę piękną... O nowy krajobraz stolicy (1944–1956)*. Wydawnictwo Trio, Warszawa, s. 213–253.
- Męczkowski Waclaw, 1916, *Ruch ludności m.st. Warszawy 1.I.1913–1.VII.1916*, [w:] *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*. Wydany nakładem Magistratu m. stoł. Warszawy, Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, Warszawa, s. 304–317.
- Miłobędzki Adam, 1961, *Nowo odkryte varsavianiana w archiwum Tylmana z Gameren*. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 6, 1, s. 55–60.
- Mirowski Włodzimierz, Rymkiewicz Mieczysław, Zajac Jadwiga, 1963, *Struktura ruchu migracyjnego w Warszawie*. Prace i Materiały Techniczno-Ekonomicznej Rady Naukowej przy Prezydium Stołecznej Rady Narodowej, 18. Sekcja I – Planowania i Budowy Miast, Warszawa.
- Mirowski Włodzimierz, 1965, *Problem ludności Warszawy*. Miasto, 10/11, s. 24–28.
- Mirowski Włodzimierz, 1967, *Rola związków rodzinnych w procesach migracji do Warszawy*. Problemy Rodziny, 4, s. 1–4.
- Mirowski Włodzimierz, 1968, *Migracje do Warszawy. Rola napływu ludności w procesach rozwoju ośrodka wielkomiejskiego; aktualny skład i czynniki selekcji migrantów*. Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Mirowski Włodzimierz, 1969, *Problem selekcji ludności w wędrówkach wewnętrznych, na przykładzie migracji do Warszawy*, [w:] *Spoleczno-ludnościowe zagadnienia urbanizacji*. Górnośląskie Studia Socjologiczne, 7, Śląski Instytut Naukowy, Katowice, s. 227–231.
- Mirowski Włodzimierz, 1990, *Migracje do Warszawy na tle tendencji osłabienia dynamiki rozwoju wielkich miast*. Studia Socjologiczne, 1–2, s. 129–152.
- Mirowski Włodzimierz, 1992, *Migracje do Warszawy na tle urbanizacji kraju*, [w:] *Spoleczne problemy migracji do wielkich miast Europy Środkowo-Wschodniej* (red. Włodzimierz Mirowski, Galina Fiodorowna Mrozowa), Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa, s. 47–70.

- Miształ Stanisław, 1962, *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*. Studia KPZK PAN, 3. Warszawa.
- Monkiewicz Sławomir, 2008, *Dojazdy do pracy spoza Warszawy (na bazie Warszawskiego Badania Ruchu 2005)*. Biuro Planowania Rozwoju Warszawy SA, Warszawskie Forum Polityki Społecznej „Praca – wyzwania rozwojowe”, Warszawa, 29 marca 2008 r.
http://ww.um.warszawa.pl/politykaspoleczna/filez/2008_
- Myśliński Jerzy, 2005, *Lata 1944–1956, [w:] Kartki z PRL. Ludzie, fakty, wydarzenia. T. 1 (1944–1970)*, (red. Wiesław Władyka). Wydawnictwo Sens, Polityka. Poznań, s. 7–285.
- Naselenije SSSR za 70 let*, 1988, Izd. Nauka, Moskwa.
- Natkowska Monika, 1999, *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”. Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931–1939*. Żydowski Instytut Historyczny, Agencja „Blik”, Warszawa.
- Nietyska Maria, 1970, *Badania nad ludnością Warszawy przełomu XIX i XX w. na podstawie drukowanych materiałów statystycznych*. Rocznik Warszawski, 8, s. 239–254.
- Nietyska Maria, 1971, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*. PWN, Warszawa.
- Nietyska Maria, 1977, *Przemiany demograficzne w Warszawie (1795–1839), [w:] Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym* (red. Józef Kazimierski i inni), PWN, Warszawa, s. 285–300.
- Nietyska Maria, Pruss Witold, 1973, *Zmiany w układzie przestrzennym Warszawy, [w:] Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.* (red. Irena Pietrzak-Pawłowska). Instytut Historyczny UW, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa, s. 21–68.
- Nietyska Maria, 1997, *The occupational structure of young people in Warsaw in the light of the census of 1882 and 1897*. Polish Population Review, 10, s. 185–200.
- Paulsson Gunnar Svante, 2007, *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940–1945)*. Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Pawełko Witold, 1970, *Problemy deglomeracji Warszawy, [w:] Warszawa. Rozwój miasta w Polsce Ludowej*. Biblioteka Wiedzy o Polsce Ludowej, PWN, Warszawa, s. 145–154.
- Pawłowski Krzysztof, 2005, *Niemieckie zamiary urbanistyczne wobec Warszawy, [w:] Straty Warszawy 1939–1945: Raport* (red. Wojciech Fałkowski), Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa, s. 203–211.
- Pietrzak-Pawłowska Irena, 1974, *Funkcje Woli w wielkomiejskim rozwoju Warszawy, [w:] Dzieje Woli*. PWN, Warszawa, s. 109–118.
- Pietrzak-Pawłowska Irena, 1975, *Ewolucja śródmieścia Warszawy w latach 1864–1939, [w:] Dzieje Śródmieścia*. PWN, Warszawa, s. 165–186.

- Pilch Andrzej, Zgórniak Marian, 1984, *Emigracja po drugiej wojnie światowej*, [w:] *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)* (red. Andrzej Pilch), PWN, Warszawa, s. 484–511.
- Poczobutt-Odlanicki Andrzej, 1979, *Gospodarka terenami w Warszawie*. PWN, Warszawa.
- Potrykowska Alina, 1983, *Współzależność między dojazdami do pracy a strukturą społeczną i demograficzną regionu miejskiego Warszawy w latach 1950–1973*. Dokumentacja Geograficzna, 2, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 5–101.
- Potrykowska Alina, 1985, *Delimitacja strefy podmiejskiej Warszawy*. Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica, 5, s. 123–144.
- Potrykowska Alina, 1993a, *Intra-urban migration in the Warsaw urban region*. Geographia Polonica, 61, s. 281–291.
- Potrykowska Alina, 1993b, *Ludność Warszawy*. Biuletyn KPZK PAN, Warszawa, 163, s. 57–76.
- Potrykowska Alina, Śleszyński Przemysław, 1999, *Migracje wewnętrzne w Warszawie i województwie warszawskim*. Atlas Warszawy, 7, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Prekerowa Teresa, 1993, *Wojna i okupacja*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce* (red. Jerzy Tomaszewski), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 273–384.
- Pruss Witold, 1977, *Skład wyznaniowo-narodowościowy ludności Warszawy w XIX i początkach XX w.*, [w:] *Spółczesność Warszawy w rozwoju historycznym* (red. Józef Kazimierski i inni). PWN, Warszawa, s. 372–388.
- Pruss Witold, 1988, *Przemiany i trwałość układów urbanistycznych w dobie przemysłowej (na przykładzie dziewiętnastowiecznej Warszawy)*, [w:] *Miasto i kultura polska doby przemysłowej. Przestrzeń* (red. Hanna Imbs), Ossolineum, Warszawa-Wrocław, s. 163–182.
- Putkowska Jolanta, 1980, *Fortyfikacje Warszawy z pierwszej połowy XVII wieku*. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 25, 1, s. 21–37.
- Rakowski Witold, 1985, *Urbanizacja stref podmiejskich [na przykładzie Warszawy]*. Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica, 5, s. 313–325.
- Rakowski Witold, Gocał Teresa, 1989, *Struktura przestrzenna i demograficzno-społeczna osób dojeżdżających do pracy do Warszawy*. Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego [druk 1991], 32, 3, s. 92–116.
- Raporty Ludwiga Fischera Gubernatora Dystryktu Warszawskiego 1939–1944*, 1987, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Romaniuk Kazimierz, 1971a, *Sytuacja demograficzna Warszawy*. Kronika Warszawy, 4/8, s. 5–22.
- Romaniuk Kazimierz, 1971b, *Prognoza ludności m.st. Warszawy na lata 1970–2000*, [w:] *Analiza przemian struktury ludnościowej Warszawy na lata 1970–2000*. Prace i Materiały Techniczno-Ekonomicznej Rady Naukowej przy Prezydium Stołecznej Rady Narodowej, Sekcja I – Planowania i Budowy Miast, 46, Warszawa, [Druk Politechnika Warszawska], s. 111–142.

- Romaniuk Kazimierz, 1977, *Ilu nas jest, ilu nas będzie [problemy demograficzne Warszawy 1955–1975]*. Kierunki, 22, 45, s. 7.
- Rosset Edward, 1965, *Oblicze demograficzne Polski Ludowej*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Rosset Edward, 1975, *Demografia Polski. T. I: Stan, rozmieszczenie i struktura ludności. T. II: Reprodukacja ludności*. PWN, Warszawa.
- Rosset Edward, 1986, *Rozwody*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Roszkowski Wojciech, 2003, *Najnowsza historia Polski 1914–1945*. Wydanie pełne. Wydawnictwo Świat Książki, Warszawa.
- Rozwój ludności m.st. Warszawy*, 1975, Wiadomości Statystyczne, 20, 1, s. IV okładki.
- Rozwój Warszawy w świetle demografii. Materiały z Sympozjum Naukowego. Jabłonna koło Warszawy, 17 X 1974 r.*, 1975, Prace i Materiały Techniczno-Ekonomicznej Rady Naukowej przy Urzędzie Miasta Stołecznego Warszawy, Warszawa.
- Różański Stanisław, 1968, *Planowanie przestrzenne Warszawy (1916–1939)*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej. T. I*, Studia Warszawskie, Instytut Historii PAN, PWN, Warszawa, s. 321–346.
- Rychliński Stanisław, 1935, *Na marginesie sprawy wędrowek do miasta*. Samorząd Terytorialny, 1, s. 41–60.
- Rychliński Stanisław, 1936, *Warszawa jako stolica Polski*. Biuro Ekonomiczne Zarządu Miejskiego w m.st. Warszawie, Warszawa.
- Rykała Andrzej, 2007, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Serwański Edward, 1946, *Dulag 121 – Pruszków: sierpień–październik 1944*. Wydawnictwo Zachodnie, Poznań.
- Singer Icchok Baszewis, 1993, *Każda żydowska ulica w Warszawie była samodzielnym miastem... „Forwerst”, 2.07. 1944*, [w:] *Felietony. Eseje. Wywiady*, (przełożył z jidysz Tomasz Kuberczyk), Wydawnictwo Sagittarius, Warszawa, s. 19–26.
- Skorwider Danuta, 1983, *Obóz przejściowy w Pruszkowie dla ludności powstańczej Warszawy (6 VIII 1944–17 I 1945)*, [w:] *Dzieje Pruszkowa* (red. Anna Żarnowska). Książka i Wiedza, Warszawa, s. 263–278.
- Sławińska Danuta, 2006, *Kiedy kłamstwo było cnotą: wspomnienia z pracy w obozie przejściowym w Pruszkowie, 2 IX 1944–16 I 1945*. Wyd. Gondwana, Białystok.
- Sobieszkański Franciszek Maksymilian, 1848 [powtórnie 1974], *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Sosnowski Oskar, 1930, *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze wielkiej Warszawy*. Zakład Architektury Polskiej Politechniki

- Warszawskiej, Warszawa; również w: *Studia do dziejów sztuki w Polsce*, T. 2, 1930, Warszawa.
- Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej i rządowej warszawskiej sieci okręgowej. Rok 1938/39*, 1938, Zakłady Graficzne Dom Prasy S.A., Warszawa, Marszałkowska 3/5/7.
- Stasiak Andrzej, 1981, *Rozwój historyczny strefy podmiejskiej Warszawy*. *Kronika Warszawy*, 1(45), s. 31–50.
- Stępiak Marcin, Węclawowicz Grzegorz, Górczyńska Magdalena, Bierzyński Adam, 2009, *Warszawa w świetle Narodowego Spisu Powszechnego 2002*. *Atlas Warszawy*, 11, IGI PAN, Warszawa.
- Strategia rozwoju Warszawy do 2010 roku. Synteza*, 1998, Zarząd Miasta st. Warszawy, Warszawa.
- Strzelecki Edward, 1929, *Ludność Warszawy*, [w:] *Warszawa*. Wydał Magistrat m.st. Warszawy, Warszawa, s. 123–148.
- Strzelecki Edward, 1935, *Warszawa w świetle spisu powszechnego 1931 r.* *Kronika Warszawy*, 11, 3, s. 98–105.
- Strzelecki Edward, 1938, *Zmiany w rozmieszczeniu ludności Warszawy (1932–1938)*. *Kronika Warszawy*, 14, 1, s. 1–15.
- Strzelecki Edward, 1951, *Rozwój Warszawy w planie 6-letnim*. *Gospodarka Planowa*, 6, 8, s. 25–35.
- Strzelecki Edward, 1953a, *Ludność Warszawy Stanisławowskiej*. *Stolica*, 23, s. 12.
- Strzelecki Edward, 1953b, *Ludność Warszawy za rządów pruskich*. *Stolica*, 27, s. 13.
- Strzelecki Edward, 1953c, *Ludność Warszawy w okresie Księstwa Warszawskiego*. *Stolica*, 31, s. 14.
- Strzelecki Edward, 1956, *Kilka uwag o podziale zawodowym ludności Warszawy w 1827 r.* *Komitet Statystyki i Ekonometrii PAN, Przegląd Statystyczny*, 3, 1, s. 67–88.
- Strzelecki Edward, 1961, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku (w świetle liczb)*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie* (red. Stanisław Tazbir). Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, s. 205–222.
- Strzelecki Edward, 1968, *Ludność Warszawy (1918–1939)*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, 1, *Studia Warszawskie*, PWN, Warszawa, s. 9–28.
- Strzelecki Edward, 1972, *Uwagi i wnioski na temat pierwszego prowizorycznego zestawienia wyników spisu 15 V 1945*, [w:] *Warszawa stolica Polski Ludowej*, 2, *Studia Warszawskie*, 11, Instytut Historii PAN, PWN, Warszawa, s. 351–358.
- Strzelecki Zbigniew, 1977a, *O migracjach mieszkańców Warszawy*. *Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego*, 20, 4, s. 122–139.
- Strzelecki Zbigniew (red.), 1977b, *Społeczno-ekonomiczne problemy migracji ludności Warszawy i Pragi*. *Monografie i Opracowania*, 135, SGPiS, Warszawa.

- Strzelecki Zbigniew, 1978a, *Poziom wykształcenia imigrantów ze wsi na tle ludności stabilnej Warszawy*. Biuletyn Gospodarstwa Społecznego, 21, 2, s. 103–109.
- Strzelecki Zbigniew, 1978b, *Imigranci ze wsi a poziom aktywności zawodowej ludności Warszawy*. Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego, 21, 3, s. 67–82.
- Strzelecki Zbigniew, 1982, *Ludność napływowa ze wsi w strukturze społeczno-demograficznej mieszkańców Warszawy [1945–1975]*. Monografie i Opracowania, 103, SGPiS, Warszawa.
- Struktura demograficzna ludności żydowskiej pozostałej w Warszawie (wg stanu z końca października 1942 r.)*, 1961, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 37, s. 98–105.
- Szaniawska Wanda, 1966, *Mieszkańcy Warszawy w latach 1526–1655*. Rocznik Warszawski, 7, s. 118–135.
- Szarota Tomasz, 1988, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*. Czytelnik, Warszawa.
- Szczypiorski Adam, 1960, *Struktura zawodowa i społeczna Warszawy w pierwszym okresie epoki kapitalistycznej (1864–1882)*. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 8, 1, s. 75–102.
- Szczypiorski Adam, 1963, *Imigracja do Warszawy w XIX wieku*. Studia Demograficzne, 2, s. 67–86.
- Szczypiorski Adam, 1964, *Ćwierć wieku Warszawy, 1806–1830*. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Szczypiorski Adam, 1966a, *Statystyki XIX-wieczne Warszawy a imigracja*. Rocznik Warszawski, 7, s. 244–248.
- Szczypiorski Adam, 1966b, *Warszawa: jej gospodarka i ludność w latach 1832–1862*. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Szczypiorski Adam, 1968a, *Od Piotra Drzewieckiego do Stefana Starzyńskiego (gospodarka komunalna m.st. Warszawy w latach 1915–1939)*. Ossolineum, Wrocław.
- Szczypiorski Adam, 1968b, *Samorząd Warszawy (1916–1939)*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej 1918–1939*. t. 1, Studia Warszawskie, PWN, Warszawa, s. 83–116.
- Szczypiorski Adam, 1969, *Struktura zawodowa i społeczna ludności Warszawy z 1897 r.* Przeszość Demograficzna Polski, Materiały i Studia, 3, s. 115–124.
- Szczypiorski Adam, 1972, *Problemy ludnościowe Warszawy w XIX wieku*. Przeszość Demograficzna Polski, Materiały i Studia, 5, s. 83–102.
- Szczypiorski Adam, 1975, *Historia zaludnienia Warszawy: początki istnienia starej i nowej Warszawy*. Kronika Warszawy, 4, s. 23–40.
- Szczypiorski Adam, 1976a, *Ewolucja zawodowo-społeczna ludności warszawskiej według grup wyznaniowych w latach 1921–1931*. Przeszość Demograficzna Polski, Materiały i Studia, 9, s. 195–226.

- Szczypiorski Adam, 1976b, *Mieszkania i ludność Warszawy w czasie wojny i hitlerowskiej okupacji*. Studia Demograficzne, 46, s. 27–41.
- Szczypiorski Adam, 1979a, *Ludność Warszawy w czasie między powstaniami 1830–1863*. Przeszość Demograficzna Polski, Materiały i Studia, 11, s. 69–93.
- Szczypiorski Adam, 1979b, *Struktura ludności Warszawy w latach 1810–1974*. Studia Demograficzne, 55, s. 57–91.
- Szpilman Władysław, 2000, *Pianista: warszawskie wspomnienia 1939–1945*. Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Szturm de Sztrem Edward, 1955, *Elementy demografii*. Polskie Wydawnictwo Gospodarcze, Warszawa.
- Szulc Stefan, 1921, *Ludność Warszawy w r. 1921*. Miesięcznik Statystyczny, 3, 1, s. 302–304.
- Szulc Stefan, 1922, *Ze statystyki miasta Warszawy. (Spis policyjny z 1 I 1922 – Ludność Warszawy 1 I 1922 w porównaniu z 1 I 1921)*. Miesięcznik Statystyczny, 1, s. 170–172.
- Szulc Stefan, 1936, I. *Ruch naturalny ludności w latach 1895–1935. II. Dokładność rejestracji urodzeń i zgonów*, [w:] *Zagadnienia demograficzne Polski*. Statystyka Polski, C, 41. GUS, Warszawa, s. 1–132 (cz. I), s. 133–158 (cz. II).
- Szwankowska Hanna, 1992, *Na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Wprowadzenie*, [w:] *Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po Powstaniu 1944. Tom I: Pamiętniki. Relacje*. Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, s. 125–143.
- Szwankowski Eugeniusz, 1952, *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*. Instytut Urbanistyki i Architektury. Państwowe Wydawnictwa Techniczne, Warszawa.
- Szymkiewicz Samuel, 1930a, *Inkorporacja przedmieść i utworzenie Wielkiej Warszawy*. Kronika Warszawy, VI, 7, s. 1–11.
- Szymkiewicz Samuel, 1930b, *Podziały administracyjne Warszawy w rozwoju historycznym (1792–1914)*. Kronika Warszawy, VI, 2, s. 1–11.
- Szymkiewicz Samuel, 1931, *O spisie ludności Warszawy w r. 1792 (z powodu pracy H. Drzażdżyńskiej: Ludność Warszawy w r. 1792*, Kwartalnik Statystyczny, 1931, 8, 1). Kwartalnik Statystyczny, 8, 3, s. 833–839. *Odpowiedź p. S. Szymkiewiczowi*, s. 840–841.
- Szymkiewicz Samuel, 1959, *Warszawa na przełomie XVIII i XIX w. w świetle pomiarów i spisów* (do druku przygot. Barbara Grochulska, Eugeniusz Szwankowski). Seria: Biblioteka Historyczna im. Tadeusza Korzona nr 30, PWN, Warszawa.
- Tarasiewicz Kordian, 2005, *Cały wiek w Warszawie*. Wydawnictwo Veda, Warszawa.
- Toeplitz Krzysztof Teodor, 2004, *Rodzina Toeplitzów. Książka mojego ojca*. Wydawnictwo Iskry, Warszawa.

- Tomaszewski Jerzy, 1964, *Robotnicy żydowscy w Polsce w latach 1921–1939 (szkic statystyczny)*. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 51, s. 21–39.
- Tomaszewski Jerzy, 1972, *Robotnicy żydowscy w Warszawie międzywojennej (uwagi statystyczne)*. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 1, s. 71–84.
- Tomaszewski Jerzy, 1993, *Niepodległa Rzeczpospolita, [w:] Najnowsze dzieje Żydów w Polsce* (red. Jerzy Tomaszewski), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 143–269.
- Tomaszewski Jerzy, Żbikowski Andrzej (red.), 2001, *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*. Wydawnictwo Cyklady, Warszawa.
- Warszawa na tle dużych miast świata*, 1969. Statystyka Regionalna, 16, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Warszawa w liczbach 1938, 1939, 1947, 1948, 1949*, Wydawnictwo Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego w m.st. Warszawie (za rok 1949 – Wydawnictwo Wydziału Statystycznego Prezydium Rady Narodowej w m.st. Warszawie), Warszawa.
- Warszawa w liczbach 1945–1965*, 1965, Miejski Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Warszawa. Rozwój miasta w Polsce Ludowej* (red. Ryszard Kołodziejczyk), 1970, PWN, Warszawa.
- Warszawa. Rozwój przestrzenny* (red. Juliusz Wilski), 1993, Urząd Miasta Stołecznego Warszawy, Towarzystwo Urbanistów Polskich, Warszawa.
- Wasążnik Henryk, 1966, *Dynamika i struktura dojazdów do pracy do Warszawy*. Miasto, 1, s. 10–15.
- Wasilewski Halina, 1971, *Struktura ludności napływowej do m.st. Warszawy w latach 1962–1969*. Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego, 14, 1, s. 51–55.
- Wejnert Aleksander, 1848a, *O pierwszych okopach otaczających Warszawę i Pragę*. Starożytności Warszawy, 1, Warszawa, s. 247–309 (mapa po s. 309).
- Wejnert Aleksander, 1848b, *O głównych podziałach miasta Warszawy: Sprawa między porządkami Nowego Miasta*. Starożytności Warszawy, 2, Warszawa, s. 71–89.
- Wejnert Aleksander, 1854a, *Wiadomości o morowem powietrzu w Warszawie w latach 1624 i 1625 panującym*. Starożytności Warszawy, 3, Warszawa, s. 219–292.
- Wejnert Aleksander, 1854b, *Odkrycie wodociągów dawnych Nowej Warszawy*. Starożytności Warszawy, 3, Warszawa, s. 355–392.
- Wejnert Aleksander, 1856a, *O wykryciu dawnych wodociągów i wykopalisku przy kolumnie Zygmunta III w roku 1853*. Starożytności Warszawy, 4, Warszawa, s. 401–409.
- Wejnert Aleksander, 1856b, *O rozwalisku dawnych wałów w Warszawie w r. 1853*. Starożytności Warszawy, 4, Warszawa, s. 410–417.

- Wejnert Aleksander, 1856c, *O przywileju założenia Warszawy*. Starożytności Warszawy, 4, Warszawa, s. 418–422.
- Wejnert Aleksander, 1856d, *O pierwszych meldunkach osób w Warszawie*. Starożytności Warszawy, 4, Warszawa, s. 435–438.
- Wejnert Aleksander, 1856e, *Przywilej założenia miasta Pragi pod Warszawą w roku 1648*. Starożytności Warszawy, 6, Warszawa, s. 242–251.
- Węclawowicz Grzegorz, 1991, *Zróżnicowania społeczno-przestrzenne Warszawy*. Conference Papers, 14, Institute of Geography and Spatial Organization Polish Academy of Science, Warszawa, s. 107–116.
- Węclawowicz Grzegorz, Księżak Janusz, 1993, *Struktury demograficzne i gospodarstwa domowe*. Atlas Warszawy, 1, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Węclawowicz Grzegorz, Księżak Janusz, 1994, *Struktury wykształcenia i zatrudnienia ludności w świetle Narodowego Spisu Powszechnego 1988*. Atlas Warszawy, 2, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wielkomięjski rozwój Warszawy do 1918 roku, 1973, (red. Irena Pietrzak-Pawłowska), Książka i Wiedza, Warszawa.
- Włudyka Tadeusz, 2007, *Polityka gospodarcza. Podręcznik dla studentów kierunków nieekonomicznych*. Oficyna Wolters Kluwer, Warszawa-Kraków.
- Wójcikowa Stefania, 1979, *Plan do urządzenia Warszawy na cyrkuły*. Rocznik Warszawski, 15, s. 513–518.
- Wyderko Teresa, 1970, *Urbanizacja i zagospodarowanie prawobrzeżnej Warszawy w okresie od XVI do początków XIX w.*, [w:] *Dzieje Pragi*, PWN, Warszawa, s. 137–152.
- Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. na terenie m.st. Warszawy. Zestawienie i rozbiór krytyczny, 1928, Jan Homolicki, Edward Strzelecki (oprac.): Cz. 1. Ludność. Mieszkania. Gospodarstwa domowe. Antoni Pański (oprac.): Cz. II. Stosunki zawodowe. Prace Wydziału Statystycznego Magistratu m.st. Warszawy, 3, Warszawa.
- Zachwatowicz Jan, 1973, *Rozwój przestrzenny Ochoty*, [w:] *Dzieje Ochoty*. PWN, Warszawa, s. 85–101.
- Zahorski Andrzej, 1984, *Warszawa w latach 1526–1795. Część III: 1720–1795*, [w:] Maria Bogucka i inni, *Warszawa w latach 1526–1795*. t. 2, *Dzieje Warszawy*. PWN, Warszawa.
- Zakrzewski Adam, 1895, *Ludność miasta Warszawy. Przyczynek do charakterystyki fizycznej*. Akademia Umiejętności, Kraków.
- Zalewska Gabriela, 1996, *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Załęski Witold, 1881, *Jednodniowy spis ludności miasta Warszawy*. Warszawa, 384–403 [Nadbitka z dwutygodnika „Niwa” z 1881].
- Załęski Witold, 1883, *Rezultaty spisu jednodniowego ludności miasta Warszawy z dnia 9 lutego 1882 r.* Warszawa, T. 1–3, 1883–1886 [nieodnalezione].
- Załęski Witold, 1903, *Ruch ludności miasta Warszawy w ciągu okresu 20-letniego (1882–1901), porównawczo z innymi miastami*. Odczyt miany

- w Towarzystwie Hygienicznym 11 XII 1902, Warszawa, 34 s. [Odbitka z „Gazety Lekarskiej”].
- Zarębska Teresa, 1964, *Plan Warszawy z pierwszej połowy XVII wieku*. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 9, 3, s. 233–254.
- Zarychta Apoloniusz, 1933, *Emigracja Polska 1918–1931 i jej znaczenie dla państwa*. Prace Instytutu Geograficznego UJ, 15, Nakładem Ligi Morskiej i Kolonialnej, Warszawa.
- Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia Rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 r. urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*. 1887–1903, Zebrał i przełożył Stefan Godlewski. Seria II, Tom 1–32, Warszawa (niekompletny).
- Z.[ygmunt] L.[imanowski], 1933, *Rejestracja urodzeń w Warszawie*. Kronika Warszawy, 9, 2, s. 57–65.
- Żurawicka Janina, 1978, *Inteligencja warszawska w końcu XIX w.* PWN, Warszawa.

Urzędowe źródła statystyczne

Polskie źródła statystyczne

- Dziennik Urzędowy Rady Narodowej i Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy [od stycznia 1950 r. do 13/1984 r. tytuł: Dziennik Urzędowy Rady Narodowej m.st. Warszawy; od 1/1984 r. do 1990 r. tytuł: Dziennik Urzędowy Województwa Stołecznego Warszawskiego]. Wychodził od 1945 r., wydawca: Prezydium Rady Narodowej m.st. Warszawy.
- GUS, 1922–1939, *Statystyka Pracy*. Miesięcznik (od 1927 kwartalnik). Główny Urząd Statystyczny RP, Warszawa, R.1/2, 1922 – R.18, 1939.
- GUS, 1926, *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe*. M.st. Warszawa. GUS, Warszawa, Statystyka Polski, XIV.
- GUS, 1928a, *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Miejsce urodzenia. Czas pobytu*. GUS, Warszawa, Statystyka Polski, XXXVI, 2.
- GUS, 1928b, *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. na terenie m.st. Warszawy. Zestawienie i rozbiór krytyczny*. [Oprac. Strzelecki Edward, Homolicki Jan, Pański Antoni]. I. *Ludność. Mieszkania. Gospodarstwa domowe*. II. *Stosunki zawodowe*. Prace Wydziału Statystycznego Magistratu m.st. Warszawy, 3. Warszawa.
- GUS, 1937, *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*. Miasto st. Warszawa. GUS, Warszawa, Statystyka Polski, Seria C, Zeszyt 49.
- GUS, 1938a, *Drugi Powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Stosunki zawodowe – ludność poza rolnictwem*. Statystyka Polski, Zeszyt 94c, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1938b, *Polskie tablice wymieralności 1931/1932*. Statystyka Polski, Seria C, Zeszyt 91. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1945–2004, *Rocznik Demograficzny*. R. 1(1945–1966), R. 2(1967–1968) – R. 37 (2004). Główny Urząd Statystyczny, Warszawa. Dwukrotnie publikacja ukazała się poza serią: (1) z danymi za lata 1968 i 1969, jako opracowanie pt. *Ruch naturalny i wędrówkowy ludności w 1969 r.* w serii Statystyka Polski – Materiały Statystyczne 78; (2) z danymi za 1978 r. jako tablice wynikowe pt. *Stan, ruch naturalny i wędrówkowy ludności 1978*.
- GUS, 1947, *Powszechny sumaryczny spis ludności z dn. 14 II 1946 r.* Główny Urząd Statystyczny, Statystyka Polski, Seria D, zeszyt 1. Warszawa.
- GUS, 1954, *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualne gospodarstwa rolne*. Główny Urząd Statystyczny, Zeszyty: *Polska, Miasto Warszawa*, Warszawa, kwiecień.

- GUS, 1955, *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Miejsce zamieszkania ludności w sierpniu 1939 r.* Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1964a, *Spis powszechny z dnia 6 grudnia 1960 r. Ludność. Gospodarstwa domowe. Polska.* Główny Urząd Statystyczny, Biuletyn Statystyczny, Seria L, 23, Warszawa.
- GUS, 1964b, *Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918–1963.* Główny Urząd Statystyczny, Departament Statystyki Ludności i Badań Demograficznych, Warszawa, styczeń.
- GUS, 1965, *Spis powszechny z dnia 6 grudnia 1960 r. Wyniki ostateczne. Ludność. Gospodarstwa domowe. Miasto st. Warszawa.* Główny Urząd Statystyczny, Statystyka Polski, Seria L, 5, Warszawa, luty.
- GUS, 1966, *Ludność Polski w latach 1945–1965.* Studia i Prace Statystyczne, 1, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, wrzesień.
- GUS, 1968, *Rocznik Demograficzny 1945–1966.* Seria: Roczniki Branżowe, 10. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1970, *Spis kadrowy przeprowadzony w 1968 r. Dojazdy pracowników do pracy. Zatrudnienie.* Zeszyt 5a. Główny Urząd Statystyczny, Masowe Badania Statystyczne, D, Warszawa.
- GUS, 1972, *Narodowy spis powszechny 8 XII 1970. Wyniki ostateczne. Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Gospodarstwa domowe.* Główny Urząd Statystyczny, Biuro Spisów, Seria: Ludność, zeszyt 3. M.st. Warszawa, Warszawa, kwiecień.
- GUS, 1973, *Narodowy Spis Powszechny 8 XII 1970. Wyniki ostateczne. Migracje ludności. Polska.* Seria: Ludność, Główny Urząd Statystyczny, 47, Warszawa.
- GUS, 1977, *Kierunki dojazdów do pracy. Spis kadrowy 1973. Tablice wynikowe, 7/1, Województwo stołeczne warszawskie.* Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1980, *Narodowy Spis Powszechny 7 XII 1978. Wyniki ostateczne. Seria B: Ludność i warunki mieszkaniowe. Województwo stołeczne warszawskie, Miasto stołeczne Warszawa. Część II.* Główny Urząd Statystyczny, 1/1, Warszawa.
- GUS, 1980, *Narodowy Spis Powszechny 7 XII 1978. Wyniki ostateczne. Tablice wynikowe. Seria D. Migracje ludności. Zeszyt 1.* M.st. Warszawa. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1985, *Spis kadrowy 1983. Dojazdy do pracy. Seria: Opracowania Statystyczne.* Główny Urząd Statystyczny, Biuro Spisów, Warszawa, listopad.
- GUS, 1985, *Zmiany administracyjne miast 1945–1984. Statystyka Polski, Seria: Statystyka Regionalna, 7.* Główny Urząd Statystyczny, Biuro Spisów, Warszawa.

- GUS, 1990, *Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r. Ludność. Warunki mieszkaniowe*. Materiały i opracowania statystyczne. M.st. Warszawa i dzielnice. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1991, *Trwanie życia i umieralność według przyczyn w województwach w latach 1985–1990* (oprac. Jadwiga Mijakowska). Materiały i Opracowania Statystyczne, GUS, Departament Badań Społecznych i Demograficznych, Warszawa.
- GUS, 1992, *Migracje ludności w Polsce w latach 1979–1988. Narodowy Spis Powszechny*. Materiały i opracowania statystyczne NSP'88. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1995, *Rocznik Statystyczny Demografii 1995. Roczniki Branżowe*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1997, *Trwanie życia i umieralność według przyczyn w województwach w latach 1991–1995* (oprac. Lech Bolesławski). Materiały i Opracowania Statystyczne, GUS, Departament Badań Demograficznych, Warszawa.
- GUS, 1999, *Podsystem informatyczny „Miejscowość”*. TERYT. Główny Urząd Statystyczny. Zestawienie podstawowych danych demograficzno-społecznych z Narodowych Spisów Powszechnych z lat 1950–1988 według gmin, miast i powiatów w podziale administracyjnym kraju z dnia 1 stycznia 1999 r. przeliczonym dla Warszawy na podział z 27 października 2002 r. Pliki elektroniczne.
- GUS, 2003, *Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna 2002. Narodowy Spis Powszechny 2002*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, sierpień.
- GUS, 2004a, *Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie mazowieckim w 2003 r.*, Seria: Informacje i Opracowania Statystyczne, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa.
- GUS, 2004b, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002*. Tablice elektroniczne naliczone przez Główny Urząd Statystyczny na zamówienie IGiPZ PAN, Warszawa.
- Panorama dzielnic Warszawy w 2003 roku*, 2005, Urząd Statystyczny w Warszawie, Seria: Informacje i Opracowania Statystyczne, Rok I, Warszawa.
- Prognoza ludności w aglomeracjach miejskich do 1990 r.*, 1974, Seria: Prognozy Demograficzne, 12, GUS, Warszawa. Do użytku służbowego.
- Prognoza ludności według wieku w przekroju powiatów na lat 2000–2020*, 2000, Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Demograficznych, Materiały Źródłowe, Warszawa.
- Raport o stanie Warszawy 1994*, 1994, Wojewódzki Urząd Statystyczny w m.st. Warszawie, Warszawa.
- RSW, 1916–2004: *Rocznik statystyczny Warszawy, 1916–1936 i 1937* (za rok 1916 i 1917 tytuł: *Rocznik Wydziału Statystycznego Magistratu m.st. Warszawy*), Magistrat m.st. Warszawy. *Rocznik statystyczny Warszawy, 1956–1961*, Prezydium Rady Narodowej m.st. Warszawy. *Rocznik statystyczny Warszawy, 1962–1974*, Miejski Urząd Statystyczny m.st. Warszawy.

- Rocznik statystyczny województwa stołecznego warszawskiego, 1976–1989, Wojewódzki Urząd Statystyczny w m.st. Warszawie. Rocznik statystyczny Warszawy, 1995–2004 (od 1996 co dwa lata), Urząd Statystyczny w Warszawie.
- Warszawa w liczbach 1938, 1939, 1947, 1948, 1949. Wydawnictwo Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego w m.st. Warszawie. Warszawa.
- WUS, 1994, *130 lat statystyki Warszawy 1864–1994*. Wojewódzki Urząd Statystyczny w m.st. Warszawie, Warszawa.
- WUS, 1995, *Warszawa na tle dużych miast Europy*. Wojewódzki Urząd Statystyczny w m.st. Warszawie, Warszawa.
- WUS, 1997, *400 lat stołeczności Warszawy w świetle statystyki 1596–1996*. Polskie Towarzystwo Statystyczne Oddział Warszawski, Wojewódzki Urząd Statystyczny w m.st. Warszawie, Warszawa.
- WUS, 2000, *Ludność Warszawy w 1999 r.* Seria: Informacje i Opracowania. Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa.
- WUS, 2002a *Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie mazowieckim w 2001 r.*, Seria: Informacje i Opracowania Statystyczne, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa.
- WUS, 2002b, *Panorama gmin Warszawy 2000 r.* Seria: Informacje i Opracowania, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa.
- WUS, 2003, *Narodowy Spis Powszechny 2002. Podstawowe informacje ze spisów powszechnych. Dzielnice m.st. Warszawy. Powiat m.st. Warszawa. Województwo Mazowieckie*. Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa, tabl. 13 i 14.
- ZM, 1945a, *Wyniki spisu zakładów przemysłowych na terenie Warszawy w lipcu 1945*. Prace Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego w m.st. Warszawie, 7, Warszawa, maszynopis powielany.
- ZM, 1945b, *Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i handlowe w Warszawie na podstawie kart rejestracyjnych według stanu na 1 X 1945 roku*. Prace Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego w m.st. Warszawie, 8, Warszawa, maszynopis powielany.

Obce źródła statystyczne

- CSK, 1904, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897 goda. Gorod Warszawa*. Izdanije Centralnogo statističeskogo komiteta Ministerstva vnutrennych diel pod red. N.A. Trujnickogo, Sankt Peterburg 1899–1905. T. 51.
- CSK, 1905, *Goroda i poselenija w ujezdach' injejuščie 2000 i boljie žitelej. Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897 goda*. Sankt Peterburg.
- CSK, 1914, *Goroda Rossii w 1910 godu*. Centralnyj statističeskij komitet MWD, Sankt Peterburg.

-
- GG, 1943, *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für Generalgouvernement auf Grund Summarischen Bevölkerungsaufnahme am 1. März 1943*. Herausgegeben vom Statistischen Amt des Generalgouvernements, Burgerverlag Krakau G.m.b.H..
- Demografičeskij ježegodnik Rossii 2002: statističeskij sbornik*, 2002, Goskomstat Rossii, Moskva.
- Statistisches Jahrbuch Österreichischer Städte 1950, 1951*, Österreichischen Statistischen Zentralamt, Wien.
- Statistická Ročenka Republiky Československé 1957, 1957*, Státní Úřad Statistický Republiky Československé, Praha, tabl. 4–2.
- Statisztikai Évkönyv 1949–1955, 1957*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

ANEKS

Tabela A.1. Obwody statystyczne w spisie ludności z 9 XII 1931 r.

Table A.1. Statistical area in the Census of 9 Dec. 1931

Nr ¹ No.	Nazwy obwodów i komisariatów P.P. Names of statistical areas and police districts (<i>komisariat</i>)	Nr ¹ No.	Nazwy obwodów i komisariatów P.P. Names of statistical areas and police districts (<i>komisariat</i>)
1	Zamkowy	XIV	Praga Północ
2	Mariensztat	86	Ul. Siedleckiej
3	Dziekanka	87	Dworca Wschodniego
4	Pl. Małachowskiego	88	Ul. Targowej
I	Krakowskie Przemieście	89	Ul. Mińskiej
40	Święto Jerski	90	Kamionek
[41]	Nowe Miasto oraz 39 Parku Traugutta	[91]	Skaryszew oraz 92 Port Praski
42	Stare Miasto	XV	Praga Południe
II	Stare Miasto	[54]	Ksawerów oraz 52 Królikarnia i 57 Wyględów
28	Karmelickie	[55]	Mokotów oraz 53 Szustra
29	Ul. Wolność	[56]	Ul. Rakowieckiej oraz 15a i 58 Pole Mokotowskie
30	Opole	XVI	Mokotów
III	Leszno	[93]	Saska Kępa oraz 94 Wystawowy i 96 Żymirskiego
[36]	Muranów oraz 35 Plac Broni	[97]	Witolin oraz 95 Gocławek i 98 Ul. Olszynki
37	Nalewki Zachodnie	[100]	Grochów II oraz 99 Grochów I i 101 Emilianów
38	Nalewki Wschodnie	XVII	Grochów
IV	Muranów	[109]	Pelcowizna oraz 107 Stacja Gołędzinów, 108 Gołędzinów i 110 Ustronie
31	Powązki	XVIII	Gołędzinów
32	Ul. Glinianej		
33	Ul. Dzikiej		
34	Parysowski		
V	Powązki		
22	Ul. Twardej		
23	Pl. Kazimierza Wielkiego		

Nr ¹ No.	Nazwy obwodów i komisariatów P.P. Names of statistical areas and police districts (<i>komisariat</i>)	Nr ¹ No.	Nazwy obwodów i komisariatów P.P. Names of statistical areas and police districts (<i>komisariat</i>)
24	Ul. Przyokopowej	[69]	Ul. Opawskiej oraz 69a (bez nazwy)
24a	Ul. Przyokopowej	70	Koło
VI	Towarowy	XIX	Koło
25	Mirowski	[50]	Sobieskiego oraz 49 Fort Dąbrowskiego
26	Pl. Kercelego	51	Sielce
27	Rogatek Wolskich	XX	Sielce
VII	Mirowski	46	Siekierki
19	Dworca Głównego	[48]	Miasto-ogród Czerniaków oraz 47 Bernardyński
20	Pl. Grzybowskiego	XXI	Czerniaków
21	Ul. Złotej	65	Ul. Gniewkowskiej
VIII	Grzybowski	66	Wola Sowińskiego
11	Portu Czerniakowskiego	67	Moczydło
[12]	Łazienkowski oraz 12a i 53a (bez nazw)	[68]	św. Stanisława oraz 64 Gazowni Wolskiej
13	Pl. Zbawiciela	XXII	Wola
IX	Ujazdowski	[59]	Rakowiec oraz 59a (bez nazwy), 60 Ul. Opaczewskiej i 60a (bez nazwy)
5	Wybrzeże Kościuszkowskie	[61]	Ochota oraz 61a (bez nazwy) i 62 Ul. Spiskiej
6	Ordynackie	63	Czyste
7	Pl. Napoleona	XXIII	Ochota
[14]	Śniadeckich oraz 15 Politechniczny	102	Targówek Utrata
16	św. Barbary	103	Targówek
17	Rogatek Jerozolimskich	104	Cmentarz Bródnowski
18	Filtrów	XXIV	Targówek
XI	Koszyki	[106]	Nowe Bródno oraz 105 Ul. Odrowąża
25a	Mirowski	XXV	Bródno
43	Krasińskich	[72]	Skalszczyzna oraz 71 (bez nazwy)
44	Saski	[73]	Izabelin oraz 74 Zdobycz Robotnicza i 76 Buraków
45	Pl. Bankowego	[77]	Pl. Inwalidów oraz 75 Pl. Grunwaldzki i i 78 Cytadeli
XII	Ratuszowy	79	Wilsona
8	Solec	80	Marymont
9	Pl. Trzech Krzyży	111	Bielany
10	Ks. Skorupki	XXVI	Marymont
XIII	Solec		
81	Pl. św. Floriana		
[83]	Ul. 11 Listopada oraz 82 Ogród ZOO		
84	Wileński		
85	Rogatki Stalowe		

¹ W klamrach podano numery obwodów złożonych.

Źródło: RSW 1934, s. 2*-3*.

Tabela A.2. Liczba ludności według płci i obszar Warszawy,
Stan w dniu 31 grudnia

Table A.2. Population by gender and area of Warsaw, as of 31 December

Lata Years	Liczba ludności Warszawy w tys. Population of Warsaw in thousands					Powierzchnia Warszawy w ha Area of Warsaw in ha		
	ogółem total	męż- czyźni males	kobiety females	lewo- brzeżna left-bank	prawo- brzeżna right- bank	ogółem z Wisłą ¹ total including the Vistula River	lewo- brzeżna left-bank	prawo- brzeżna right- bank
8 III 1787	96,1	50,1	46,0	89,4	6,7	.	1 470	160
1792	115,3	64,1	51,2	107,1	8,2	.	.	.
1796 ²	64,8
1807 ²	68,4
1815 ²	81,0
1831 ²	126,8	2 154	.	.
1840 ²	139,6
1850 ²	163,6
1861 ²	230,3
1863 ²	222,9
9 II 1882	382,9	181,4	185,2	366,6	16,3	.	.	.
1885 ²	406,9	199,3	207,6	389,8	17,1	.	.	.
9 II 1897 ³	601,4	285,2	316,2	548,4	53,0	3 452	2 175	933
1900 ²	686,0	336,6	349,4	619,3	66,7	"	"	"
1905 ²	767,9	364,4	403,5	700,9	67,0	"	"	"
1910 ²	781,2	376,5	404,7	703,6	77,6	"	"	"
1914 ²	884,5	.	.	791,5	93,0	3 695	2 307	966
1915 ²	780,7	"	"	"
1917 ²	837,2	361,1	476,1	741,1	96,1	12 100	7 625	3 858
1918 ²	758,4	324,3	434,1	.	.	"	"	"
1919 ²	820,2	368,5	451,7	.	.	"	"	"
1920 ²	945,2	421,4	523,8	.	.	"	"	"
1921 ²	944,7	416,1	528,6	.	.	"	"	"
30 IX 1921	936,7	422,2	514,5	818,1	118,6	"	"	"
1922 ²	956,1	434,6	521,5	.	.	"	"	"
1923	965,2	439,0	526,2	838,6	126,6	"	"	"
1924	992,4	453,1	539,3	860,2	132,2	"	"	"
1925	1 015,4	463,7	551,7	878,0	137,4	.	.	.
1926	1 029,0	469,2	559,8	889,9	139,1	"	"	"
1929	1 126,4	.	.	953,9	155,5	"	"	"
1930	1 150,5	12 468	7 949	3 858
9 XII 1931	1 171,9	534,1	637,8	1 001,2	170,7	"	"	"
1931	1 173,8	"	"	"

Lata Years	Liczba ludności Warszawy w tys. Population of Warsaw in thousands					Powierzchnia Warszawy w ha Area of Warsaw in ha		
	ogółem total	męż- czyźni males	kobiety females	lewo- brzeżna left-bank	pravo- brzeżna right- bank	ogółem z Wisłą ¹ total includ- ing the Vistula River	lewo- brzeżna left-bank	pravo- brzeżna right- bank
1932	1 181,2	"	"	"
1933	1 200,2	"	"	"
1934	1 220,3	"	"	"
1935	1 225,4	"	"	"
1936	1 225,0	"	"	"
1937	1 265,0	.	.	1 032,0	233,0	"	"	"
1938	1 295,0	.	.	1 047,9	247,1	14 118	9 179	4 293
1939	1 312,3	"	"	"
1940	1 334,0	"	"	"
1941	1 350,0	"	"	"
1942	1 027,0	"	"	"
1943	956,0	"	"	"
1944	162,0	.	.	22,0	140,0	"	"	"
15 V 1945	377,9	148,6	229,3	187,9	190,0	"	"	"
14 II 1946	486,1	201,1	285,0	280,7	205,4	"	"	"
10 II 1947	539,4	230,1	309,3	334,0	205,4	"	"	"
1947	576,0	249,6	326,4	363,9	212,1	"	"	"
1948	604,9	263,3	341,6	390,2	214,8	"	"	"
1949	638,0	279,9	358,1	419,2	218,8	"	"	"
3 XII 1950	803,9	353,9	450,0	517,5	286,5	42 725	24 755	16 418
1951	864,9	392,2	472,7	569,1	295,8	"	"	"
1952	913,4	417,0	496,4	601,0	312,4	"	"	"
1953	958,5	441,9	516,6	643,9	314,6	"	"	"
1954	981,4	452,6	528,8	664,6	316,8	"	"	"
1955	1 001,0	460,9	540,1	677,2	323,8	"	"	"
1956	1 030,2	476,3	553,9	702,4	327,8	"	"	"
1957	1 077,0	498,7	578,3	.	.	"	"	"
1958	1 095,6	508,5	587,1	740,6	355,0	"	"	"
1959	1 116,8	518,8	598,0	758,0	358,8	44 575	24 755	18 268
6 XII 1960	1 139,2	520,7	618,5	773,0	366,2	44 621	24 671	18 376
1961	1 171,4	543,2	628,2	802,3	369,1	"	"	"
1962	1 189,6	551,6	638,0	817,6	372,0	"	"	"
1963	1 221,9	566,4	655,5	842,0	380,0	"	"	"
1964	1 241,0	575,2	665,8	856,0	385,0	"	"	"
1965	1 252,6	580,7	671,9	872,0	381,0	"	"	"

Lata Years	Liczba ludności Warszawy w tys. Population of Warsaw in thousands					Powierzchnia Warszawy w ha Area of Warsaw in ha		
	ogółem total	męż- czyźni males	kobiety females	lewo- brzeźna left-bank	prawy- brzeźna right- bank	ogółem z Wisłą ¹ total includ- ing the Vistula River	lewo- brzeźna left-bank	prawy- brzeźna right- bank
1966	1 267,8	587,7	680,1	888,0	380,0
1967	1 266,7	585,7	681,0	895,1	371,6
1968	1 278,8	591,3	687,5	908,0	370,8	44 535,4	24 715	18 246
1969	1 288,4	595,9	692,5	917,3	371,1
8 XII 1970	1 314,9	606,7	708,2	938,3	376,6	.	.	.
1970	1 315,6	607,1	708,5	938,8	376,8	44 570	24 710	18 290
1971	1 333,4	615,1	718,3	951,5	381,9	44 590	24 700	18 320
1972	1 356,9	625,7	731,2	968,8	388,1
1973	1 387,8	641,5	746,3	989,0	398,8
1974	1 410,4	652,3	758,1	1 003,1	407,3
1975	1 436,1	664,2	771,9	1 019,7	416,4
1976	1 463,4	676,9	786,5	1 036,7	426,7
1977	1 532,1	709,8	822,3	1 092,0	440,1	48 530	22 110	26 420
1978	1 556,8	725,9	830,9	1 109,1	447,7
1979	1 576,6	735,2	841,4	1 123,9	452,7
1980	1 596,1	744,3	851,8	1 137,3	458,8
1981	1 611,6	752,4	859,2	1 145,4	466,2
1982	1 628,9	760,9	868,0	1 154,0	474,9
1983	1 641,3	766,7	874,6	1 157,6	483,7
1984	1 649,1	770,6	878,5	1 159,9	489,2
1985	1 659,4	776,8	882,6	1 166,6	492,8
1986	1 664,7	779,2	885,5	1 168,9	495,8
1987	1 671,4	782,5	888,9	1 168,2	503,2
1988	1 651,2	772,3	878,9	1 156,8	494,4
1989	1 651,2	772,4	878,8	1 153,1	498,1
1990	1 655,7	773,1	882,6	1 155,0	500,7
1991	1 653,3	771,9	881,4	1 151,9	501,4
1992	1 644,5	763,3	881,2	1 143,5	501,0	49 428	26 404	23 024
1993	1 642,7	762,3	880,4	1 139,7	503,0
1994	1 640,7	760,7	880,0	1 137,4	503,3
1995	1 635,1	757,9	877,2	1 131,1	504,0
1996	1 628,5	754,2	874,3	1 126,3	502,2
1997	1 624,8	752,2	872,6	1 122,0	502,8
1998	1 618,5	748,5	870,0	1 115,0	503,5
1999	1 615,4	747,2	868,2	1 110,3	505,1

Lata Years	Liczba ludności Warszawy w tys. Population of Warsaw in thousands					Powierzchnia Warszawy w ha Area of Warsaw in ha		
	ogółem total	męż- czyźni males	kobiety females	lewo- brzeżna left-bank	pravo- brzeżna right- bank	ogółem z Wisłą ¹ total includ- ing the Vistula River	lewo- brzeżna left-bank	pravo- brzeżna right- bank
2000	1 672,4	774,7	897,7	1 084,1	588,3	49 428	26 424	23 004
2001	1 671,1	773,8	898,0	1 100,7	571,0	"	"	"
2002	1 688,2	780,9	907,3	1 157,2	531,0	51 690	28 686	23 004

¹ Powierzchnia Wisły w granicach miasta wynosiła: w 1897 r. – 344 ha, 1913 – 442 ha, 1917 – 617 ha, 1938 – 661 ha, 1939 – 676 ha, w latach 1951–1959 – 1552 ha, 1960–2002 – 1574 ha.

² Stan w dniu 1 stycznia.

³ Ludność obecna bez 26 304 wojskowych.

⁴ Powierzchnia według skorygowanych obliczeń z maja 1968 r.

⁵ W 1997 r. po przeanalizowaniu dokumentów archiwalnych stwierdzono, że wg zestawienia powierzchni m.st. Warszawy w granicach obowiązujących od dnia 1 VIII 1977 r. powierzchnia miasta powinna wynosić 484,6 km². W tabeli zachowano dotychczasowe dane.

Źródło: Drzażdżyńska, 1931, tab. 7 i 8; RSW 1923 i 1924, tab. 18; GUS, 1997, tab. 1.4; RSW, 1974, tab. 3(23); RSW 1956–2003. Liczbę ludności Warszawy przed rokiem 1787 podaje Korotyński (1915, s. 455).

Tabela A.3. Ludność Warszawy ogółem według komisariatów, 1917–1940. Stan w dniu 1 stycznia (bez skoszarowanego wojska) – patrz wklejka na końcu *Aneksu*

Table A.3. Warsaw population by police districts (*komisariat*), 1917–1940, as of 1 Jan. (excluding soldiers confined to barracks) – see the end of *Annexes*

Tabela A.4. Ludność wyznania mojżeszowego w Warszawie według komisariatów, 1913–1941

Table A.4. Jewish population (denomination) in Warsaw by police districts (*komisariat*), 1913–1941

Komisariaty (okręgi) Police districts	Obszar ¹ w ha Area in ha	Liczba ludności (w dniu 1 stycznia) ² Number of population (as of 1 Jan.)								
		1913	1917	30 IX 1921	1924	1929	9 XII 1931	1939	1 V 1940 ³	1.I. 1941 ⁴
M.st. Warszawa	11 483	317 869	314 606	310 334	320 474	327 493	352 659	375 110	396 091	394 836
I. Krakowskie Przedmieście	116	4 447	3 674	3 409	4 174	3 564	3 371	2 980	2 791	–
II. Stare Miasto	106	24 498	17 225	16 713	17 751	17 873	19 107	18 680	20 968	18 743
III. Leszno	173	44 626	45 476	45 012	45 099	46 842	50 488	55 930	67 903	88 393
IV. Muranów	116	51 077	49 422	47 507	47 364	51 639	55 266	57 060	61 133	71 841
V. Powązki	208	54 436	50 137	52 387	52 951	56 662	64 740	73 820	72 005	83 702
VI. Towarowy	174	19 079	17 687	18 443	18 342	18 604	19 481	19 070	23 255	15 461
VII. Mirowski	168	29 933	30 110	31 371	32 218	33 547	35 631	38 750	43 953	56 859
VIII. Grzybowski	99	36 145	38 495	36 291	36 887	36 693	37 785	37 500	35 040	47 860
IX. Ujazdowski	396	2 630	1 780	1 845	2 374	2 080	2 212	2 210	2 075	–
X. Ordynackie	137	4 448	3 957	3 818	4 552	3 780	3 707	4 030	3 189	–
XI. Koszyki	290 ⁵	2 538	5 644	5 233	6 486	5 454	5 453	5 510	5 471	–
XII. Ratuszowy	121	10 483	11 302	11 113	11 689	11 341	11 991	12 780	13 160	11 977
XIII. Solec	203	8 262	5 494	5 096	6 075	5 178	5 297	5 250	5 357	–
XIV. Praga Północ	388	11 219	8 765	8 878	9 108	8 909	9 319	9 180	8 768	–
XV. Praga Południe	578	14 048	13 508	11 494	12 108	11 734	12 799	13 010	13 698	–
Śródmieście	3273	317 869	302 676	278 238	307 178	313 900	336 647	355 760	378 766	394 836
XVI. Mokotów	1 106 ⁶	×	2 133	2 154	2 186	2 134	2 411	2 900	2 888	–
XVII. Grochów	1 722	×	805	585	860	905	940	1 840	1 408	–
XVIII. Gołędzinów	406	×	1 078	931	1 103	1 125	1 275	1 800	1 160	–
XIX. Koło	183 ⁷	×	196	174	283	298	373	440	367	–

Komisariaty (okręgi) Police districts	Obszar ¹ w ha Area in ha	Liczba ludności (w dniu 1 stycznia) ² Number of population (as of 1 Jan.)								
		1913	1917	30 IX 1921	1924	1929	9 XII 1931	1939	1 V 1940 ³	1.I. 1941 ⁴
XXI. Czerniaków	1 054	x	715	773	900	991	1 064	1 130	1 113	–
XXII. Wola	569	x	1 643	1 701	1 903	1 900	2 279	2 340	1 950	–
XXIII. Ochota	538 ⁸	x	2 646	2 635	2 636	2 645	2 978	3 190	3 040	–
XXIV. Targówek	579	x	168	237	315	269	443	1 160	1 043	–
XXV. Bródno	185	x	243	337	471	491	616	640	523	–
XXVI. Marymont	1 308 ⁹	x	1 533	1 311	1 627	1 889	2 487	2 570	2 513	–
Przedmieścia	8 210	x	11 930	11 724	13 296	13 593	16 012	19 350	17 325	–
W-wa lewobrzeżna	7 625	292 602	290 039	287 872	296 509	304 060	327 267	347 480	369 491	394 836
W-wa prawobrzeżna	3 858	25 267	24 567	22 462	23 965	23 433	25 392	27 630	26 600	–

¹ Bez Wisły (617 ha, od 30 IX 1930 r. 661 ha). Powierzchnia Warszawy od 30 IX 1930 r. liczyła 11 807 ha (bez Wisły), w tym część lewobrzeżna 7949 ha.

² W spisach ludności rejestrowana jest ludność obecna, natomiast dane na początek danego roku (koniec roku poprzedniego) odnoszą się do ludności zamieszkałej. Liczbę ludności żydowskiej w dniu 1 stycznia 1939 r. wyliczono na podstawie podanego w źródłach jej procentowego udziału według komisariatów.

³ Na podstawie wydanych kart aprowizacyjnych.

⁴ Według obliczeń Wydziału Statystycznego Judenratu i wydanych kart aprowizacyjnych;

⁵ Od 1936 r. 261 ha.

⁶ Od 1936 r. 1054 ha.

⁷ Od 30 IX 1930 r. 176 ha.

⁸ Od 1936 r. 619 ha.

⁹ Od 30 IX 1930 r. 1639 ha

Źródło: RSW, 1918–1937; Warszawa w liczbach 1938, 1939; dla lat 1940 i 1941: Berenstein, Rutkowski, 1958, s. 90–91, 103, 113.

Tabela A.5a. Wykaz ważniejszych osiedli mieszkaniowych wznoszonych w latach 1945–1990

Table A.5a. Major housing estates constructed in the years 1945–1990

Realizacja Completion date	Nazwa osiedla (zespołu osiedli), lokalizacja, projektowana liczba mieszkańców Housing estate name (housing estate complex), location, projected number of dwellers
	Bemowo
1952	Osiedle „Przyjaźń” (Olbrachta, Powstańców Śląskich, Górczewska, linia kolejowa) zbudowane dla budowniczych PKiN, w 1955 r. przekazane Min. Szkolnictwa Wyższego
1970–1975	Grotzy I (Kocjana, Bolimowska, Hubala-Dobrzańskiego, Podkowińska, Spychowska), 360 domków jednorodzinnych
1974–1977	Jelonki (Człuchowska, Reżyserska, Sternicza, Powstańców Śląskich), ~15 tys.
1975–1979	Grotzy II ((Hubala-Dobrzańskiego, Podkowińska, Spychowska, Zaboreczna), 67 domków bliźniaczych
1975–1979	Lazurowa (Człuchowska, Lazurowa, Połczyńska, Okrętowa), ~10 tys.
1976–1981	Górczewska (Powstańców Śląskich, Górczewska, Lazurowa, Człuchowska), ~25 tys.
1977–	Bemowo I–V (Piastrów Śląskich, Powstańców Śląskich, Dywizjonu 303)
1977–	Górze Mieszkaniowe (Powstańców Śląskich, Górczewska, Dębicka)
	Białoleka
1977–	Tarchomin I–V (wzdłuż osi ul. Myśluborskiej i Światowida)
1980–	Białoleka Dworska Nowodwory
	Bielany
1952–1960	Bielany I (Reymonta, Oczapowskiego, Kasprowicza, Przybyszewskiego), ~28 tys.
1957–1964	Bielany II (Kasprowicza, Duracza, Żeromskiego, Podczaszyńskiego, Podczaszyńskiego), ~ 8 tys.
?	Bielany II Serek (Marymoncka, Duracza, Żeromskiego, Podczaszyńskiego),
1959–1969	Słodowiec [część Bielany III], (Duracza, Żeromskiego, Ogólna)
1961–1968	Młociny I–IX (Marymoncka, Lindego, Kasprowicza, Nocznickiego), ~34 tys.
1961–1971	Bielany III (Magiera, Staffa, Perzyńskiego, Broniewskiego, Jarzębskiego), ~20 tys.
?	Bielany IV (al. Zjednoczenia, Broniewskiego, Rydla, Reymonta, Jarzębskiego),
1964–1966	Podleśna (Podleśna, Marymoncka)
1966–1970	Przedwiośnie (Staffa)
1971–1975	Piaski A, B, C (Broniewskiego, Reymonta, Kochanowskiego, al. Armii Krajowej), ~ 22 tys.
1973–1981	Wawrzyszew (Kasprowicza, Sokratesa, Wólczyńska, Reymonta), ~15 tys.
1973–	Marymont Dolny-Ruda (al. Armii Krajowej, Klaudyny, Podleśna, Gwiazdzysta), ~12,5 tys.
1974–1980	Chomiczówka I–VII (Reymonta, Wólczyńska, Bogusławskiego, Księżycowa), ~25 tys.
	Mokotów
1947–1952	Mokotów WSM (al. Niepodległości, Raclawicka, Wołoska, Madalińskiego), ~10 tys.
1952–1970	Służewiec I–IV (Obrzeźna, Orzycka, al. Lotników, Modzelewskiego, Bokerska)

Realizacja Completion date	Nazwa osiedla (zespołu osiedli), lokalizacja, projektowana liczba mieszkańców Housing estate name (housing estate complex), location, projected number of dwellers
1953–1966	Sielce A i C (Łużycka, Czernańska, Chełmska, Sielecka)
1953–1966	Sielce B (Gagarina, Czerniakowska, Chełmska, Belwederska)
1955–1962	Raławicka Wschodnia (od Raławickiej po Wiktorską wzdłuż al. Niepodległości)
1955–1962	Raławicka Zachodnia (al. Niepodległości, Wiktorska, Wołoska, Raławicka)
1956–1967	Wierzbno (Wołoska, Odyńca, Niepodległości, Modzelewskiego, Woronicza), ~23 tys.
1961–1968	Sielce III
1961–1970	Ksawerów (Bieżanowska, Broniwoja, Okęcka, Filona, Ksawerów, Lutocińska)
1962–1968	Batory-Zachód (św. Andrzeja Boboli, Bruna, Batorego, al. Niepodległości), ~4 tys.
1963–1966	Batory-Wschód (al. Niepodległości, Batorego, Wiśniowa), ~2,5 tys.
1963–1967	Dolna Piaseczyńska, Dolna Sobieskiego, Dolna Belwederska (Sobieskiego, Belwederska, Piaseczyńska, Dolna), ~10 tys.
1965–1971	Powsińska (Powsińska, Gołkowska, Limanowskiego)
1965–1971	Skarpa Puławska I, II (Żywnego, Puławska, al. Giżyckiego, Bielawska), ~5 tys.
1968–1975	Skocznia (Czernowiecka, Bukowińska, Cieszyńska), ~3 tys.
1968–1972	Sadyba I II, III (Sobieskiego, Urle, Powsińska, Bonifacego), ~14 tys.
1970–1975	Czerniakowska Wschodnia (po wsch. stronie Czerniakowskiej od Bartyckiej po Wolicką), ~9 tys.
1971–1973	Gagarina–Stępińska
1971–1977	Stęgny Północne (al. Sobieskiego, Czarnomorska, Bonifacego), Południowe (al. Sobieskiego, Śródziennomorska, Bonifacego) i Stęgny Rożek (po pln. stronie Czarnomorskiej), ~32 tys.
1972–1977	Służew Fort (Puławska, al. Lotników, al. Wilanowska), ~11 tys.
1971–1977	Domaniewska II–III (Domaniewska, al. Niepodległości, al. Wilanowska, Langego), ~5,2 tys.
1973–1979	Służew nad Doliną I i II (Puławska, Wałbrzyska, Nowoursynowska, Dolina Służewiecka), ~30 tys.
1974–1979	Bernardyńska (Gołkowska, Kanał Czerniakowski), ~5,2 tys.
1986–1992	Arbuzowa (Przy Grobli, Arbuzowa, al. Wilanowska)
1993–1999	Wałbrzyska
	Ochota
1951–1959	Ochota I (Kopińska, Bitwy Warszawskiej 1920 r., Grójecka, Szczęśliwicką)
1956–1959	Grójecka (Grójecka, Wawelska, Pasteura, Banacha)
1957–1967	Szosa Krakowska (Białobrzaska, Urbanistów, Pawińskiego od Opaczewskiej po Korotyńskiego i Raławicką), ~25 tys.
1959–1966	Rakowiec I (Żwirki i Wigury, Trojdena, Pawińskiego, Wiślicka, Pruszkowska)
1960–1964	Kombajn (al. Jerozolimskie 115–119 między pl. Starynkiewicza i pl. Zawiszy)
1962–1967	Al. Jerozolimskie Zachód (al. Jerozolimskie, Spiska, Grójecka, pl. Zawiszy)
1963–1969	Rakowiec II (Żwirki i Wigury, Pruszkowska, Wiślicka, Korotyńskiego, Raławicką)
1970–1972	Szosa Krakowska-Działki (Noworaławicka, Grójecka, od wsch. Piekarnia, od pln. fort) ~4 tys.
1970–1974	Rakowiec III (Raławicka, Sąchocka, radomska linia kolejowa, Żwirki i Wigury)
1973–1976	1 Sierpnia (1 Sierpnia, al. Krakowska, wykop kolei), ~3,5 tys.

Realizacja Completion date	Nazwa osiedla (zespołu osiedli), lokalizacja, projektowana liczba mieszkańców Housing estate name (housing estate complex), location, projected number of dwellers
	Praga Południe
1948–1961	Grochów I (1948–1952: Grochowska po Garwolińską), II (1949–1956: Międzyborska, al. Stanów Zjedn., Rondo Wiatraczna), III (Międzyborska, Kinowa), ~25 tys.
1956–1961	Szaserów I: Osiedle Młodych (Szaserów, Garwolińska, Makowska, Osowska), ~3 tys.
1957–1965	Saska Kępa I (Zwycięzców, Międzynarodowa, Angorska, Saska), ~5,5 tys.
1957–1966	Saska Kępa II (Zwycięzców, Międzynarodowa, al. Stanów Zjednoczonych, Wandy), ~7 tys.
1960–1966	Kinowa (wzdłuż ul. Kinowej między al. Waszyngtona i Trasą Łazienkowską), ~8,7 tys.
1961–1966	Grenadierów (Ostrobramska, al. Stanów Zjednoczonych, Grochowska, Zamieniecka), ~4 tys.
1962–	Olszynka Grochowska
1962–1967	Szaserów II (Garwolińska, Szaserów, Wspólna Droga), ~3,5 tys.
1968–1971	Zwycięzców (Zwycięzców, Wał Miedzeszyński)
1968–1974	Przyczółek Grochowski: Ostrobramska (Braclawska, Motorowa, Żymirskiego), ~7 tys.
1969–1974	Kępa Gocławska (Saska, Egipska, al. Stanów Zjednoczonych, al. Tysiąclecia)
1971–	Międzynarodowa (Waszyngtona, Międzynarodowa, al. Stanów Zjednoczonych, Kanał Kamionkowski), ~8,3 tys.
1971–1976	Ateńska (Ateńska, Saska, wał Miedzeszyński), ~4 tys.
1971–1980	Waszyngtona (Waszyngtona, Kinowa, Stanisława Augusta, tereny rekreacyjne), ~2,9 tys.
1976–1979	Gocław [przy Trasie], (przy ul. Ostrobramskiej; Międzyborska, Kwarciarna, Żymierskiego, Motorowa),
1978–1982	Gocław Lotnisko: Orlik, Wilga, Jantar, Iskra, Mewa (wał Miedzeszyński, Trasa Siekierkowska, Bohaterewicza), ~100 tys.
1978–	Garwolińska-Kobielska, Majdańska
	Praga Północ
1947–1955	Praga II (Jagiellońska, Szanajcy, Namysłowska, Ratuszowa)
1948–1952	Praga I (osiedle ZOR: Cyryla i Metodego, Jagiellońska, Ratuszowa, Targowa)
1960–1963	Praga III (Jagiellońska, Starzyńskiego, Darwina)
1964–1967	Panieńska (Okrzei, Panieńska, Wybrzeże Szczecińskie), ~2 tys.
1969–1973	Szmulowizna I (Kijowska, Markowska, Żąbkowska, linia kolejowa), ~6 tys.
1972–1975	Szmulowizna II (Radzywińska, Łomżyńska, Kawęczyńska, linia kolejowa), ~5 tys.
	Rembertów
1955–1985	Osiedle Akademii Obrony Narodowej (1926)
	Śródmieście
1945–1952	Nowy Świat Zachód (Kubusia Puchatka, Tuwima)
1949–1960	Mirów (Jana Pawła II, al. Solidarności, Przechodnia, Orła, pl. Mirowski), ~9 tys.
1947–1949	Mariensztat (Nowy Zjazd, Dobra, Bednarska)
1948–1956	Rynek Muranowski, Nowolipie

Realizacja Completion date	Nazwa osiedla (zespołu osiedli), lokalizacja, projektowana liczba mieszkańców Housing estate name (housing estate complex), location, projected number of dwellers
1949–1953	Stare Miasto
1949–1953	Nowy Świat Wschód (Gałczyńskiego 2–8, Kopernika 5/7/9)
1949–1953	MDM (pl. Konstytucji)
1949–1953	MDM (Marszałkowska, Polna, Waryńskiego)
1949–1955	MDM Latawiec (Mokotowska-Koszykowa, al. Armii Ludowej, pl. Na Rozdrożu)
1949–1960	Mirów (Jana Pawła II, al. Solidarności, Przechodnia, Orla, pl. Mirowski), ~9 tys.
1952–1955	Muranów Północny (Andersa, Zamenhoffa, Nalewki, Stawki, Muranowska, Bonifraterska, Wałowa, Świętojerska)
1953–1954	Al. Jerozolimskie (osiedle ZOR: Al. Jerozolimskie 42/44)
1954–1961	Marszałkowska (osiedle ZOR: Marszałkowska 136–140)
1956–1963	Nowiniarska (Bonifraterską, Sapieżyńska, Zakroczymska, Koźła, Świętojerska)
1957–1967	Muranów Zachodni (Dzielna, Okopowa, Stawki, Zamenhoffa)
1958–1962	Plac Teatralny (przy pl. Teatralnym: Senatorska, Bielańska),
1958–1968	Ściana Wschodnia, 8 budynków (Marszałkowska, Chmielna, Świętokrzyska), ~3 tys.
1959–1966	Bielańska (Pl. Bankowy, Długa, Schillera, Daniłowiczowska, Senatorska, pl. strona Bielańskiej)
1962–1967	Emilia-Mariańska (al. Jana Pawła II, Twarda, Emilii Plater, Złota), ~3,7 tys.
1962–1967	Grzybów (Bagno, Zielna, Królewska, pl. Grzybowski), ~4,4 tys.
1963–	Radna (róg ul. Browarnej i Radnej)
1965–1972	Za Żelazną Bramą (Marszałkowska, Elektoralna, Żelazna, Prosta, pl. Grzybowski, Królewska)
1967–1972	Ludna (Ludna, Czerniakowska, Wilanowska, Wioślarska)
1967–1972	Torwar (Śniegockiej, Koźmińska, Fabryczna, Czerniakowska), ~3,8 tys.
1972–1974	Szwolężerów (Czerniakowska, Szwolężerów, Kanał Piaseczyński), ~17 tys.
1974–1978	Stawki (Dzika, Słomińskiego, Inflancka), ~3,5 tys.
1980–	Bartycka, osiedle segmentów
	Targówek
1950.	Targówek (Pratulińska, Prałatowska, Remiszewska, Kołowa, Stojanowska)
1965–	Bródno I–IX (Wysockiego, Toruńska, św. Wincentego, cmentarz Bródnowski), ~100 tys.
1974–	Targówek Mieszkaniowy I–V (Trocka, Borzymowska, św. Wincentego, linia kolejowa, Radzyńska), ~23 tys.
1974–1979	Targówek Mieszkaniowy VI (Trocka, Borzymowska, św. Wincentego, Gilarska, Radzyńska), ~6 tys.
	Ursus
1968–1978	Niedźwiadek (Warszawska, Bełzy, Orląt Lwowskich), kilka bloków powstało później
	Ursynów
1975–1978	Ursynów Północny: Jary, Stokłosa (Dolina Służewiecka, Anody, Ciszewskiego, Pileckiego)
1977–	Ursynów Południowy: Imielin, Na Skraju (Ciszewskiego, Pileckiego, linia skarpy)

Realizacja Completion date	Nazwa osiedla (zespołu osiedli), lokalizacja, projektowana liczba mieszkańców Housing estate name (housing estate complex), location, projected number of dwellers
1977–	Natolin-Wolica, Wyżyny, -Moczydło (Płaskowickiej, Nowoursynowska, Przy Bażantarni, al. KEN, Las Kabacki, Stryjeńskich)
1989–	Kabaty (Las Kabacki, Rosoła, Przy Bażantarni, al. KEN) Wawer
1963–1967	Anin, osiedle dla pracowników Instytutu Badań Jądrowych w Świerku (Zambrowska, Zorzy, Pazińskiego)
1964–1967	Marysin Wawerski (Korkowa, Bychowska, Czarnoleska, Akwarelowa)
1960.	Falenica – S.O.P. – domki jednorodzinne Miedzeszyn – domki jednorodzinne
1985–	Wesoła Stara Miłosna (d. osiedle „50-lecia PRL”)
1972–1975	Wilanów Wilanów I (Sobieskiego, Nałęczowska, Resorowa), ~2,2 tys.
1976–1979	Wilanów II (Resorowa, Lentza, Królowej Marysieńki, Goplańska), ~4,3 tys.
1980–	Wilanów III (Lentza, Królowej Marysieńki, Kosiarzy, al. Wilanowska), nieoficjalnie zw. „zatoką czerwonych świń”.
1950–1961	Włochy Okęcie LOT (Hynka, Żwirki i Wigury, 17 Stycznia, ogródki działkowe), ~6 tys.
1962–1967	Okęcie Pola A, ob. Jadwisin (al. Krakowska, 1 Sierpnia, Radarowa, Lechicka), ~4 tys.
1970–1972	Okęcie Pola B, ob. Jadwisin (Radarowa, 1 Sierpnia, Sulmierzycką, Lechicka), ~2,8 tys.
1947–1951	Wola Koło WSM [ZOR], (Obozowa, Ożarowska, Deotymy, Czorszyńska, Stróżeckiej)
1949–1952	Muranów Południowy (osiedle ZOR: po obu stronach al. Jana Pawła II, na płn. od al. Solidarności do ul. Dzielnej), ~25 tys.
1948–1951	Młynów I (Żytnia, Karolkowa, al. Solidarności, Młynarska)
1948–1956	Koło-Wschód (Prymasa Tysiąclecia, Czorszyńska, Deotymy, Obozowa), ~6 tys.
1950–1955	Koło-Zachód (Obozowa, Deotymy, Brożka, Ciołka), ~4 tys.
1950–1955	Młynów VI
1950–1955	Młynów II (Górczewska, Płocka, Żytnia, Sokołowska)
1955–1960	Kasprzaka WSM (Kasprzaka, Szarych Szeregów)
1955–1960	Młynów III i IV (III: Mareckiego, Okopowa, Żytnia, cmentarze ewangelickie. IV: Obozowa, Wierzynka, Tyszkiewiczza, Żytnia, Lumumby)
1958–1966	Koło-Sowińskiego (Górczewska, Olbrachta, Elekcyjna, Pustola), ~17 tys.
1959–1965	Wolska II, III (Kasprzaka, Wolska nieparzysta, rozgraniczone Grabowską)
1960–1965	Koło-Górczewska (Astronomów, Ciołka, Małego Franka, Deotymy, Górczewska, Księcia Janusza), ~6 tys.
1960–1965	Młynów V (Zawiszy, Lumumby, Żytnia, Sokołowska, Syreny)
1960–1965	Metalowe: Miedziana, Płatynowa, Złota (Towarowa, Pańska, Żelazna)
1960–1965	Złota (Złota, Sienna, Krajowej Rady Narodowej)
1961–1968	Chmielna (Złota, Jana Pawła II, Chmielna, Żelazna)

Realizacja Completion date	Nazwa osiedla (zespołu osiedli), lokalizacja, projektowana liczba mieszkańców Housing estate name (housing estate complex), location, projected number of dwellers
1963–1966	Okopowa (od cmentarza żydowskiego wzdłuż Okopowej do Leszna)
1963–1966	Srebrna [os. Metalowej] (Srebrna, Miedziana, linia średnicowa, Towarowa)
1960–1965	Wola WSM (Obozowa, Lasek na Kole)
1965–1970	Ogrodowa
1965–1970	Wolska IV (Wolska przy Towarowej)
1965–1971	Moczydło (u zbiegu Wolskiej i Nowo Bema)
1965–1971	Pańska
1966–1970	Żelazna (al. Solidarności, Żelazna, Żytnia)
1972–1978	Mszczonowska (na zachód od Olbrachta i Ks. Janusza), ~10 tys.
	Żoliborz
1945–1948	Żoliborz WSM: Kolonia XI, XII, XIII (Stołeczna 14)
1955–1965	Żoliborz Południowy (al. Wojska Polskiego, Felińskiego, linia kolei, Rydygiera), ~3,7 tys.
1958–1973	WSM Sady Żoliborskie I–IV (Broniewskiego, Braci Kałuskich, Tołwińskiego, Stołeczna, Krasińskiego), ~15 tys.
1960–1964	Zatrasię (Broniewskiego, Krasińskiego, Przasnyska, Elbląska), ~7,4 tys.
1961–1968	Brzeziny [Młociny Południowe/Wrzeciono] (Marymoncka, Lindego, Kasprowicza, Nocznickiego), ~34 tys.
1964–1970	Kępa Potocka (Krasińskiego, Gwiazdździsta), ~2,2 tys.
1969–1973	Rudawka (Broniewskiego, Elbląska, Powązkowska, trasa Gdańska), ~4,6 tys.
1971–1975	Powązki (Powązkowska, al. Armii Krajowej, Broniewskiego, Elbląska)
1973–	Marymont-Potok (Mickiewicza, al. Armii Krajowej, Gwiazdździsta, Potocka), ~6 tys.

Źródło: Atlas Warszawy, 1975, ark. 10: Budownictwo mieszkaniowe 1:50 000; Dobrucki, 1973. *Dzieje Woli*, 1974; *Encyklopedia Warszawy*, 1975, 1994; www.odblokuj.org, www.warszawa.sarp.org.pl

Tabela A.5b. Zasoby mieszkaniowe Warszawy według dzielnic¹, 1950–2002
 Table A.5b. Housing resources in Warsaw by quarters, 1950–2002

Dzielnice ¹ Quarters	Lata / Years					
	3 XII 1950	6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	31 XII 2002
	Liczba mieszkań / Number of flats/apartments					
M.st. Warszawa	203 935	314 873	419 690	516 345	584 644	709 695
Bemowo	4 995	5 331	12 334	13 887	26 238	37 090
Białołęka	3 212	5 359	5 058	4 236	7 194	22 237
Bielany	10 244	19 029	29 122	42 224	47 989	55 720
Mokotów	19 529	42 369	61 913	89 474	92 792	103 400
Ochota	8 225	19 766	34 031	36 146	36 455	42 510
Praga Południe	21 586	33 155	48 500	53 945	65 727	79 949
Praga Północ	26 895	29 499	28 514	29 499	29 945	31 182
Rembertów	5 987	6 318	6 311	5 964	5 673	7 253
Śródmieście	32 126	54 053	66 245	67 669	66 795	69 762
Targówek	12 236	15 558	17 593	37 536	41 102	46 607
Ursus	2 880	4 737	8 496	11 776	12 412	17 354
Ursynów	4 414	3 556	3 067	7 424	30 686	52 818
Wawer	11 210	14 237	13 721	14 685	16 351	22 197
Wesoła	1 556	2 006	2 346	2 556	2 906	6 674
Wilanów	2 391	2 531	1 928	3 158	3 878	5 926
Włochy	11 660	12 958	12 303	13 597	12 936	16 904
Wola	20 204	36 583	48 623	60 338	62 649	67 452
Żoliborz	4 585	7 828	19 587	22 231	22 916	24 660
Wwa lewobrzeżna	121 253	208 741	297 649	367 924	415 746	493 596
Wwa prawobrzeżna	82 682	106 132	122 041	148 421	168 898	216 099
	Liczba izb / Number of rooms					
M.st. Warszawa	425 309	713 141	1 067 294	1 450 434	1 727 402	2 241 032
Bemowo	9 233	11 485	31 646	38 556	91 919	134 078
Białołęka	6 194	11 104	13 379	12 963	23 896	77 995
Bielany	25 073	45 461	75 957	125 689	148 150	176 186
Mokotów	45 255	103 227	166 745	263 753	277 305	322 031
Ochota	18 905	48 004	87 509	96 818	97 473	119 727
Praga Południe	43 281	75 631	123 784	146 976	196 088	248 104
Praga Północ	50 563	60 574	64 174	70 999	75 573	82 660
Rembertów	11 269	13 032	16 782	17 262	18 737	27 372
Śródmieście	80 002	131 917	165 959	174 034	171 632	185 583
Targówek	18 149	26 778	41 499	114 106	130 121	154 315
Ursus	5 822	11 340	22 999	37 008	40 614	57 087
Ursynów	8 712	8 297	8 517	26 273	110 466	194 997
Wawer	23 785	32 952	39 675	48 343	56 690	91 357

Dzielnice ¹ Quarters	Lata / Years					
	3 XII 1950	6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	31 XII 2002
Wesoła	3 228	4 592	6 445	8 331	10 567	30 883
Wilanów	4 061	5 617	5 205	10 426	14 156	26 506
Włochy	22 799	26 102	29 755	37 123	37 559	56 834
Wola	38 993	77 715	116 676	160 168	160 864	181 500
Żoliborz	9 985	19 313	50 588	61 606	65 592	73 817
W-wa lewobrzeżna	268 840	488 478	761 556	1 031 454	1 215 730	1 528 346
W-wa prawobrzeżna	156 469	224 663	305 738	418 980	511 672	712 686

¹ W podziale administracyjnym obowiązującym od dnia 27 października 2002 r.

Źródło: GUS, 1999; RSW, 2004.

Tabela A.6a. Mieszkania i izby oddane do użytku w Warszawie według dzielnic, 1951–2000

Table A.6a. Flats and rooms completed in Warsaw by quarters, 1951–2000

Lata Years	Mieszkania ogółem Flats/ apartments total	Izby oddane do użytku / Rooms completed							
		ogółem total	Mokotów	Ochota	Praga Płd. Praga South	Praga Płn. Praga North	Śródmieście Centre	Wola	Żoliborz
1951	4 900 ¹	13 100 ¹
1952	5 700 ¹
1953
1954	6 600 ¹	16 600 ¹
1955	8 596	24 400	3 200 ²	1 200 ²	2 400 ²	1 300 ²	5 800 ²	1 700 ²	3 500 ²
1956	8 577	22 664
1957	11 338	28 850
1958	12 020	30 611
1959	11 422	30 896
1960	12 962	36 164	8 100	4 000	5 300	1 500	8 400	6 100	2 700
1961	12 729	35 299	1 300 ²	2 000 ²	2 000 ²	1 100 ²	3 100 ²	4 000 ²	700 ²
1962	13 230	34 436	1 100 ²	2 400 ²	2 000 ²	600 ²	1 300 ²	3 900 ²	2 200 ²
1963	13 904	34 070	1 500 ²	1 000 ²	2 100 ²	200 ²	2 000 ²	4 200 ²	2 100 ²
1964	14 662	34 813	1 500 ²	1 700 ²	2 000 ²	–	1 500 ²	4 600 ²	2 000 ²
1965	16 889	37 940	5 900	6 900	7 300	500	4 200	7 100	6 100
1966	16 995	41 344	6 400	5 300	7 100	2 600	4 300	6 500	9 200
1967	17 427	40 529	6 800	6 000	7 100	2 400	6 900	4 000	7 300
1968	16 500	41 500 ³	5 800	5 200	3 300	7 200	5 100	3 400	10 100
1969	14 875	42 133	11 700	3 400	2 800	7 500	1 300	7 800	7 700
1970	14 421	42 867	10 706	3 040	6 057	8 123	1 821	4 604	8 516
1971	11 639	37 070	6 324	5 852	3 860	9 082	1 546	1 867	8 539
1972	14 704	46 769	9 836	2 564	5 766	11 507	2 607	76	14 413
1973	18 663	60 008	19 404	1 316	7 737	12 699	612	12 749	5 491
1974	20 100	66 200
1975	20 267	69 106	25 585	4 189	787	18 155	1 551	9 640	12 525
1976	14 483	51 295 ³	20 715	1 866	1 504	13 760	2 316	7 151	5 840
1977	12 850	45 773	17 880	3 914	6 631	6 381	1 128	4 524	5 315
1978	13 240	47 004 ³	22 973	1 810	7 568	3 071	157	12 649	7 575
1979	13 300	44 771	17 181	227	6 611	5 355	–	8 797	6 600
1980	7 898	28 738	8 366	514	6 007	4 037	109	5 442	4 263
1981	10 424	36 596	13 500	200	7 800	3 900	–	7 500	3 700
1982	8 502	31 591	10 141	219	10 280	4 437	67	5 564	883
1983	6 707	23 855	8 513	171	4 918	2 434	–	4 798	3 021
1984	7 156	25 761	8 938	566	6 312	2 738	106	5 429	1 672

Lata Years	Miesz- kania ogółem Flats/ apart- ments total	Izby oddane do użytku / Rooms completed							
		ogółem total	Moko- tów	Ochota	Praga Płd. Praga South	Praga Płn. Praga North	Śród- mieście Centre	Wola	Żoli- borz
1985	6 535	24 198	8 320	601	5 115	3 784	87	5 373	918
1986	5 215	19 466	7 219	366	5 504	1 615	104	4 443	215
1987	5 462	19 768	6 685	738	5 380	2 061	205	3 221	1 478
1988	5 500	19 700
1989	4 228	15 614	3 949	330	4 027	2 880	459	3 172	797
1990	3 143	12 277	3 086	450	2 765	1 412	21	2 779	1 764
1991	4 809	18 771	4 968	783	4 678	2 912	189	3 104	2 137
1992	5 166	20 833	x	x	x	x	x	x	x
1993	6 800	27 200	x	x	x	x	x	x	x
1994	4 770	20 655	x	x	x	x	x	x	x
1995	3 877	16 848	x	x	x	x	x	x	x
1996	4 562	18 773	x	x	x	x	x	x	x
1997	4 085	17 955	x	x	x	x	x	x	x
1998	6 850	27 882	x	x	x	x	x	x	x
1999	9 896	37 235	x	x	x	x	x	x	x
2000	14 408	50 686	x	x	x	x	x	x	x
2001	16 278	52 022	x	x	x	x	x	x	x
2002	13 070	40 356	x	x	x	x	x	x	x

¹ Mieszkania i izby oddane do użytku przez Zakład Osiedli Robotniczych, bez budownictwa nadzorowanego przez ZOR.

² Izby oddane do użytku przez Dyрекcję Rozbudowy Miasta, bez izb oddanych przez spółdzielnie mieszkaniowe.

³ Liczba oddanych izb ogółem różni się od sumy izb według dzielnic; tak w źródle.

Źródło: RSW, 1956–2004.

Tabela A.6b. Zasoby mieszkaniowe Warszawy według dzielnic¹, 1950–2002
 Table A.6b. Housing resources by quarters, 1950–2002

Dzielnice ¹ Quarters	Lata / Years					
	3 XII 1950	6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	31 XII 2002
	Liczba mieszkań / Number of flats/apartments					
M.st. Warszawa	203 935	314 873	419 690	516 345	584 644	709 695
Bemowo	4 995	5 331	12 334	13 887	26 238	37 090
Białołęka	3 212	5 359	5 058	4 236	7 194	22 237
Bielany	10 244	19 029	29 122	42 224	47 989	55 720
Mokotów	19 529	42 369	61 913	89 474	92 792	103 400
Ochota	8 225	19 766	34 031	36 146	36 455	42 510
Praga Południe	21 586	33 155	48 500	53 945	65 727	79 949
Praga Północ	26 895	29 499	28 514	29 499	29 945	31 182
Rembertów	5 987	6 318	6 311	5 964	5 673	7 253
Śródmieście	32 126	54 053	66 245	67 669	66 795	69 762
Targówek	12 236	15 558	17 593	37 536	41 102	46 607
Ursus	2 880	4 737	8 496	11 776	12 412	17 354
Ursynów	4 414	3 556	3 067	7 424	30 686	52 818
Wawer	11 210	14 237	13 721	14 685	16 351	22 197
Wesoła	1 556	2 006	2 346	2 556	2 906	6 674
Wilanów	2 391	2 531	1 928	3 158	3 878	5 926
Włochy	11 660	12 958	12 303	13 597	12 936	16 904
Wola	20 204	36 583	48 623	60 338	62 649	67 452
Żoliborz	4 585	7 828	19 587	22 231	22 916	24 660
Wwa lewobrzeżna	121 253	208 741	297 649	367 924	415 746	493 596
Wwa prawobrzeżna	82 682	106 132	122 041	148 421	168 898	216 099
	Liczba izb / Number of rooms					
M.st. Warszawa	425 309	713 141	1 067 294	1 450 434	1 727 402	2 241 032
Bemowo	9 233	11 485	31 646	38 556	91 919	134 078
Białołęka	6 194	11 104	13 379	12 963	23 896	77 995
Bielany	25 073	45 461	75 957	125 689	148 150	176 186
Mokotów	45 255	103 227	166 745	263 753	277 305	322 031
Ochota	18 905	48 004	87 509	96 818	97 473	119 727
Praga Południe	43 281	75 631	123 784	146 976	196 088	248 104
Praga Północ	50 563	60 574	64 174	70 999	75 573	82 660
Rembertów	11 269	13 032	16 782	17 262	18 737	27 372
Śródmieście	80 002	131 917	165 959	174 034	171 632	185 583
Targówek	18 149	26 778	41 499	114 106	130 121	154 315
Ursus	5 822	11 340	22 999	37 008	40 614	57 087
Ursynów	8 712	8 297	8 517	26 273	110 466	194 997
Wawer	23 785	32 952	39 675	48 343	56 690	91 357

Dzielnice ¹ Quarters	Lata / Years					
	3 XII 1950	6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	31 XII 2002
Wesoła	3 228	4 592	6 445	8 331	10 567	30 883
Wilanów	4 061	5 617	5 205	10 426	14 156	26 506
Włochy	22 799	26 102	29 755	37 123	37 559	56 834
Wola	38 993	77 715	116 676	160 168	160 864	181 500
Żoliborz	9 985	19 313	50 588	61 606	65 592	73 817
W-wa lewobrzeżna	268 840	488 478	761 556	1 031 454	1 215 730	1 528 346
W-wa prawobrzeżna	156 469	224 663	305 738	418 980	511 672	712 686

¹ W podziale administracyjnym obowiązującym od dnia 27 października 2002 r.

Źródło: GUS, 1999; RSW, 2004.

Tabela A.7a. Ruch naturalny ludności Warszawy, 1890–2002

Table A.7a. Natural movement of Warsaw population, 1890–2002

Lata Years	Małżeństwa Marriages	Rozwody Divorces	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt Infant mortality	Przyrost naturalny Natural increase
1890	4404	.	20 777	11 357	.	9 420
1891	4500	.	19 401	10 724	.	8 677
1892	5003	.	22 079	14 048	.	8 031
1893	5650	.	22 010	12 034	.	9 976
1894	5826	.	24 004	12 570	.	11 434
1895	5871	.	22 300	12 281	.	10 019
1896	5538	.	22 908	13 035	.	9 873
1897	5540	.	22 949	12 404	.	10 545
1898	5889	.	23 956	14 190	.	9 766
1899	6308	.	24 368	13 878	.	10 490
1900	6 047	.	24 227	14 978	.	9 249
1901	6 210	.	26 204	15 416	.	10 788
1902	6 011	.	25 873	13 176	.	12 697
1903	6 166	.	25 231	16 830	.	8 401
1904	6 124	.	28 458	16 069	.	12 389
1905	5 960	.	24 660	15 267	.	9 393
1906	7 070	.	25 225	16 081	.	9 144
1907	6 575	.	21 209	14 713	.	6 496
1908	6 489	.	23 251	14 640	.	8 611
1909	6 488	.	24 385	15 514	.	8 871
1910	6 837	.	22 826	15 055	.	7 771
1911	7 374	.	21 929	15 424	.	6 505
1912	7 325	.	21 732	14 009	.	7 723
1913	7 336	.	22 860	14 962	.	7 898
1914	5 987	.	21 777	16 297	.	5 480
1915	3 792	.	16 576	21 193	.	-4 617
1916	2 922	.	14 342	18 510	.	-4 168
1917	3 075	.	14 209	35 300	2 193	-21 091
1918	4 588	.	11 078	24 972	1 590	-13 894
1919	9 963	.	23 087	19 307	2 809	3 780
1920	10 732	.	27 775	19 465	4 332	8 310
1921	10 176	.	21 172	14 410	3 088	6 762
1922	10 472	.	22 387	14 961	3 670	7 426
1923	10 521	.	23 190	13 646	3 340	9 544
1924	8 241	.	20 924	14 279	3 279	6 645
1925	8 499	.	22 968	14 092	3 449	8 876
1926	7 874	.	21 929	14 651	3 148	7 278
1927	8 303	.	20 135	15 008	3 001	5 127

Lata Years	Małżeństwa Marriages	Rozwody Divorces	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt Infant mortality	Przyrost naturalny Natural increase
1928	10 092	.	20 566	14 632	2 627	5 934
1929	11 131	.	19 879	14 773	2 640	5 106
1930	10 647	.	22 203	14 419	2 599	7 784
1931	10 075	.	18 854	13 703	2 374	5 151
1932	9 438	.	16 314	14 523	2 452	1 791
1933	10 236	.	15 688	13 025	1 722	2 663
1934	10 536	.	16 464	12 682	1 587	3 782
1935	10 640	.	15 836	13 336	1 748	2 500
1936	10 816	.	16 614	13 044	1 827	3 570
1937	10 857	.	16 867	14 252	1 696	2 615
1938	11 931	.	18 723	13 783	1 716	4 940
1940 ¹	9 873	.	15 946	26 318	.	-10 372
1941 ¹	7 360	.	13 157	62 828	.	-49 671
1942 ¹	6 720	.	9 416	59 378	.	-49 962
1943 ¹	.	.	7 000	20 000	.	-13 000
1945	4 817	.	5 049	7 163	994	- 2 114
1946	3 927 ²	.	7 510 ²	5 354	1 037	2 156
1947	6 738	.	10 662	4 917	970	5 745
1948	9 100	.	12 860	4 810	772	8 050
1949	9 198	.	12 237	5 648	797	6 589
1950	9 456	.	14 277	6 092	1 061	8 185
1951	10 806	.	16 630	6 835	1 201	9 795
1952	12 518	.	21 177	7 820	1 219	13 357
1953	13 446	.	21 986	7 459	1 029	14 527
1954	13 765	.	22 654	7 822	1 056	14 832
1955	12 808	.	23 729	7 481	954	16 248
1956	11 842	1 728	22 228	7 358	871	14 870
1957	11 561	1 925	21 734	8 006	950	13 728
1958	10 777	1 689	20 547	7 679	744	12 868
1959	10 360	1 658	17 646	7 983	585	9 663
1960	9 602	1 777	15 675	7 602	453	8 073
1961	9 834	1 942	13 845	8 037	396	5 808
1962	8 890	2 708	13 334	8 484	356	4 850
1963	9 450	2 619	12 916	8 518	329	4 398
1964	9 437	2 545	12 672	8 666	314	4 006
1965	7 634	2 918	12 052	9 246	301	2 806
1966	8 399	3 328	11 645	9 164	266	2 481
1967	9 058	3 302	11 429	10 132	295	1 297
1968	9 692	3 731	11 843	10 405	297	1 438
1969	10 313	4 029	12 227	11 454	327	773

Lata Years	Małżeństwa Marriages	Rozwody Divorces	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt Infant mortality	Przyrost naturalny Natural increase
1970	10 997	4 500	13 066	11 311	299	1 755
1971	11 432	4 639	13 351	12 139	346	1 212
1972	12 230	5 038	14 500	11 790	378	2 710
1973	12 648	4 962	15 504	12 023	375	3 481
1974	13 246	4 880	16 646	12 721	379	3 925
1975	14 254	5 092	18 247	13 396	385	4 851
1976	13 907	4 652	19 927	13 933	424	5 994
1977	14 587	5 104	20 931	14 693	429	6 238
1978	16 113	3 835	20 983	15 192	437	5 791
1979	15 212	4 502	21 901	15 646	419	6 255
1980	14 881	4 360	21 889	16 877	423	5 012
1981	14 628	4 052	21 579	16 441	394	5 138
1982	14 940	5 297	21 457	16 463	405	4 994
1983	13 686	4 766	23 091	17 216	428	5 875
1984	12 451	4 602	21 992	17 992	417	4 000
1985	11 143	4 811	20 467	18 761	357	1 706
1986	10 451	4 580	18 787	18 801	333	-14
1987	10 402	3 722	16 881	18 678	260	-1 797
1988	9 662	3 465	16 563	18 556	259	-1 993
1989	9 661	3 048	14 863	19 165	237	-4 302
1990	8 695	2 189	14 604	19 020	212	-4 416
1991	8 337	2 317	14 038	20 192	173	-6 154
1992	7 944	2 514	13 233	19 650	176	-6 417
1993	7 905	2 178	12 900	19 631	154	-6 731
1994	7 842	1 996	13 220	19 035	147	-5 815
1995	7 964	2 643	11 576	18 718	154	-7 142
1996	7 816	3 016	11 830	18 323	172	-6 493
1997	7 673	2 207	11 433	18 019	136	-6 586
1998	7 844	3 668	11 373	18 180	117	-6 807
1999	8 118	2 694	11 344	18 365	91	-7 021
2000	8 043	3 215	11 594	17 551	81	-5 957
2001	7 574	3 336	11 543	17 290	94	-5 747
2002	7 636	3 213	12 075	17 370	69	-5 295

¹ Dane niekompletne z oficjalnej rejestracji, nie obejmują zgonów w masowych egzekucjach dokonywanych przez wojsko i policję niemiecką na ludność cywilnej.

² Dane urzędów stanu cywilnego – niekompletne.

Źródło: RSW, 1929–2003; Warszawa w liczbach 1939, 1947, 1948, 1949.

Tabela A.7b. Ruch naturalny ludności Warszawy, 1890–2002 (na 1000 ludności)
 Table A.7b. Natural movement of Warsaw population, 1890–2002 (per 1000)

Lata Years	Małżeństwa Marriages	Rozwody Divorces	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt Infant mortality	Przyrost naturalny Natural increase
1890	9,6	.	45,1	24,7	.	20,4
1891	9,4	.	40,6	22,5	.	18,1
1892	10,1	.	44,6	28,3	.	16,3
1893	11,1	.	43,8	23,7	.	20,1
1894	11,1	.	45,7	23,9	.	21,8
1895	10,8	.	40,9	22,5	.	18,4
1896	9,6	.	39,7	22,6	.	17,1
1897	9,1	.	37,9	20,5	.	17,4
1898	9,4	.	38,1	22,6	.	15,5
1899	9,5	.	36,6	20,9	.	15,7
1900	8,7	.	34,7	21,4	.	13,3
1901	8,6	.	36,2	21,3	.	14,9
1902	8,1	.	34,7	17,7	757	17,0
1903	8,1	.	33,0	22,0	200	11,0
1904	8,0	.	37,0	20,9	169	16,1
1905	7,9	.	32,6	20,2	174	12,4
1906	9,4	.	33,4	21,3	193	12,1
1907	8,7	.	28,0	19,4	205	8,6
1908	8,6	.	30,7	19,3	190	11,4
1909	8,4	.	31,6	20,1	188	11,5
1910	8,7	.	28,9	19,1	190	9,8
1911	9,1	.	27,1	19,1	178	8,0
1912	8,8	.	26,1	16,8	156	9,3
1913	8,5	.	26,4	17,3	151	9,1
1914	6,8	.	24,9	18,6	184	6,3
1915	4,6	.	20,2	25,8	256	-5,6
1916	3,9	.	19,0	24,5	132	-5,5
1917	3,9	.	17,8	44,3	154	-26,5
1918	5,8	.	14,1	31,7	144	-17,6
1919	11,3	.	26,2	22,0	122	4,2
1920	11,4	.	29,4	20,6	156	8,8
1921	10,7	.	22,3	15,2	146	7,1
1922	10,7	.	23,4	15,3	164	8,1
1923	10,6	.	23,5	13,8	144	9,7
1924	8,2	.	20,9	14,2	157	6,7
1925	8,3	.	22,5	13,8	150	8,7
1926	7,6	.	21,1	14,1	140	7,0
1927	7,8	.	18,9	14,1	142	4,8

Lata Years	Małżeństwa Marriages	Rozwody Divorces	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt Infant mortality	Przyrost naturalny Natural increase
1928	9,3	.	18,9	13,4	128	5,5
1929	10,0	.	17,8	13,3	133	4,5
1930	9,4	.	19,5	12,7	124	6,8
1931	8,7	.	16,2	11,8	116	4,4
1932	8,0	.	13,9	12,3	139	1,6
1933	8,6	.	13,2	10,9	108	2,3
1934	8,7	.	13,6	10,5	99	3,1
1935	8,7	.	12,9	10,9	108	2,0
1936	8,7	.	13,4	10,5	113	2,9
1937	8,6	.	13,4	11,3	101	2,1
1938	9,3	.	14,7	10,8	96	3,9
1940 ²	7,4	.	12,1	19,9	.	-7,8
1941 ²	5,6	.	9,8	46,8	.	-37,0
1942 ²	6,5	.	7,9	50,0	.	-42,1
1943 ²	.	.	7,1	20,2	.	-13,1
1945	13,2	.	13,8	19,6	197	-5,8
1946	7,7 ³	.	14,7 ³	10,5	138	4,2
1947	12,1	.	19,1	8,8	101	10,3
1948	15,4	.	21,8	8,1	71	13,7
1949	14,8	.	19,7	9,1	65,1	10,6
1950	14,4	.	21,8	9,3	78,0	12,5
1951	15,5	.	23,9	9,8	75,0	14,1
1952	14,1	.	23,8	8,8	62,0	15,0
1953	14,4	.	23,5	8,0	47,4	15,5
1954	14,2	.	23,4	8,1	46,6	15,3
1955	12,9	.	23,8	7,5	40,8	16,3
1956	11,7	1,7	21,9	7,2	36,4	14,7
1957	10,9	1,8	20,3	7,6	43,5	12,7
1958	9,9	1,6	18,9	7,1	36,0	11,8
1959	9,4	1,5	16,1	7,3	32,0	8,8
1960	8,6	1,6	14,0	6,8	27,5	7,2
1961	8,5	1,7	11,9	6,9	27,8	5,0
1962	7,5	2,3	11,3	7,2	26,4	4,1
1963	7,9	2,2	10,7	7,1	25,3	3,6
1964	7,7	2,1	10,3	7,0	24,6	3,3
1965	6,1	2,3	9,6	7,4	24,7	2,2
1966	6,7	2,6	9,2	7,3	22,6	1,9
1967	7,1	2,6	8,9	7,9	25,7	1,0
1968	7,6	2,9	9,3	8,2	25,3	1,1
1969	8,0	3,1	9,5	8,9	27,0	0,6

Lata Years	Małżeństwa Marriages	Rozwody Divorces	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt Infant mortality	Przyrost naturalny Natural increase
1970	8,5	3,5	10,1	8,7	23,3	1,4
1971	8,7	3,5	10,1	9,2	26,1	0,9
1972	9,1	3,8	10,8	8,8	26,6	2,0
1973	9,2	3,6	11,2	8,7	24,6	2,5
1974	9,5	3,5	11,9	9,1	23,2	2,8
1975	10,0	3,6	12,8	9,4	21,6	3,4
1976	9,6	3,2	13,7	9,6	21,7	4,1
1977	9,6	3,5	13,8	9,7	20,5	4,1
1978	10,4	2,5	13,6	9,9	20,8	3,7
1979	9,8	2,9	14,0	10,0	19,1	4,0
1980	9,4	2,8	13,8	10,6	19,3	3,2
1981	9,1	2,5	13,4	10,2	18,2	3,2
1982	9,2	3,3	13,2	10,1	18,8	3,1
1983	8,5	2,9	14,3	10,7	18,9	3,6
1984	7,7	2,8	13,6	11,1	18,7	2,5
1985	6,9	3,0	12,6	11,5	17,2	1,1
1986	6,4	2,8	11,5	11,5	17,5	0,0
1987	6,4	2,3	10,3	11,4	15,1	-1,1
1988	5,9	2,1	10,1	11,3	15,6	-1,2
1989	6,0	1,8	9,2	11,8	15,7	-2,6
1990	5,4	1,3	9,0	11,7	14,5	-2,7
1991	5,1	1,4	8,6	12,4	12,3	-3,8
1992	4,9	1,5	8,0	12,1	13,3	-4,0
1993	4,8	1,3	8,7	11,8	11,9	-3,1
1994	4,8	1,2	8,2	11,7	11,1	-3,6
1995	4,9	1,6	7,2	11,6	13,3	-4,4
1996	4,8	1,9	7,3	11,3	14,5	-4,0
1997	4,8	1,4	7,1	11,2	11,9	-4,1
1998	4,9	2,3	7,1	11,3	10,3	-4,2
1999	5,1	1,7	7,1	11,5	8,0	-4,4
2000	5,0	1,9	7,3	11,0	7,0	-3,7
2001	4,8	2,0	7,2	10,8	8,1	-3,6
2002	4,6	1,9	7,2	10,4	5,7	-3,2

¹ Na 1000 urodzeń żywych.

² Dane niekompletne z oficjalnej rejestracji, nie obejmują zgonów w masowych egzekucjach dokonywanych przez wojska i policję niemiecką na ludności cywilnej.

³ Dane urzędów stanu cywilnego – niekompletne.

Źródło: Kacprzak, 1927, tabl. 3; RSW, 1929–2003; Warszawa w liczbach 1938, 1947, 1948; GUS, 1966 (dla 1948 r.).

Tabela A.8. Ruch naturalny ludności Polski, 1946–2002
(przeciętne roczne na 1000 ludności)

Table A.8. Natural movement of Polish population, 1946–2002 (annual average per 1000)

	Lata Years	Małżeń- stwa Marriages	Rozwody Divorces	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt Infant mortality	Przyrost naturalny Natural increase
Polska	1946–1950	12,0	0,4	29,0	11,1	110,2	17,9
	1951–1955	10,1	0,5	29,8	10,7	92,4	19,1
	1956–1960	9,1	0,5	25,8	8,6	69,9	17,2
	1961–1965	7,3	0,6	19,1	7,6	50,7	11,5
	1966–1970	7,9	0,9	14,7	7,8	43,2	6,8
	1971–1975	9,4	1,2	18,0	8,5	30,1	9,6
	1976–1980	9,2	1,1	19,4	9,3	26,7	10,1
	1981–1985	8,2	1,3	19,1	9,7	23,5	9,4
	1986–1990	6,7	1,3	15,6	10,1	20,3	5,5
	1991–1995	5,6	0,9	12,9	10,2	16,2	2,6
	1996–2000	5,4	1,1	10,4	9,8	9,9	0,6
	2001–2002	5,1	1,2	9,4	9,4	7,6	0,0
Miasta	1946–1950	13,8	0,9	28,1	10,4	100,1	17,7
	1951–1955	11,4	0,9	29,3	9,9	83,0	19,4
	1956–1960	9,6	1,0	23,7	7,9	63,6	15,9
	1961–1965	7,6	1,1	16,4	7,0	45,8	9,4
	1966–1970	8,0	1,5	14,2	7,4	36,9	6,8
	1971–1975	9,3	1,8	16,1	8,0	30,3	8,1
	1976–1980	9,4	1,7	18,2	8,7	26,7	9,5
	1981–1985	8,3	1,8	17,7	9,0	23,5	8,7
	1986–1990	6,5	1,7	13,7	9,4	20,4	4,3
	1991–1995	5,1	1,1	11,0	9,5	16,5	1,5
	1996–2000	5,2	1,5	9,0	9,2	10,1	-0,2
	2001–2002	5,0	1,6	8,5	9,1	7,9	-0,6
Wieś	1946–1950	11,1	0,1	29,5	11,5	115,3	18,0
	1951–1955	9,1	0,2	30,1	11,3	98,8	18,9
	1956–1960	8,6	0,2	27,6	9,2	74,5	18,4
	1961–1965	6,9	0,2	21,6	8,2	54,2	13,5
	1966–1970	7,8	0,3	15,1	8,3	49,4	6,8
	1971–1975	9,4	0,4	20,3	9,0	29,9	11,3
	1976–1980	8,8	0,4	21,0	10,1	26,8	10,9
	1981–1985	8,1	0,5	21,1	10,7	23,4	10,4
	1986–1990	7,0	0,6	18,5	11,2	20,2	7,3
	1991–1995	6,3	0,4	15,8	11,3	15,9	4,5
	1996–2000	5,7	0,5	12,5	10,7	9,6	1,8
	2001–2002	5,2	0,5	10,9	10,0	7,2	0,9

Źródło: Rocznik Demograficzny 2003 i obliczenia własne.

Tabela A.9. Ruch naturalny ludności Warszawy według dzielnic, 1961–1993
(przeciętne roczne)Table A.9. Natural movement of Warsaw population by quarters, 1961–1993
(annual average)

Dzielnice Quarters	Lata / Years						
	1961– 1965 ¹	1966– 1970	1971– 1975	1976– 1980	1981– 1985	1986– 1990	1991– 1993
	Małżeństwa / Marriages						
M.st. Warszawa	8 972	9 692	12 762	14 940	13 370	9 774	8 103
Mokotów	1 271	1 460	2 379	3 009	2 672	2 051	1 690
Ochota	964	1 118	1 428	1 777	1 645	1 140	904
Praga Południe	1 485	1 690	1 996	2 190	1 991	1 427	1 237
Praga Północ	1 384	1 261	1 541	1 927	1 836	1 441	1 284
Śródmieście	1 771	1 680	2 032	1 991	1 508	998	711
Ursus (od 1 I 1993)	x	x	x	x	x	x	64
Wola	1 288	1 400	1 916	2 215	2 003	1 484	1 179
Żoliborz	809	1 019	1 579	1 824	1 714	1 234	1 034
W-wa lewobrzeżna	6 148	6 676	9 334	10 817	9 543	6 906	5 540
W-wa prawobrzeżna	2 930	2 951	3 536	4 117	3 827	2 868	2 522
	Urodzenia żywe / Live births						
M.st. Warszawa	12 958	12 042	15 650	21 126	21 717	16 340	13 426
Mokotów	1 914	1 814	2 499	4 180	4 453	3 319	2 716
Ochota	1 350	1 360	1 666	2 272	2 174	1 804	1 410
Praga Południe	2 319	2 181	2 579	3 220	3 405	2 529	2 155
Praga Północ	2 045	1 664	2 324	3 167	3 276	2 567	2 246
Śródmieście	1 947	1 634	1 903	2 425	2 278	1 705	1 189
Ursus (od 1 I 1993)	x	x	x	x	x	x	54
Wola	1 962	1 887	2 343	3 214	3 437	2 427	2 004
Żoliborz	1 206	1 431	2 082	2 573	2 694	1 989	1 652
W-wa lewobrzeżna	8 658	8 125	10 746	14 664	15 036	11 243	8 990
W-wa prawobrzeżna	4 483	3 845	4 903	6 387	6 681	5 096	4 401
	Zgony / Deaths						
M.st. Warszawa	8 592	10 495	12 414	15 268	17 375	18 844	19 883
Mokotów	1 088	1 479	1 953	2 547	3 023	3 380	3 617
Ochota	830	1 110	1 308	1 722	2 004	2 170	2 168
Praga Południe	1 412	1 746	2 070	2 465	2 764	2 963	3 136
Praga Północ	1 418	1 562	1 809	2 323	2 516	2 653	2 768
Śródmieście	1 478	1 788	2 154	2 374	2 604	2 732	2 809
Ursus (od 1 I 1993)	x	x	x	x	x	x	90
Wola	1 050	1 445	1 768	2 171	2 521	2 767	2 961
Żoliborz	682	1 016	1 352	1 662	1 943	2 179	2 334
W-wa lewobrzeżna	5 016	6 837	8 534	10 475	12 095	13 228	13 920
W-wa prawobrzeżna	2 796	3 307	3 879	4 788	5 280	5 616	5 904

Dzielnice Quarters	Lata / Years						
	1961- 1965 ¹	1966- 1970	1971- 1975	1976- 1980	1981- 1985	1986- 1990	1991- 1993
	Zgony niemowląt / Infant mortality						
M.st. Warszawa	339	297	373	426	400	258	165
Mokotów	52	41	64	86	93	53	31
Ochota	35	34	39	42	46	30	19
Praga Południe	60	53	65	68	63	36	26
Praga Północ	50	49	51	76	57	43	24
Śródmieście	42	32	43	39	35	26	19
Ursus (od 1 I 1993)	x	x	x	x	x	x	0
Wola	54	51	67	62	63	41	27
Żoliborz	30	33	44	53	43	31	19
Wwa lewobrzeżna	224	191	256	282	280	179	115
Wwa prawobrzeżna	118	101	116	144	120	79	50
	Przyrost naturalny / Natural increase						
M.st. Warszawa	4 367	1 547	3 235	5 858	4 343	-2 504	-6 457
Mokotów	826	335	800	1 633	1 430	-61	-901
Ochota	520	250	358	550	170	-366	-758
Praga Południe	907	435	509	755	641	-434	-981
Praga Północ	628	102	515	844	760	-86	-522
Śródmieście	469	-154	-251	52	-326	-1 027	-1 620
Ursus (od 1 I 1993)	x	x	x	x	x	x	-36
Wola	912	442	575	1 042	916	-341	-957
Żoliborz	524	415	730	911	751	-190	-682
Wwa lewobrzeżna	3 642	1 290	2 212	4 290	2 941	-1 985	-4 930
Wwa prawobrzeżna	1 689	537	1 024	1 568	1 401	-520	-1 504

¹ W podziale na dzielnice nie uwzględniono nielicznych urodzeń żywych, zgonów, zgonów niemowląt i przyrostu naturalnego o nieustalonej dzielnicy. Sumowane wartości według dzielnic mogą nieznacznie różnić się od wartości podanych dla Warszawy ogółem.

Źródło: RSW 1962-1990; WUS 1994 i obliczenia własne.

Tabela A.10. Ruch naturalny ludności w Warszawie, 1994–2002
(przeciętne roczne)

Table A.10. Natural movement of Warsaw population, 1994–2002 (annual average)

Dzielnice Quarters		Małżeństwa Marriages	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt ¹ Infant mortality	Przyrost naturalny Natural increase
M.st. Warszawa	a	7 903	12 398	18 877	151	-6 479
	b	7 899	11 515	18 088	119	-6 573
	c	7 605	11 809	17 329	82	-5 509
Centrum ²	a	5 426	9 261	13 815	111	-4 554
	b	5 135	7 949	13 522	82	-5 573
	c	4 554	6 864	12 675	.	-5 811
Mokotów	a	1 346	1 984	2 925	25	-941
	b	1 307	1 868	3 063	15	-1 195
	c	1 187	1 637	2 947	.	-1 310
Ochota	a	525	912	1 508	12	-596
	b	457	669	1 387	7	-718
	c	364	540	1 293	.	-753
Praga Południe	a	1 025	1 606	2 167	20	-561
	b	948	1 392	2 127	14	-735
	c	786	1 369	1 860	.	-491
Praga Północ	a	546	1 396	1 410	18	-14
	b	512	1 165	1 353	12	-188
	c	508	664	1 275	.	-611
Śródmieście	a	691	1 184	2 628	13	-1 444
	b	714	1 096	2 367	12	-1 271
	c	624	1 322	2 173	.	-851
Wola	a	871	1 478	2 227	16	-749
	b	814	1 227	2 272	17	-1 045
	c	760	985	2 245	.	-1 261
Żoliborz	a	424	703	951	8	-248
	b	384	532	954	5	-422
	c	327	348	882	.	-535
Bemowo	a	325	427	514	5	-87
	b	372	517	413	5	104
	c	486	606	383	.	223
Białołęka	a	94	165	314	2	-149
	b	139	225	287	2	-62
	c	221	515	310	.	205
Bielany	a	567	728	1 333	7	-605
	b	585	743	1 243	5	-500
	c	510	781	1 151	.	-370
Rembertów	a	68	94	206	2	-97

Dzielnice Quarters		Małżeństwa Marriages	Urodzenia Births	Zgony Deaths	Zgony niemowląt ¹ Infant mortality	Przyrost naturalny Natural increase
Targówek	b	70	103	156	1	-53
	c	80	125	142	.	-17
	a	590	633	1 098	14	-465
Ursus	b	634	606	957	10	-352
	c	617	844	1 004	.	-160
	a	187	211	334	0	-123
Ursynów	b	201	310	328	2	-18
	c	210	358	324	.	35
	a	317	440	423	5	17
Wawer	b	383	475	320	5	155
	c	534	868	423	.	445
	a	180	244	502	4	-258
Wesoła	b	212	321	538	5	-217
	c	208	414	550	.	-136
	a	43	127	104	.	23
Wilanów	c	37	41	50	0	-9
	b	41	41	40	0	1
	c	50	81	53	.	29
Włochy	a	114	157	291	3	-134
	b	126	226	283	2	-57
	c	114	292	266	.	26
W-wa lewobrzeżna	a	5 401	8 263	13 182	92	-4 919
	b	5 384	7 703	12 669	75	-4 965
	c	5 164	7 816	12 138	.	-4 322
W-wa prawobrzeżna	a	2 502	4 136	5 695	59	-1 560
	b	2 515	3 811	5 419	44	-1 608
	c	2 442	3 994	5 192	.	-1 198

a - 1994-1995,

b - 1996-2000,

c - 2001-2002.

¹ Dla 2001 i 2002 r. dane wg dzielnic nie są publikowane ze względu na konieczność zachowania tajemnicy statystycznej w rozumieniu ustawy o statystyce publicznej (Dz.U. 1995, nr 88, poz. 439, art. 38). Ma to miejsce wówczas, gdy liczba zgonów jest mniejsza niż 3.

² Jednostka przestała istnieć z dniem 27 X 2002 r.

Źródło: RSW, 1995-2003 i obliczenia własne.

Tabela A.11. Ludność Warszawy według płci i wieku, 1897–2002 –
patrz wklejka na końcu *Aneksu*

Table A.11. Warsaw population by gender and age, 1897–2002 –
see the end of *Annexes*

Tabela A.12. Ludność Warszawy według wyznania, języka i cyrkułów,
9 II 1897 r.

Table A.12. Warsaw population by denomination, language, and police districts (*cyrkuły*),
9 Feb. 1897

Cyrkuły Police districts	Ludność obecna Actual population	Ludność według wyznania: Population by denomination:			
		rzymsko- katolickie Roman Catholic	mojżeszowe Jewish	prawosław- ne Orthodox	ewangeli- ckie Protestant
M. Warszawa	683 692 ¹	386 420	219 149	56 825	20 229
I. Zamkowy	55 208	42 401	7 942	3 556	1 159
II. Soborny	41 646	23 056	14 112	3 405	991
III. Mostowski	60 400	32 861	23 468	1 981	2 038
IV. Bielański (Nalewki)	48 321	4 961	42 781	419	150
V. Powązkowski	52 545	13 986	36 244	1 244	1 055
VI. Towarowy	42 408	31 696	8 210	992	1 500
VII. Wolski	57 864	29 457	23 970	2 141	2 290
VIII. Jerozolimski	51 766	22 392	27 398	920	1 048
IX. Łazienkowski	57 887	35 101	4 610	15 652	2 329
X. Nowoświecki	48 242	40 540	3 388	2 336	1 921
XI. Mokotowski	50 789	38 242	2 988	7 292	2 109
XII. Praski	57 113	32 872	15 436	7 255	1 401
Cyrkuły miejskie	624 189	347 565	210 547	47 193	17 991
Cyrkuły podmiejskie	59 503	38 855	8 602	9 632	2 238
Warszawa lewobrzeżna	567 076	314 693	195 111	39 938	16 590
Warszawa prawobrzeżna	57 113	32 872	15 436	7 255	1 401
		Ludność według języka ojczystego: Population by mother tongue:			
		polski Polish	żydowski Jewish	rosyjski ² Russian	niemiecki German
M. Warszawa	683 692 ¹	421 569	185 077	59 763	11 317
I. Zamkowy	55 208	44 671	6 000	3 585	554
II. Soborny	41 646	25 561	11 575	3 636	560
III. Mostowski	60 400	37 892	17 478	3 178	1 445
IV. Bielański (Nalewki)	48 321	9 928	36 290	1 801	258

Cyrkuły Police districts	Ludność obecna Actual population	Ludność według języka ojczystego: Population by mother tongue:			
		polski Polish	żydowski Jewish	rosyjski ² Russian	niemiecki German
V. Powązkowski	52 545	15 826	34 529	1 419	632
VI. Towarowy	42 408	32 802	7 697	900	859
VII. Wolski	57 864	36 190	17 980	2 427	1 076
VIII. Jerozolimski	51 766	27 690	21 852	1 518	562
IX. Łazienkowski	57 887	36 424	3 655	15 398	1 229
X. Nowoświecki	48 242	42 810	1 833	2 344	921
XI. Mokotowski	50 789	39 308	2 267	7 509	1 025
XII. Praski	57 113	33 204	15 383	7 066	816
Cyrkuły miejskie	624 189	382 306	176 539	50 781	9 937
Cyrkuły podmiejskie	59 503	39 263	8 538	8 982	1 380
W-wa lewobrzeżna	567 076	349 102	161 156	43 715	9 121
W-wa prawobrzeżna	57 113	33 204	15 383	7 066	816

¹ W tym 27 878 wojska.

² Z ukraińskim i białoruskim.

Źródło: CSK, 1904.

Tabela A.13. Ludność Warszawy według wyznania i dzielnic,
30 IX 1921 i 9 XII 1931 r.

Table A.13. Warsaw population by denomination and districts,
30 Sept. 1921 i 9 Dec. 1931

Dzielnice ¹ Districts	Rok Year	Ludność ogółem Population total	Wyznanie / Denomination			
			rzymsko- katolickie Roman Catholic	mojże- szowe Jewish	prawo- sławne Orthodox	ewange- lickie Protestant
POLSKA	1921	25 384 474	15 787 716	2 761 455	2 790 372	936 670
	1931	31 915 779	20 670 051	3 113 933	3 762 484	835 258
Miasta	1921	6 355 294	3 625 557	2 061 317	172 337	249 147
	1931	8 731 047	5 564 569	2 380 075	190 892	242 951
Wieś	1921	19 029 180	12 162 159	700 138	2 618 035	687 523
	1931	23 184 732	15 105 482	733 858	3 571 593	592 307
M.st. Warszawa	1921	936 713	597 798	310 334	5 753	18 247
	1931	1 171 898	783 933	352 659	8 991	21 165
1. Śródmieście Centrum	1921	180 267	118 946	54 631	1 266	4 074
	1931	191 712	127 969	56 854	1 747	3 987
2. Stare Miasto	1921	43 805	26 328	16 713	242	408
	1931	50 879	30 856	19 107	279	442
3. Muranów	1921	51 015	3 247	47 507	63	52
	1931	62 467	6 863	55 266	155	106
4. Powązki	1921	150 042	49 410	97 399	356	2 209
	1931	184 426	65 725	115 228	575	2 330
5. Śródmieście Zachód	1921	148 183	93 787	49 814	440	3 264
	1931	170 516	110 960	55 112	700	3 152
6. Śródmieście Południe	1921	149 330	130 592	12 174	1 266	4 339
	1931	168 423	147 295	12 962	2 074	5 027
7. Stara Praga	1921	85 245	62 459	20 372	906	1 272
	1931	109 654	84 093	22 118	1 422	1 584
8. Marymont	1921	12 536	10 432	1 311	617	142
	1931	42 384	38 331	2 487	625	736
9. Przedmieście Zachodnie	1921	43 992	38 387	4 510	143	880
	1931	66 761	59 389	5 630	307	1 147
10. Przedmieście Południowe	1921	38 895	34 007	3 813	172	859
	1931	63 659	56 554	4 621	586	1 549
11. Grochów	1921	5 791	4 861	585	37	237
	1931	16 925	15 206	940	184	523
12. Przedmieście Północno-Wschodnie	1921	27 612	25 342	1 505	245	501
	1931	44 092	40 692	2 334	337	582
W-wa lewobrzeżna	1921	818 065	505 136	287 872	4 565	16 237

Dzielnice ¹ Districts	Rok Year	Ludność ogółem Population total	Wyznanie / Denomination			
			rzymsko- katolickie Roman Catholic	mojże- szowe Jewish	prawo- sławne Orthodox	ewange- lickie Protestant
Wwa prawobrzeżna	1931	1 001 227	643 942	327 267	7 048	18 476
	1921	118 648	92 662	22 462	1 188	2 010
	1931	170 671	139 991	25 392	1 943	2 689

¹ Dane dla 1921 r. przeliczono według komisariatów na podział według 12 dzielnic z 1931 r.

Źródło: GUS, 1926, 1937.

Tabela A.14. Ludność czynna zawodowo według działów gospodarki narodowej, 1950–1988

Table A.14. Active population by sectors of national economy, 1950–1988

Dział gospodarki narodowej National economy sector	3 XII 1950	6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988
M.st. Warszawa	396 695	536 908	688 807	823 761	802 136
Rolnictwo, ogrodnictwo, leśnictwo	10 085	9 070	12 463	13 541	15 129
Przemysł	88 803	154 265	208 260	228 263	210 670
Budownictwo	63 426	63 604	61 008	90 972	84 231
Transport i łączność	19 658	26 955	35 847	38 384	33 728
Handel	53 520	56 926	80 903	95 395	94 652
Gospodarka mieszkaniowa i komunalna	20 530	29 845	37 196	45 698	50 263
Nauka, oświata i wychowanie, kultura i sztuka	33 574	66 102	106 502	121 526	119 843
Ochrona zdrowia, opieka społeczna, kultura fiz.	13 100	29 445	36 770	47 920	62 500
Administracja państwowa i wymiar sprawiedliwości	77 161	40 395	1	1	1
Instytucje finansowe i ubezpieczeniowe	1	7 083	1	1	1
Organizacje polityczne, społeczne i wyznaniowe	1	6 942	1	1	1
Pozostałe działy gospodarki narodowej	10 746	x	109 858	142 062 ²	131 120 ²
Pozostałe i bliżej nieokreślone	x	46 276	x	x	x
Dział nieustalony	6 092	x	x	x	x
	w % ogółem / in percent				
M.st. Warszawa	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Rolnictwo, ogrodnictwo, leśnictwo	2,5	1,7	1,8	1,6	1,9
Przemysł	22,4	28,7	30,2	27,7	26,3
Budownictwo	16,0	11,8	8,9	11,0	10,5
Transport i łączność	5,0	5,0	5,2	4,7	4,2
Handel	13,5	10,6	11,7	11,6	11,8
Gospodarka mieszkaniowa i komunalna	5,2	5,6	5,4	5,5	6,3
Nauka, oświata i wychowanie, kultura i sztuka	8,5	12,3	15,5	14,8	14,9
Ochrona zdrowia, opieka społeczna, kultura fiz.	3,3	5,5	5,3	5,8	7,8
Administracja państwowa i wymiar sprawiedliwości	19,4	7,5	1	1	1
Instytucje finansowe i ubezpieczeniowe	1	1,3	1	1	1
Organizacje polityczne, społeczne i wyznaniowe	1	1,3	1	1	1
Pozostałe działy gospodarki narodowej	2,7	x	15,9	17,2	16,3
Pozostałe i bliżej nieokreślone	x	8,6	x	x	x
Dział nieustalony	1,5	x	x	x	x

¹ W źródle włączone do „pozostałe działy gospodarki narodowej”.

² W tym w pozostałych gałęziach produkcji materialnej: 22 628 osób w 1978 r. i 25 188 osób w 1988 r.

Źródło: GUS, 1965, tab. 10; GUS, 1972, tab. 4(15); GUS, 1980; GUS, 1990, tab. 4 i 5.

Tabela A.15. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki i dzielnic, 1970–2002 (wartości bezwzględne)

Table A.15. Active population by sectors of national economy and by quarters, 1970–2002

Dzielnice Quarters		Czynni zawodowo ¹ / Active population						
		ogółem total	w sektorze I in sector I	w sektorze II in sector II	w sektorze III / in sector III			
					razem in sum	w usługach: in services:		
						rynko- wych market	nierynko- wych non-mar- ket	
osób / persons								
POLSKA	1970	16 943 848	6 543 275	5 801 162	4 599 411	2 393 838	2 205 573	
	1978	17 962 126	5 419 194	6 821 664	5 721 268	2 991 092	2 730 176	
	1988	18 452 479	5 133 885	6 667 372	6 651 222	3 190 067	3 461 155	
	2002	13 218 344	2 260 144	3 751 651	7 158 361	4 438 688	2 719 673	
	Miasta	1970	8 533 861	668 777	4 350 748	3 514 336	1 757 276	1 757 060
		1978	10 063 419	606 506	5 068 957	4 387 956	2 187 536	2 200 420
		1988	10 767 098	716 404	4 933 002	5 117 692	2 354 525	2 763 167
	Wieś	2002	8 139 919	185 587	2 492 322	5 429 208	3 376 053	2 053 155
		1970	8 409 987	5 874 498	1 450 414	1 085 075	636 562	448 513
		1978	7 898 707	4 812 688	1 752 707	1 333 312	803 556	529 756
		1988	7 685 381	4 417 481	1 734 370	1 533 530	835 542	697 988
	2002	5 078 425	2 074 557	1 259 329	1 729 153	1 062 635	666 518	
M.st. Warszawa	1970	711 498	13 839	282 483	415 176	157 613	257 563	
	1978	828 957	13 871	321 417	493 669	180 618	313 051	
	1988	807 423	15 447	297 033	494 943	179 584	315 359	
	2002	681 312	4 742	131 690	540 039	373 035	167 004	
	Bemowo	1970	21 232	489	6 857	13 886	4 089	9 797
		1978	22 619	380	7 267	14 972	4 421	10 551
		1988	43 148	666	14 949	27 533	9 837	17 696
		2002	49 854	266	8 822	40 621	26 715	13 906
	Białołęka	1970	10 046	1971	4 996	3 079	1 487	1 592
		1978	8 752	1 419	4 351	2 982	1 463	1 519
		1988	13 980	1 985	5 902	6 093	2 583	3 510
		2002	28 008	480	6 427	21 004	14 641	6 363
Bielany	1970	52 491	626	23 917	27 948	12 090	15 858	
	1978	76 279	772	32 877	42 630	17 068	25 562	
	1988	73 860	919	29 314	43 627	16 702	26 925	
	2002	57 538	253	11 788	45 122	30 828	14 294	
Mokotów	1970	107 822	1 304	36 125	70 393	22 393	48 000	
	1978	145 715	1 693	47 242	96 780	28 799	67 981	
	1988	125 472	1 687	40 240	83 545	25 994	57 551	

Dzielnice Quarters		Czynni zawodowo ¹ / Active population						
		ogółem total	w sektorze I in sector I	w sektorze II in sector II	w sektorze III / in sector III			
					razem in sum	w usługach: in services:		
						rynko- wych market	nierynko- wych non-mar- ket	
		osób / persons						
Ochota	2002	92 405	416	16 257	75 155	50 342	24 813	
	1970	58 652	528	19 466	38 658	12 778	25 880	
	1978	57 395	549	18 242	38 604	12 919	25 685	
	1988	45 522	623	14 444	30 455	10 579	19 876	
Praga Południe	2002	33 662	113	5 518	27 868	18 890	8 978	
	1970	79 675	624	34 701	44 350	17 758	26 592	
	1978	83 322	722	35 193	47 407	18 081	29 326	
	1988	89 742	905	35 063	53 774	19 554	34 220	
Praga Północ	2002	76 995	309	15 279	60 909	42 215	18 694	
	1970	44 157	194	20 309	23 654	11 297	12 357	
	1978	42 725	287	18 964	23 474	10 607	12 867	
	1988	36 765	344	15 638	20 783	9 433	11 350	
Rembertów	2002	26 712	115	5 531	20 903	15 250	5 653	
	1970	10 945	164	5 692	5 089	2 650	2 439	
	1978	10 581	103	5 375	5 103	2 570	2 533	
	1988	8 445	139	3 072	5 234	1 582	3 652	
Śródmieście	2002	8 902	64	1 577	7 217	4 129	3 088	
	1970	108 453	704	33 610	74 139	22 620	51 519	
	1978	94 704	885	27 778	66 041	19 733	46 308	
	1988	70 895	901	20 238	49 756	15 072	34 684	
Targówek	2002	49 066	250	8 357	40 029	27 555	12 474	
	1970	26 765	500	13 974	12 291	6 681	5 610	
	1978	63 395	632	31 817	30 946	14 704	16 242	
	1988	66 432	818	30 211	35 403	16 285	19 138	
Ursus	2002	51 603	215	12 096	39 059	28 480	10 579	
	1970	16 405	357	10 545	5 503	2 461	3 042	
	1978	23 262	423	14 842	7 997	3 580	4 417	
	1988	21 658	435	13 031	8 192	3 807	4 385	
Ursynów	2002	17 088	150	4 004	12 883	9 779	3 104	
	1970	6 371	1 380	1 899	3 092	1 211	1 881	
	1978	13 287	1 197	3 901	8 189	2 593	5 596	
	1988	50 342	1 604	15 305	33 433	10 485	22 948	
Wawer	2002	64 072	659	11 175	51 589	35 535	16 054	
	1970	24 137	1 866	10 115	12 156	5 100	7 056	

Dzielnice Quarters		Czynni zawodowo ¹ / Active population						
		ogółem total	w sektorze I in sector I	w sektorze II in sector II	w sektorze III / in sector III			
					razem in sum	w usługach: in services:		
						rynko- wych market	nierynko- wych non-mar- ket	
		osób / persons						
Wesoła	1978	25 122	1 606	10 461	13 055	5 172	7 883	
	1988	25 775	1 505	10 911	13 359	4 906	8 453	
	2002	24 021	426	5 486	17 912	12 144	5 768	
	1970	4 153	183	1 852	2 118	919	1 199	
Wilanów	1978	4 610	258	1 873	2 479	1 030	1 449	
	1988	4 709	229	1 855	2 625	851	1 774	
	2002	7 466	97	1 670	5 627	3 792	1 835	
	1970	3 835	1 062	1 234	1 539	739	800	
Włochy	1978	5 673	1 073	1 683	2 917	1 073	1 844	
	1988	6 157	936	1 640	3 581	1 155	2 426	
	2002	5 906	398	1 053	4 407	3 076	1 331	
	1970	19 962	921	8 438	10 603	5 396	5 207	
Wola	1978	20 436	643	8 115	11 678	5 663	6 015	
	1988	17 114	623	6 541	9 950	4 604	5 346	
	2002	15 073	144	2 960	11 851	8 762	3 089	
	1970	85 160	762	37 363	47 035	21 308	25 727	
Żoliborz	1978	98 876	948	40 245	57 683	24 276	33 407	
	1988	80 168	821	29 719	49 628	20 434	29 194	
	2002	53 704	289	10 211	42 336	30 115	12 221	
	1970	31 237	204	11 390	19 643	6 636	13 007	
Wwa lewobrzeżna	1978	32 204	281	11 191	20 732	6 866	13 866	
	1988	27 239	307	8 960	17 972	5 741	12 231	
	2002	19 237	98	3 479	15 547	10 787	4 760	
	1970	511 620	8 337	190 844	312 439	111 721	200 718	
Wwa prawobrzeżna	1978	590 450	8 844	213 383	368 223	126 991	241 232	
	1988	561 575	9 522	194 381	357 672	124 410	233 262	
	2002	457 605	3 036	83 624	367 408	252 384	115 024	
	1970	199 878	5 502	91 639	102 737	45 892	56 845	
Wwa prawobrzeżna	1978	238 507	5 027	108 034	125 446	53 627	71 819	
	1988	245 848	5 925	102 652	137 271	55 174	82 097	
	2002	223 707	1 706	48 066	172 631	120 651	51 980	

¹ W 1950 r. czynni zawodowo i pomagający członkowie rodzin. W 2002 r. w podziale na sektory pominięto pracujących w „organizacje i zespoły eksterytorialne” (168 osób w Polsce) oraz w „nieustalony rodzaj działalności” (32 634 osoby w Polsce).

Źródło: GUS, 1954, 1999, 2004.

Tabela A.16a. Liczba pracujących w gospodarce narodowej według dzielnic i sekcji. Stan 31 XII 2002 r. według faktycznego miejsca pracy – patrz wklejka na końcu *Aneksu*

Table A.16a. Employed persons by sections and economic sectors, as of 31 Dec. 2002; actual workplace – see the end of *Annexes*

Tabela A.16b. Struktura pracujących w gospodarce narodowej według dzielnic i sekcji. Stan 31 XII 2002 r. według faktycznego miejsca pracy – patrz wklejka na końcu *Aneksu*

Table A.16b. Structure of employed persons by sections and economic sectors, as of 31 Dec. 2002; by actual workplace – see the end of *Annexes*

Tabela A.17. Ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł według dzielnic, 20 V 2002 r.

Table A.17. Population deriving its income from non-earning sources by quarters, 20 May 2002

Dzielnice Quarters	Ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł: Population deriving its income from non-earning sources:			
	razem total	emerytur old age pensions	renty z tytułu niezdolności do pracy (renty inwalidzkie) disability pensions	pozostałych niezarobkowych źródeł other non-earning sources
M.st. Warszawa	513 949	328 898	76 553	108 498
Bemowo	24 055	13 954	4 151	5 950
Białołęka	9 685	4 839	1 506	3 340
Bielany	43 848	28 523	6 733	8 592
Mokotów	80 071	54 956	10 547	14 568
Ochota	32 973	22 567	4 232	6 174
Praga Południe	56 944	36 683	8 636	11 625
Praga Północ	26 106	13 125	4 463	8 518
Rembertów	6 181	3 778	1 108	1 295
Śródmieście	51 270	34 807	6 264	10 199
Targówek	38 413	23 128	7 117	8 168
Ursus	13 134	7 967	2 212	2 955
Ursynów	21 169	12 326	3 980	4 863
Wawer	18 253	11 081	2 830	4 342
Wesoła	3 820	2 194	734	892
Wilanów	3 169	2 141	493	535
Włochy	11 341	7 295	1 739	2 307
Wola	54 680	35 846	7 551	11 283

Żoliborz	18 837	13 688	2 257	2 892
Wwa lewobrzeżna	354 547	234 070	50 159	70 318
Wwa prawobrzeżna	159 402	94 828	26 394	38 180
Dzielnice Quarters	Ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł: Population deriving its income from non-earning sources:			
	razem total	emerytur old age pensions	renty z tytułu niezdolności do pracy (renty inwalidzkie) disability pensions	pozostałych niezarobkowych źródeł other non-earning sources
	w % ogółem / in %			
M.st. Warszawa	100,0	64,0	14,9	21,1
Bemowo	100,0	58,0	17,3	24,7
Białołęka	100,0	50,0	15,5	34,5
Bielany	100,0	65,0	15,4	19,6
Mokotów	100,0	68,6	13,2	18,2
Ochota	100,0	68,4	12,8	18,7
Praga Południe	100,0	64,4	15,2	20,4
Praga Północ	100,0	50,3	17,1	32,6
Rembertów	100,0	61,1	17,9	21,0
Śródmieście	100,0	67,9	12,2	19,9
Targówek	100,0	60,2	18,5	21,3
Ursus	100,0	60,7	16,8	22,5
Ursynów	100,0	58,2	18,8	23,0
Wawer	100,0	60,7	15,5	23,8
Wesoła	100,0	57,4	19,2	23,4
Wilanów	100,0	67,6	15,6	16,9
Włochy	100,0	64,3	15,3	20,3
Wola	100,0	65,6	13,8	20,6
Żoliborz	100,0	72,7	12,0	15,4
Wwa lewobrzeżna	100,0	66,0	14,1	19,8
Wwa prawobrzeżna	100,0	59,5	16,6	24,0

Źródło: GUS, 2004.

Tabela A.18. Migracje ludności do i z Warszawy według dzielnic¹, 1960–1993 (przeciętne roczne)

Table A.18. Population migrations to/from Warsaw by quarters, 1960–1993 (annual average)

Lata Years	Napływ ² / Inflow				Odływ ³ / Outflow				Saldo migra- cji Net migra- tion
	razem total	z miast from cities	ze wsi from villages	z zagra- nicy ⁴ from abroad	razem total	do miast to cities	na wieś to vil- lages	za gra- nicę ⁴ abroad	
WARSZAWA									
1952	67 500	.	.	.	31 400	.	.	.	36 100
1952–1955	42 190	25 355	16 835	.	31 125	17 035	14 090	.	11 065
1956–1960	19 860	13 961	5 041	858	9 037	5 232	2 157	1 503	10 824
1961–1965	20 241	13 950	6 065	226	5 355	3 455	1 282	619	14 886
1966–1970	16 104	10 201	5 711	193	4 342	1 958	874	1 510	11 763
1971–1973	22 013	12 392	9 399	222	3 885	2 123	700	1 063	18 128
1975	25 728	14 585	10 804	339	4 844	2 461	769	1 614	20 884
1976–1980	22 726	13 392	9 044	291	5 296	3 303	1 155	837	17 431
1981–1985	14 364	8 413	5 807	144	6 951	4 384	1 736	831	7 412
1986–1990	13 251	7 813	5 217	221	7 370	4 796	1 971	603	5 881
1991–1993	13 375	8 246	4 921	208	8 442	5 712	2 650	80	4 933
Mokotów									
1960	3 018	2 067	866	85	1 143	568	366	209	1 875
1968–1970	2 806	1 809	958	40	921	333	134	454	1 886
1971–1973	3 799	2 267	1 480	52	710	376	153	181	3 090
1975	5 223	.	.	98	1 069	.	.	279	4 154
1976–1980	5 690	3 585	2 022	83	1 202	760	266	176	4 488
1981–1985	3 365	2 014	1 313	37	1 443	885	344	214	1 921
1986–1990	2 304	1 379	879	47	1 713	1 071	419	224	591
1991–1993	2 424	1 585	797	41	1 967	1 330	635	2	457
Ochota									
1960	2 520	1 818	646	56	1 013	613	293	107	1 507
1968–1970	1 948	1 187	751	10	579	244	126	209	1 369
1971–1973	2 120	1 194	916	10	502	278	108	117	1 618
1975	1 997	.	.	23	568	.	.	150	1 429
1976–1980	2 571	1 454	1 088	29	937	603	207	127	1 634
1981–1985	1 284	728	544	12	1 182	828	279	76	102
1986–1990	1 415	794	602	20	1 086	645	303	139	329
1991–1993	1 271	764	480	27	1 108	756	325	27	163
Praga Południe									
1960	4 189	3 085	1 034	70	1 429	904	342	183	2 760
1968–1970	2 336	1 491	823	21	594	284	91	219	1742

Lata Years	Napływ ² / Inflow				Odływ ³ / Outflow				Saldo migra- cji Net migra- tion
	razem total	z miast from cities	ze wsi from villages	z zagra- niczy ⁴ from abroad	razem total	do miast to cities	na wieś to vil- lages	za gra- nicę ⁴ abroad	
1971–1973	3 872	2 218	1 636	18	617	340	93	184	3 255
1975	3 244	.	.	43	717	.	.	201	2 527
1976–1980	3 020	1 809	1 168	43	700	466	135	98	2 321
1981–1985	2 543	1 598	920	25	949	626	217	105	1 594
1986–1990	2 558	1 596	911	51	992	739	251	2	1 566
1991–1993	2 085	1 317	732	36	1 195	841	347	4	890
Praga Północ									
1960	2 692	1 645	989	58	1 040	644	241	155	1 652
1968–1970	2 128	1 238	879	11	359	183	69	107	1 769
1971–1973	3 961	1 992	1 955	14	317	191	66	60	3 644
1975	5 809	.	.	16	411	.	.	97	5 398
1976–1980	3 915	2 227	1 670	19	523	358	126	39	3 393
1981–1985	2 379	1 273	1 092	15	820	542	208	70	1 559
1986–1990	2 167	1 146	999	22	811	588	223	–	1 356
1991–1993	2 392	1 282	1 100	10	1 036	716	319	–	1 357
Śródmieście									
1960	4 352	3 286	886	180	1 573	922	311	340	2 779
1968–1970	2 090	1 416	575	99	1 248	342	128	778	843
1971–1973	2 742	1 734	927	81	846	430	99	317	1 896
1975	2 519	.	.	76	918	.	.	414	1 601
1976–1980	1 991	1 251	692	49	729	420	137	172	1 262
1981–1985	1 491	954	509	28	863	486	198	179	628
1986–1990	1 440	926	483	32	730	506	193	31	710
1991–1993	1 373	898	446	29	881	609	256	16	492
Ursus ⁵									
1993	741	356	385	.	194	143	51	.	547
Wola									
1960	2 608	2 051	512	45	967	721	181	65	1 641
1968–1970	1 992	1 191	787	13	620	289	143	188	1 372
1971–1973	2 545	1 398	1 130	17	505	308	111	86	2 040
1975	4 533	.	.	39	563	.	.	197	3 970
1976–1980	3 409	1 942	1 429	38	631	370	142	118	2 778
1981–1985	1 777	1 037	728	12	817	557	243	17	959
1986–1990	2 640	1 556	1 049	34	1 031	724	304	2	1 608
1991–1993	2 221	1 481	713	27	1 123	732	380	11	1 098
Żoliborz									
1960	2 076	1 405	644	27	569	348	130	91	1 507

Lata Years	Napływ ² / Inflow				Odpływ ³ / Outflow				Saldo migra- cji Net migra- tion
	razem total	z miast from cities	ze wsi from villages	z zagra- nicy ⁴ from abroad	razem total	do miast to cities	na wieś to vil- lages	za gra- nicę ⁴ abroad	
1968–1970	2 088	1 214	861	14	424	168	70	185	1 665
1971–1973	2 975	1 590	1 355	29	388	201	70	118	2 586
1975	2 403	.	.	44	598	.	.	276	1 805
1976–1980	2 129	1 125	975	29	574	326	141	107	1 555
1981–1985	1 525	809	700	16	876	460	247	169	649
1986–1990	727	417	295	14	1 005	522	278	205	–279
1991–1993	1 362	800	526	36	1 072	680	372	20	291
Warszawa lewobrzeżna									
1960	14 574	10 627	3 554	393	5 265	3 172	1 281	812	9 309
1968–1970	10 925	6 817	3 932	175	3 790	1 376	601	1 814	7 135
1971–1973	14 180	8 183	5 808	189	2 951	1 592	541	818	11 229
1975	16 675	.	.	280	3 716	.	.	1 316	12 959
1976–1980	15 791	9 356	6 206	229	4 073	2 479	894	700	11 718
1981–1985	9 442	5 542	3 795	105	5 183	3 216	1 311	656	4 259
1986–1990	8 526	5 071	3 308	147	5 566	3 469	1 497	601	2 960
1991–1993	9 392	5 884	3 346	.	6 344	4 250	2 018	.	3 048
Warszawa prawobrzeżna									
1960	6 881	4 730	2 023	128	2 469	1 548	583	338	4 412
1968–1970	4 464	2 730	1 702	32	953	467	160	326	3 511
1971–1973	7 833	4 209	3 591	32	934	531	159	245	6 899
1975	9 053	.	.	59	1 128	.	.	298	7 925
1976–1980	6 936	4 036	2 838	62	1 222	824	261	137	5 714
1981–1985	4 922	2 871	2 012	39	1 769	1 168	425	175	3 153
1986–1990	4 725	2 742	1 909	74	1 804	1 327	475	2	2 921
1991–1993	4 477	2 599	1 832	46	2 231	1 558	666	4	2 246

¹ Bez napływu i odpływu z innych dzielnic tego samego miasta.

² Zameldowania na pobyt stały.

³ Wymeldowania z pobytu stałego.

⁴ Od 1992 r. bez migracji zagranicznych.

⁵ Od 1 stycznia 1993 r.

Źródło: RSW, 1970–1990; WUS 1994 i obliczenia własne.

Tabela A.3. Ludność Warszawy ogółem według komisariatów, 1917–1940. Stan w dniu 1 stycznia (bez skoszarowanego wojska)

Table A.3. Warsaw population by police districts (*komisariat*), 1917–1940, as of 1 Jan. (excluding soldiers confined to barracks)

Komisariaty Police districts	Obszar ¹ Area ¹	1916	1917	1918	1919	1920	1921	30 IX 1921	1922	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	9 XII 1931	1938	1939 ²	1 V 1940 ³
M.st. Warszawa	11 483	.	837 234	758 411	820 180	945 155	944 731	936 713	956 087	965 237	992 450	1 015 426	1 028 982	1 050 187	1 086 305	1 109 478	1 115 651	1 171 898	1 265 372	1 289 500	1 316 494
I. Krakowskie Przedm.	116	.	32 464	30 781	34 860	40 277	40 226	39 455	40 345	41 293	41 936	41 956	42 207	42 578	42 819	42 569	41 709	42 009	38 830	38 200	36 844
II. Stare Miasto	106	.	41 576	36 097	38 787	43 551	44 048	43 805	44 164	45 879	46 755	47 314	47 291	47 994	49 239	49 587	48 823	50 879	49 167	48 900	49 974
III. Leszno	173	.	76 648	68 677	71 849	81 255	79 702	79 171	80 542	79 771	80 930	82 828	84 217	86 048	88 687	89 278	89 703	94 299	94 579	96 100	107 642
IV. Muranów (Nalewki)	116	.	56 834	53 664	52 143	52 224	52 566	51 015	51 856	51 178	52 194	53 587	55 208	56 723	58 429	58 971	58 457	62 467	63 929	62 500	65 408
V. Powązki	208	.	77 716	67 729	63 933	71 839	73 991	70 871	74 063	72 163	74 404	75 200	76 563	78 420	80 917	82 404	81 492	90 127	94 898	96 000	91 036
VI. Towarowy	174	.	62 734	49 271	55 393	66 044	63 963	63 689	64 885	64 722	66 309	67 322	67 979	68 610	70 219	70 636	69 732	71 672	69 055	69 600	71 577
VII. Mirowski	168	.	78 152	69 897	74 069	83 768	83 865	84 494	85 410	85 353	88 080	89 294	89 902	91 675	95 347	97 957	96 691	98 844	98 727	99 100	103 867
VIII. Grzybów	99	.	63 050	59 047	65 118	70 662	71 127	67 447	70 282	67 600	68 062	68 178	68 456	69 479	71 104	70 633	69 662	72 168	69 278	68 800	64 435
IX. Ujazdowski	396	.	29 402	23 317	27 460	34 500	34 840	35 097	36 233	35 308	36 752	37 464	37 425	37 364	37 885	37 906	37 712	39 007	38 507	39 400	41 209
X. Ordynackie	137	.	37 814	36 498	40 544	45 741	46 359	45 426	46 279	46 721	47 263	47 425	47 204	47 375	47 970	47 480	46 942	47 548	44 571	44 300	43 622
XI. Koszyki	290	.	38 180	43 387	53 784	58 912	59 700	59 336	60 523	59 263	60 545	61 550	62 725	64 161	66 332	68 951	68 969	69 868	53 065	52 000	56 397
XII. Ratuszowy	121	.	23 555	22 496	24 217	26 568	27 085	27 939	27 617	28 453	28 250	28 167	28 308	28 497	28 705	28 381	27 830	29 987	28 380	27 900	27 473
XIII. Solec	203	.	43 271	43 925	51 318	54 804	56 286	54 897	57 782	57 596	57 957	58 939	58 817	59 082	59 367	59 129	58 598	59 548	57 412	56 400	61 323
XIV. Praga Północ	388	.	35 586	30 020	34 393	48 332	44 909	45 425	46 319	46 723	49 081	50 948	50 794	51 256	53 453	54 424	54 657	56 659	58 424	59 600	60 725
XV. Praga Południe	578	.	36 626	31 942	35 742	40 507	41 162	39 820	40 785	42 510	43 720	44 775	45 461	45 917	47 182	48 370	49 631	52 494	60 792	64 100	62 673
XVI. Mokotów	1 106	19 897	17 067	17 951	19 344	25 868	23 665	24 098	24 511	25 536	26 954	28 003	28 493	30 113	32 288	33 425	34 976	38 135	50 222	53 700	62 371
XVII. Grochów	1 722	5 556	4 659	5 126	5 098	5 322	6 006	5 791	5 957	6 385	6 979	7 735	8 362	9 584	11 497	13 396	15 385	16 925	42 365	47 200	48 188
XVIII. Gołędzinów	406	4 790	4 869	4 067	4 419	5 770	5 744	5 805	6 075	6 672	6 902	7 246	7 304	7 359	7 403	7 488	7 668	7 877	18 214	18 200	14 703
XIX. Koło	183	5 598	8 270	4 343	4 211	5 155	5 662	5 800	5 913	6 512	7 109	7 534	7 733	8 053	8 639	9 424	9 513	10 138	12 859	13 200	13 330
XX. Sielce	560	7 637	8 866	6 756	6 810	10 462	10 063	10 365	10 706	11 966	12 554	13 352	13 574	13 767	14 858	15 851	16 388	17 573	21 703	23 100	23 525
XXI. Czerniaków	1 054	2 450	1 571	3 624	3 808	3 137	4 302	4 432	4 577	4 748	4 852	5 445	5 621	5 927	6 460	6 949	7 253	7 951	10 938	11 800	12 017
XXII. Wola	569	17 622	15 071	15 626	16 077	20 681	20 691	20 344	20 501	22 426	23 276	24 713	25 264	25 732	26 713	27 604	28 053	29 091	30 544	32 100	32 418
XXIII. Ochota	538	19 596	16 482	13 525	13 840	18 412	17 714	17 848	17 811	19 676	21 119	21 893	22 564	23 108	23 980	25 041	25 734	27 532	42 644	44 300	45 125
XXIV. Targówek	579	8 368	7 875	6 873	7 026	11 341	11 144	11 273	11 632	12 739	13 329	13 952	14 445	14 977	16 320	18 001	19 354	21 497	35 490	38 800	36 616
XXV. Bródno	185	6 794	6 480	5 284	7 702	9 932	10 013	10 534	10 718	11 576	12 244	12 736	12 762	12 983	13 486	13 863	14 404	14 718	18 005	18 400	17 017
XXVI. Marymont	1 308	11 332	12 416	8 488	8 235	10 091	9 898	12 536	10 601	12 468	14 894	17 567	19 909	23 028	26 577	31 363	35 928	42 384	62 774	65 800	66 979
Komisariat wodny	301	394	377	429	397	387	501	.	.	.
W-wa lewobrzeżna	7 625	.	741 139	675 099	725 800	823 951	825 753	818 065	834 601	838 632	860 195	878 034	889 854	908 111	936 964	953 936	954 552	1 001 227	1 032 082	1 043 200	1 076 572
W-wa prawobrzeżna	3 858	.	96 095	83 312	94 380	121 204	118 978	118 648	121 486	126 605	132 255	137 392	139 128	142 076	149 341	155 542	161 099	170 671	233 290	246 300	239 922

¹ W hektarach, bez Wisły (617 ha, od 30 IX 1930 r. 661 ha).² Dane szacunkowe.³ Na podstawie wydanych kart aprowizacyjnych.⁴ Od 1936 r. 261 ha.⁵ Od 1936 r. 1054 ha.⁶ Od 30 IX 1930 r. 176 ha.⁷ Od 1936 r. 619 ha.⁸ Od 30 IX 1930 r. 1639 ha. Powierzchnia Warszawy od 30 IX 1930 r. liczyła 11 807 ha (bez Wisły), w tym część lewobrzeżna 7949 ha.

Źródło: RSW, 1916–1937; Warszawa w liczbach 1938 i 1939, s. 16; dla roku 1940: Berenstein, Rutkowski, 1958, s. 103. W roku 1923 doroczna rejestracja nie została przeprowadzona.

Tabela A.11. Ludność Warszawy według płci i wieku, 1897–2002

Table A.11. Warsaw population by gender and age, 1897–2002

Wiek Age	9 II 1897 (st. stylu) 9 Feb. 1897 (old calender)			30 IX 1921			9 XII 1931			3 XII 1950			6 XII 1960			8 XII 1970			7 XII 1978			6 XII 1988			20 V 2002		
	razem total	mężczy- źni males	kobiety females	razem total	mężczy- źni males	kobiety females	razem total	mężczy- źni males	kobiety females	razem total	mężczy- źni males	kobiety females	razem total	mężczy- źni males	kobiety females	razem total	mężczy- źni males	kobiety females	razem total	mężczy- źni males	kobiety females	razem total	mężczy- źni males	kobiety females	razem total	mężczy- źni males	kobiety females
Ogółem	683 692	342 137	341 555	936 713	422 203	514 510	1 171 898	534 139	637 759	803 888	353 886	450 002	1 139 189	520 699	618 490	1 314 892	606 725	708 167	1 555 406	725 212	830 194	1 655 272	772 938	882 334	1 689 201	782 023	907 178
0–4	81 076	40 930	40 146	75 373	38 271	37 102	89 702	45 522	44 180	72 829	37 148	35 681	92 967	47 618	45 349	60 252	31 029	29 223	102 190	52 369	49 821	94 236	48 040	46 196	62 069	31 603	30 466
5–9	66 455	32 874	33 581	80 123	39 607	40 516	107 039	54 133	52 906	46 420	23 308	23 112	112 790	57 680	55 110	67 777	34 819	32 958	82 983	42 572	40 411	113 708	58 139	55 569	66 270	33 880	32 390
10–14	61 908	30 096	31 812	103 831	51 090	52 741	77 942	39 112	38 830	50 687	24 982	25 705	92 962	47 378	45 584	103 771	53 036	50 735	73 154	37 598	35 556	109 514	56 168	53 346	80 269	41 089	39 180
15–19	70 912	32 317	38 595	108 456	49 345	59 111	103 069	46 209	56 860	67 932	32 856	35 076	65 000	32 646	32 354	131 213	66 255	64 958	96 762	50 414	46 348	92 876	47 983	44 893	111 720	56 557	55 163
20–24	96 342	59 331	37 011	88 321	27 732	60 589	137 889	59 116	78 773	77 293	34 175	43 118	76 060	33 046	43 014	121 128	60 348	60 780	155 757	78 522	77 235	94 061	48 169	45 892	147 544	72 639	74 905
25–29	64 233	32 469	31 764	89 687	38 673	51 014	130 851	61 028	69 823	75 039	34 292	40 747	99 689	47 216	52 473	78 414	37 018	41 396	155 391	75 859	79 532	108 202	52 863	55 339	144 620	70 422	74 198
30–34	56 412	27 228	29 184	76 931	34 699	42 232	105 277	46 653	58 624	50 828	21 992	28 836	109 897	54 301	55 596	93 864	42 805	51 059	123 353	58 929	64 424	155 779	74 808	80 971	109 440	54 874	54 566
35–39	45 365	22 687	22 678	68 323	32 048	36 275	89 352	39 273	50 079	67 069	28 564	38 505	94 862	45 083	49 779	110 347	51 930	58 417	94 428	43 903	50 525	155 816	73 991	81 825	96 087	47 484	48 603
40–44	33 311	16 217	17 094	56 050	26 672	29 378	76 370	33 779	42 591	74 515	32 750	41 765	58 261	25 689	32 572	116 597	57 183	59 414	111 245	51 104	60 141	121 960	56 955	65 005	120 673	57 313	63 360
45–49	27 349	13 479	13 870	48 567	23 220	25 347	65 478	29 665	35 813	61 710	26 558	35 152	72 121	30 965	41 156	98 105	46 245	51 860	123 564	59 369	64 195	92 145	42 117	50 028	154 406	71 332	83 074
50–54	24 504	10 815	13 689	41 850	19 834	22 016	52 070	23 618	28 452	48 399	18 873	29 526	77 136	33 371	43 765	57 832	25 165	32 667	111 346	53 143	58 203	105 015	46 829	58 186	137 592	62 591	75 001
55–59	18 198	8 270	9 928	33 567	15 149	18 418	43 219	19 702	23 517	35 665	13 355	22 310	62 080	25 492	36 588	69 539	28 800	40 739	82 899	37 272	45 627	114 340	52 708	61 632	95 241	41 945	53 296
60–64	14 958	6 388	8 570	24 456	10 333	14 123	34 879	14 788	20 091	28 978	10 179	18 799	47 064	16 833	30 231	71 704	29 050	42 654	51 981	20 342	31 639	98 359	44 410	53 949	83 244	34 665	48 579
65–69	9 614	4 082	5 532	13 359	5 390	7 969	27 178	10 500	16 678	20 115	6 858	13 257	32 397	10 636	21 761	55 053	20 473	34 580	67 948	26 041	41 907	69 839	29 163	40 676	88 341	35 635	52 706
70–74	6 451	2 488	3 963	8 469	2 969	5 500	16 017	5 802	10 215	12 445	3 765	8 680	23 225	6 812	16 413	37 810	11 790	26 020	56 072	19 490	36 582	39 422	13 871	25 551	84 110	34 400	49 710
75–79	3 678	1 422	2 256	4 021	1 322	2 699	7 242	2 440	4 802	6 915	1 966	4 949	13 135	3 619	9 516	22 212	6 075	16 137	35 752	10 755	24 997	43 760	14 237	29 523	58 209	21 654	36 555
80–84	1 582	558	1 024	2 171	658	1 513	3 189	931	2 258	2 956	704	2 252	6 140	1 451	4 689	12 055	2 828	9 227	18 677	4 484	14 193	28 363	7 971	20 392	26 751	8 384	18 367
85–89	519	158	361	723	184	539	1 133	310	823	1 053	192	861	2 257	449	1 808	4 572	1 004	3 568	7 206	1 515	5 691	12 012	2 920	9 092	13 745	3 389	10 356
90–94	159	45	114	270	69	201	358	116	242	269	74	195	478	102	376	1 134	205	929	2 160	373	1 787	3 210	601	2 609	6 654	1 459	5 195
95–99	63	18	45	73	19	54	134	48	86	125	33	92	100	13	87	207	32	175	441	82	359	662	154	508	1 277	240	1 037
≥ 100	8	1	7	53	20	33	77	36	41	6	2	4	11	0	11	8	3	5	29	4	25	76	11	65	77	15	62
nieustalony	595	264	331	12 039	4 899	7 140	3 433	1 358	2 075	2 640	1 260	1 380	557	299	258	1 298	632	666	2 068	1 072	996	1 917	830	1 087	862	453	409

Tabela A.11. cd.

Wiek Age	9 II 1897 (st. stylu) 9 Feb. 1897 (old calender)			30 IX 1921			9 XII 1931			3 XII 1950			6 XII 1960			8 XII 1970			7 XII 1978			6 XII 1988			20 V 2002		
	razem total	mężczy- żni males	kobiety females	razem total	mężczy- żni males	kobiety females	razem total	mężczy- żni males	kobiety females	razem total	mężczy- żni males	kobiety females	razem total	mężczy- żni males	kobiety females	razem total	mężczy- żni males	kobiety females	razem total	mężczy- żni males	kobiety females	razem total	mężczy- żni males	kobiety females	razem total	mężczy- żni males	kobiety females
	w procentach / in percent																										
Ogółem	100.0	50.0	50.0	100.0	45.1	54.9	100.0	45.6	54.4	100.0	44.0	56.0	100.0	45.7	54.3	100.0	46.1	53.9	100.0	46.6	53.4	100.0	46.7	53.3	100.0	46.3	53.7
0-4	11,9	6,0	5,9	8,0	4,1	4,0	7,7	3,9	3,8	9,1	4,6	4,4	8,2	4,2	4,0	4,6	2,4	2,2	6,6	3,4	3,2	5,7	2,9	2,8	3,7	1,9	1,8
5-9	9,7	4,8	4,9	8,6	4,2	4,3	9,1	4,6	4,5	5,8	2,9	2,9	9,9	5,1	4,8	5,2	2,6	2,5	5,3	2,7	2,6	6,9	3,5	3,4	3,9	2,0	1,9
10-14	9,1	4,4	4,7	11,1	5,5	5,6	6,7	3,3	3,3	6,3	3,1	3,2	8,2	4,2	4,0	7,9	4,0	3,9	4,7	2,4	2,3	6,6	3,4	3,2	4,8	2,4	2,3
15-19	10,4	4,7	5,6	11,6	5,3	6,3	8,8	3,9	4,9	8,5	4,1	4,4	5,7	2,9	2,8	10,0	5,0	4,9	6,2	3,2	3,0	5,6	2,9	2,7	6,6	3,3	3,3
20-24	14,1	8,7	5,4	9,4	3,0	6,5	11,8	5,0	6,7	9,6	4,3	5,4	6,7	2,9	3,8	9,2	4,6	4,6	10,0	5,0	5,0	5,7	2,9	2,8	8,7	4,3	4,4
25-29	9,4	4,7	4,6	9,6	4,1	5,4	11,2	5,2	6,0	9,3	4,3	5,1	8,8	4,1	4,6	6,0	2,8	3,1	10,0	4,9	5,1	6,5	3,2	3,3	8,6	4,2	4,4
30-34	8,3	4,0	4,3	8,2	3,7	4,5	9,0	4,0	5,0	6,3	2,7	3,6	9,6	4,8	4,9	7,1	3,3	3,9	7,9	3,8	4,1	9,4	4,5	4,9	6,5	3,2	3,2
35-39	6,6	3,3	3,3	7,3	3,4	3,9	7,6	3,4	4,3	8,3	3,6	4,8	8,3	4,0	4,4	8,4	3,9	4,4	6,1	2,8	3,2	9,4	4,5	4,9	5,7	2,8	2,9
40-44	4,9	2,4	2,5	6,0	2,8	3,1	6,5	2,9	3,6	9,3	4,1	5,2	5,1	2,3	2,9	8,9	4,3	4,5	7,2	3,3	3,9	7,4	3,4	3,9	7,1	3,4	3,8
45-49	4,0	2,0	2,0	5,2	2,5	2,7	5,6	2,5	3,1	7,7	3,3	4,4	6,3	2,7	3,6	7,5	3,5	3,9	7,9	3,8	4,1	5,6	2,5	3,0	9,1	4,2	4,9
50-54	3,6	1,6	2,0	4,5	2,1	2,4	4,4	2,0	2,4	6,0	2,3	3,7	6,8	2,9	3,8	4,4	1,9	2,5	7,2	3,4	3,7	6,3	2,8	3,5	8,1	3,7	4,4
55-59	2,7	1,2	1,5	3,6	1,6	2,0	3,7	1,7	2,0	4,4	1,7	2,8	5,4	2,2	3,2	5,3	2,2	3,1	5,3	2,4	2,9	6,9	3,2	3,7	5,6	2,5	3,2
60-64	2,2	0,9	1,3	2,6	1,1	1,5	3,0	1,3	1,7	3,6	1,3	2,3	4,1	1,5	2,7	5,5	2,2	3,2	3,3	1,3	2,0	5,9	2,7	3,3	4,9	2,1	2,9
65-69	1,4	0,6	0,8	1,4	0,6	0,9	2,3	0,9	1,4	2,5	0,9	1,6	2,8	0,9	1,9	4,2	1,6	2,6	4,4	1,7	2,7	4,2	1,8	2,5	5,2	2,1	3,1
70-74	0,9	0,4	0,6	0,9	0,3	0,6	1,4	0,5	0,9	1,5	0,5	1,1	2,0	0,6	1,4	2,9	0,9	2,0	3,6	1,3	2,4	2,4	0,8	1,5	5,0	2,0	2,9
75-79	0,5	0,2	0,3	0,4	0,1	0,3	0,6	0,2	0,4	0,9	0,2	0,6	1,2	0,3	0,8	1,7	0,5	1,2	2,3	0,7	1,6	2,6	0,9	1,8	3,4	1,3	2,2
80-84	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,3	0,1	0,2	0,4	0,1	0,3	0,5	0,1	0,4	0,9	0,2	0,7	1,2	0,3	0,9	1,7	0,5	1,2	1,6	0,5	1,1
85-89	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,2	0,0	0,2	0,3	0,1	0,3	0,5	0,1	0,4	0,7	0,2	0,5	0,8	0,2	0,6
90-94	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,2	0,0	0,2	0,4	0,1	0,3
95-99	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1
≥ 100	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
nieustalony	0,1	0,0	0,0	1,3	0,5	0,8	0,3	0,1	0,2	0,3	0,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0

Źródło: CSK, 1904, tabl. 3b; GUS, 1926; GUS, 1937, GUS, 1954; GUS, 1965; GUS, 1972, GUS, 1980, 1999, 2004.

Tabela A.16a. Liczba pracujących¹ w gospodarce narodowej według dzielnic i sekcji. Stan 31 XII 2002 r. według faktycznego miejsca pracy.

Table A.16a. Employed persons by sections and economic sectors, as of 31 Dec. 2002; by actual workplace

Dzielnice Quarters	Ogółem Total	Rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo Agriculture, hunting, forestry, fishing	Górnictwo i kopalnictwo Mining and quarrying	Przetwórstwo przemysłowe Manufacturing	Wytwarzanie i zaopatrzenie w media Electricity, gas and water supply	Budownictwo Construction	Handel i naprawy Trade and repair	Hotele i restauracje Hotels and restaurants	Transport, gospodarka magazynowa i łączność Transport, storage and com- munications	Pośrednictwo finansowe Financial inter- mediation	Obsługa nieru- chomości i firm; nauka Real estate, rent- ing and busi- ness activities, research and development	Usługi rynkowe Market services	Administracja publ. i obr. na- rod., ubezpie- czenia społ.... Public admin- istration and defence; com- pulsory social security	Edukacja Education	Ochrona zdrowia i opieka społeczna Health and social work	Pozostała działalność usługowa komunalna, ... Other commu- nity, social and personal serv- ices activities
		sektor rolniczy agricultural sector	sektor przemysłowy industrial sector				usługi rynkowe market services						usługi nierynkowe non-market service			
M.st. Warszawa	740 648	2 329	168	101 761	12 090	47 467	119 291	17 170	70 893	57 086	112 385	376 825	55 317	56 577	57 620	3 359
Bemowo	14 300	30	0	1 965	113	1 503	2 207	304	342	274	2 161	5 288	943	2 590	1 672	196
Białołęka	22 092	53	0	7 280	802	2 475	4 591	124	1 249	27	2 009	8 000	1 375	1 058	791	258
Bielany	25 254	97	0	5 109	232	2 049	3 523	454	1 055	586	4 091	9 709	928	4 175	2 567	388
Mokotów	109 115	432	26	17 564	33	5 142	15 428	2 100	6 347	9 065	21 982	54 922	6 633	9 333	7 831	7 199
Ochota	44 582	102	15	3 313	2 162	2 112	5 341	586	6 545	2 007	8 198	22 677	2 414	3 193	7 724	870
Praga Południe	53 029	113	41	10 001	217	2 650	7 805	1 164	5 204	1 526	7 696	23 395	2 727	4 155	8 380	1 350
Praga Północ	36 578	49	0	5 313	47	1 594	13 147	223	4 923	1 289	3 763	23 345	842	2 261	2 385	742
Rembertów	6 050	13	0	1 071	546	849	578	0	359	21	545	1 503	598	941	447	82
Śródmieście	215 155	645	5	15 989	6 816	13 852	20 407	8 726	18 832	30 115	29 885	107 965	32 099	15 400	8 186	14 198
Targówek	20 297	45	0	4 980	299	1 730	4 041	287	1 463	673	1 848	8 312	594	1 585	2 449	303
Ursus	8 049	25	0	3 098	172	493	1 859	36	375	37	930	3 237	198	534	275	17
Ursynów	34 423	150	35	3 118	49	2 768	7 853	483	5 827	809	5 449	20 421	807	3 537	2 943	595
Wawer	18 482	160	40	4 271	41	1 119	3 088	173	380	430	2 996	7 067	479	1 272	3 881	152
Wesoła	2 793	86	0	756	0	530	516	84	43	17	298	958	76	252	85	50
Wilanów	6 222	27	0	1 502	115	342	1 084	141	89	21	1 322	2 657	405	407	188	579
Włochy	31 150	45	0	3 983	150	2 068	10 129	1 233	7 293	635	3 126	22 416	1 029	698	518	243
Wola	76 261	244	6	11 170	282	4 679	13 832	842	8 770	8 778	12 873	45 095	2 834	3 651	5 852	2 448
Żoliborz	16 681	13	0	1 278	14	1 512	3 862	210	1 797	776	3 213	9 858	336	1 535	1 446	689

¹ Bez partii politycznych, związków zawodowych, org. społecznych, fundacji, org. pracodawców, ... oraz podmiotów gospodarczych o liczbie pracujących do 9 osób.

Źródło: RSW 2004, tab. 3.

Tabela A.16b. Struktura pracujących¹ w gospodarce narodowej według dzielnic i sekcji. Stan 31 XII 2002 r. według faktycznego miejsca pracy.

Table A.16b. Structure of employed persons by sections and economic sectors, as of 31 Dec. 2002; by actual workplace

Dzielnice Quarters	Ogółem Total	Rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo Agriculture, hunting, forestry, fishing	Górnictwo i kopalnictwo Mining and quarrying	Przetwórstwo przemysłowe Manufacturing	Wytwarzanie i zaopatrzenie w media Electricity, gas and water supply	Budownictwo Construction	Handel i naprawy Trade and repair	Hotele i restauracje Hotels and restaurants	Transport, gospodarka magazynowa i łączność Transport, storage and com- munications	Pośrednictwo finansowe Financial intermediation	Obsługa nieru- chomości i firm; nauka Real estate, rent- ing and busi- ness activities, research and development	Usługi rynkowe Market services	Administracja publ. i obr. na- rod., ubezpie- czenia społ.... Public admin- istration and defence; com- pulsory social security	Edukacja Education	Ochrona zdrowia i opieka społeczna Health and social work	Pozostała działalność usługowa komunalna, ... Other commu- nity, social and personal serv- ices activities
		sektor rolniczy agricultural sector	sektor przemysłowy industrial sector				usługi rynkowe market services						usługi nierynkowe non-market service			
M.st. Warszawa	100,0	0,3	0,0	13,7	1,6	6,4	16,1	2,3	9,6	7,7	15,2	50,9	7,5	7,6	7,8	4,1
Bemowo	100,0	0,2	0,0	13,7	0,8	10,5	15,4	2,1	2,4	1,9	15,1	0,7	6,6	18,1	11,7	1,4
Białołęka	100,0	0,2	0,0	33,0	3,6	11,2	20,8	0,6	5,7	0,1	9,1	1,1	6,2	4,8	3,6	1,2
Bielany	100,0	0,4	0,0	20,2	0,9	8,1	14,0	1,8	4,2	2,3	16,2	1,3	3,7	16,5	10,2	1,5
Mokotów	100,0	0,4	0,0	16,1	0,0	4,7	14,1	1,9	5,8	8,3	20,1	7,4	6,1	8,6	7,2	6,6
Ochota	100,0	0,2	0,0	7,4	4,8	4,7	12,0	1,3	14,7	4,5	18,4	3,1	5,4	7,2	17,3	2,0
Praga Południe	100,0	0,2	0,1	18,9	0,4	5,0	14,7	2,2	9,8	2,9	14,5	3,2	5,1	7,8	15,8	2,5
Praga Północ	100,0	0,1	0,0	14,5	0,1	4,4	35,9	0,6	13,5	3,5	10,3	3,2	2,3	6,2	6,5	2,0
Rembertów	100,0	0,2	0,0	17,7	9,0	14,0	9,6	0,0	5,9	0,3	9,0	0,2	9,9	15,6	7,4	1,4
Śródmieście	100,0	0,3	0,0	7,4	3,2	6,4	9,5	4,1	8,8	14,0	13,9	14,6	14,9	7,2	3,8	6,6
Targówek	100,0	0,2	0,0	24,5	1,5	8,5	19,9	1,4	7,2	3,3	9,1	1,1	2,9	7,8	12,1	1,5
Ursus	100,0	0,3	0,0	38,5	2,1	6,1	23,1	0,4	4,7	0,5	11,6	0,4	2,5	6,6	3,4	0,2
Ursynów	100,0	0,4	0,1	9,1	0,1	8,0	22,8	1,4	16,9	2,4	15,8	2,8	2,3	10,3	8,5	1,7
Wawer	100,0	0,9	0,2	23,1	0,2	6,1	16,7	0,9	2,1	2,3	16,2	1,0	2,6	6,9	21,0	0,8
Wesoła	100,0	3,1	0,0	27,1	0,0	19,0	18,5	3,0	1,5	0,6	10,7	0,1	2,7	9,0	3,0	1,8
Wilanów	100,0	0,4	0,0	24,1	1,8	5,5	17,4	2,3	1,4	0,3	21,2	0,4	6,5	6,5	3,0	9,3
Włochy	100,0	0,1	0,0	12,8	0,5	6,6	32,5	4,0	23,4	2,0	10,0	3,0	3,3	2,2	1,7	0,8
Wola	100,0	0,3	0,0	14,6	0,4	6,1	18,1	1,1	11,5	11,5	16,9	6,1	3,7	4,8	7,7	3,2
Żoliborz	100,0	0,1	0,0	7,7	0,1	9,1	23,2	1,3	10,8	4,7	19,3	1,3	2,0	9,2	8,7	4,1

¹ Bez partii politycznych, związków zawodowych, org. społecznych, fundacji, org. pracodawców, ... oraz podmiotów gospodarczych o liczbie pracujących do 9 osób.

Źródło: RSW 2004, tab. 3.

THE POPULATION OF WARSAW IN THE 20TH CENTURY (SUMMARY)

The monograph presents development, distribution, natural and migration movement of the Warsaw population, as well as its demographic, social and religious composition over the course of the 20th century, for the city as a whole and if possible for individual districts. Unfortunately, in this work, not all of the issues and periods related to that topic have been dealt with in accordance with their significance, mainly because of lack of statistical data, which either had not been compiled or processed. Such issues included, for instance, population education in 1931, natural and migration movement of population in the post-war decade and foreign migration in the 1950's and 60's.

Warsaw entered the 20th century as an administrative centre of a Russian *gubernia* with 686,000 inhabitants. Its rapid growth during the last two decades of the 19th century was such that at the territory of Russian controlled Poland it was second only to a booming city of Łódź at that time. When Poland regained its independence, Warsaw obtained the capital city status, which was lost again during the Nazi occupation throughout World War II, and then restored after the liberation, in May 1945. Contrary to the World War I, which affected the city population growth only to a minor degree, the damage inflicted on its population by Nazi occupants during WWII was huge. Some 685,000 to 729,000 of its inhabitants lost their lives, including extermination of almost all the Warsaw Jews population, which in 1938 constituted 29,1% of the total number of city residents. After the period of an extremely dynamic increase in the number of Warsaw residents in the first post-war months, its further growth was much slower, and only in the first quarter of 1970 the Warsaw population reached the same size as in 1938. In total, during the 20th century the number of Warsaw inhabitants rose almost two and a half times, from 686,000 to 1,689,000 in 2002, but, at the same time, its area increased by 15 times, from 33.5 to 501.2 km² (excluding the area of the Vistula River). The surrounding areas were incorporated to the capital city eleven times, just as many times as the administrative division of Warsaw has been changed.

Enormous changes took place in the natural movement of population. Birth rate, high at the end of the 19th century, amounting to 45 births per 1000

people, declined thereafter to reach, at the end of the 20th century a low level of 7‰. At the same time mortality rates have increased slightly. As a result since 1987 Warsaw has been characterized by a negative growth rate. A high infant mortality continued at the rate of 200 deaths per 1000 live births into the first decade of the 20th century. Eventually, as a result of a gradual general social progress it declined significantly at the end of the 20th century and reached the rate of a few deaths per 1000 live births. Age structure of the Warsaw population experienced a significant changes. In 1897, an average population age amounted to 25.9 years, in 1931 it rose to 29.9, in 1950 and 1960 it slightly exceeded 32 years, in 1970 it was 35.9, in 1978 – 36.7, in 1988 – 37.8 and in 2002 it equaled 40.9 years. Over the century, an average age of Warsaw resident rose by 15 years. A significant social progress can also be attested by an average life expectancy at birth, which between 1931 and 2003 rose from 50.8 to 72.6 for men and from 56.2 to 79.8 for women, respectively. Changes in the gender structure of the Warsaw population were being shaped by wartime events. The usual slight numerical superiority of females in the population occurring in cities was disturbed in the beginning of the 20th century by the presence of the Russian armed forces. After World War I it rose to 122 females per 100 males, and then in the following years it slightly fell to 119 per 100 in 1939. Huge wartime losses among males caused that in 1946 the ratio of females to males was 141 per 100, and in 1950 this ratio fell to 127 per 100. For the last three decades, the feminization ratio has been steady, continuing at the level of 114–116 females per 100 males.

The population education structure has seen revolutionary transformations, predominantly as regards women education. In 1897, only 0.98% of the Warsaw population aged 10 years and more had higher education qualifications – 1.6% of men, and merely 0.05% of women. In absolute numbers it meant that 4,252 men, part of which were czarist military men and officials, and just 125 women graduated from higher education institutions. In independent Poland, in 1929, the share of men with higher education was 6.3% and that of women equaled 1.6% (aged 10 years and more). After World War II the question on the level of population education was for the first time included in the population census of 1960. In Warsaw, the share of men with higher education, aged 14 years and more, doubled, reaching 15%, but that of women rose fourfold, to 6.4%. A decade later, in 1970, there was 16.6% of men and 8.1% of women who had higher education (aged 15 years and more). Another significant growth in the share of population having higher education qualifications, especially among women, occurred in the years 1971–1988 (for 1978 data on education by gender are not available). Thus, the share of women doubled, reaching 16.2%, and that of men rose to 23.2%. Over the last fourteen years (1989–2002) women were still ahead of men in getting the higher education qualifications. In 2002, the share of women (aged 13 and more) with higher education was 22.3%, being almost at equal with the share of men acquiring that level of education (24.8%). In total, Warsaw with 23.4% of population with higher education qualifications came third among Polish urban centres, behind Podkowa Leśna (33.4%) and Sopot (23.9%), and ahead of Piaseczno (21.6%).

The census questions on birth place and place of current residence permit to establish the degree of residential stability. Warsaw demonstrates a fairly stable participation of population domiciled there from birth. In 1897 it represented 52.6%, and then in the subsequent years the percentage values were as follows: 1921 – 55.8%, 1970 – 52.4%, 1978 – 54.9%, 1988 – 58.7% and finally for 2002 – 52.7%.

Compared to other Polish urban centres Warsaw is characterized by a modest participation of population resident there from birth – the extreme participation values for other cities/towns as of 2002 range on the one hand from an extremely low residential stability of population, as is the case for Borne-Sulinowo (9.4%) and Podkowa Leśna (25.8%) to, on the other hand, the exceptionally high one for inhabitants of Skała town (83.3%) located in the near vicinity of Kraków. Among the cities with more than hundred-thousand inhabitants, the lowest residential stability is the main feature of Olsztyn (41.1%), Zabrze (44.2%) and Opole (44.6%), whereas Kalisz (68.9%), Radom (67.8%) and Łódź (65.8%) are marked by the highest one. As regards Kraków, the former capital of Poland, the degree of residential stability (57.1%) is comparable with that of Warsaw.

It may be expected that further moderate development of the city of Warsaw will go on due to a migration inflow of young and well educated population attracted by well-paid jobs, whereas, at the same time, there will be steady outflow of older well-to-do generation, moving to their own houses built in the attractive towns and villages outside Warsaw.

SPIS TABEL / LIST OF TABLES

Tabela II.1. Podział administracyjny Warszawy na gminy w 1994 r.	49
Table II.1. Administrative division of Warsaw into communes (<i>gmina</i>) as of 1994	
Tabela III.1. Ludność Warszawy według spisu z 1792 r. i cyrkułów	54
Table III.1. Warsaw population according to the Census of 1792 and police districts (<i>cyrkuł</i>)	
Tabela III.2. Ludność Warszawy według spisu pruskiego z 1797/98 r. według cyrkułów	55
Table III.2. Warsaw population according to Prussian Census of 1797/98 by police districts (<i>cyrkuł</i>)	
Tabela III.3. Ludność Warszawy według cyrkułów, 9 II 1882 r. i 9 II 1897 r...	59
Table III.3. Warsaw population according to police districts (<i>cyrkuł</i>), as of 9 Feb., 1882 r. and 9.02.1897	
Tabela III.4. Obszary przyłączone do m. Warszawy w dniu 8 kwietnia 1916 r.	60
Table III.4. Areas incorporated into city of Warsaw on April 8, 1916	
Tabela III.5. Ludność i powierzchnia Warszawy lewo- i prawobrzeżnej, 1787–2002.....	61
Table III.5. Population and area of the right- and left-bank Warsaw, 1787–2002	
Tabela III.6. Elementy przyrostu ludności Warszawy w latach 1919–1939 (tys.)	63
Table III.6. Factors of Warsaw population growth in the period 1919–1939 (thous.)	
Tabela III.7. Dynamika rozwoju liczby ludności Warszawy według komisariatów, 1919–1938.....	64
Table III.7. Growth dynamics for the Warsaw population number by the police districts (<i>komisariat</i>), 1919–1938	
Tabela III.8. Współczynnik koncentracji ludności Lorenza (<i>k</i>) według 26 okręgów, 1917–1938.....	76

Table III.8. The Lorenz coefficient of population concentration (k) by 26 districts, 1917–1938	
Tabela III.9. Liczba ludności Warszawy (tys.), IX 1939–1943	77
Table III.9. Size of Warsaw population (thous.), Sept. 1939–1943	
Tabela III.10. Liczba ludności żydowskiej w Warszawie w latach 1938–1942..	79
Table III.10. Size of the Jewish population in Warsaw 1938–1942	
Tabela III.11. Ludność żydowska w Warszawie od października 1939 r. do maja 1943 r. (Próba bilansu strat).....	80
Table III.11. The Jewish population in Warsaw between October 1939 and May 1943 (An attempt at estimation of the losses)	
Tabela III.12. Wywóz na roboty przymusowe do Rzeszy z Warszawy i dystryktu warszawskiego, 1939–1944.....	81
Table III.12. Deportation for forced labour from Warsaw and Warsaw District to German Reich, 1939–1944	
Tabela III.13. Wysiedlenia ludności Warszawy do obozu przejściowego w Pruszkowie (Dulag 121), 1944.....	82
Table III.13. Deportation of Warsaw population to transit camp in Pruszków (Dulag 121), 1944	
Tabela III.14. Wyszędleni z Warszawy według źródeł Rady Głównej Opiekuńczej.....	85
Table III.14. Deported from Warsaw according to Central Welfare Council sources	
Tabela III.15. Straty ludnościowe Warszawy w czasie II wojny światowej	86
Table III.15. Warsaw population losses during World War II	
Tabela III.16. Liczba ludności Warszawy według miesięcy, 1945–1949 (tys.). Stan na pierwszy dzień miesiąca	88
Table III.16. Population of Warsaw by months, 1945–1949 (thous.). As of the first day of month	
Tabela III.17. Ludność Warszawy według komisariatów, 1938–1949.....	90
Table III.17. Warsaw population according to police districts (<i>komisariat</i>), 1938–1949	
Tabela III.18 Ludność Warszawy i dynamika wzrostu według dzielnic, 1950–2002	93
Table III.18 Warsaw population and growth dynamics by districts, 1950–2002	
Tabela III.19. Współczynnik koncentracji ludności Lorenza (k) w 18 dzielnicach, 1950–2002	102
Table III.19. The Lorenz coefficient of population concentration (k) by 18 districts, 1950–2002	
Tabela III.20. Rozwój liczby ludności Warszawy na tle dużych miast Polski, 1880–2000	102
Table III.20. Warsaw population growth as compared to other large Polish cities, 1880–2000	

Tabela III.21. Rozwój liczby ludności Warszawy na tle wybranych miast Europy, 1880–2000	104
Table III.21. Warsaw population growth as compared to selected European cities, 1880–2000	
Tabela III.22. Prognoza ludności Warszawy według dzielnic, 2000–2030 ...	105
Table III.22. Population forecast for Warsaw population by quarters, 2000–2030	
Tabela IV.1. Małżeństwa na 1000 ludności według wyznania, 1905–1938...	112
Table IV.1. Marriages per 1000 of population by denomination, 1905–1938	
Tabela IV.2. Liczba małżeństw zawartych w Warszawie w latach 1938–1942	113
Table IV.2. Number of marriages in Warsaw in the years 1938–1942	
Tabela IV.3. Małżeństwa w wielkich miastach na 1000 ludności, 1946–2000 ..	114
Table IV.3. Marriages in large cities per 1000 of population, 1946–2000	
Tabela IV.4. Unieważnienia małżeństw, separacje i rozwody w Warszawie, 1921–1937	116
Table IV.4. Annulment of marriages, separations and divorces in Warsaw, 1921–1937	
Tabela IV.5. Rozwody w wielkich miastach na 1000 ludności, 1946–2000 .	117
Table IV.5. Divorces in large cities per 1000 of population, 1946–2000	
Tabela IV.6. Rozwody w wielkich miastach na 1000 nowo zawartych małżeństw, 1946–2000.....	118
Table IV.6. Divorces in large cities per 1000 of new marriages, 1946–2000	
Tabela IV.7. Urodzenia, zgony, przyrost naturalny na 1000 ludności według wyznania, 1905–1938.....	122
Table IV.7. Births, deaths, natural increase per 1000 of population by denomination, 1905–1938	
Tabela IV.8. Ruch naturalny ludności Warszawy według komisariatów, 1921–1925, 1929–1934 (przeciętne roczne na 1000 ludności).....	123
Table IV.8. Natural movement of Warsaw population by police districts (<i>komisariat</i>), 1921–1925, 1929–1934 (annual average per 1000 of population)	
Tabela IV.9. Główne przyczyny zgonów na 10 000 ludności, 1918–1938	125
Table IV.9. Main causes of deaths per 10 000 of population, 1918–1938	
Tabela IV.10. Ruch naturalny ludności w Warszawie, 1938–1943.....	127
Table IV.10. Natural movement of Warsaw population, 1938–1943	
Tabela IV.11. Ruch naturalny ludności Warszawy według dzielnic, 1946–1954–1958 (przeciętne roczne)	134
Table IV.11. Natural movement of Warsaw population by districts, 1946–1954–1958 (annual average)	
Tabela IV.12. Ruch naturalny ludności Warszawy według dzielnic na 1000 ludności, 1961–1993 (przeciętne roczne)	136
Table IV.12. Natural movement of Warsaw population by districts per 1000 of population, 1961–1993 (annual average)	

Tabela IV.13. Ruch naturalny ludności w Warszawie na 1000 ludności, 1994–2002 (przeciętne roczne)	140
Table IV.13. Natural movement of Warsaw population per 1000, 1994–2002 (annual average)	
Tabela IV.14. Ruch naturalny ludności w dużych miastach Polski, 1936–2000.....	143
Table IV.14. Natural movement of population in large Polish cities, 1936–2000	
Tabela IV.15. Ruch naturalny ludności Warszawy na tle wybranych stolic europejskich, 1880–2000	144
Table IV.15. Natural movement of Warsaw population as compared to selected European capital cities, 1880–2000	
Tabela IV.16. Przeciętne dalsze trwanie życia ludności Warszawy, 1931–2003.....	146
Table IV.16. Expectation of life for Warsaw population, 1931–2003	
Tabela VI.17. Płodność kobiet i współczynniki reprodukcji ludności, 1931–2000.....	148
Table VI.17. Female fertility and reproduction rates of population, 1931–2000	
Tabela V.1. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według grup wieku i cyrkułów, 8 II 1897 r.	153
Table V.1. Number of females per 100 males by age groups and police districts (<i>cyrkuł</i>), 8 Feb. 1897	
Tabela V.2. Ludność Warszawy według wieku i cyrkułów, 8 II 1897 r.	155
Table V.2. Warsaw population by age and police districts (<i>cyrkuł</i>), 8 Feb. 1897	
Tabela V.3. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według grup wieku i dzielnic, 1921, 1931	156
Table V.3. Number of females per 100 males by age group and districts, 1921, 1931	
Tabela V.4. Ludność Warszawy według wieku i dzielnic, 1921, 1931.....	160
Table V.4. Warsaw population by age and districts, 1921, 1931	
Tabela V.5. Przeciętny wiek ludności m.st. Warszawy 30 IX 1921 i według dzielnic 9 XII 1931 r.	164
Table V.5. Average age for the population of Warsaw as of 30 Sept. 1921 and by districts as of 9 Dec. 1931	
Tabela V.6. Ludność Warszawy według płci, wieku i komisariatów, 10 II 1946	165
Table V.6. Warsaw population by gender, age and police districts (<i>komisariat</i>), as of 10 Feb. 1946	
Tabela V.7. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według dzielnic, 1950, 1960.....	167
Table V.7. Number of females per 100 males by quarters, 1950, 1960	
Tabela V.8. Ludność Warszawy według wieku i dzielnic, 3 XII 1950 (w podziale adm. z 1951 r.).....	168
Table V.8. Warsaw population by age and quarters, as of 3 Dec. 1950 (in administrative division of 1951)	

Tabela V.9. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według dzielnic, 1970–2002	169
Table V.9. Number of females per 100 males by quarters, 1970–2002	
Tabela V.10. Ludność Warszawy według wieku i dzielnic, 1960–2002	173
Table V.10. Warsaw population by age and quarters, 1960–2002	
Tabela V.11. Przeciętny wiek ludności m.st. Warszawy według dzielnic i płci, 1960–1988	177
Table V.11. Average age for the population of Warsaw by quarters and gender, 1960– 1988	
Tabela V.12. Przeciętny wiek ludności m.st. Warszawy według dzielnic i płci, 20 V 2002	178
Table V.12. Average age for the population of Warsaw by quarters and gender, 20 May 2002	
Tabela VI.1. Ludność Warszawy według wyznania w latach 1864–1938	182
Table VI.1. Warsaw population by denomination in the years 1864–1938	
Tabela VI.2. Struktura ludności Warszawy według wyznania, języka i cyr- kułów, 9 II 1897 r.	186
Table VI.2. Warsaw population structure by denomination, language, and police dis- tricts (<i>cyrkuł</i>), 9 Feb. 1897	
Tabela VI.3. Struktura ludności Warszawy według wyznania i dzielnic, 30 IX 1921 i 9 XII 1931 r.	189
Table VI.3. Warsaw population structure by denomination and districts, 30 Sept. 1921 and 9 Dec. 1931	
Tabela VI.4. Ludność Warszawy według wyznania, narodowości i języka ojczystego, 30 IX 1921 i 9 XII 1931 r.	193
Table VI.4. Warsaw population by denomination, nationality and mother tongue, 30 Sept. 1921 and 9 Dec. 1931	
Tabela VI.5. Ludność Warszawy według narodowości, języka ojczystego i dzielnic, 30 IX 1921, 9 XII 1931 r.	194
Table VI.5. Warsaw population by nationality, mother tongue and districts, 30 Sept. 1921, 9 Dec. 1931	
Tabela VI.6. Udział ludności żydowskiej w wybranych komisariatach, 1919–1941 (%).....	199
Table VI.6. The share of Jewish population in selected police districts (<i>komisariat</i>), 1919–1941 (%)	
Tabela VI.7. Ludność ewangelicka oraz deklarująca narodowość niemiecką według komisariatów, 30 IX 1921 r.	201
Table VI.7. Protestant population as well as residents declaring German nationality by police districts (<i>komisariat</i>), 30 Sept. 1921	
Tabela VI.8. Liczba cywilnych Niemców w Warszawie, 1940–1943	203
Table VI.8. Number of civilian Germans in Warsaw, 1940–1943	
Tabela VI.9. Ludność Warszawy według języka używanego w domu i naro- dowości, 20 V 2002 r.	206

Table VI.9. Warsaw population by a language used at home and by nationality, 20 May 2002	
Tabela VI.10. Mniejszości narodowe i etniczne w Warszawie na tle Polski, 20 V 2002 r.....	209
Table VI.10. National and ethnic minorities in Warsaw as compared to Poland, 20 May 2002.	
Tabela VII.1. Poziom wykształcenia ludności Warszawy, 9 II 1897 r.....	214
Table VII.1. Level of education of Warsaw population, 9 Feb. 1897	
Tabela VII.2. Ludność w wieku 10 lat i więcej nieumiejąca czytać ani pisać według cyrkułów, 9 II 1897 r.	215
Table VII.2. Population at the age of 10 and more with no literacy skills by police districts (<i>cyrkuł</i>), 9 Feb. 1897	
Tabela VII.3. Wykształcenie ludności w wieku 10 lat i więcej, 30 IX 1921 r...	218
Table VII.3. Education of population at the age of 10 and more, 30 Sept. 1921	
Tabela VII.4. Wykształcenie ludności w wieku 10 lat i więcej według wyznania, 30 IX 1921 r.	220
Table VII.4. Education of population at the age of 10 and more by denomination, 30 Sept. 1921	
Tabela VII.5. Dzieci w wieku szkolnym według wyznania i komisariatów oraz niezapisane do szkół, 1921/22.....	222
Table VII.5. Children at school age by denomination and police districts (<i>komisariat</i>), as well as those not enrolled in schools, 1921/22	
Tabela VII.6. Ludność w wieku 10 lat i więcej nieumiejąca czytać ani pisać według dzielnic, 9 XII 1931 r.	223
Table VII.6. Population at the age of 10 and more with no literacy skills by districts, 9 Dec. 1931	
Tabela VII.7. Studenci szkół wyższych w Warszawie według wyznania, 1915/16–1936/37	226
Table VII.7. Students of higher education institutions in Warsaw by denomination, 1915/16–1936/37	
Tabela VII.8. Ludność Warszawy w wieku 14 lat i więcej według poziomu wykształcenia i dzielnic, 6 XII 1960.....	231
Table VII.8. Warsaw population at the age of 14 and more by the level of education and by quarters, 6 Dec. 1960	
Tabela VII.9. Ludność Warszawy w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia i dzielnic, 1970–2002.....	233
Table VII.9. Warsaw population at the age of 15 and more by the level of education and by quarters, 1970–2002	
Tabela VII.10. Szkolnictwo w Warszawie, 1910/11–1998/99	237
Table VII.10. Educational system in Warsaw, 1910/11–1998/99	
Tabela VIII.1. Ludność Warszawy czynna zawodowo według rodzaju zatrudnienia i narodowości, 9 II 1897 r.	240

Table VIII.1. Warsaw economically active population by kind of employment and by nationality, 9 Feb. 1897	
Tabela VIII.2. Ludność Warszawy czynna zawodowo według działów gospodarki i wyznania, 30 IX 1921 r.	242
Table VIII.2. Warsaw economically active population by economic sectors and by denomination, 30 Sept. 1921	
Tabela VIII.3. Ludność Warszawy czynna zawodowo według sektorów gospodarki i dzielnic, 1897, 1921	245
Table VIII.3. Warsaw economically active population by economic sectors and districts, 1897, 1921	
Tabela VIII.4. Ludność według głównego źródła utrzymania, 1897, 1921....	247
Table VIII.4. Population by main source of income, 1897, 1921	
Tabela VIII.5. Ludność Warszawy czynna zawodowo (poza rolnictwem) według działów gospodarki i wyznania, 9 XII 1931 r.	248
Table VIII.5. Warsaw economically active population (outside agriculture) by economic sectors and denomination, 9 Dec. 1931	
Tabela VIII.6. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki i dzielnic, 9 XII 1931	259
Table VIII.6. Economically active population by economic sectors and by districts, 9 Dec. 1931	
Tabela VIII.7. Skład ludności Warszawy według stanowiska społecznego i dzielnic, 9 XII 1931	260
Table VIII.7. Warsaw population composition by social standing and by districts, 9 Dec. 1931	
Tabela VIII.8. Ludność według głównego źródła utrzymania, 9 XII 1931	262
Table VIII.8. Population by the main source of income, 9 Dec. 1931	
Tabela VIII.9. Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i handlowe w Warszawie w 1945 r.	263
Table VIII.9. Factories, workshops and commercial establishments in Warsaw, as of 1945	
Tabela VIII.10. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki i dzielnic: 1950, 1960.....	266
Table VIII.10. Active population by economic sectors and districts: 1950, 1960	
Tabela VIII.11. Ludność według głównego źródła utrzymania, 1950–1960 .	268
Table VIII.11. Population by main source of income, 1950–1960	
Tabela VIII.12. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki i dzielnic, 1970–2002 (struktura)	270
Table VIII.12. Active population by economic sectors and by quarters, 1970–2002 (percentage)	
Tabela VIII.13. Współczynnik zmienności udziału pracujących według sektorów i dzielnic, 1970–2002	274

Table VIII.13. Variability index of the share of the employed by sectors and by quarters, 1970–2002	
Tabela VIII.14. Ludność według głównego źródła utrzymania, 1970–2002..	276
Table VIII.14. Population by main source of income, 1970–2002	
Tabela IX.1. Ludność obecna w Warszawie według miejsca urodzenia, 9 II 1897 r.	283
Table IX.1. Actual population in Warsaw by place of birth, 9 Feb. 1897	
Tabela IX.2. Ludność urodzona w miejscu pobytu oraz napływowa, 30 IX 1921 r.	284
Table IX.2. Population born in the place of residence and elsewhere, 30 Sept. 1921	
Tabela IX.3. Ludność Warszawy według miejsca urodzenia, 30 IX 1921 r. .	285
Table IX.3. Warsaw population by place of birth, 30 Sept. 1921	
Tabela IX.4. Ludność Warszawy w 1950, 1960 i 1970 r. według poprzedniego miejsca zamieszkania (urodzenia)	287
Table IX.4. Warsaw population, as of 1950, 1960 and 1970, by the former place of residence (birth)	
Tabela IX.5. Ludność zasiedziała i napływowa w Warszawie według spisów ludności, 1950–2002	290
Table IX.5. Sitting and inflow population in Warsaw by the Censuses, 1950–2002	
Tabela IX.6. Ludność Warszawy według dzielnic i okresu zamieszkiwania, 20 V 2002 r.	291
Table IX.6. Warsaw population by quarters and period of residence, 20 May 2002	
Tabela IX.7. Udział ludności zamieszkałej od urodzenia w wielkich miastach Polski, 1921–2002	292
Table IX.7. The share of population resident from birth in large Polish cities, 1921–2002	
Tabela IX.8. Przyrost wędrowniczy ludności Warszawy wyliczony metodą pośrednią, 1905–1930	293
Table IX.8. Estimated net migration growth of Warsaw population, 1905–1930	
Tabela IX.9. Migracje ludności na pobyt stały w Warszawie, 1924–1938	294
Table IX.9. Population migration for permanent residence in Warsaw, 1924–1938	
Tabela IX.10. Migracje ludności na pobyt stały według komisariatów, 1924–1928 (przeciętne roczne)	296
Table IX.10. Population migration for permanent residence by police districts (<i>komisariat</i>), 1924–1928 (annual average)	
Tabela IX.11. Liczba osób przybywających do Warszawy na pobyt czasowy, 1927–1938	297
Table IX.11. Number of people arriving in Warsaw for a temporary residence, 1927–1938	
Tabela IX.12. Migracje ludności do i z Warszawy według dzielnic, 1960–1993 (przeciętne roczne na 1000 mieszkańców)	299

Table IX.12. Population migrations to or from Warsaw by quarters, 1960–1993 (annual average per 1000)	
Tabela IX.13. Migracje ludności do i z Warszawy według dzielnic, 1994– 2002 (przeciętne roczne)	302
Table IX.13. Population migrations to or from Warsaw by quarters, 1994–2002 (annual average)	
Tabela IX.14. Saldo migracji wewnętrznych do/z Warszawy według wieku, 1975–2002	304
Table IX.14. Net interial migration balance to/from Warsaw by age, 1975–2002	
Tabela IX.15. Dojazdy ludności do Warszawy w latach 1935–1988	306
Table IX.15. Commuting to Warsaw in the years 1935–1988	
Tabela IX.16. Pracownicy dojeżdżający do uspołecznionych zakładów pracy w Warszawie, 31 XII 1972 r.	307
Table IX.16. Employees commuting to nationalized establishments in Warsaw, 31 Dec. 1972	
Tabela IX.17. Emigracja z Polski i Warszawy według składu narodowości- wego, 1918–1938.....	310
Table IX.17. Emigration from Poland and Warsaw by nationalities, 1918–1938	
Tabela IX.18. Emigracja według zawodów, 1927–1938	311
Table IX.18. Emigration by professions, 1927–1938	
Tabela IX.19. Główne kierunki emigracji z Warszawy i Polski, 1927–1938 (w tys.).....	313
Table IX.19. Principal directions of emigration from Warsaw and Poland, 1927–1938 (in thous.)	
Tabela IX.20. Emigracja z Polski i Warszawy według krajów przeznaczenia, 1927–1938	314
Table IX.20. Emigration from Poland and Warsaw by the destination country, 1927– 1938	
Tabela IX.21. Migracje zagraniczne na pobyt stały do/z m.st. Warszawy, 1944/45–2000.....	317
Table IX.21. International migrations for permanent residence to/from Warsaw, 1944/45–2000	
Tabela IX.22. Migracje zagraniczne do/z Warszawy według dzielnic, 1999– 2000 (przeciętne roczne)	320
Table IX.22. International migrations to/from Warsaw by quarters, 1999–200 (annu- al average)	
Tabela A.1. Obwody statystyczne w spisie ludności z 9 XII 1931 r.	351
Table A.1. Statistical area in the Census of 9 Dec. 1931	
Tabela A.2. Liczba ludności według płci i obszar Warszawy. Stan w dniu 31 grudnia.....	353
Table A.2. Population by gender and area of Warsaw, as of 31 December	

Tabela A.3. Ludność Warszawy ogółem według komisariatów, 1917–1940. Stan w dniu 1 stycznia (bez skoszarowanego wojska).....	394/395
Table A.3. Warsaw population by police districts (komisariat), 1917–1940, as of 1 Jan. (excluding soldiers confined to barracks)	
Tabela A.4. Ludność wyznania mojżeszowego w Warszawie według komisa- riatów, 1913–1941	357
Table A.4. Jewish population (denomination) in Warsaw by police districts (<i>komisa- riat</i>), 1913–1941	
Tabela A.5a. Wykaz ważniejszych osiedli mieszkaniowych wznoszonych w latach 1945–1990.....	359
Table A.5a. Major housing estates constructed in the years 1945–1990	
Tabela A.5b. Zasoby mieszkaniowe Warszawy według dzielnic, 1950– 2002.....	365
Table A.5b. Housing resources in Warsaw by quarters, 1950–2002	
Tabela A.6a. Mieszkania i izby oddane do użytku w Warszawie według dzielnic, 1951–2000.....	367
Table A.6a. Flats and rooms completed in Warsaw by quarters, 1951–2000	
Tabela A.6b. Zasoby mieszkaniowe Warszawy według dzielnic, 1950– 2002.....	369
Table A.6b. Housing resources by quarters, 1950–2002	
Tabela A.7a. Ruch naturalny ludności Warszawy, 1890–2002	371
Table A.7a. Natural movement of Warsaw population, 1890–2002	
Tabela A.7b. Ruch naturalny ludności Warszawy, 1890–2002 (na 1000 lud- ności).....	374
Table A.7b. Natural movement of Warsaw population, 1890–2002 (per 1000)	
Tabela A.8. Ruch naturalny ludności Polski, 1946–2002 (przeciętne rocz- ne na 1000 ludności)	377
Table A.8. Natural movement of Polish population, 1946–2002 (annual average per 1000)	
Tabela A.9. Ruch naturalny ludności Warszawy według dzielnic, 1961– 1993 (przeciętne roczne)	378
Table A.9. Natural movement of Warsaw population by quarters, 1961–1993 (annu- al average)	
Tabela A.10. Ruch naturalny ludności w Warszawie, 1994–2002 (przecięt- ne roczne)	380
Table A.10. Natural movement of Warsaw population, 1994–2002 (annual average)	
Tabela A.11. Ludność Warszawy według płci i wieku, 1897–2002.....	394/395
Table A.11. Warsaw population by gender and age, 1897–2002	
Tabela A.12. Ludność Warszawy według wyznania, języka i cyrkułów, 9 II 1897 r.	382
Table A.12. Warsaw population by denomination, language, and police districts (<i>cyrkuł</i>), 9 Feb. 1897	

Tabela A.13. Ludność Warszawy według wyznania i dzielnic, 30 IX 1921 i 9 XII 1931 r.	384
Table A.13. Warsaw population by denomination and districts, 30 Sept. 1921 i 9 Dec. 1931	
Tabela A.14. Ludność czynna zawodowo według działów gospodarki narodowej, 1950–1988	386
Table A.14. Active population by sectors of national economy, 1950–1988	
Tabela A.15. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki i dzielnic, 1970–2002 (wartości bezwzględne)	387
Table A.15. Active population by sectors of national economy and by quarters, 1970–2002	
Tabela A.16a. Liczba pracujących w gospodarce narodowej według dzielnic i sekcji. Stan 31 XII 2002 r. według faktycznego miejsca pracy.	394/395
Table A.16a. Employed persons by sections and economic sectors, as of 31 Dec. 2002; by actual workplace	
Tabela A.16b. Struktura pracujących w gospodarce narodowej według dzielnic i sekcji. Stan 31 XII 2002 r. według faktycznego miejsca pracy.	394/395
Table A.16b. Structure of employed persons by sections and economic sectors, as of 31 Dec. 2002; by actual workplace	
Tabela A.17. Ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł według dzielnic, 20 V 2002 r.	390
Table A.17. Population deriving its income from non-earning sources by quarters, 20 May 2002	
Tabela A.18. Migracje ludności do i z Warszawy według dzielnic, 1960–1993 (przeciętne roczne)	392
Table A.18. Population migrations to/from Warsaw by quarters, 1960–1993 (annual average)	

SPIS RYCIN / LIST OF FIGURES

Ryc. II.1. Podział Warszawy na cyrkule w 1792 r.	18
Fig. II.1. Division of Warsaw into police districts (<i>cyrkuł</i>) in 1792	
Ryc. II.2. Podział Warszawy na cyrkule w 1808 r.	19
Fig. II.2. Division of Warsaw into police districts (<i>cyrkuł</i>) in 1808	
Ryc. II.3. Podział Warszawy na cyrkule w 1832 r.	23
Fig. II.3. Division of Warsaw into police districts (<i>cyrkuł</i>) in 1832	
Ryc. II.4. Podział Warszawy na cyrkule w 1857 r. i ulice egzymowane.....	25
Fig. II.4. Division of Warsaw into police districts (<i>cyrkuł</i>) in 1857 and into streets off limits for the Jews	
Ryc. II.5. Podział Warszawy na cyrkule w 1882 r. oraz inkorporacje z lat 1887–1900.....	26
Fig. II.5. Division of Warsaw into police districts (<i>cyrkuł</i>) in 1882 and incorporations in the period 1887-1900	
Ryc. II.6. Podział Warszawy na cyrkule w 1913 r.	29
Fig. II.6. Division of Warsaw into police districts (<i>cyrkuł</i>) in 1913	
Ryc. II.7. Podział Warszawy na komisariaty po inkorporacji przedmieść w 1916 r.	32
Fig. II.7. Division of Warsaw into police districts (<i>komisariat</i>) after incorporation of suburbs in 1916	
Ryc. II.8. Podział Warszawy na obwody statystyczne w spisie ludności z 30 XII 1931 r.	33
Fig. II.8. Division of Warsaw into statistical areas in the Census of 9 Dec. 1931	
Ryc. II.9. Podział Warszawy na okręgi (<i>komisariaty</i>) w 1938 r.	35
Fig. II.9. Division of Warsaw into police districts (<i>komisariat</i>) in 1938	
Ryc. II.10. Getto w Warszawie	37
Fig. II. 10. Warsaw Ghetto established by the nazis	
Ryc. II.11. Projektowana dzielnica niemiecka w Warszawie	40
Fig. II. 11. Planned German residence quarter	

Ryc. II.12. Podział na dzielnice z dniem 20 stycznia 1945 r.	42
Fig. II. 12. Administrative division of Warsaw into quarters as of 20 Jan. 1945	
Ryc. II.13. Podział Warszawy na dzielnice z dniem 15 maja 1951 r.....	44
Fig. II. 13. Administrative division of Warsaw into quarters as of 15 May 1951	
Ryc. II.14. Podział Warszawy na dzielnice z dniem 31 grudnia 1959 r.....	46
Fig. II. 14. Administrative division of Warsaw into quarters as of 31 Dec. 1959	
Ryc. II.15. Podział Warszawy na dzielnice z dniem 1 sierpnia 1977 r.	47
Fig. II. 15. Administrative division of Warsaw into quarters as of 1 Aug. 1977	
Ryc. II.16. Podział Warszawy na gminy z dniem 19 czerwca 1994 r.	48
Fig. II. 16. Administrative division of Warsaw into communes (<i>gmina</i>) as of 19 June 1994	
Ryc. II.17. Podział Warszawy na dzielnice z dniem 27 października 2002 r...	50
Fig. II. 17. Administrative division of Warsaw into quarters as of 27 Oct. 2002	
Ryc. III.1. Przeciętne roczne tempo rozwoju ludności według okręgów, 1917–1921	62
Fig. III.1. Average annual rate of population growth by quarters, 1917–1921	
Ryc. III.2. Przeciętne roczne tempo rozwoju ludności według obwodów statystycznych, 1921–1931	69
Fig. III.2. Average annual rate of population growth by statistical areas, 1921–1931	
Ryc. III.3. Przeciętne roczne tempo rozwoju ludności według obwodów statystycznych, 1932–1937.....	70
Fig. III.3. Average annual rate of population growth by statistical areas, 1932–1937	
Ryc. III.4. Gęstość zaludnienia Warszawy według obwodów statystycznych, 1 I 1938 r.	75
Fig. III.4. Population density by statistical areas, 1 Jan. 1938 (number of population per ha)	
Ryc. III.5. Gęstość zaludnienia według dzielnic w 1950, 1978, 1988 i 2002 r... 100	
Fig. III.5. Population density by quarters in 1950, 1978, 1988 and 2002	
Ryc. IV.1. Małżeństwa i rozwody w Warszawie (na 1000 ludności), 1890–2002.....	111
Fig. IV.1. Marriages and divorces in Warsaw (per 1000 of the population), 1890–2002	
Ryc. IV.2. Urodzenia, zgony i przyrost naturalny w Polsce i Warszawie na 1000 ludności, 1885–2002.....	120
Fig. IV.2. Births, deaths and natural increase in Poland and in Warsaw per 1000 of the population, 1885–2002	
Ryc. IV. 3. Urodzenia na 1000 ludności według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne)	124
Fig. IV.3. Births per 1000 of the population by statistical areas, 1929–1934 (annual average)	

Ryc. IV. 4. Zgony na 1000 ludności według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne)	128
Fig. IV.4. Deaths per 1000 of the population by statistical areas, 1929–1934 (annual average)	
Ryc. IV.5. Zgony na gruźlicę na 1000 ludności według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne).....	129
Fig. IV.5. Deaths due to tuberculosis per 1000 of the population by statistical areas, 1929–1934 (annual average)	
Ryc. IV.6. Zgony niemowląt na 100 urodzeń żywych według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne).....	130
Fig. IV.6. Infant deaths per 100 of the live births by statistical areas, 1929–1934 (annual average)	
Ryc. IV.7. Przyrost naturalny na 1000 ludności według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne).....	131
Fig. IV.7. Birth rate per 1000 of the population by statistical areas, 1929–1934 (annual average)	
Ryc. IV.8. Współczynnik dynamiki demograficznej według obwodów statystycznych, 1929–1934 (przeciętne roczne).....	132
Fig. IV.8. Demographic dynamics rate by statistical areas, 1929–1934 (annual average)	
Ryc. V.1. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według obwodów spisowych, 9 XII 1931 r.....	157
Fig. V.1. Number of females per 100 males by census districts, 9 Dec. 1931	
Ryc. V.2. Struktura płci i wieku ludności Warszawy w latach 1931, 1950, 2002.....	158
Fig. V.2. Gender and age structure of the Warsaw population in the years 1931, 1950, 2002 (age pyramid)	
Ryc. V.3. Ludność w wieku 0–15 lat według obwodów statystycznych, 1934	161
Fig. V.3. Population aged 0–15 by statistical areas, 1934	
Ryc. V.4. Ludność w wieku 16–59 lat według obwodów statystycznych, 1934	162
Fig. V.4. Population aged 16–59 by statistical areas, 1934	
Ryc. V.5. Ludność w wieku 60 lat i więcej według obwodów statystycznych, 1934	163
Fig. V.5. Population aged 60 and more by statistical areas, 1934	
Ryc. VI.1. Ludność wyznania rzymskokatolickiego według obwodów spisowych, 9 XII 1931 r.....	190
Fig. VI.1. Population of Roman Catholic denomination by census districts, 9 Dec. 1931	
Ryc. VI.2. Ludność wyznania mojżeszowego według obwodów statystycznych, 9 XII 1931 r.	191

Fig. VI.2. Population of Jewish denomination by statistical areas, 9 Dec. 1931	
Ryc. VI.3. Zmiana udziału ludności wyznania mojżeszowego, 9 XII 1931–1 I 1938 (w punktach procentowych).....	197
Fig. VI.3. Growth/drop of the share of population of Jewish denomination, 9 Dec. 1931–1 Jan. 1938 (in percentage points)	
Ryc. VI.4. Udział ludności wyznania mojżeszowego według obwodów statystycznych w 1938 r.	198
Fig. VI.4. Share of the population of Jewish denomination by statistical areas, 1 Jan. 1938	
Ryc. VII.1. Ludność w wieku 10 lat i więcej nieumiejąca czytać ani pisać według obwodów statystycznych, 9 XII 1931 r.	224
Fig. VII.1. Population at the age of 10 and more with no literacy skills by statistical areas, 9 Dec. 1931	
Ryc. VII.2. Wykształcenie ludności Warszawy według dzielnic, 1970, 2002 ..	230
Fig. VII.2. Education of Warsaw population by quarters, 1970, 2002	
Ryc. VIII.1. Ludność utrzymująca się z przemysłu i rzemiosła, 9 XII 1931 r. (% ludności obwodu)	251
Fig. VIII.1. Population deriving its income from industry and craft activity, 9 Dec. 1931 (% of the district population)	
Ryc. VIII.2. Ludność utrzymująca się z handlu i ubezpieczeń, 9 XII 1931 r. (% ludności obwodu)	252
Fig. VIII.2. Population deriving its income from trade and insurance, 9 Dec. 1931 (% of the district population)	
Ryc. VIII.3. Ludność utrzymująca się z komunikacji i transportu, 9 XII 1931 r. (% ludności obwodu)	254
Fig. VIII.3. Population deriving its income from transport and communication, 9 Dec. 1931 (% of the district population)	
Fig. VIII.4. Population deriving its income from public service, 9 Dec. 1931 (% of the district population)	
Ryc. VIII.5. Ludność utrzymująca się ze służby domowej, 9 XII 1931 r. (% ludności obwodu)	256
Fig. VIII.5. Population deriving its income from domestic service, 9 Dec. 1931 (% of the district population)	
Ryc. VIII.6. Ludność bez pracy, 9 XII 1931 r. (% ludności obwodu).....	257
Fig. VIII.6. Unemployed population, 9 Dec. 1931 (% of the population district)	

OBJAŚNIENIE ZNAKÓW UMOWNYCH W TABELACH (SYMBOLS)

- (-) – zjawisko nie wystąpiło.
 - *magnitude zero.*
- (0,0) – zjawisko istniało, jednakże w wielkości mniejszej od 0,05.
 - *magnitude not zero, but less than 0,05 of a unit.*
- (.) Kropka – zupełny brak informacji albo brak informacji wiarygodnych.
 - dot – data not available or not reliable.*
- (x) – wypełnienie pozycji jest niemożliwe lub niecelowe.
 - *not applicable.*
- „w tym” – oznacza, że nie podaje się wszystkich składników sumy.
 - *indicates that not all elements of the sum are given.*
- (#) – dane nie mogą być opublikowane ze względu na konieczność zachowania tajemnicy statystycznej w rozumieniu ustawy o statystyce publicznej.
 - *data may not be published due to the necessity of maintaining statistical confidentiality in accordance with the Law on Public Statistics.*
- (,) Comma – used in figures represents the decimal point.

CONTENTS

I. INTRODUCTIONS.....	9
II. TERRITORIAL DEVELOPMENT AND ADMINISTRATIVE SUBDIVISIONS OF WARSAW.....	13
II.1. Administrative subdivisions before 1900.....	13
II.2. Administrative subdivisions in the years 1901–1944.....	27
II.3. Administrative subdivisions since 1945.....	41
III. POPULATION CHANGE AND DISTRIBUTION.....	53
III.1. Population change and its spatial patterns.....	53
III.2. Population forecasts.....	104
IV. VITAL STATISTICS.....	107
IV.1. Marriages and divorces.....	107
IV. 2. Births. Deaths. Natural increase.....	118
IV. 3. Life expectancy.....	145
IV. 4. Female fertility and reproduction rates of population.....	147
V. GENDER AND AGE COMPOSITION.....	151
VI. LANGUAGE, ETHNICITY, RELIGION.....	181
VII. EDUCATION.....	211
VIII. SOURCES OF INCOME.....	239
IX. POPULATION REDISTRIBUTION.....	281
IX.1. Internal migration by population censuses.....	282
IX. 2. Internal migration by current registration.....	292
IX. 3. Commuting to work.....	305
IX. 4. International migration.....	308
X. CONCLUSION.....	323
BIBLIOGRAPHY.....	327
Official statistical sources.....	345
ANNEXES.....	351
THE POPULATION OF WARSAW IN THE 20TH CENTURY (SUMMARY).....	395

LISTS OF TABLES.....	399
LISTS OF FIGURES.....	410
SYMBOLS	414
CONTENTS	415

W pracy przedstawiono rozwój i rozmieszczenie, ruch naturalny i migracyjny oraz struktury demograficzne, społeczne i wyznaniowe ludności Warszawy w XX wieku w podziale na dzielnice miasta.

Warszawa wkraczała w XX stulecie jako 686-tysięczne miasto gubernialne. W ciągu XX wieku liczba jej mieszkańców wzrosła prawie 2,5-krotnie, do 1 672 tys., ale jej obszar zwiększył się 15-krotnie. Jedenaście razy dokonano przyłączenia sąsiednich jednostek do Warszawy i tyleż razy zmieniano podział administracyjny miasta. Głębokie zmiany zaszły w rozmieszczeniu ludności, ruchu naturalnym oraz strukturze demograficznej i społecznej. Stabilny był tylko udział ludności zasiedziałej (zamieszkałej od urodzenia).